

ItK

1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1997

A TARTALOMBÓL

Németh S. Katalin: Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg

Szörényi László: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban

Wéber Antal: A Budapesti Árvízkönyv mint irodalmi antológia

Hites Sándor: A Vernunft tragédiája (Madách Imre főművének újraolvasása a kanti ismeretelmélet horizontján)

Németh G. Béla: Babits irodalomszemléletének alakulása

*

Szabó András: Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577)

Dávid Gábor Csaba: Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című művének keletkezése

Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrinc finn fordításai

*

Gyapay László: A recenzióírás elméleti hozadéka (Kölcsey kritikaelméleti töredékei a tízes évek közepéről)

Dávidházi Péter: Egy szerzői név kiválasztása a reformkorban (Franz Karl Joseph Schedeltől Toldy Ferencig)

*

Tóth Tünde: Irodalomtörténészek a bábéli könyvtárból (A régi magyar vers repertórium)

*

Szemle

*

Melléklet: az ItK címléirási és jegyzetelési alapelvei

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1997. CI. évfolyam 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

technikai szerkesztő

(1954–1962)

a szerkesztőség titkára

(1963–1970)

felelős szerkesztő

(1971–1992, 1994–1996)

*

Szörényi László

főszerkesztő

Kecskeméti Gábor

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtvay Tünde

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

<i>Németh S. Katalin: Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg</i>	1
<i>Szörényi László: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban</i>	16
<i>Wéber Antal: A Budapesti Arvizek könyve mint irodalmi antológia</i>	25
<i>Hites Sándor: A Vernunft tragédiája (Madách Imre főművének újraolvasása a kanti ismeretelmélet horizontján)</i>	39
<i>Németh G. Béla: Babits irodalomszemléletének alakulása</i>	58

Kiseb közlemények

<i>Szabó András: Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577)</i>	64
<i>Dávid Gábor Csaba: Wesselényi Miklós Balitételekről című művének keletkezése</i>	72
<i>Kabdebó Lóránt: Szabó Lőrinc finn fordításai</i>	79

Műhely

<i>Gyapay László: A recenzióírás elméleti hozzáadéka (Kölcsey kritikaelméleti töredékei a tízes évek közepéről)</i>	98
<i>Dávidházi Péter: Egy szerzői név kiválasztása a reformkorban (Franz Karl Joseph Schedeltől Toldy Ferencig)</i>	123
<i>Zubov, Nyikolaj Ivanovics: A tulajdonnév konstrukciós szerepe a szépirodalomban (Két példa)</i>	130

Textológia

<i>Tóth Tünde: Irodalomtörténészek a bábeli könyvtárból (A régi magyar vers repertóriuma)</i>	133
---	-----

Adattár

<i>Szelestei N. László: Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs diárium töredéke)</i>	146
<i>Bitskey István: Ismeretlen latin köszöntővers a bíborossá kinevezett Pázmány Péterről</i>	159
<i>Debreczeni Attila: Horváth Ádám kiadatlan verstani tárgyú levele</i>	166

Szemle

<i>Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707 (Varga Imre)</i>	177
<i>Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, IV, Mutatók (Demeter Júlia)</i>	180
<i>Jezsuita iskoladramák (ismert szerzők); Jezsuita iskoladramák (ismeretlen szerzők), programok, színlapok (Kerényi Ferenc)</i>	181
<i>Pintér Márta Zsuzsanna: Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században (Székely György)</i>	186
<i>Szentjóni Szabó László összes művei (Mezei Márta)</i>	188
<i>Pomogáts Béla: A romániai magyar irodalom (Máthé József)</i>	191
<i>Szegedy-Maszák Mihály: „Minta a szényegen”: A műértelmezés esélyei (Szili József)</i>	192

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK CÍMLEÍRÁSI ÉS JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

Az 1997-ben 101. évfolyamát megkezdő Irodalomtörténeti Közlemények szükségesnek tartja közzétenni és valamennyi szerzőjének és olvasójának figyelmébe ajánlani a könyvészeti leírási problémák széles körében határozott eligazítást nyújtó, s ezért követésre ajánlott cíMLEÍRÁSI és jegyzetelési rendszerét.

Alább közzétett tájékoztatónkat Kecskeméti Gábor felelős szerkesztő előterjesztése nyomán 1997. május 20-i ülésén hagyta jóvá a szerkesztő bizottság. Az Irodalomtörténeti Közlemények szerzőit arra kérjük, hogy tanulmányaik cíMLEÍRÁSAIT és jegyzeteit a következő alapelvek szerint készítsék el.

*

Házi szabványunk a nemzetközi cíMLEÍRÁSI gyakorlaton alapul, amelyet a hazai szakirodalom számára Klaniczay Tibor már 1981-ben követésre ajánlott.* A rendszer lényege az 'egy hivatkozás = egy, vesszőkkel tagolt mondat' elve: minden szakirodalmi vagy forráshivatkozás egyetlen mondatot alkot, ahol minden tag vesszővel van egymástól elválasztva. A mondaton belül pont csak rövidítések után lehet, tehát a sorszámnévi értelmű cíMLEÍRÓ elemeket is csak vessző követi. Ha ugyanabban a jegyzetben több cíMLEÍRÁS követi egymást, ezeket pontosvessző választja el, pont pedig csak a legutolsó cíMLEÍRÁST zárja. Ha a jegyzet a cíMLEÍRÁSOKON kívül egyéb közlendőt is tartalmaz, azt a ponttal lezárt cíMLEÍRÁSTÓL gondolatjel különíti el.

A következőkben a hivatkozott kiadványok főbb típusainak cíMLEÍRÁSI módját mutatjuk be néhány példával és rövid kommentárral. A közelmúltban elterjedt új kiadványtípusokkal (microfiche, CD, hálózati kiadványok stb.) egységes gyakorlat és kellő tapasztalatok hiányában egyelőre nem foglalkozunk.

* KLANICZAY Tibor, *Idegen nyelvű kiadványok jegyzetelési alapelvei*, kézirat, [1981]. Nyomtatásban először: *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába: Szöveggyűjtemény*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1996, 106–113.

1. MONOGRÁFIÁK

TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika).

BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 22–29.

Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Bp., Akadémiai, 1980 (Humanizmus és Reformáció, 9).

KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek, 137), 15–91.

Alapelvek:

a) A szerző családnevét kapitálchennel szedjük (a kéziratban verzálból gépeljük). Erre azért van szükség, mert három tagú neveknél az olvasó számára nem mindig egyértelmű, hogy mi a családnév (SZENCI MOLNÁR Albert, Danilo AGUZZI BARBAGLI – de: PACH Zsigmond Pál, Craig Hugh SMYTH); sőt kéttagú neveknél is fennáll a félreérthetőség veszélye, amit kiküszöböl, ha MÁTYÁS Flórián-t írunk stb. A keresztnévet lehetőleg mindig kiírjuk, nem rövidítjük kezdőbetűvel (kivétel, ha a címlapon csak kezdőbetű szerepel). A szerző keresztes családnevének sorrendje mindig a nyomtatványon olvashatóval egyezik meg, külföldi szerző esetében tehát a vezetéknevet nem emeljük ki a címleírás első szavául. Társszerzők nevei között vessző áll (nem nagyköjtőjel). A szerző(k) neve után mindig vessző van (nem kettőspont), kivétel, ha a név genitívusban áll, ekkor az írásjel elmarad (pl. ERASMI *Opera omnia*, KÖLCSEY Ferenc *Válogatott művei*).

b) A mű címét kurziváljuk (a kéziratban aláhúzással jelöljük). Ha a műnek alcíme is van, mindkettő kurzív, s közéjük kettőspontot teszünk; ha azonban az alcím zárójelben van, a zárójel elé semmilyen írásjel sem kerül. Ha a cím angol nyelvű, minden névszót és igét nagy betűvel kezdünk, más nyelvű címeknél a nyelvben a kezdőbetűkre általában előírt szabályokat követjük. A cím (ill. az alcím) után vessző áll.

c) A kiadás helye, a könyvkiadó neve és a kiadás éve e sorrendben következnek, közöttük vessző áll. A könyvkiadó nevének feltüntetése is szükséges, mert egy kiadvány felleléséhez általában jóval gyakorlatiasabb segítséget nyújt a puszta városnévénél (nagy nemzetközi kiadók esetében városnevek soránál). Ha a kiadás helye Budapest, azt Bp.-vel rövidítjük. Egy könyv 2., 3. stb. kiadására a kiadási évet követő felső index-számmal utalunk: 1964². Ha a címleírás hivatkozott lapszámokkal folytatódik, a kiadás éve után is vessző áll, ha azonban a könyvsorozat címe következik, ez az írásjel elmarad.

d) Az idézett könyvet magába foglaló könyvsorozat címét a kiadás évét követően zárójelben adjuk, nem kurziváljuk és nem tesszük idézőjelbe sem. A sorozatcím minden lényeges szavát nagybetűvel kezdjük. Ha a sorozat kötetei számozottak, a sorozatcím után vesszőt teszünk s ezt követi a sorozaton belüli sorszám (mindig arab számjeggyel, akkor is, ha a sorszámot a köteten római számmal jelölték), majd – minden írásjelet mellőzve – a zárójel vége. A könyvsorozat szerkesztőjének nevét tehát nem adjuk meg. Ha a kötet egészére hivatkozunk, címleírásunk itt befejeződik, a zárójel után tehát pont áll, mint a címleírás lezá-

rása (nem adjuk meg tehát a könyv teljes terjedelmét, vagyis, amint szokásos, a kiadvány utolsó számozott lapjának lapszámát). Ha bizonyos lapszámokra hivatkozunk, a zárójel után vessző áll.

e) Ezután az idézett lapszámok következnek, amelyek után nincs semmiféle rövidítés (*l. p., o., old. stb.*). Ha több egymást követő lapra hivatkozunk, közéjük nagyköötjelet szedünk (a kéziratban két kötőjelet írunk), a lapszámokat pedig nem rövidítjük, tehát nem 973–83 szerepel, hanem 973–983. Ha több egymással nem érintkező lapszámot adunk meg, akkor ezek közt vessző áll: 33, 52, 97. Az utolsó lapszám után pont áll, mint a címléírás lezárása.

2. TÖBBSZERZŐS TANULMÁNYKÖTETEK

Janus Pannonius: Tanulmányok, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 2).

Alapelvek:

A cím után és a kötet szerkesztőjének neve előtt *szerk.* szócska áll, ha az idézett kötet magyar nyelvű; *ed.*, ha angol, olasz vagy latin; *éd.*, ha francia; *Hrsg.* vagy *Hg.* (= Herausgeber), ill. *hrsg.* vagy *hg.* (= herausgegeben), ha német nyelvű. Több szerkesztővel bíró angol könyvek idézésekor az *ed.* helyett a többes számot jelző *eds.* szócska áll. Több szerkesztő esetében azok neve között vessző van (nem nagyköötjel).

Nem követjük tehát azt a másik lehetséges eljárást, amely a szerkesztő(k) nevét emeli ki a címléírás élére: KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor (szerk.), *Janus Pannonius: Tanulmányok stb.*

3. SZÖVEGKIADÁSOK

SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, bev. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai, 1968 (*Régi Magyar Próza Emlékek*, 1), 7–104.

Érzelmes históriák, vál., szerk., jegyz., utószó LÖKÖS István, Bp., Magvető, 1982 (*Magyar Hírmondó*).

Alapelvek:

A kiadott szerzőnek és a sajtó alá rendezőnek a családnevét egyaránt kiemeljük a kapitálchen szedéssel (verzál gépeléssel). A kiadás közreműködői által elvégzett munkálatokat megjelölhetjük pontosan azokkal a szavakkal is, ahogyan azokat a kiadványban megnevezték (példánkban: sajtó alá rendezte K. S. I., K. P., a bevezető tanulmányt írta K. S. I.), gazdaságosabb és célszerűbb azonban állandó rövidítéseket használni: *kiad. (sajtó alá ren-*

dezte, a szöveget gondozta stb. helyett), bev. (a bevezető tanulmányt írta, az előszót írta stb. helyett), vál. (válogatta, a válogatás ... munkája stb. helyett), jegyz. (a jegyzeteket írta, a jegyzeteket összeállította stb. helyett), utószó (az utószót írta, a kísérő tanulmányt írta stb. helyett), sőt javasoljuk a tan. rövidítést (ez mind az elő-, mind az utószó írójára utalhat). Idegen nyelvű könyvek címléírásában a szövegkiadó neve előtt ugyanazok a rövidítések állnak, mint az előző szakaszban tárgyalt többszerzős művek szerkesztői esetében, ugyanazokkal a nyelvi variánsokkal, mint ott.

4. TÖBBKÖTETES MŰVEK

Tekintet nélkül arra, hogy egyéni vagy többszerzős munkáról, eredeti műről vagy szövegkiadásról van szó, többkötetes munka esetében valamennyi típusban ugyanaz az eljárás érvényesül, így együtt tárgyaljuk őket.

HA VALAMENNYI KÖTET UGYANABBAN AZ ÉVBEN JELENT MEG

FALUDI Ferenc *Prózai művei*, kiad. VÖRÖS Imre, URAY Piroska, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8), I–II.

Magyar költők 17. század – A kuruc kor költészete, vál., kiad., jegyz. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók), I, 455–461.

Alapelvek:

a) Ugyanabban az évben megjelent többkötetes mű esetében a kötetszám mindig a kiadás helye, éve (és az esetleges sorozatcím) után szerepel. Mindig római számok jelölik. Ha nem a kötetek egészére hivatkozunk, hanem a címléírás lapszám-megjelöléssel még folytatódik, a kötetszám után nincs pont, csak vessző.

b) A címléírás része csak a pusztá kötetszám (nincs *k.*, *köt.*, *r.*, *vol.*, *Bd.* stb. rövidítés).

HA AZ EGYES KÖTETEK KÜLÖNBÖZŐ ÉVEKBEN JELENTEK MEG

BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I, Bp., Akadémiai, 1951, 157.

Alapelvek:

Míthogy a megjelenés ideje itt nem az egész műre, hanem csak annak egyik kötetére vonatkozik, a kötetszám a kolofon előtt áll.

HA A TÖBBKÖTETES MŰ EGYES KÖTETEINEK MUNKATÁRSAI NEM AZONOSAK

Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, III, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI,
L. JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1936, 125.

Alapelvek:

Ha a szerző, a sajtó alá rendező vagy a szerkesztő nem azonos valamennyi kötetben, akkor a kötetszám – értelemszerűen – még előbbre, közvetlenül a cím után kerül, függetlenül attól, hogy a kötetek egy időben jelentek-e meg.

5. TANULMÁNYKÖTETBEN MEGJELENT TANULMÁNYOK

EGY SZERZŐS KÖTET ESETÉBEN

KLANICZAY Tibor, *Egyetem és politika a magyar középkorban* = K. T., Pallas
magyar ivadéakai, Bp., Szépirodalmi, 1985, 67–76.

Alapelvek:

a) A szerző neve és a tanulmány címe után egyenlőségjel következik (tehát nem *in*, nem *lásd*, sem más szócska, sem vessző).

b) Az egyenlőségjel után a szerző nevét helyettesítő monogram áll, mert különben nem lenne világos, hogy egyéni kötetről vagy kollektív műről van-e szó.

c) A tanulmánykötet címét kurziváljuk.

TÖBBSZERZŐS KÖTET ESETÉBEN

PIRNÁT Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejétől* = *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VÁRJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 5), 9–59.

Alapelvek:

A különbség az előző típushoz viszonyítva csupán annyi, hogy az egyenlőségjel után közvetlenül következik a tanulmánykötet kurzivált címe. Ezt követi a kötet szerkesztőjének vagy szerkesztőinek a megnevezése.

6. PERIODIKÁBAN KÖZÖLT TANULMÁNYOK

- KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodus és poétikája*, ItK, 1971, 24–34.
HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről*, ItK, 97(1993), 301–336.
BONYHAI Gábor, *A Szarvas-ének szerkezetelemei*, Kr, 1968/4, 29–41.
ILLYÉS Gyula, *A magyarság pusztulása*, Nyug, 26(1933), II, 337–345.
SZAUDER József, *Mikes Kelemen: Halálának 200. évfordulóján*, Nszab, 1961. okt. 1., 13.

Alapelvek:

a) A szerző neve és a tanulmány címe után vessző következik, majd a periodika címe, amelyet nem kurzíválunk. (A tanulmány címe és a periodika megnevezése között tehát nincs sem *in*, sem *lásd*, sem más szócska, sem egyenlőségjel.) A periodika címének valamennyi szava nagybetűvel kezdődik. Az időszak kiadványok rövidítéseként az *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* és az *Új magyar irodalmi lexikon* által használt jelöléseket alkalmazzuk. A periodika címét vessző követi.

b) A folyóirat nevét a megjelenési év követi. Az illető évfolyam kötetszámának megadása nem kötelező; ha megadjuk, előbb a – mindig arab – kötetszám áll, majd szóköz nélkül zárójelben az évszám. Ha a folyóirat lapszámozása az évfolyamon belül füzetenként újramezdődik, a megjelenési évet követő törttel után, arab számmal adjuk meg a füzet számot. Ha a lapszámozás félévenként kezdődik újra, a megjelenési évet követő vessző és szóköz után, római számmal adjuk meg a félév számát. De a füzet jelölésére a következő megoldás is választható: BONYHAI Gábor, *A Szarvas-ének szerkezetelemei*, Kr, 1968, 4. sz., 29–41.

c) A havinál nagyobb rendszerességgel megjelenő periodikák (kétheti-, heti-, napilapok) esetében az évszám után a megjelenés dátumát célszerű megadni.

d) Az előbbieket követő vessző után a hivatkozott lapszámok zárják a címleírást.

7. VISSZAUTALÁSOK

a) Ha ugyanannak a szerzőnek közvetlenül egymás után több művét soroljuk fel, akkor a szerző nevének ismétlése helyett a kapitálchennel szedett (verzálal gépelt) *Uő.* rövidítést használjuk. A rövidítés után természetesen vessző áll: *Uő.*, s ezután jön a cím.

b) Ha a közvetlenül megelőzőleg említett lelőhelyre (folyóíratra vagy kötetre) utalunk, akkor az *Uo.* rövidítést használjuk; szedése kurzív, ha kötetre, és nem kurzív, ha folyóíratra utal, minthogy a megfelelő címet helyettesíti. Közötte és a lapszám között persze vessző áll: *Uo.*, 13–14.

c) Ha a közvetlenül megelőzőleg említett írás újabb közlésének lelőhelyét is megadjuk, az új lelőhely előtt a változatlan címet *Ua.* helyettesíti.

d) Ha egy korábbi jegyzetben említett műre hivatkozunk, kapitálchenből szedve (verzállal gépelve) kiírjuk a szerző családnevét, a címet pedig a kurzivált *i. m.* rövidítéssel helyettesítjük: KLANICZAY, *i. m.*, 24. A szerző keresztnévét is ki kell írunk, ha jegyzeteinkben azonos családnevű szerzők műveire hivatkozunk.

e) Ha az illető szerzőnek korábban már több művét is idéztük, az *i. m.* rövidítés előtt a szóban forgó mű címének első szavát (szavait) is meg kell adnunk. A kurzívan szedett csonka címet három pont zárja: KLANICZAY, *Nicasius Ellebodius...*, *i. m.*, 24.

f) Ha egy olyan műre hivatkozunk, amelyet jegyzeteinkben jóval korábban említettünk, célszerű megadnunk annak a jegyzetnek a számát is, amelyben a teljes címleírás található: KLANICZAY, 9. jegyzetben *i. m.*, 24.

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1997/1–2. számának melléklete

COMENIUS ELFELEJTETT PROPAGANDISTÁI:
JOHANN JAKOB REDINGER ÉS CHRISTIAN HOBURG*

R. Várkonyi Ágnes legújabb tanulmánykötetében ismételten ráirányította a figyelmet Comenius és a 17. századi prófétikus irodalom kapcsolatára. A kellően fel nem dolgozott Comenius–Drabik-viszonyt említve állapította meg a következőket: „Tudnunk kell, hogy Comenius nem szerette egykori iskolatársát, Mikuláš Drabikot, a cseh testvérek lelkészét és prédikátorát. Aláírta elbocsátó levelét, amikor megbotránkoztató életmódja miatt megfosztották állásától. Drabik túlfűtött jóslatainak kritikai feldolgozásával pedig máig adós a magyar tudomány”.¹ R. Várkonyi Ágnes, miután hangsúlyozza Comenius negatív beállítottságát Drabikkal és jóslataival szemben, a prófétikus megnyilatkozások elfogadását korjellemző kettősségnek tartja, megállapítva, hogy „racionalizmusa és irracionalizmusa eleve adottság, a kor sajátossága. Közös nevezővel kísérletezni anakronizmus”. A jóslatok politikai jelentőségéről osztja Gömöri György véleményét, aki ugyancsak megkérdőjelezi, hogy Drabik próféciáinak köze lehetett az 1664-es év magyarországi eseményeihez.² Lényegesen nagyobb szerepet tulajdonít Comenius és Drabik kapcsolatának Péter Katalin, aki Zrínyi angol életrajzát is összefüggésbe hozza Comeniusszal és a Drabik-féle jóslatokkal, egy cikkében pedig éppen azt hangsúlyozza, hogy Comenius helyeztette vissza állásába Drabikot. Comenius és Drabik jóslatainak, valamint Zrínyi Miklósnak a szerepével szinte egyedülállóan korán, már az 1958-as sárospataki Comenius-konferencián foglalkozott Bán Imre, tanulmányára, amely dolgozatunkra inspirálóan hatott, a későbbiekben visszatérünk.³ Úgy tűnik, a kül-

* A tanulmány a Pro Helvetia Ost/West alapítvány támogatásával készült. Támogatásért köszönet illeti Susi Koltait, a Pro Helvetia Ost/West magyarországi képviselőjét és Alexander Wittwer urat, Svájc Magyarországi Nagykövetségének elsőtitkárát. Az első változat előadásként hangzott el az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának 1995. december 14-i felolvasósülésén.

¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Comenius és a vesztőfűlái béke Európája* = R. V. Á., *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., 1994, 66 (a tanulmány első megjelenése *Comenius Európa békéjéről* címmel: *Szomszédaink között Kelet-Európában*, Bp., 1993, 63–74). Drabik szerepéről lásd Péter Katalin, *Drabik Miklós, a lehottai próféta*, Világosság, 1977, 36–41; Uő., *A lehottai próféta*, Élet és Tudomány, 1992, 419–421. Az 1988-as sárospataki Comenius-ülésszakon Péter Katalin hozzászólásában bejelentette, hogy Drabik jóslatainak magyarra fordításán dolgozik, amit a Szépirodalmi Kiadó szándékozik megjelentetni. Sajnos a fordítás megjelentetése a kiadó megszűnése miatt meghiúsult. Lásd *Comenius és Magyarország*, szerk. CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÖDÖBÖCZ József, Sárospatak, 1990 (Bibliotheca Comeniana, 3); Zrínyi és a Drabik-jóslatok összefüggéséről lásd Péter Katalin, *Zrínyi angol rajongói = Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987, 27–63 (Zrínyi Könyvtár, 2).

² GÖMÖRI György szerint „Drabikék jóslatainak édeskeves köze volt ehhez a török háborúhoz, hiába próbálta Comenius jegyzeteiben összekapcsolni a jóslatokat a tényleges eseményekkel”. Lásd Uő., *Adalékok az 1663–1664. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez = Zrínyi-dolgozatok*, V, Bp., 1988, 65–93.

³ BÁN Imre, *Comenius és a magyar szellemi élet* = B. I., *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1976, 157–167. Nem hallgathatjuk el megdöbbenésünket afölött, hogy Bán Imre tanulmányára a Comenius–Drabik–Zrínyi kapcsolattal foglalkozó fentebb idézett tanulmányok egyike sem hivatkozik. Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiája többször utal a Comenius–Drabik–Zrínyi kapcsolat lehetőségére (KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964², 367, 545, 777) és hivatkozik BÁN Imre *Comenius és a magyar irodalom* című tanulmányára is (It, 1950, 104–105).

földi szakirodalom, noha ellentétes nézetek itt is felmerülnek, toleránsabb Comeniusnak a jóslatokhoz fűződő kapcsolatai tekintetében, mint a korszak hazai értékelői, a jóslatokkal és azok politikai hatásával viszont a nyugat-európai kutatók a legutóbbi időkig szinte egyáltalán nem foglalkoztak. Ez utóbbi tény feltehetően arra vezethető vissza, hogy a magyarországi hadi események még a mai kutatók szemében is csupán a nyugati álláspont periférikus kísérőjelenségei és részben a nyelvi korlátokból adódó szakirodalmi tájékozatlanság miatt a magyar kutatókat nem veszik figyelembe.⁴ Ugyanakkor tény és tudományosan feltárt közhely, hogy a Drabik-féle jóslatok több ízben Comenius kiadásában jelentek meg, és a *Lux e tenebris* és a *Lux in tenebris* elterjesztése Comenius nevéhez fűződik. Anélkül, hogy dolgozatunkban végleges álláspont kialakítására törekednénk, szeretnénk megkísérelni, hogy Comenius 1660-as évekbeli politikai szerepét, a jóslatok magyarországi aktuálpolitikai jelentőségét néhány eddig elhanyagolt adattal egészítsük ki. (Mivel a bemutatandó források az 1660-as évekre vonatkoznak, szándékosan nem foglalkozunk Comenius magyarországi tevékenységével, Patakra érkezésének körülményeivel.)

Dolgozatunk középpontjában Comenius (és egyben Drabik) egyik hűséges követője, az a svájci Johann Jakob Redinger áll, akiről a magyar történettudományban csak egymásnak ellentmondó megállapításokat találunk. Ezeknek szembeesítése, ha nem is ad választ a bevezetőben feltett kérdésekre, de adalékként figyelemre méltó lehet.

Johann Jakob Redinger magyarországi útleírását Kosáry Domokos is regisztrálja a magyar történelem forrásait feltáró kézikönyvében.⁵ A Kosáry által idézett cikk a jeles múlt századi Comenius-kutató, Kvac sala János *Az angol-magyar érintkezések történetéhez* című közleménye, amely a következőket írja: „Az eszme [Drabik Comenius által közvetített eszméje a keresztyén hit elterjedéséről] megragadta Redinger Jakabot, egy svájci lelkészt, ki Comeniusnál Amsterdamban tanulta volt az új nyelvtanítási methodust s otthagya állását, otthonát, ez új eszme szolgálatába lépett. Útleírása olyan érdekes s történetileg is oly tanulságosnak látszó, hogy bár inkább a holland-török, mint az angol-magyar érintkezés tanúbizonysága – azon hiszemben, hogy azért mégis e keretbe való, itt adom bolyongásainak önszerzette rajzát saját szavai szerint”.⁶ Az angol-magyar érintkezésekkel történő összekapcsolás több, mint kérdéses, és a svájci német Redinger rövid amszterdami tartózkodása is kevés ahhoz, hogy ez esetben holland-magyar összefüggésről beszélhessünk, azonban történetünkben nem ez az egyetlen félrevezető motívum. Kvac sala János valóban közreadja az általa Redinger-szövegnek tartott útibeszámoló magyar fordítását, azonban forráshely megjelölése nélkül. Hivatkozik viszont saját Comenius-monográfiájára, ahol immár németül is olvashatjuk az idézett szöveget.⁷ A jegyzetekből azután kiderül, hogy Redinger eredeti kézírata után

⁴ Jellemző példa az 1992-es bécsi cseh-osztrák Comenius-kollokvium, amelynek egyetlen tanulmánya sem hivatkozik magyar szerzőre, jöllehet az előadások speciálisan Magyarországgal is foglalkoztak: *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*, hrsg. Karlheinz MACK, Wien-München, 1992 (Schriftenreihe des Österreichischen Ost und Südeuropa-Instituts). Az 1992-es amszterdami jubileumi konferencia eredményeire utal R. VÁRKONYI Ágnes *Comenius éjszakái* című tanulmányában = R. V. Á., *A tűzvész tanúi*, Bp., 1995, 119–132.

⁵ KOSÁRY Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I, 1711-ig, Bp., 1951.

⁶ Századok, 1892, 808.

⁷ Johann KVACSALA, *Johann Amos Comenius: Sein Leben und seine Schriften*, Berlin-Leipzig-Wien, 1892, 434–436. Drabikról lásd még: KVACSALA János, *Egy álprófeta a XVII-ik században*, Századok, 1889, 745–766.

hiába nyomozott a zürichi Carolinumban, megkereső levelére negatív válasz érkezett. Sikerült megállapítani, hogy Kvacsala az idézett szöveget a svájci vallási lázadókat feldolgozó monográfiából, Leonard Meister Bernben 1775-ben megjelent munkájából vette át,⁸ és feltehetően nem sejtette, hogy csupán egy erőteljesen lerövidített kivonatot és annak fordítását teszi közzé, abban a hiszemben, hogy Redinger teljes útleírását idézi.

A magyar történeti kutatásnak volt tudomása Redinger kéziratáról, hiszen a *Magyarország története* című kollektív munkában Makkai László Redinger török-német szöszedetére hivatkozik és jegyzeteiből az is meg tudható, hogy „kiadatlan útleírásának és »török« szótárának eredetije Zürich kanton levéltárában, fényképmásolata az MTA Történettudományi Intézetének Archívumában” található.⁹ Úgy tűnik, Makkai László sem tudott arról, hogy a kiadatlan tartott kézirat – igaz, kevésbé ismert kiadványban – már száz évvel ezelőtt megjelent és közreadója először egy Comenius munkásságát tárgyaló tanulmányban, majd külön kötetben foglalkozott Redinger személyével is.¹⁰ Redinger neve előfordul még Herepei János egyik cikkében,¹¹ további magyar említésének azonban a hazai szakirodalomban nem akadunk nyomára. Úgy tűnik, ha valaki foglalkozott is Redingerrel, megelégedett azzal a két nyomtatott oldalnyi szöveggel, amelyet Kvacsala teljesnek tartva közölt. Ennél a két oldalnál azonban lényegesen több a Magyarországra vonatkozó Redinger-irodalom, és a Comeniushoz fűződő kapcsolatának tisztázása érdekében érdemes röviden egész életútját összefoglalni.¹²

⁸ LEONARD MEISTER, *Über die Schwärmererey*, Bern, 1775, 86–90. A Meister által kivonatolt Redinger-kézirat a zürichi Kantonsarchiv A 24.1. jelzetű dobozában található *Wunderliche Botschaft, treuwer Bericht, Warnung, und Vermahnung, an verscheidne Völker, von dem gegenwertigen schrecklichen fall des algemeinen kriegerrischen Welt-Babels: sonderlich aber des grossen Widerchristen, und dessen Anhänger, namllich des Papstes, und seiner Seulen, des Hauses Österreichs, Königs in Spanien, Frankreich, Pohlen, Hungarien, Böhmen, Deutschland, Italien...* címen.

⁹ *Magyarország története 1526–1686*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, II, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 1432, 1858. Az MTA Történettudományi Intézet Könyvtárából 1995. július 24-én kapott tájékoztatás szerint a fotómásolat jelenleg lappang.

¹⁰ *Jakob Redingers reise in das Türkische Heerlager, wie es ihm dort, und in der rukreise ergangen*, 1664, nach dem Original im Staatsarchiv in Zürich veröffentlicht von Fr. ZOLLINGER, mit Kärtchen = *Zürcher Taschenbuch auf das Jahr 1896*, 215–250. (Az autográf kézirat a zürichi Kantonsarchiv A 24.1. jelzetű dobozában található.) F. ZOLLINGER, *Des Johann Amos Comenius „üblicher Vernunftschluss oder Schlussrede der gantzen Welt“*, uo., 94–118; Uő., *Johann Jakob Redinger und seine Beziehung zu Johann Comenius*, Zürich, 1905 (a monográfiában ismételtlen közölve az útleírás). Zollinger könyvének megjelenéséről a magyar szakirodalomban egyedül Iványi Ede tud, de az útleírás kiadásáról ő sem tesz említést. Lásd IVÁNYI Ede, *Comenius János élete*, Bp., (1906), 231, 308; Zollinger alapján foglalja össze Comenius és Redinger kapcsolatát: HUGO BLÜHMNER, J. J. R., *ein Gehilfe des Amos Comenius = Neue Jahrbücher für Pädagogik*, Neuer Jahrgang, 1906, Leipzig, 1906, 361–375. Előadásunk elhangzása után jelent meg R. VÁRKONYI Ágnes *Európa Zrínyije* című tanulmánya (ItK, 1996, 1–39), amely Kvacsala alapján foglalkozik Redingerrel is. A tanulmány eredményeit dolgozatunkban hasznosítottuk.

¹¹ HEREPEI JÁNOS, *Az öreg Comenius néhány magyar híve: Magyar diákok Amsterdamban = Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, Bp.–Szeged, 1971, 405. – Herepei is Kvacsala nyomán idézi Redinger szövegének öt sorát.

¹² Johann Jakob Redinger tevékenységével ismereteink szerint az elmúlt évtizedben egy monográfia és egy (két változatban megjelent) tanulmány foglalkozott. Dolgozatunkban mindkét munkát messzemenően hasznosítottuk. Klaus SCHALLER, *Johann Jakob Redinger und Johann Amos Comenius: Eine Episode in den pädagogisch-politischen Beziehungen zwischen Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden im 17. Jahrhundert = Pedagogica Historica*, XXV/1, 1985, 225–262 (a továbbiakban: SCHALLER 1985); a tanulmány rövidített változata: J. J. R. in seinem Verhältnis zu Johann Amos Comenius = *Beziehungen, schweizerisch-deutsche, im konfessionellen Zeitalter: Beiträge zur Kulturgeschichte 1580–1650*, Wiesbaden, 1984, 139–166 (Wolfenbütteler Barock-Forschungen); Basil SCHADER, *Johann Jakob Redinger (1619–1688) Sprachwissenschaftler [!] und Pädagoge im Gefolge des Comenius*, Zürich–München, Artemis Verlag, 1985.

Johann Jakob Redinger 1619-ben született Neftenbachban, Zürich közelében. Korai árvasága következtében a szegény diákok támogatását igénybe véve tanult 1630 és 1641 között a zürichi Schola Abbatissanaban, majd a Collegium Carolinum-ban, azzal a céllal, hogy papi pályára lépjen. Már ifjúkorában jelentős hatással volt rá Johann Wilhelm Simler, a svájci Opitz-hagyományok képviselője és a német költői társaságok (Sprachgesellschaften) zürichi „helytartója”. A nyelvek iránti érdeklődése is korán megmutatkozott, pályája azonban előbb különböző kanyarokat vett. 1641-ben próbaprédikációval esett túl a filozófiai vizsgán és a következő négy évben tábori prédikátorként működött Piemontban és Katalóniában. 1646 és 1655 között Urdorf lelkészeként szolgált, ahol jelentős pedagógiai és karitatív tevékenységet fejtett ki. Itt kötött házasságot Barbara Simlerrel, aki a fent említett költő, Simler unokahúga volt. Az ortodox zwingliánus szellemben nevelkedett Redinger urdorfi tevékenysége vallási intoleranciája miatt hamarosan ahhoz vezetett, hogy állásából tisztázatlan körülmények között felmentették, és Zürichben sem kapott letelepedési engedélyt. A különböző svájci egyházi és világi hatóságokkal, valamint felesége rokonságával való konfliktusai ismertetésétől most eltekintünk, és csupán bonyolult életrajzának főbb pontjait vázoljuk fel. Redinger nyelvtelhetsége, a gyakorlati pedagógia és didaktika iránti figyelme hozta hozzá Comenius műveit és ismertette meg vele a *Januát* és az *Atriumot*. 1656-ban már megjelent első nyelvtani munkája, amelyben a német nyelv (a latint megelőző) ősi eredetét hirdette.¹³ Vizsgálódásunk szempontjából lényeges viszont, hogy Redinger 1656-ban Amszterdamban bukkant fel, és személyesen is megismerkedhetett az oda menekült Comeniussal. 1658-ban meghívták Frankentalba, ahol a latin iskola rektora lett. Jóllehet az adott idő alatt sokszor eltávozott Frankentalból, állása hivatalosan 1664-ig megmaradt. A frankentali iskolában lelkes terjesztője volt Comenius pedagógiai elveinek. Amszterdami, majd frankentali tartózkodása idején fordította le a *Januát* hollandra (1658), a *Schola ludust* németre (1659).

Comenius tanainak, legfőképpen azonban a Comenius által is propagált Drabik-féle jóslatoknak (*Lux in tenebris*, *Lux e tenebris*) a terjesztése kapcsolja össze Redinger tevékenységét Magyarországgal és érdemli meg, hogy útleírásának figyelmet szenteljünk. Amszterdamban Redinger Comenius felügyelete alatt egy mintatanulók-ból álló latin iskola vezetését vette át, miközben szorgalmasan tanult hollandul és ismerkedett eszményképe pedagógiától független munkáival. Amszterdami korszaka egybeesett Comenius erőteljes chiliasztikus nézeteket valló periódusával és a három jóslatot, Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikuláš Drabik jóslatait tartalmazó kötetek megjelenésével.¹⁴ Redinger visszaemlékezése szerint először kételkedett a jelenésekben, azonban Comenius meggyőzte arról, hogy a jelenések a Szentírással egyenértékű bölcsességet tartalmaznak, és megbízta a munkák zürichi terjesztésével. A Frankentalba visszatért Redinger nemcsak Comenius pedagógiájának vált lelkes terjesztőjévé, hanem a próféciaíknak is. (Nem hallgathatjuk el, hogy Redinger maga is hajlamos volt látomások kinyilatkoztatására, bár ezek az állítólagos jelenések csak az ő életére vonatkoztak. Így érte egy negyed-éves misztikus bénulás után a kinyilatkoztatás, hogy gyógyulását csak a világ

¹³ *Lateinischer Run der Tütshen Sprachkwal*, Zürich, 1656.

¹⁴ *Lux in tenebris*, Amszterdam, 1657.

beutazásával és a *Jelenések* terjesztésével érheti el.)¹⁵ 1664-ben, abban az évben, amelyre Drabik jóslatai szerint Ausztria összeomlásának, majd a következő évben a pápaság bukásának be kellett következnie, Redinger önkényesen szabadságolta magát Frankentálból és nagy utazásba kezdett. Vállalkozásához az indítás Comeniustól származik. Redinger szerint: „Im April 1664 schickte mir H. Komenius einen getrukten Auszug der Offenbarungen und die Geschichtsschreibung ange-deuteter Weissagungen, mit befelch, selbige Churpfalz, und anderen hohen Oberkeiten mitzuteilen.”¹⁶ A levelet, amelyre nemcsak a Redinger-, hanem a Comenius-irodalom is számtalan helyen hivatkozik, kiadta – Zollinger közlése nyomán – Kvacsa János a Comenius-leveleket közlő kétkötetes gyűjteményében.¹⁷

A levéllel érdemes kissé részletesebben megismerkednünk, mert kiderül belőle, mivel is bízta meg Comenius hűséges hívét, mielőtt a nagy útra elindult. Comenius a levélben megismétli Drabik aktuális jóslatát az osztrák birodalom és Babylon (= a pápaság) romlásáról, és négy művet küld neki 12 példányban. A művek: „1. Exemplaria 6 Kotteri Germanici, 2. Totidem Kregellii, 3. Totidem Bedenken von den Visionen, 4. Totidem de progressis Serinianis.”¹⁸ Az áprilisi levelet május 7-én újabb küldemény követte, Comenius megbízásából Jonas Klingius svéd követ tett frankentali kitérőt, hogy az amszterdami száműzött mester küldeményét Redingernek továbbítsa.¹⁹ A levelek szerint Redingernek a küldött könyvekből egy példányt a „Serenissimus”-nak kellett átadnia, akinek személye körül megoszlanak a vélemények. Kvacsa szerint a „Serenissimus” Apafi Mihály erdélyi fejedelemre vonatkozik. Comenius monográfusa, Milada Blekastad a szöveggörnyezetből következtetve inkább a pfalzi választófejedelemre gondol. Ugyanakkor Blekastadnál olvashatjuk azt a forrásokkal alá nem támasztott mondatot, miszerint: „Ebben az időben kapta Comenius azt a hírt, hogy Kemény hős halála után a török által hatalomra segített erdélyi fejedelem, Apafi és tanácsadói sürgősen követelték Drabik újabb jóslatait.”²⁰ Redinger azonban először a francia követséget

¹⁵ SCHADER, i. m., 21. A Zürichben található hatalmas Redinger-kéziratmennyiségről 1995. augusztus 7-én kelt levelében Dr. phil. Barbara Stadler, a Staatsarchiv des Kantons Zürich munkatársa tájékoztatót. Ezután került sor a Pro Helvetia Ost/West alapítvány támogatásával folytatott helyszíni kutatásokra, amelyekhez Dr. phil. Barbara Stadler és Dr. phil. Judith Steinmann nyújtott köszönettel fogadott levéltári, illetve könyvtári segítséget. – Redinger amszterdami működéséről Comenius egy Hartlibhoz írott levelében is olvashatunk. A levélben arról van szó, hogy J. J. Ulrich (Hartlib barátja) Zürichből kéri a *Lux in tenebris* megküldését. „Unde colligo Didacticos etiam labores nostros – quorum partem ei communicavit Jac(obus) Redinger, Vestibularis hic privatae Scholae.” Idézi Milada BLEKASTAD, *Unbekannte Briefe des Comenius und seiner Freunde 1641–1661*, Ratingen–Kastellaun, 1976 (Veröffentlichungen der Comeniusforschungstelle im Institut für Pädagogik der Ruhr-Universität Bochum, 7), 48–49.

¹⁶ SCHADER, i. m., 21.

¹⁷ *Korrespondence Jana Amosa Komenského*, vydava Dr. Jan KVAČALA, v Praze, 1898, II, 288–289. (A cseh nyelvű kisérőszöveg megértésében Simona Kolmanova nyújtott köszönettel fogadott segítséget.) A levélre többször hivatkozik: Milada BLEKASTAD, *Comenius: Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*, Oslo–Praha, 1969 (a továbbiakban: BLEKASTAD 1969). A magyar kutatás figyelmét – amint a későbbiekben kiderül – ez a levél elkerülte.

¹⁸ *Korrespondence...* 288. A művek leírását – címlapmásolattal – lásd *Ungarische Drucke und Hungarica: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, zusammengestellt von S. Katalin NÉMETH, München etc., 1993 (a továbbiakban: NÉMETH), H 283, H 990, H 810. *Bedenken von den Visionen* című munkáról nem tudunk, feltételezéseink szerint Comenius *Historia Revelationum Christophori Kotteri, Christinae Poniatoviae, Nicolai Drabicij...*, h. n., 1659. című munkáját érte alatta, amelynek alapja Jakob FABRIZIUS *Probatum Visionum, das ist Christliches... Bedenken von Gesichtern, Deren etliche können Göttliche Offenbarungen seyn...* (Nürnberg, 1642) című műve.

¹⁹ *Korrespondence...* 290; BLEKASTAD 1969, 634.

²⁰ BLEKASTAD 1969, 635.

vállalta magára, jöllehet arról Comenius kifejezetten lebeszélte. Noha az apokaliptikus jóslatok napi politikára fordításában minden szem XIV. Lajos francia király felé fordult, Comenius nem Redingert bízta meg a közvetítéssel, mert – áprilisi levele szerint – Isten már kiválasztott egy, az angol királyhoz közel álló katolikus urat, aki a jóslatokat XIV. Lajosnak is eljuttatja. (Bleakstad feltételezése szerint ezt a szerepet Arthur Annesley, Anglesey earlje látta el, és köztudott volt az egyre nagyobb szerepet játszó Ruprecht herceg egyetértése is.²¹ Ruprecht herceg, V. Pfalzi Frigyes, a „Winterkönig” fia, Pfalzi Henrietta testvére, akinek Robert Codrington követ, a *Lux in tenebris* angol kiadója a jóslatokat dedikálta.²²) Láthatjuk, hogy Comenius ugyan lebeszélte a francia útról hűséges követőjét, de ellátta szétosztandó könyvekkel, Redinger pedig teljesítette, néha túlteljesítette a feladatot. (És ez így lesz egész életükben.) Redinger tehát először Franciaországba utazott, a király ugyan nem fogadta, M. Lyonne, Turenne marsall és Párizs érseke átvette az erősen Habsburg- és pápaságellenes *Jelenéseket*. Redinger önkényes távozását Frankentálban sem nézték jó szemmel, az ortodox Svájcban pedig végképp nem aratott sikert, ezért térítő lelkesedése a török birodalomba vezette, vagyis Magyarországon próbálta meg a török főméltóságok megközelítését. Célja egyértelmű volt, miután a jóslatok megjövendölték az ausztriai birodalom és a pápaság bukását, mindezt csak török segítséggel lehet elérni, ebben az esetben azonban nem lehet más megoldás, mint a törökök – önkéntes – keresztyénné válása. Noha terve mai szemmel örültségnek tekinthető, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget sem, hogy mindez nem egy magányos megszállott túlbuzgó tevékenysége, hanem rejtett diplomáciai küldetés. Különben kevésbé magyarázható, hogy egy egyszerű svájci prédikátor hogyan jut – Comenius könyveivel – a francia királyi udvarba, a török fővezér táborába, Apafi erdélyi udvarába, majd Drabik házába. Nyilvánvaló, hogy fanatizmusa segítette feladata végrehajtásában, de útját diplomáciai körök is egyengették.

Redinger magyarországi útjáról három kéziratban is beszámol. Az egyik – a már említett, Kvacsala által is közölt és lefordított – kétoldalas kivonat, a másik, a múlt században nyomtatásban is megjelent változat mintegy 35 nyomtatott oldalt tesz ki. A zürichi Zentralbibliothek kéziratárában sikerült kézbe vennünk az útleírás harmadik, eddig kiadatlan variánsát. A *Kurzer Entwurff meiner Räisen, Verrichtungen und Begegnungen* című kézirat szövegének kiadását később terveztük.²³ A német városok elhagyása után Bécsben hajóra szállt, amellyel Komáromig utazott. Ott Puchheim gróf táborában csodaporrall gyógyító orvosnak adta ki ma-

²¹ G. H. TURNBULL, *Hartlib, Dury and Comenius*, London, 1947, 381; BLEKASTAD 1969, 635. – Ruprecht herceg jelentőségéről lásd PÉTER Katalin, *Zrínyi angol rajongói*, 38–39. Redinger és Comenius angol politikai eszmétársainak kapcsolatát óvatosabban ítéljük meg, mint R. VÁRKONYI Ágnes, aki szerint szerzőnk „ennek a tekintélyes angol személyiségeket [Hartlib, Dury, Pell] magában foglaló mozgalomnak a híveként” utazott a török táborba (*Európa Zrínyije, i. m.*, 28). Redinger egyik életrajzi feljegyzése szerint frankentali állását a magyarországi út előtt éppen a francia király környezetéből – feltehetően H. Pell által – írott feljelentő levél miatt veszítette el: „es kam auch ein schreiben aus Parys, vielleicht vom H. Pell, daß mir der König wegen eines scharpfen schreibens an Ihn anfallen straffen nachsetzen laßen: deswegen mir mein dienst abgekündt ware, eh ich wider in Frankenthal ankam.” *Wunderliche Bottschafft...*, St AZ A 24.1.

²² PÉTER, *i. m.*, 38; *Korrespondence...* 289. Ruprechtnél látogatást tett 1663–64-ben az Angliában járó Bethlen Miklós is; lásd BETHLEN Miklós *Önéletírása*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1955, I, 193.

²³ Lásd a 10. jegyzetet. A kiadatlan kézirat a zürichi Zentralbibliothek Kéziratárában található: ZBZ Ms F 196. (A több kéziratot tartalmazó Redinger-kötetben önálló, 1–14-ig terjedő lapszámozással.) Redinger munkásságának ismerői, Schader és Schaller alig foglalkoznak a magyarországi utazással.

gát, és ezzel a – korábban Franciaországban is alkalmazott – „kegyes csalással” (ugyanis tényleg volt nála valamilyen sebkezelő gyógyszer) sikeresen eljutott a török táborig. Útján latinul és németül értő parasztok segítettek, huszárok és hajdúk viszont időnként kirabolták, vagyis csak bizonyos zsákmány fejében engedték tovább, noha az utazáshoz elegendő pénze mindig maradt. Esztergom alatt ismét hajóra szállt, ahol egy helvét hitvallású lelkész vette pártfogásába. „Worüber ich mich verwunderte, dann ich biss dahin nicht gewusst, dass die einwohner zu Comorrha und weit hinunter der Donau nach zu beyden Seiten meist reformirter Religion wären”.²⁴ A legközelebbi faluban (Komárom és Tata között) a superintendenshez vezették, aki barátsággal fogadta, visszaszerezte számára a hajdúk által elrabolt dolgokat, Redinger pedig megajándékozta Drabik jóslatainak egy példányával. Miután több lelkésszel is megismerkedett és a gyülekezetben is rendkívüli segítőkészséggel találkozott, nem győzte hangsúlyozni, hogy a bizalomnak és a segítségnek ilyen formái Németországban számára elképzelhetetlenek lennének. Útleírásában részletesen beszámol arról, milyen kerülőkkel, mekkora várakozással és különféle csellel sikerült végül is átkelnie a Dunán és felégetett falvakon keresztül eljutnia Nyitraig, majd Érsekújvárig. Az elpusztult érsekújvári püspöki palota alatt olasz katonákkal beszélt, természetesen olaszul, és segítségükkel jutott el az ottani török basához. Miután elmesélte, hogy könyveket hozott a nagyvezírnék, hamarosan Ahmed Köprülü sátrában találta magát. A török nagyvezír feltehetően érdekesnek találta Redinger vállalkozását, mert először német tolmács segítségével, majd hivatalos tolmáccsal és a mindkettőjük által beszélt nyelveken (görögül és olaszul) beszélt vele. A bátor Redinger előadta a jóslatok lényegét a Habsburg Birodalom és a pápaság bukásáról, és benne a törökök kiemelkedő szerepéről. A meglepetést Ahmed Köprülüne csak csupán azzal okozta, hogy kifejtette, a törökök (zsidók és pogányok) hamarosan áttérnek az igaz egyesült keresztény hitre. A fővezér bizonyítékokat kért, amire Redinger átadta neki a Comenius-tól kapott prófétikus műveket. Érdekes, hogy Redinger tartózkodása a török táborban majdnem végig mentes volt a konfliktusoktól,²⁵ a megtéríteni szándékozott török fővezér jóindulattal és többször fogadta, szálláshelyének pedig – hogy a hittársai között érezze magát – az erdélyi fejedelem követének, Baló Lászlónak a sátrát jelölte ki. A második kihallgatásnál a fővezér udvara előtt Redinger elmagyarázta Drabik jóslatainak jelentését és az illusztrált kiadvány képeit. Itt tért ki arra is, hogy a Bibliát lefordították törökre és hamarosan Hollandiában ki is nyomtatják.²⁶ A jól tájékozott törökök természetesen számonkérték Redingertől Drabik Rákóczi Györgyre vonatkozó jóslatainak beteljesületlenségét, ám Redinger a szokásos magyarázattal – Rákóczi nem követte hűségesen Drabik szavait – kivágta magát. Redinger egy hónapig maradt a török táborban, mialatt szorgalmasan tanulmányozta a török nyelvet (napi 50 szót), és folytatta térítő tevékenységét. Beszámolója szerint éles vitája nem is a törökökkel volt, hanem Simeon Reningerrel, a vasvári békét megkötő császári rezidenssel, aki érthető módon nem vette jó néven a Habsburg

²⁴ *Zürcher Taschenbuch*, 220.

²⁵ Schader könyvében olvashatjuk a svájci hírigyőzőség 1983. augusztus 3-i jelentését, amely szerint Ankarában vallási propaganda miatt letartóztattak három svájci fiatal, akik török nyelvű keresztény írásokat osztogattak. SCHADER, *i. m.*, 280.

²⁶ Redinger jól tudta, hogy az angol származású Levinus Warner 1664-ben Konstantinápolyban a Biblia török fordításán dolgozott, amelyhez Comenius 1667-ben majd előszót is írt. A fordítás végül nem készült el. Lásd BLEKASTAD 1969, 631 skk.; SCHADER, *i. m.*, 280.

Birodalom és a pápaság pusztulását jelző próféciaikat. (Redinger szerint a babyloni paráznáról szóló részt a háta mögött ki is tépték Drabik jóslatainak előszavából.)

A vasvári béke következtében október végén a török tábor dél felé vonult, Redinger kísérté a menetet, hogy eljusson a Birodalom székhelyére. Úti beszámolójának ebben a részében részletesen foglalkozik a törökök jellemvonásaival, szokásaival, például hogy bor helyett kávéat isznak stb., és arra a következtetésre jut, hogy ilyen barátságos, gyengéd (sanftmuthig) népet még nem látott. (Egyetlen negatív vonásuk a dohányzás.) A törökökkel való barátkozást, a nyelv gyors elsajátítását természetesen felhasználta céljai érdekében, és a katonák között is folytatta térítő munkáját. Akkora sikerrel, hogy hamarosan „német prófétaként” emlegették. A katonai táborban kifejtett keresztény térítést azonban már Köprülü Ahmed sem nézte jó szemmel, és tolmácsa útján tudatta Baló Lászlóval, hogy Redingert Belgrádban titokban kivégezteti. Ezek a kilátások meggyőzték Redingert arról, hogy a török megtérítését fel kell adnia, mindamellett némi örömmel számolt be a magával vitt prófécias könyvek ellopásáról. A Baló által menekülési lehetőségként felkínált útítárs Apafi Mihály udvarába igyekezett, miután a vasvári béke óta tárgyalt a törökkel a hódító sereg erdélyi átvonulásáról és Székelyhida sorsáról. Az útvonal Mohácsról a Tisza melletti Becsére vezetett, miközben Redinger megbámulta az itt élő rác lakosság vakondtúrásszerű, földbevéjt házait. Mivel útleírása általában a megélt eseményekre szorítkozik, csupán a kuriozitásokat jegyzi föl, illetve főleg a lakosság nyelve és vallási hovatartozása érdekli. Miután Segesvárra megérkeznek, megállapítja, hogy Erdélyben főleg németek laknak, akik magyarul beszélnek, a lutheránus egyházhoz tartoznak, egyébként a magyarok és a székelyek többnyire reformátusok, a maradék pópista, socinianus és arianus.

Apafi Mihály megérkezése másnapján fogadja Redingert és franciaországi útjáról kérdezi. Feltehető a kérdés, ha Redinger – mint ezt a szakirodalom feltételezi – csupán mint fanatikus térítő, önszorgalomból járt Párizsban, hogyan tud erről az erdélyi fejedelem és miért érdeklődik utána? Redinger átadja Apafinak a *Jelenések* egy példányát és a mű általa készített tartalmi regiszterét. Három nap múlva Apafi ismét hívatta és tudatta vele, hogy áttanulmányozván a művet, rájött, hogy a pápaság romlása valóban hamar bekövetkezik. Redinger kifejtette neki, hogy a jóslatok egyértelműen azt állítják, Apafi a kiválasztott, aki mindazt, amit a két Rákóczi György elmulasztott megtenni, magára kell, hogy vállalja és az isteni akaratot neki kell beteljesítenie. Apafi válasza szerint: „a békét immár megkötötte a két császár, az ő nemesei és alattvalói pedig túl szegények a tatár fogságért fizetett váltságdíj miatt, a fél ország pedig elpusztítva. Ő azért időről időre a jól megfontolt tanács szerint fog cselekedni”.²⁷ Redinger Isten áldását kérte a fejedelemre.

²⁷ Apafi szavai – archaikus fordításban – rimelnek arra a rendeletre, amellyel a vasvári béke híre hallatán Teleki Mihályt hívta vissza diplomáciai küldetéséből: „...az két császár megbékéltek...”. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XIII (1661–1664), szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1888, 333. A segesvári gyűlésről szóló jelentés beszámol Redinger látogatásáról, az átadott könyvről és összefoglalja annak tartalmát, azaz Drabik jóslatainak aktualizált lényegét: „Pastor quidam exul helvetius Jacobus Redingerus praesentans mihi quendam librum revelationum trium personarum mira ex iis legi, praecipue de ruina Romae, Vienna, domus Austriacae, Hispaniae et Papae; itemque de casu domus Rákócianae: necnon conversione Turcarum, Tartarorum, ruinaque Hungariae ob idololatriam. Idem liber continet ista: 1. Regem Galliarum futurum imperatorem Romanorum. 2. Fvdericum palatinum in progenie sua restitutum in solium regium Bohemicum ac tandem regem Svecorum futurum: ut etiam electorem Saxoniae tandem successive idem obtinentem. 3. Radzivilium futurum regem Poloniae. 4. Principem nostrum Michaelem Apaffium regem Hungariae, nec eousque eam quietem habituram etc. similiaque. Quarum revelationum [!] indicem a praefato Redingero factum (omissis numeris pagellas earundem monstrantibus) descripsi.” EOE, XIII, 345.

Mi is történt valójában? Redinger közvetítette azokat a szándékokat, amelyek tükrözték Comenius politikai céljait. A sikertelen Rákóczi-féle hadjárat után Nyugaton az egyesült Európa egyik kulcsfigurájának Apafit látták, Apafi reálpolitikusként azonban az Amszterdamból sugalmazott feladatot köszönettel visszautasította. A mondottakat alátámasztandó vissza kell térnünk Comeniusnak Redingerhez írott 1664 áprilisi levelére. A Redingernek elküldött könyvek csoportjában ugyanis megtalálható a „de progressis Serinianis” című mű. Ilyen nyomtatott kiadványról nem tudunk, viszont a Comenius-levélgyűjteményben CCXLVIII. szám alatt olvasható a következő című „levél”: *De progressibus Zerinianis adversus Turcas in Hungaria inferiori, et Apafianis adversus Caesareanos in Hungaria Superiore et Transylvania (Anno 1664, in Januario et Februar.) Mediatiumcula ductu Revelationis 146.*²⁸ Kvac sala szerint Comenius a levelet, amelynek a kiadás alapját képező kézirat a Bodleiana Libraryban található, Angliába küldte, de nem kizárt, hogy más-hová is eljuttatta.²⁹ A „levél” egyértelműen állást foglal Drabik jóslatának aktualitása mellett, hangsúlyozza Apafi szerepét és szükségesnek tekinti a dunántúli és a keleti országrészek összefogását. Az említett levélre nem hivatkozik, mégis itt idézzük Bán Imre tanulmányát, aki Comenius Drabik-kommentárjait elemezve a következő megállapításra jut: „Comenius a Drábikféle próféciaíkhöz fűzött magyarázataiban minden alkalommal kiemeli »Comes Serinus« jelentőségét. Zrínyi 1660-as és 1664-es nagy győzelmeit pedig egyenesen Drabik 1652-es jóslata beteljesedésének tartotta.”³⁰ Mindez érvényes arra a levélre is, amelyet propagálás céljából Comenius elküldött Redingernek, ő pedig minden valószínűség szerint magával vitte erdélyi útjára.

A sikertelen erdélyi látogatás után Redinger Apafi útlevelével továbbutazott a Felvidék felé. Kísérőjének kiléte szintén nem elhanyagolható: Redinger úti beszámolója rövidített változatának Meister-féle kiadásában „Hauptmann Tekely” olvasható.³¹ Blekastad, jóllehet ismernie kellett Zollinger kiadásában a hosszabb változatot is, mégis ezt a névalakot vette át, és a jelzett személyt jegyzeteiben Thököly Istvánnal, Rákóczi rokonával azonosította.³² Redinger útleírásának hosszabb változata azonban egyértelművé teszi, hogy névelírásról van szó. A kísérő Teleki Mihály kővári kapitány volt, aki további útján, majd szatmári birtokán elhelyezéséről gondoskodott. Szatmárban ismerkedett meg Redinger Tofeus Mihállyal, aki azzal örvendeztette meg, hogy ismeri a Comenius-féle kivonatos prófécia-kiadást és a revelációk történetét, amelyeket az iskola rektorától kapott.³³ Herepei János tanulmányából tudjuk, hogy a szatmári rektor ez időben Körmendi Péter volt, aki 1662 szeptemberében megfordult Amszterdamban és album amicorum a Come-

²⁸ *Korrespondence...* 292–293. *Mediatiumcula* címen hivatkozik rá R. VÁRKONYI Ágnes, Irodalom-ismeret, 1995/1–2, 7. – Vö. 40. jegyzet.

²⁹ *Korrespondence...* XXI. A levél Kvac sala által adott címe: Komenský anglickému priteli (Hartlibo-vi?). A kérdőjel több mint jogos, Hartlib ugyanis 1664-ben már nem élt. Egyébként a levél formailag nem felel meg a missilis levél követelményeinek, sem címzése, megszólítása, sem záróformulája nincs. Inkább terjesztésre szánt röplapnak vélénk.

³⁰ BÁN, i. m., 164.

³¹ MEISTER, i. m., 90; KVAC SALA, i. m., 436.

³² BLEKASTAD 1969, 636.

³³ Joannes Amos COMENIUS, *Revelationum Divinarum, in usum Seculi nostri quibusdam nuper factarum, Epitome*, s. 1., 1663; *Historia Revelationum Christophori Kotteri, Christianae Pontatoviae, Nicolai Drabici & quae circa illas variè acciderunt, usque ad earundem Anno 1657 publicationem, & post publicationem*, Amszterdam, 1659. Lásd HEREPEI, i. m., 405.

nius bejegyzését is tartalmazza. Nyilvánvaló, hogy ő ismertette meg Tofeus Mihállyal Comenius próféciákat magyarázó munkáit is,³⁴ noha Tofeus már ifjúkorától kezdve tisztelője volt a vele Sárospatakon együtt tanító Comeniusnak és 1659 körül annak *Gentis Felicitas* című munkáját dedikálva meg is kapta. Redinger megérősítette Tofeust a jóslatok igazsága felől és megbízta, hogy mint a fejedelem udvari papja Apafit is igyekezzék ebbe az irányba befolyásolni.³⁵

Redinger útja ezután Tokajon és Eperjesen át Lednicre vezetett. Puhóban Mednyánszky Jónásnál szállt meg, akinek kapcsolatát Drabikkal és Comeniusszal nem szükséges külön kiemelni. Mednyánszky ajánló levelével érkezett Lednicre Drabikhoz, ahol a híres látnok természetesen egy isteni kinyilatkoztatás által már két hónapja tudott az érkezéséről. Redinger beszámolt Drabiknak küldetése teljesítéséről, a Comeniustól kapott könyvek szétosztásáról. Drabik, miután nem jól tudott latinul, Redingert kérte meg, hogy írjon a nevében Apafinak és figyelmeztesse a próféciák követésére. Redinger egy lendülettel a török császárnak is írt, beszámolva neki a török táborban tett látogatásáról, a török nyelvű Biblia készüléséről, és intve, hogy mielőbb térjen meg az igaz keresztény hitre.

A latinul rosszul tudó Drabik ezután egy latin nyelvű (!) kiáltványt is átadott Redingernek, amelyet az németre fordított és megígérte, hogy a Drabik által aláírt 14 példányt a német hercegségekbe és városokba eljuttatja.³⁶ Kvac sala nyomán R. Várkonyi Ágnes is felfigyelt arra, hogy „Erdélyből és a Királyságból Redinger több dokumentumot vitt magával. Mi lehetett a »buzdító irat... a törökök támadásairól«, mit tartalmazott »a pápisták üldözéséről« szóló írás, amelyet »a magyar királyság panasz a francia királyhoz« tárgyú írással együtt Drabik leveléhez mellékeltek?”³⁷ A zürichi Kantonsarchivban folytatott kutatások erre a kérdésre is megadták a feleletet. A St AZ A 21.1 jelzetű dobozban a számtalan Redinger-kézirat mellett megtalálható a két, Erdélyből, illetve a Királyságból hozott irat autográf másolata is a következő címmel: *Jakob Redingers Warnungsschrift, an die Evangelische Chur und Reichenfürsten, Stände und Städte, in dem monat Jener des 1665 jares, valamint Kurtze und einfaltige, aber Wahrhaffte und gerechte Klag, und Vorentscheidung des Hungariens, an die Mächtigeste und Durchleuchtigste König und Fürsten: desgleichen an die Stände und Orden der gantzen Christenheit, im Weinmonat des 1664 jahrs.* Redinger első monográfusa ismerte az iratokat, és feltételezi, hogy ez utóbbi szintén Drabik fogalmazványa, azaz a latin nyelvű kiáltvány fordítása.³⁸ Redinger

³⁴ HEREPEL, i. m., 406.

³⁵ Tofeus Redinger szerint magától is ezen az állásponton volt és a fejedelmet török-hűségre akarta biztatni: „Er hette sonst im sinn gehabt dem Fürsten zu rathen, dem Türkischen Keyser hold und getreu zu seyn, weil er aus den Historien wiße, daß es Sibenbürgen wol ergangen, wann die Fürsten der Ottomannische porte getreu gewesen.” *Zürcher Taschenbuch* 1896, 244. A Zürichen található Redinger-hagyaték, amely a szakirodalom eddigi ismeretei szerint mintegy 550 levéltári egységet tesz ki, több magyar vonatkozású anyagot tartalmaz. Az erdélyi feljegyzésekről, szótártörédekről, Apafi és Tofeus kísérelveleiről lásd közleményünket a sajtó alatt lévő Keserű-émlékkönyvben. A német szakirodalom által sem ismert, újonnan talált 39 Redinger-kéziratról német szak fórumon számolunk be.

³⁶ Redinger rövidített beszámolója 14 ívről (Bogen) szól, amit Kvac sala a szöveg hosszúságára vonatkoztat: „Egy nyílt levelet adott a maga aláírásával, 14 ívnyit...” (KVACSALA, *Az angol-magyar érintkezések történetéhez*, 56). A hosszabb változat már 14 példányt (Exemplaria) említ, és a szöveget is közli, amely csupán négy nyomtatott oldalt tesz ki. Lásd *Zürcher Taschenbuch* 1896, 247–250. A zürichi Kantonsarchiv A 24.1 jelzetű dobozában megtalálható Redingernek a török szultánhoz „Baktsszaraj”-ba címzett levélmásolata is.

³⁷ R. VÁRKONYI, *Európa Zrínyije*, i. m., 29.

³⁸ A szövegek közlését lásd a Keserű-émlékkönyvben. Vö. ZOLLINGER 1905, 98.

két napig tartózkodott Lednicen, majd Drabiknak a német hercegekhez szóló ajánlólevelével visszaindult Németországba. Visszaemlékezése szerint a kiáltványt eljuttatta valamennyi hercegségbe, de személyesen csupán Wolfenbüttelben, Kasselben, Frankfurtban, Heidelbergben, Mannheimben és Zürichben adta át, mivel 1665. január 16-án már ismét Frankentalban volt. A különben grafománnak tekinthető Redinger a visszaútról csak pár mondatban tudósít, egyetlen feljegyzése azonban mégiscsak figyelemre méltó: „Die Kurfürstin von Heidelberg gab mir sechs Reichthlr. und ihr überließ ich den Regenspurgischen Heerhold...”³⁹

A *Regensburgi Herold* a közelmúltban került a figyelem előterébe, amikor R. Várkonyi Ágnes beszámolt egy Londonban talált *The Herald of Regensburg* című, szerző nélküli kéziratról, amely fontos magyar vonatkozásokat tartalmaz.⁴⁰ Már akkor felhívtuk a figyelmet arra, hogy a munka nem névtelen, német nyelvű nyomtatott kiadása két példányban is megtalálható a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben.⁴¹ Az előadás azonban arra inspirált, hogy a szerző személyét, magát a művet és Comeniusszal való kapcsolatát is megvizsgáljuk.

Ismételten visszatérve Comenius 1664 áprilisi Redingerhez írott levelére, az elküldött könyvek sorában utolsóként a következő tétel szerepel: „Regenspurgischen Herolds den ersten Bogen. Scriptum est Christiani Hoburg”.⁴² A továbbiakban Comenius arra inti Redingert, hogy a nyomda késése miatt csak az első ívet tudja küldeni, a munkát megfontoltan osztogassa. Mindez azt sejteti, hogy a *Regensburgi Herold* Comenius közelében készült, és feltehetően az egész művet eljuttatta Redingerhez. Maga a könyv valóban meglehetősen ritka, a Christian Hoburg műveit részletesen leíró lelőhely-bibliográfia csupán négy példányt sorol fel.⁴³

³⁹ Idézi Johann KVACSALA, *Johann Amos Comenius*, Berlin etc., 1892, 436.

⁴⁰ R. VÁRKONYI Ágnes előadása az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszansz-kutató Csoportjának ülésén; nyomtatott változata: „Ügy halt meg, mint a csillag”: Új kérdések a Zrínyi-kutatásban, Irodalomismeret, 1995/1–2, 3–10.

⁴¹ NÉMETH, H 810.

⁴² *Korrespondence...* 288. (Tehát már Comenius levelezésének 1898-as megjelenése óta ismeretes, hogy a szerző Christian Hoburg.) Vitára készítet R. Várkonyi Ágnes megállapítása, miszerint az angol „kézirat előlapja arra vall, hogy eredetileg nyomtatott könyv megszerkesztett címlapját írta le az ismeretlen másoló... a szöveget mindenképpen 1663 végén–1664 elején írhatták le” (*Európa Zrínyije*, i. m., 26). Miután a levelezés szerint a német eredeti első ívének kinyomtatásával csak 1664 áprilisának végén lett készen a nyomda, a további íveket pedig Comenius csak májusban tudta Redingernek elküldeni, az angol fordítás kézírata sem készülhetett korábban. Ez pedig más megvilágításba helyezi a *Herald of Regensburg* és az angol politikai körök kapcsolatát.

⁴³ DÜNNHAUPT, *Bibliographie...* 2106. A példányok közül a müncheni Bayerische Staatsbibliothek katalógusa szerint az ott nyilvántartott editio azóta elveszett. Két példány található viszont a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben, amelyeknek kiadói variáns-jellegét eddig senki nem vette észre. Mindez azért is érdekes, mert a csupán kezdőbetűkkel jelzett mű szerzőjének a HAB-ban szerkesztett barokk-katalógus (Martin BIRCHER, *Deutsche Drucke des Barock 1600–1720*, München etc., 1987, A 4010) Benedict Bahnsent tartotta. Bahnsen nyomdász-kiadóként működött Amszterdamban, e műnek azonban nem ő a szerzője, csupán a nyomdása. Az 1034.30 Theol.(3) jelzetű kiadás ugyanis az A1 levél versóján beragasztott impresszumot rejt, amely nem található meg a 404.4. Quod.(4) jelzetű példányban. A teljes művel azonos betűtípussal szedett szöveg szerint: „Dieser Regenspurgischer Heerholdt ist vor BENEDICTUM BAHNSON gedruckt: wohnende im Amsterdam Op de Prince gracht, naest de Brouwerie vau't Roo Hart”. Ugyanez a variáns található az amszterdami Egyetemi Könyvtárban is. Lásd J. BRUCKNER, *A Bibliographical Catalogue of Seventeenth-century German Books Published in Holland*, The Hague–Paris, 1971, Nr. 342. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek 1034.30 Theol. jelzetű kötete kiadói kolligátumként tartalmazza a Kotter- és Kregel-féle jóslatokat német nyelven és a *Regenspurgischer Heroldot* (NÉMETH, H 990, H 810. Kregel jóslata nem hungarikum, ezért nincs katalógusszáma.) Előadásom után Balázs Mihály hozzászólásban figyelmeztetett arra, hogy Keserű Bálint Baselben megtalálta a *Regenspurgischer Herold* egy eddig ismeretlen példányát, Keserű Bálint másnap a hozzászólást cáfolta.

A címlapon C. H. L. P. J. G. rövidítés rejtje a szerzőt, melynek feloldása: Christiani Hoburgi Lunaeburgensis, Pastoris In Geldria.⁴⁴

Christian Hoburg (Hochburg) (1607–1675) a kevésbé ismert 17. századi német spiritualisták közé tartozott, jöllehet a *Religion der Geschichte und Gegenwart* című lexikon értékelése szerint a „radikálisan egyházkritikus misztikus spiritualisták fő képviselője” volt.⁴⁵ Az északnémet Lüneburgból származott és tanulmányai után többnyire azon a területen is tevékenykedett, részben lelkészként, máskor nyomdai korrektorként, például a híres lüneburgi Stern nyomdában. Pályájának egyik fontos állomása volt a Wolfenbüttelhez közeli Bornum egyházközsége, ahol August herceg meghívására foglalta el állását.⁴⁶ Az evangélikus ortodoxiával való szembenállása hamarosan pozíciója feladására készítette. Többszöri próbálkozás után 1649-ben Németalföldre emigrált és különböző református egyházközségeknél szolgált. 1670-től Jean de Labadie és Antoinette Bourignon köréhez tartozott, majd életét mint altonai mennonita lelkész fejezte fe. Publikációs tevékenysége híven tükrözi miszticizmusát és irénikus szemléletmódját. Jelentős munkái között éppúgy vannak jezsuita elmélkedések és emblematisz művek átdolgozásai, mint a Johann Arndt művéhez kapcsolódó *Praxis Arndiana* (1644). A belső keresztyénység megvalósításának külső akadályai vezetnek el a háború problematikájának kérdéséhez és az aktív politizáláshoz. 1644-ben megjelent *Heutiger Langwieriger verwirrter Teutscher Krieg* (Frankfurt a. M.) című művében a háborút Isten jogos büntetésének tartja, amelynek kiváltója a reformáció utáni egyházi depravatio.⁴⁷ Hoburg másik politikai munkája az 1664-ben – feltehetőleg Amszterdamban – megjelent⁴⁸ anonim *Regenspurgischer Herold*.

Comenius írásaiban ismereteink szerint csak egyszer történik utalás Christian Hoburgra, mégpedig a közelmúltban kritikai kiadásban megjelent *Clamores Eliae* című feljegyzésekben.⁴⁹ Itt együtt sorolja fel a névtelen *Heroldot* és a *Letzte Posaun über Deutschland* című munkát. Ez utóbbi 1663-ban jelent meg Amszterdamban és csak alig száz éve tisztázódott, hogy szerzője maga Comenius.⁵⁰ Érdekes, hogy a szakirodalomban felmerült az a nézet is, tartalmi azonosságuk miatt inkább

⁴⁴ A feloldás Dünnhaupt nyomán. A 18. századi lexikográfiában felmerült egy másik feloldási variáns is: „Christ. Hoburg. Pastor Latumensis in Geldria.” Lásd Johann Anton TRINIUS, *Beytrag zu einer Geschichte berühmter u. merkwürdiger Gottesgelehrten auf dem Lande*, h. n., 1751, Bd. I.

⁴⁵ Életét megírta fia: Philipp HOBURG, *Lebens-Lauff der seel. C. H. von dessen Sohne*, h. n., 1692. Modern összefoglalását lásd DÜNNHAUPT, i. h.; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. Aufl., hrsg. K. GALLING, Tübingen, 1957, Bd. III, Sp. 378 (Martin SCHMIDT cikke); *Neue Deutsche Biographie*, Berlin, 1972, Bd. IX, 282–283; *Literaturlexikon*, hrsg. Walther KILLY, Berlin, 1990, Bd. V, 370.

⁴⁶ Ph. Hoburg szerint apja nagyon jól sikerült próbaprédikációt tartott Wolfenbüttelben a hercegi udvar előtt, ezután választhatott három állás közül. A modern szakirodalom Hoburg wolfenbütteli megítélése tekintetében szkeptikusabb. Lásd Martin KRUSE, *Der mystische Spiritualist Christian Hoburg (1607–1675) als lutherischer Pfarrer in Bornum bei Königslutter: Ein Beitrag zu seiner Biographie*, Jahrbuch der Gesellschaft für Niedersächsische Kirchengeschichte, 69(1971), 103–125.

⁴⁷ Ernst KOCH, *Das Kriegesproblem in der spiritualischen Gesamtanschauung Christian Hoburgs*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 46(1928), 246–275.

⁴⁸ Hamburgi megjelenést tételez fel: Marie KYRALOVÁ, *Zur Frage der Lektüre von J. A. Komenský = Acta Comeniana*, Bd. IX, Hanau/Main, 1991, 113–129; BLEKASTAD 1969, 760. (Utóbbi nem látta a nyomtatványt, csak a szakirodalom alapján idézi.)

⁴⁹ Joannes Amos COMENIUS, *Clamores Eliae*, ed. Julie NOVÁKOVÁ, Prag, 1992 (Johannis Amos Comenii Opera Omnia, 23).

⁵⁰ Kritikai kiadása: *Letzte Posaun über Deutschland (1664)*, hrsg. Stanislav KRÁLÍK, Amedeo MOLNÁR, Pragae, 1974 (Johannis Amos Comenii Opera Omnia, 13).

Christian Hoburg lehet a *Letzte Posaun* szerzője, akinek nevéhez a regensburgi Birodalmi Gyűléshez intézett felhívás, azaz éppen a *Herold* is fűződik.⁵¹

A *Regenspurgischer Herold* első íve 1664 áprilisában került ki a nyomdából és benne a szerző a Regensburgban összegyűlt birodalmi rendeket szólítja meg. Pontosabban az első három lap Krisztushoz forduló kegyes ajánlás, utána következik az előszó: HEERHOLDS Eiffrige anschreiende Stimme. Az előszó hangvétele valóban feltűnően hasonlít a *Letzte Posaun* felhívó hangjára, de – egy merésznek tűnő hasonlattal – Zrínyiére is. Az török *áfium* ellen való orvosság felkiáltásait idézik fel a *Herold* fohászai, azért is, mert a *Herold* bevezetőjének célja egyértelműen Zrínyi megvédeése és szerepének hangsúlyozása a Regensburgban összegyűlt rendek előtt. Az összehasonlító szövegelemzést ezúttal nincs módunkban elvégezni, íze-lítőül csupán néhány hasonló szövegrészt idézünk az *Áfium* és a *Herold* bevezetőjének első bekezdéséből:

„kinek semmi professióm a mesterséges szóllásra nincsen”

„daß es ausser mein Beruff sey, euch anzuschreyen”

„Egyedül legyek-é én órállód, vigyázód”

„Ich bin einer von den Wächtern meines und ewren principalen”

„megfenyegettél az nagy Ezechiel próphétával”

„Leset da was denenselben Heseck. 33 sonderlich v. 6. wird angedrāwet”

A *Herold* szerzői előszavának és az *Áfium* első bekezdésének szövegazonossága – amennyiben túllépünk a pusztá véletlen lehetőségén – komoly és egyelőre megválaszolhatatlan kérdéseket vet fel a két munka összefüggéseit illetően.

A *Regensburgi Herold* két, egymástól már a címlapon is elkülönülő részből áll: magából a birodalmi gyűlés résztvevőikhez forduló traktátusból és az újabb jóslatok kivonatolt változatából. A traktátus pontosan megfelel azoknak az elképzeléseknek, amelyeket Christian Hoburg már 1644-ben a *Teutscher Krieg* című munkájában is képviselt, és amelyek egybeestek Comenius politikai nézeteivel. Az első fejezet a török háború okaival, a kereszténység bűneivel és büntetésével, a második a mostani háborúban elvárható viselkedéssel foglalkozik, egyaránt érintve a katolikus és az evangélikus egyházat, a politikai hatalmasságokat és a szegényeket. A harmadik rész a következményeket vetíti elő, ha a korábbiakban megfogalmazott tanácsokat az érintettek nem fogadják meg. A jóslatok újabb jelenésekről beszélnek, valójában azonban Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikuláš Drabik korábbi jóslatainak rövidített kiadásáról van szó, amelyek kíséretében – zárójelben, tipográfiaiailag is elkülönítve – a szerző aktualizált magyarázatai kapnak helyet. Ezek a magyarázatok már az 1664-es helyzetre vonatkoznak, Rákóczi helyett Apafi az új reménység, és nyomatékosan hangsúlyozzák Zrínyi és az erdélyi erők összefogásának jelentőségét. Az itt közölt magyarázatok tartalmilag megegyeznek Comeniusnak a *Lux in tenebris*ben megfogalmazott kívánságaival és a *De progressibus Serinianis* címen nyílt levélként terjesztett szöveggel.⁵²

Visszakanyarodva a *Regenspurgischer Herold* első említéséhez, fel kell idéznünk, hogy a jelzett munkát Comenius nemcsak a Birodalmi Gyűlésben tanácskozó politikusokhoz kívánta eljuttatni, hanem minél szélesebb körben terjeszteni. Redinger 1664. áprilisában még csak az első ívet kapta meg, feltehetően később a teljes

⁵¹ F. M. BARTOŠ ötletét Hoburg szerzőségéről (*Nový, falešný a přece pravý Komenský*, Časopis Matice moravské, 69[1950], 95–96) a kritikai kiadás végleg elvetette. Lásd az előző jegyzetben idézett kiadást, 140.

⁵² Lásd BÁN, i. m., 164; R. VÁRKONYI, „Úgy halt meg, mint a csillag”, i. m., 6–7.

nyomtatvány is birtokába jutott,⁵³ és egy példány biztosan vele volt, egészen Heidelbergbe való visszatérteig. Ha megvizsgáljuk, milyen kiadványokat küldött Comenius Redingerrrel, azt látjuk, hogy valamennyi munka valamilyen formában az ő műve volt, a jelenések különféle kiadásai és a Zrínyire vonatkozó szöveg (*De progressibus Serinianis...*). Egyedül a *Regensburgi Herold*nál nem tudunk „hivatalos” kapcsolatot kimutatni. Meggondolandó viszont, hogy a legelőször elküldött első ív pontosan azt az anoním előszót tartalmazza, amely nyomatékosan felhívja a regensburgiak figyelmét Zrínyi hősiességére. A jóslatok kommentárjai pedig szorosan összefüggenek a korábbi Comenius-féle kiadásokkal. Nyilvánvaló tehát, hogy Comenius nem csupán egy ismeretlen szerző munkájának propagálására bízott, hanem valamilyen formában köze lehetett a *Herold*hoz, mégha levelében egyértelműen Hoburg munkájának vallja is. Érdekes megvizsgálni a *Herold* által idézett szerzőket is. A gyakran emlegetett kortárs szerzők között találjuk Timotheus F. Brecklinget, B. Baumant, Elias Pretoriust és C. Hoburgot. Brecklingen, a Holsteinből elűzött lázadó teológuson kívül, akivel Comenius is levelezésben állt, olyan nevek olvashatók itt, amelyek mind Hoburg írói álnevei! Úgy tűnik, Redinger életében a *Regensburgi Herold* nem játszott nagy szerepet, az Erdélyből visszahozott egyetlen példány elajándékozása után nem is említi, viszont még elutazása előtt meglehetősen oda nem illő helyzetben hivatkozik rá. A választófejedelem 1664 júliusában a frankentali iskolából anyagi kárpótlás nélkül kívánta Redingert elbocsátani. Redinger az őt ért anyagi veszteség és a tanítás comeniusi elvek szerinti modernizálása érdekében levelet ír a választóhoz. Ebben a levélben mint pedagógiai tekintélyre hivatkozik a *Regensburgi Herold* szerzőjére és a *Revelationes* néhány lapjára: „Weil er [=Redinger] vernimmet, daß Euer Churfürstliche Durchleucht gnädigst gesinnet eine Reformation der Schulen vorzunemen, so erinnert er unterthänig, daß die fehler der Christlichen Schulen vom Verfasser des Regenspurgischen Heerholds am 85 und 86 blat gründlich und merkwürdig bewäret. Die Verbesserung aber von Göttlicher stimme selbst anbefohlen werden, am 305, und 306 blat, in epitome divinarum Revelationum”.⁵⁴ A két munka összekapcsolása, a *Regensburgi Herold* pedagógiai kérdésekben történő tanúztatása ismételten megerősíti a feltételezést, hogy Comeniusnak valamilyen formában köze lehetett ehhez az íráshoz is.

Rövid összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a vizsgálódásba bevont személyek (Redinger és Hoburg), valamint a propagálásra szánt művek is azt tanúsítják, hogy Comeniusnak Zrínyi és az erdélyi összefogás iránti érdeklődése még 1664 tavaszán sem lankadt. Ennek kifejezésére több lehetősége volt, az egyik – hírvivő herold – éppen Johann Jakob Redinger. Hogy Redinger fanatikus lelkesedése – főleg a későbbiekben – már túlzásokig ment és eltávolodott Comeniustól, az egy másik vizsgálat témája lehetne.⁵⁵ Amikor azonban Amszterdamból keletre indult, még más volt a politikai helyzet, mint amikor a vaskvári béke megkötése után a török táborba megérkezett. Úgyanígy későn érkeztek az Apafit buzdító kiadvá-

⁵³ A folytatás megküldéséről tanúskodik Comeniusnak 1664. május 7-én Redingerhez írott levele, lásd *Korrespondence...* 290.

⁵⁴ Redinger levélfogalmazványa a pfalzi választófejedelemhez, Heidelberg, 1664. július 4. (A fogalmazvány hátoldalán Redinger írásával a podagra elleni gyógymód leírása olvasható.) St AZ A 24.1.

⁵⁵ 1666-ban Redinger már Comenius ellenzésétől kísérve utazott Párizsba és adta át személyesen XIV. Lajosnak a *Lux e tenebris frissen* megjelent kiadását. Lásd SCHADER, i. m., 24, 281; M. E. H. N. MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert = Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert*, Göttingen, 1988 (Pietismus und Neuzeit, 14), 72–84.

nyok is. A küldetés végén Comenius nyilván már jobban tudta, mint maga Redinger, hogy az útnak értelme, célja elveszett. Szereplőink, Redinger és Hoburg pedig tovább bolyongtak a Világ labirintusában.

Katalin S. Németh

DIE VERGESSENEN PROPAGANDISTEN VON COMENIUS: JOHANN JAKOB REDINGER UND CHRISTIAN HOBURG

Obwohl die zentralen Gestalten des Aufsatzes in der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte des 17. Jahrhunderts eine interessante Rolle gespielt haben, sind ihre Tätigkeit in Ungarn bisher nicht untersucht worden. Es ist wohl bekannt, daß der Pädagoge, Johann Amos Comenius eine enge Verbindung zu Ungarn hatte, seine Mitarbeiter und Nachfolger, wie der schweizer Prediger J. J. Redinger (1619–1684) und der deutscher Spiritualist, Ch. Hoburg (1607–1675) sind aber durch die Kulturgeschichte vernachlässigt worden. Der Aufsatz beschäftigt sich mit der Ungarnreise von Redinger (1664–65), wodurch auch sein reicher handschriftlicher Nachlaß in der Zentralbibliothek und in dem Staatsarchiv Zürich einbezogen wird. Es wird bewiesen, daß Redinger als Botschafter von Comenius mit ungarischen Adeligen und Politikern verhandelt hat, insbesondere mit dem siebenbürgischen Fürst, Michael Apafi. Christian Hoburgs Werk, *Der Regensburgischer Herold*, in dem er sich mit den ungarischen politischen Verhältnissen beschäftigt, wurde an den Reichstag in Regensburg gewidmet und als Propagandaschrift durch Redinger nach Ungarn mitgebracht. Es konnte festgestellt werden, daß der Text von Hoburg parallele Stellen zu einem Werk von Nicolaus Zrínyi *Az török Áfium ellen való orvosság* hat. Die Ungarnreise von Redinger und die Vorbereitung der chiliastischen Schriften von Drabik, Melisch und Hoburg sollten die Ungarn betreffenden politischen Vorstellungen von Comenius unterstützt haben.

NYELVROKONSÁG, ŐSTÖRTÉNET ÉS EPIKA A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI JEZSUITA LATIN IRODALOMBAN

A kínai rítusvitában megtámadott jezsuiták, akik létükben érezték fenyegetve magukat, de főleg a kínai missziós tevékenységüket, a legkülönbözőbb irodalmi formákban védekeztek, illetve támadták ellenfeleiket.¹ Az egyik legkülönösebb – ám be kell vallanunk, igen hatékony – műfaja ezeknek a vitairatoknak a komikus párbeszéd. A nyomda megjelölése nélkül, de minden valószínűség szerint az osztrák jezsuita rendtartomány területén, föltehetőleg Nagyszombatban, a Pázmány Péter bíboros által alapított egyetem székhelyén jelent meg a következő című könyvecske: *Reflexiones In Causa Sinensi Factae in Europa, Postquam ad illam pervenit Decretum Emin: Tournon. Datum Nankini in Sinis 25. Januarii 1707. Italicè, & Latinè impressae 1709. recusae 1710.* Vagyis: Európában született észrevételek a kínai ügyben, miután megérkezett ide Tournon bíboros Nankingban 1707. január 25-én kibocsátott rendelete. 1709-ben nyomtatták olaszul és latinul, majd 1710-ben újra nyomták.² A 11. észrevétel nem egyéb, mint komikus párbeszéd egy Rómában sétálgató mandarin és keresztény vezetője között. Már az előző, szintén párbeszédese fejezetben megismerkedtünk ezzel a derék kínai mandarinnal, aki ráadásul tolmácsra sem szorult, hiszen a hosszú úton Kínából Itáliáig, megtanult olaszul. Részt vett egy temetésen, és rátámadt a ceremóniát vezető katolikus papra, hogy miért használ tömjént, hiszen a füstölés tipikusan pogány szokás, mint az akár az *Aeneis*ből is kiderül. A pap rémülten magyarázza, hogy itt csupán szimbólumról van szó, semmiféle pogányságtól nem kell félni. Erre a kínai önelégülten válaszolt: akkor ez ugyanolyan, mint nálunk az oltárra kihelyezett tábla, amellyel kapcsolatban éppen ti vádoltok bennünket pogánysággal. A folytatásban a mandarin megszemlélte a templomot és kápolnáit. Hát mit lát: az oltárkép keretét furcsa élőlényt ábrázoló szobrok képezik: csak fejük van, nyakuk és válluk, de se hasuk, se kezük, se lábuk. – Ezek ugyebár – kérdezi gyanakodva a kínai – azok a pogány istenek, akiket a régi rómaiak Deus Terminusnak hívtak? – Római kísérője megnyugtatta, hogy ezek természetesen csak építészeti díszek, akárcsak a hasonló céllal alkalmazott Hermészek vagy Vertumnusok. A mandarin (vádolóan): – Ti az élő és igaz Isten oltárát ördögök képmásaival díszítitek? – Úristen, dehogyis, Mandarin! – válaszol a kísérő. – Hát nem látod, hogy felül szárnyuk is van? Ezek fölfelé már angyalok, csak éppen lefelé ilyen pogány figurákban végződnek! – Mire a mandarin még jobban megrökönyödött: – Ti tehát a szent angyalokat összezagyváltjátok az ördögökkel és a keresztényi szentséget a pogánysággal?! – Mire a

¹ René ETIEMBLE, *Les jésuites en Chine: La querelle des rites 1552–1773*, Párizs, 1966. Köszönöm Ferenczi László barátomnak, hogy felhívta erre a műre a figyelmemet.

² A birtokomban lévő példány a possessor-bejegyzés szerint eredetileg a kemszi jezsuita kollégiumé volt, majd a pecsétek sorrendjében a budapesti Egyetemi Könyvtáré, végül a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem könyvtáré. A bibliográfiák nem tudnak róla, a betűtípus alapján gondolom nagyszombati nyomtatványnak. Egy három részből álló kolligátum középső tagja; mindhárom könyvecske (rész?) a kínai rítusvitáról szól.

római megnyugtatta: – Ne mondj ilyet, mert ha meghallják, kinevetnek! Te mind-
 ezt kínai szemmel nézed, és ezért botránkozol meg; de ha már tovább itt leszel,
 akkor rájössz arra, hogy ezek tisztán világi, polgári dolgok, magad is nevetni fogsz
 korábbi buzgalmodon, amiért botrányt szimatolva kiáltoztál! – Még hátra van
 azonban néhány meglepetés a jámbor kínai számára, aki először azt hitte, hogy a
 Santa Maria Sopra Minerva egy Minerva nevű domonkos apácáról van elnevezve,
 majd mikor megtudta, hogy pogány istennőről van szó, akkor kétségbe vonta,
 hogy a domonkosok egyáltalán keresztények-e. Alig akarja elhinni, hogy ez tény-
 leg keresztény templom, amelyet az igaz Istennek emeltek, és csak a népnyelv
 hívja így a korábban itt álló Minerva-templom után. Ám a mandarin még mindig
 kételkedik a domonkosok igazhitűségében – tudjuk, hogy a domonkosok voltak
 a rítusvitában a jezsuiták legelkeseredettebb ellenfelei –, mert észreveszi a Sopra
 Minerva előtt álló egyiptomi obeliszket. Felhördül, amikor megtudja, hogy a rajta
 lévő ábrázolások a pogány egyiptomi babona emlékei, és különböző démonokat
 és pogány isteneket ábrázolnak. Alig akarja elhinni, hogy ilyen szörnyűséget a
 domonkosok megtűrhetnek a saját szentséges templomuk előtt. Majd mikor végre
 megérteni véli, hogy itt is csupán művészi jelképről, és nem a bálványimádás
 emlékművéről van szó, akkor ismét visszalő, hogy hiszen a kínai hivatalos vallás
 sem bálványimádó, csupán olyan jelképeket alkalmaz, amelyek idegenek az euró-
 paiak számára.³

Nem folytatjuk, noha érdemes volna az egész szellemes könyvecskét ismerteti-
 ni. (Remélem, hogy valamelyik kolléga megtalálja olasz eredetijét is, amelyet én
 magyar könyvtárakban nem leltem.)⁴ Azért idéztem belőle, mert viszonylag korai
 példája, hogy az Európa-szerte hatalmas vihart kavart kínai rítusvita – illetve
 tágabb értelemben a kínai nyelv, történelem és vallás jezsuita interpretációja –
 Magyarországon is visszhangot vetett, és én tanulmányomban annak néhány bi-
 zonyítékát szeretném felsorakoztatni, hogy ez a kínai interpretációnak nevezhető
 módszer milyen óriási jelentőségű mind a magyar őstörténetírás és eredetkutatás,
 mind az ezzel legszorosabban összefüggő magyar nyelvrokonítás alakulására, de
 befolyásolta a klasszicista és a barokk műfaji hierarchia szerint legelőkelőbbnek
 tartott irodalmi műfaj, a hősi eposz alakulástörténetét is; először persze latin nyelv-
 nek, majd körülbelül a 18. század végétől magyarul.⁵ Természetesen a rítusvitá-
 nak – illetve általában a kínai jezsuita missziók tevékenységének – óriási nemzet-
 közti szakirodalma van, elég itt most két friss összefoglalásra⁶ utalnom. Sajnos

³ I. m., *Reflexio X. In iis rebus, quae ex intrinseca sui ratione ad aliquid certum determinatae non sunt, intentio consideranda*, ff. B5^r–(B6^r); *Reflexio XI. Pia Mater Ecclesia dissimulat aliqua, quae Paganismum praeseferunt in Christiana Europa; cur non et in Christiana China?*, ff. (B6^r)–C2^r; a mandarin és az európai párbeszédével a *Reflexiones* szerzője lehet Montesquieu *Perzsa leveleinek* eddig nem ismert, legrégebbi irodalmi mintája. Vö. Robert SHACKLETON, *Montesquieu: A Critical Biography*, Oxford University Press, 1961, 27–34. Erre a könyvre is Ferenczi László baráti tanácsa figyelmeztetett.

⁴ Tanulmányom eredetileg olasz nyelven hangzott el az *Una pastorale della comunicazione. Italia, Ungheria e Cina. L'azione dei gesuiti dalla fondazione allo scioglimento dell'ordine c. tudományos konferencián* (Róma–Macerata, 1996. október 24–26.). Kivánságom hamar teljesült: Carlo Santini professzor a perugiai Biblioteca Augustában található két kéziratról tartott előadást, melyek hasonló gúnyos modorban foglalkoznak a rítusvita 18. század eleji fejleményeivel. Szerzőjük – s valószínűleg az általunk ismertetett könyvecskének is – Tommaso Ceva milánói jezsuita. Költészetéről vö. SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták*, Bp., 1993, különösen 41–42.

⁵ Vö. i. m., 8.

⁶ Joseph DEHERNGE S. J., *Répertoire des Jésuites de Chine de 1552 à 1800*, Róma–Párizs, 1973; David E. MUNGELLO, *Curious Land: Jesuit Accommodation, and the Origins of Sinology*, Wiesbaden–Stuttgart, 1985.

azonban mindezek a művek nem tudnak a rítusvita magyarországi recepciójáról, illetve tágabb összefüggéseiről. Ugyanezt lehet mondani a magyar őstörténetírás, illetve a magyarországi latin irodalom kutatásának szentelt különben igen értékes művekről is; ezek a maguk részéről a kínai szálát nemigen veszik figyelembe, mint például a legutolsó összefoglalás.⁷⁾

Mint Vásáry István, a kitűnő turkológus már 1979-ben leszögezte, a magyar történeti köztudat egészen a 18. század közepéig két, egymással időnként összeegyeztetett, máskor vitázó, de mindenképpen történeti mítoszként értelmezhető teóriát ismert a magyar nemzet eredetéről: az egyik a középkori krónikákból származó, majd az olasz humanista történetíró, Antonio Bonfini által mintegy kanonikus rangra emelt hun eredet tézise, a másik pedig az észak-európai úgynevezett Juhariából vagy Jugariából való származás tudata, az úgynevezett Magna Hungaria-teória. (Ez utóbbi elmélet a sokáig lappangó, a tatárjárás előtt készült domonkos Julianus barát-féle útijelentés, illetve a félreértett orosz adatok humanista interpretációja alapján keletkezett.) Ami viszont a magyar nyelv eredetét illeti, igen sokáig tartotta magát az a teória, hogy a magyar az ősnyelvnek tartott héber nyelv leszármazottja; ez azonban legtöbb esetben nem jelentett modern értelemben vett leszármaztatást, csupán azt akarta nyomatékosítani, hogy a magyar egyetlen ismert európai nyelvvel sincsen rokonságban, mivel Ázsiából származik, és sokáig úgy gondolták, hogy minden ázsiai nyelv anyja, mintegy mátrixa a héber. (A nyelvhasznítás ezen szakaszának történetét igen nagy erudícióval dolgozta fel Hegedűs József.⁸⁾ Változást hozott a Rómában sokáig élt piarista szerzetes és történetíró Desericzky Ince (1702–1763) fellépése. Ő publikálta a Vatikáni levéltárban lappangó Julianus-féle jelentést, és ezt hatalmas, ötkötetes munkája részeként tette közzé, amelyet a magyarok elődeiről és őstörténetéről írt.¹⁰ Azonban nem elégedett meg ezzel, hanem kidolgozott egy sajátos ősnyelv-elméletet, amely szerint a hun-avar-magyar nyelv még a bábéli nyelvzavar előttről származik. A magyarok ősei Noé bárkájának földet érése után ottmaradtak ugyanis az Ararát környékén, saját királyságot alapítottak, és nem mentek el a Sineár mezejére, következésképpen nem is vettek részt a bábéli torony építésében, ezért kevéretlenül őrizték meg az emberiség ősnyelvét. (Desericzky nagymértékben támaszkodik Bérósszosz általa hitelesnek tartott káldeus krónikájára.) Desericzky sosem tudta megbocsátani, hogy alig egy évvel az ő nagy munkája megjelenése után, 1761-ben fellépett, mégpedig mindjárt óriási tudományos fegyverzetben egy fiatal jezsuita történetíró, Pray György. Az *Annales Veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. Ad annum Christi CMXCVII.* (azaz: A hunok, avarok és magyarok évkönyvei Krisztus születése előtt 210-től Krisztus után 997-ig) forradalmi fordulatot hozott a magyar őstörténetírásban.¹¹ Ugyanis felhasználta és a hunok történetébe beleépítette mindazokat az adatokat, amelye-

⁷ DOMOKOS Péter, *Szkitiától Lapponiáig... A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*, Bp., 1990.

⁸ VÁSÁRY István, *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez)* = *Középkori kultúráink kritikus kérdései*, Bp., 1974, 261–275; Uő., *Az őstörténész* Pray, ItK, 1979, 287–292.

⁹ HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*, Bp., 1966.

¹⁰ *De initiis et majoribus Hungarorum commentaria*, Budae et Pestini, 1748, 1753, 1758–1760.

¹¹ LISCHERONG Gáspár S. J., *Pray György élete és munkái*, Bp., 1937, 61–74; vö. HÖMAN Bálint, *Történetírás és forráskritika*, Bp., 1938, 353–380.

ket Deguignes, a francia orientalista – minden valószínűség szerint a Kínában élő francia jezsuita Visdelou latin fordítása alapján – a kínai évkönyvekben talált.¹² Így egészen más horizontot kapott nem csupán az eddig csak nyugat-európai vagy bizánci forrásokból ismert európai huntörténet, hanem a hunok leszármazottainak tekintett magyarok őstörténete is. Pray – ami a nyelvhasználatot illeti – tudott már azokról a nagyobbreszt német és skandináv szerzőkről, akik felvetették egyes, ma a finnugor nyelvcsalád tagjaiként nyilvántartott nyelvek, mint például a lapp és a finn rokonságát a magyarral, azonban, mivel ezt az észak-európai kört semmiképpen sem tudta belevonni a Távols-Keletig, illetve a Belső-Ázsiáig visszavezetett őstörténeti konstrukciójába, ezért nem adott nekik hitelt. Közben azonban két dolog is történt: nem csupán az elsőség-igényében és némely állításának kétségbevonása miatt sértett Desericzky indított vitairat-háborút jezsuita történész kollégája ellen – ezt Desericzky halála után jobb ügyhöz méltó buzgalommal rendtársa, a budai, feltehetőleg olasz családból származó Cetto Benedek folytatta –, hanem Pray tudomására jutott, hogy 1771-ben Hell Miksa, a világhírű Bécsben élő magyar jezsuita és fiatal rendtársa, Sajnovics János rövidesen vissza fognak térni Norvégiából, ahol (egy nemzetközileg egyeztetett tudós program keretében) Vardø szigetén a Nap Vénusz előtti átvonulásának mérésével foglalkoztak, és olyan adatok birtokába jutottak, amelyek feltétlenül érdemesek a könyvét folytatni szándékozó Pray figyelmére. Az történt ugyanis, hogy Hell bizonyítva látta már régebben feltételezett ötletét a magyar és a lapp nyelv rokonságáról, és ezt a helyszínen gyűjtött nyelvi anyag birtokában Sajnovics igazolta is egy könyv nagyságú előadásában, amelyet először Koppenhágában, majd kibővítve Nagyszombatban publikált.¹³ Pray valóban be is építette a kettejüktől tudomására jutott adatokat, és így egy olyan hatalmas eurázsiai, nyelv- és őstörténeti rokonság által is összetartozó nyelvcsaládot, illetve később szétvándorolt ősnépet tételezett fel, amelyben a szkíta-hun leszármazás összefért immár a magyar és a lapp–finn rokonsággal.

Erdemes áttekinteni az újabb könyv szerkezetét; a *Dissertationes historico criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum* Bécsben jelent meg 1775-ben. Tíz nagy fejezetből, azaz disszertációból áll. Az elsőnek a tárgya a Hell–Sajnovics-féle felfedezés hasznosítása. Leszögezi tehát, hogy a finnek is a hunok nemzetségéhez kell hogy tartozzanak, ha egyszer a magyarok joggal odaszámítanak. Ezen kívül itt újabb adatokat hoz a hun–avar–magyar folyamatosságra is. Összeegyeztethetőnek tartja még Tacitus tanúbizonyságát is a finnekről az általa a kínai forrásokból elkülönített hun őstörténettel. Továbbmegy, és a bizánci és a gót ügyekkel foglalkozó történetírókat is tanúságnak hívja az új azonosításhoz, illetve kiterjesztéshez.¹⁴ A második disszertáció részben a finn–magyar rokonságot mutatja be nyelvészetileg, másrészt az elérhető teljes anyag alapján tárgyalja a többi finnugor népet. Különösen nagy figyelmet szentel a voguloknak. A régóta a levegőben szállongó Jugria fogalmáról is kimutatja, hogy az úgynevezett jugorok tulajdonképpen azonosak a vogulokkal. Megnyugtató módon le akarja zárni ezzel a Magna Hungaria-kérdést, amelyet még Aeneas Silvio Piccolomini vetett fel. E rész

¹² Ezt Czeglédy Károly állapította meg. Lásd VÁSÁRY István, *Az őstörténet Pray*, 288.

¹³ A *Demonstratio nagyszombati* kiadásának fordítása: SAJNOVICS János, *Bizonyítás: A magyar és a lapp nyelv azonos*, ford. CONSTANTINOVIČNE VLADAR Zsuzsa, szerk. Szij Enikő, Bp., ELTE, 1994; vö. SAJNOVICS Naplója 1768–1769–1770, ford. DEÁK András, szerk. Szij Enikő, Bp., ELTE, 1990 (bibliográfiával).

¹⁴ PRAY, i. m., *Diss.* I, 1–15.

végén kidolgozza a finn-ugor-szamojéd rokonság vázlatát is.¹⁵ A harmadik nagy fejezetben megpróbálja megrajzolni a finnek Ázsiából északra vezető útját.¹⁶ A negyedik disszertáció cáfolja a vélekedést, hogy a kazárok szláv eredetűek lennének. Mérlegeli – ahogyan Hell sugallta –, vajon tényleg észak felől, azaz Karéliából történt-e a magyarok mai hazájukba való vándorlása, avagy pedig délről, a Kaspi-tenger vidékéről? Itt tárgyalja a kulcsfontosságú Anonymus-féle *Gesta* kérdését.¹⁷ Az ötödik disszertáció a magyar honfoglalás menetét tárgyalja; itt igen nagy mértékben hasznosítja elsősorban a Drávától délre elterülő vidékek esetében Constantinus Porphyrogenitus császár adatait. Ezután tárgyalja azoknak a magyaroknak a történetét, akik a besenyőktől elszenderedett vereség után Perzsiába vonultak. Majd rátér a törökök eredetének kérdésére, és őket történeti, de nyelvi rokonságba is hozza a magyarokkal. (Így tehát megveti az alapját mind a két nagy nyelvészeti iskolának, amely a 19. század folyamán, de sokszor még e századba is belenyúlóan a magyarság finn-ugor vagy török eredete mellett kardoskodott.¹⁸ Ennek a nyelvészeti háborúnak a történetét újabban Pusztay János, illetve a már említett Vásáry István dolgozták fel.¹⁹) A hatodik disszertáció a magyarság távolabbinak tartott rokonaival, elsősorban a besenyőkkel és a kunokkal foglalkozik. Rátér ezután a már eddig is helyenként szükségyszerűen érintett székely kérdésre, pontosabban nevük eredetének megfjtésére.²⁰ A hetedik fejezet azokkal a népekkel foglalkozik, akiket a magyarok a honfoglalás idején a Kárpát-medencében találtak.²¹ Itt rendkívül sok kérdést érint a pannonokkal, illetve a különböző szlávokkal kapcsolatban; tételeit néhány év múlva szlovák eredetű jezsuita történészek veszik át, majd támadják meg, előkészítve ezzel a – részben régebbi, barokk kori előzményeket is felhasználó – 19. század eleji pánszláv történeti mítosz kifejlődését.²² Ami Erdély kérdését illeti, tagadja a tatárok által elpusztított milkoviai püspökség erdélyi lokalizálását, és – helyesen – a kunok földjére, a későbbi Moldvába helyezi. (Ezáltal az erdélyi százszok kedvelt eredetmítoszainak egyikét semmisíti meg, akik az állítólagosan negyedik századi, Szent Nicetas által alapított milkoviai püspökségből vezették le a maguk népi és vallási ősiségének és különállásának jogcímét.²³) Nyelvileg elismeri a románok római eredetét. Nem vesz viszont tudomást az éppen ezidőtájt föllelevenített humanista fikcióról, a dáko-román kontinuitásról, noha elismeri, hogy talán találhatók a román nyelvben a régi dákból átvett szavak. Ez azonban olyan, mint ahogy az olaszban is vannak gót, vandál és longobárd szavak. Végül a magyarságba később beolvadt besenyőkről értekezik.²⁴ A nyolcadik disszertációban – ennyi súlyos előzmény után – végre nyíltan megtámadja Desericzky elméletét, amely Bérosszoszra megy vissza. Világos, hogy az ő elmélete nem egyeztethető össze a sajátjával, amely Deguignes-

¹⁵ I. m., Diss. II, 16–43.

¹⁶ I. m., Diss. III, 44–58.

¹⁷ I. m., Diss. IV, 58–81.

¹⁸ I. m., Diss. V, 82–108.

¹⁹ PUSZTAY János, *Az ugor-török háború után*, Bp., 1977; VÁSÁRY István, *Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban*, ItK, 1980, 15–25; Uő., *Vámbery és a magyar őstörténet = Vámbery Ármin emlékezete*, Bp., 1986.

²⁰ PRAY, i. m., Diss. VI, 109–125.

²¹ I. m., Diss. VII, 126–174.

²² Vő. SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*, Bp., 1962, 166–167 (Papánekről és Sklenárról), valamint NIEDERHAUSER Emil, *A történetírás története Kelet-Európában*, Bp., 1995, 572–581.

²³ Erről Molnár Antal doktorandusz hallgatóm tartott előadást Szegeden, 1996. október 18-án.

²⁴ PRAY, i. m., Diss. VII, 126–174.

nyel vallja a kínai évkönyvek alapján, hogy a hunok a Kínától északra elterülő Tatárországból vándoroltak nyugatra. Természetesen utal a Bérosszosz-könyv hamisítvány voltára, következésképp arra, hogy semmilyen komoly elméletet nem lehet erre és a hozzá hasonló elavult vagy gyanús forrásokra építeni. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Deguignes sosem vonta vissza elméletét, és így azt sem, hogy a kínaiak Egyiptomból származtak el későbbi hazájukba. Ezt írásuk rokonsága bizonyítja, noha eredeti nyelvüket később elvesztették. De ha a francia tudós vissza is vonta volna elméletét erről az egyiptomi–kínai rokonságról, illetve módosította volna kronológiai elképzeléseit – ezt állítják ugyanis Desericzky és Cetto –, még ebből sem következnek semmiképpen az, hogy a magyarok az Ararát alján lakó ősszitya királytól, Scythától származtak volna. Pray itt magyar vitapartnereit meglehetősen kíméletesen kezeli, annál maróbb gúnnyal illeti az általuk felhasznált francia vagy angol tudósokat (pl. Duhalde vagy Schukford), akik, hogy a maguk özönvíz utáni népvándorlás-teóriáját teológiailag is alátámasszák, úgy értelmezik a Noénak adott különleges isteni áldást, hogy ő még háromszázötven éves korában is tudott fiaikat nemzeni, hogy ők azután szétszéledjenek a tudósok által számukra kijelölt irányokba.²⁵ A kilencedik disszertáció Desericzkynek azon támadásaira válaszol, amelyekben kétségbe vonta Pray igazát Attila életének egyes eseményeiről, így elsősorban Szent Orsolya vértanúságával kapcsolatban.²⁶ Végül az utolsó, tizedik disszertációban néhány kronológiai helyesbitést végez a könyve megjelenése óta felmerült adatok vagy szempontok alapján. Itt rekonstruálja például az összes hitelesnek látszó adat alapján Attila családfáját; megpróbálja a meglehetősen homályos avar kronológiát tisztába tenni; végül a honfoglalás éveinek pontos időrendjét rekonstruálja.²⁷

Cetto Benedek ezután sem hagyta magát. Már a következő évben, 1776-ban éles vitáirban próbálta kihúzni Pray elmélete alól az annak hitelességet kölcsönző kínai évkönyveket. Erre ugyan Pray nem válaszolt, de akkor már kénytelen volt megszólalni, mikor Cetto 1781-ben *De Sinensium imposturis* című vastag könyvében nem kevesebbet állított, mint hogy a kínai évkönyveket Adam Schall, majd őt követve a többi jezsuita egyszerűen meghamisította, és így szélhámossággal próbálták rászedni Európa összes uralkodóját és tudósát.²⁸ Pray erre maga is egész könyvvel válaszolt: *Imposturae CCXVIII in dissertatione R. P. Benedicti Cetto [...]* *De Sinensium imposturis detectae et convulsae*²⁹ (Buda, 1781). Erről a könyvről egy kicsit részletesebben kell beszélnünk, mert itt Pray szinte teljesen kilép az őstörténeti, illetve nyelvrokonsági témakörből akkor, mikor annak módszertani és forrás-alapjait védelmezi, és miközben bebizonyítja, hogy Cetto egyrészt alaptalanul és otrombán vádolja a kínai jezsuita misszionáriusokat hazugsággal, másrészt szűklátó Európa-centrikussággal becsmerli a kínai kultúrát. Tehát könyve tulajdonképpen a polémián túl védőírat az akkor már nyolcadik éve felosztott Jézus Társaság mellett, egyúttal nagy tudással és a Matteo Ricci által megalapozott konvergencia-érzéssel mutatja ki a kínai kultúra és ezen belül a kínai vallás fejlettségét és magasrendűségét. Először is megállapítja, hogy Cetto vádjában még csak nem is eredeti, hiszen Von Pauw kanonok jezsuitaellenes rágalmait visszhangoz-

²⁵ I. m., Diss. VIII, 174–201.

²⁶ I. m., Diss. IX, 201–221.

²⁷ I. m., Diss. X, 221–243.

²⁸ CETTO Benedek, *De Sinensium Imposturis Dissertatio*, pars V. collect. dissert., Viennae, 1781.

²⁹ PRAY, *Imposturae*, 23–31.

za, így például Leibniz állítólagos becsapásáról stb. Nevetségesnek tartja azt is, hogy Cetto – az angol Webb nyomán – veszedelmesnek tartja a keresztény vallásra azt a tant, hogy a kínai a legrégebb nyelv. Maró gúnnyal teszi hozzá: *És az nem veszélyes, hogy Cetto a hunt tartja annak?*³⁰ Szillogisztikus módon még azt is bebizonyítja, hogy Cetto szerint voltaképpen a hunok azonos eredetűek az egyiptomiakkal. Sőt, mivel ezt a logikát lehet folytatni, s mivel Cetto szerint (Arrianosz nyomán) a sárkány volt a szkíták címere, tehát a közismerten sárkányos kínaiak nyilván azonosak a szkítákkal. (Pray gúnyos szerénységgel javasolja még, hogy akkor tegyék meg szkítának a rómaiakat, a szászokat, az angolokat és a normannokat is, hiszen valamennyien használták sárkányos címet...) Pray nem restelli Voltaire-t is idézni a jezsuiták mellett, mivel a filozófus De Latour atyához írott levelében elismerőleg nyilatkozott a kínai jezsuita misszionáriusok önfeláldozásáról.³¹ Szétzúzza Cetto másik fő forrásának, a jezsuitafaló állítólagos domonkos Minorelli művének a hitelét is, kimutatja, hogy ez egy 1714-ben álneven írott könyv, amelyhez a derék Minorellinek, aki Rómában volt könyvtáros, semmi köze, hiszen ez Padován se jutott soha túl, nemhogy Kínába ment volna. (Itt Apostolo Zeno adatait hasznosítja.)³² De a legerősebb gúnyt egy másik hamisítóra, Pratelli abbéra irányozza, akiről kimutatja, hogy tulajdonképpen egy Norbert nevű exkapucinus, aki Angliába szökött, és ott soha vissza nem fizetett kölcsönökkel szőnyeggyárat alapított, amíg börtönbe nem került. Cetto többek között kétségbe vonta a kínaiak csillagászati járatosságát. Ezt igen széleskörűen cáfolja, és ezt megalapozandó egész kis csillagásztörténetet iktat be.³³ Visszautasítja azt is, hogy a kínaiak azért lennének barbárok, mert rabszolgákat tartottak; ezzel az erővel – teszi hozzá – a mi őseink is barbárok lennének, hiszen tudjuk, hogy a magyarok még a 13. században is tartottak rabszolgákat.³⁴ Azt is balgaságnak tartja, hogy a kínaiak barbárságának jele volna, hogy alig építenek emeletes lakóházat. Ezzel az erővel az összes orosz, svéd és magyar is barbár, hiszen e népeknél is ritka az emeletes ház.³⁵ Ezután hosszan ismerteti a Cetto által tökéletesen félreértett, és ezért használhatatlannak ítélt kínai írás jellegét. Lelkesen teszi hozzá, hogy ha lesz valaha filozófiai nyelv, az éppen a kínai lesz. (Itt természetesen azokra a kísérletekre utal, amelyek a kínai írást próbálták meg – elsősorban Angliában és Németországban – egy egyetemes írás alapjává tenni.)³⁶ Hosszan és alaposan elemzi a *Ji-king* és a *Su-king* tartalmát, sőt a *Ji-king* esetén még a híres ábrák, a di- és trigrammák, valamint a hexagramma rajzát és feltételezett magyarázatát is közli. Különösen nagyra becsüli a *Su-king* értékét: azt mondja, mint ahogyan az epikus műfajban nagyobb művet nem ismerünk, mint az *Íliászt* és az *Odüsszeiát*, ugyanígy az egész világon a történeti műfajban a legnagyobb szerűbb mű a *Su-king*.³⁷

³⁰ I. m., 41.

³¹ A Simon De La Tour atyához, a Louis-le-Grand jezsuita gimnázium igazgatójához – ez az iskola volt Voltaire alma matere – írott levélre vö. Theodore BESTERMAN, *Voltaire*, London, 1970, 43 (a levél kelte: 1746. április 1.); Voltaire-nek a jezsuiták Kína-képével kapcsolatos, antijanzénista álláspontjáról lásd René POMEAU, *La religion de Voltaire*, Paris, 1956, 143–158.

³² PRAY, i. m., 61–62. Apostolo Zeno hivatkozott helye: *Giornale de' Letterari d'Italia*, XVIII, 477.

³³ I. m., 84–127, 144.

³⁴ I. m., 163–164.

³⁵ I. m., 177–178.

³⁶ Vö. Gerhard F. STRASSER, *Lingua universalis: Kryptologie und Theorie der Universalsprachen in 16. und 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1988, 83–98; PRAY, i. m., 203.

³⁷ I. m., 211.

Egy Párizsba szakadt kínai jezsuita, Aloysius Kó (Kuo) szavait is kölcsönzi, hogy magasztalja Konfuciusz stílusát és írásművészetét.³⁸ Enciklopédikus ismeretterjesztő, és nem csupán polémikus szándéka ott érhető leginkább utol, ahol részletesen ismerteti a *Dalok könyvét*, a *Si-kinget*.³⁹ Végül rátér az egész Cetto-polémia mögött rejlő legsúlyosabb vádra, tudniillik a kínai istenhit, illetve a konfucianizmus jellegének kérdésére, azaz az úgynevezett rítusvita lényegére. Leszögezi, hogy a *tien* szót igenis lehet Istennel fordítani, Konfuciusz érdeme annál nagyobb, hogy kinyilatkoztatás nélkül gyönyörűen kiteljesített istenhitet vallott és alapozott meg népe számára.⁴⁰ (Tudjuk, hogy a rítusvita jezsuita résztvevői a Noé-féle őskinyilatkoztatás örököseinek tartották a kínaiakat, és így feladatuknak csupán azt látták, hogy Krisztus hitére is rávezessék őket.)⁴¹ Két dologgal fejezi be: Konfuciusz történetiségét tagadni – mert Cetto ezt is megtette – ugyanaz, mintha valaki Thuküdidész, Livius, Thuróczi vagy Bonfini történetiségét tagadná...⁴² A második: mi is a misszionárius igazi hivatása? A francia Cibot-t idézve: az, hogy egyszerre terjessze a hit és az ész felvilágosodását.⁴³

Cetto nem nyugodott, Pray még egyszer kénytelen volt neki válaszolni, vitáiknak csak a piarista tudós halála vetett véget.⁴⁴ Ez az utolsó forduló azért érdekes, mert Pray – hogy ellenfelét, illetve olvasót meggyőzze – ezúttal már a rítusvitának magának is megírta a történetét az összes föllelhető forrás alapján. Anynyira fontosnak érezte ezt a kínai kérdést, hogy egyetlen német nyelvű művét is a rítusvita történetének szentelte: ez Augsburgban jelent meg három kötetben 1792-ben.⁴⁵

Mivel konferenciánkon Diego Poli professzor úr külön előadásban foglalkozik Sajnoviccsal, ezért én most befejezésül csupán néhány rövid megjegyzést tennék.⁴⁶ A Hell-Sajnovics-Pray-féle konstrukció, amely egyrészt a finnugor nyelvrokon-ság, másrészt a kínai forrású huntörténet jegyében, a kínainak mint mátrixnyelv-nek a feltételezésével a rákövetkező nyelvésznemzedékeket megosztotta, és való-ságos háborúság tört ki azért, hogy elválasszák a hunokat a finnektől, az iroda-lomban szerencsére nem így érvényesült. Ezúttal nem egy jezsuita, hanem egy piarista író, a szegedi Dugonics András matematikaprofesszor volt az, aki a ma-gyar honfoglalással, illetve az Attilával kapcsolatos latin nyelvű epika nyomán, attól mégis nagymértékben eltérve megalkotta a hősi eposz műfaját a görög re-génnyel keverő első magyar regényt, az *Etelkát*, amelyben – teljességgel a jezsui-táknak a kínai vallásról formált képe alapján – a honfoglaló magyarokat, vagyis Árpád népét megteszi az őskinyilatkoztatás alapján álló tiszta egyistenhit képvi-selőjének. A Magyarok Istene, akinek a regény végén ünnepélyesen oltárt emel-nek, nem egyéb, mint a Konfuciusz-féle Tien, azaz Mennyei Úr. Ezáltal Dugonics-

³⁸ I. m., 220–221.

³⁹ I. m., 221–225.

⁴⁰ I. m., 263.

⁴¹ Vö. ETIEMBLE és MUNGELLO fentebb idézett műveit.

⁴² PRAY, i. m., 265–266.

⁴³ I. m., 269.

⁴⁴ CETTO válasza: *Sinensium Imposturae assertae*, Pestini, 1787; PRAY viszontválasza: *Epistola ad Benedictum Cetto in qua novae in hujus in rebus Sinicis imposturae deteguntur: Accedit historia controver-siarum de ritibus sinicis ab earum origine ad finem compendio deducta*, Pestini ac Cassoviae, 1789.

⁴⁵ *Geschichte der Streitigkeiten über die chinesischen Gebräuche, worinn ihr Ursprung, Fortgang und Ende in drei Büchern dargestellt wird*, Augsburg, 1791.

⁴⁶ Poli maceratai professzor előadása az említett konferencián: *Il comparativismo come comunicazione della Demonstratio di János Sajnovics*.

nak sikerült végleg a lomtárba száműzni az Attilával kapcsolatos nagyszámú korábbi latin jezsuita eposz istengépezetét, amelyet költőik természetesen az antik görög-római mitológiából kölcsönöztek. A hunok, illetve a magyarok istene így lett Mars helyett végre egy valódi nagyhatalmú isten, aki immár megfeleltetett a romantika elkövetkező korában is a nemzeti eposzsal szemben felállított követelményeknek.⁴⁷

Igen, Vörösmarty *Zalán futása* című eposzára, a magyar romantikát inauguráló hatalmas alkotásra gondolok (1823). Azon eposz istene, Hadúr, egyenes leszármazottja Dugonics istenének, illetve a magyar őstörténetbe a kínai források révén bevont kínai istennek. Van ugyan – nem teljes értékű – ellenfele, Ármány; de arra, hogy ez az iráni eredetű és típusú dualizmus hogyan kerül be a magyar költészet eszköztárába, milyen – egyébként szintén 17–18. századi előzményekre visszamenő – tudománytörténeti okai vannak – arról egy másik alkalommal kell beszélnünk.⁴⁸

László Szörényi

PARENTE LINGUISTIQUE, PREHISTOIRE ET EPIQUE DANS LA LITTERATURE JESUITE HONGROISE DU XVIIIe SIECLE

A la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe siècle le débat sur le 'rite chinois' fit grand bruit dans la vie scientifique européenne. Dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle ce débat fut poursuivi d'une manière particulière en Hongrie. Un chercheur jésuite, Márton Cseles avait déjà trouvé le rapport dit Julian, aux Archives de Vatican qui est la description d'une expédition du XIIIe siècle menée par des Dominicains hongrois laquelle fit savoir au pape l'approche de la conquête mongole, ils retrouvèrent les Hongrois païens restés aux fleuves Volga et Kama lors de la migration des Hongrois vers la Hongrie actuelle aux IXe et Xe siècles. Ce rapport ne fut publié qu'en 1748 par un savant piariste, Ince Desericzky. D'après le commentaire joint au document ces Hongrois gardèrent la langue originelle identique à la langue universelle précédant la confusion de langues de Babel. Peu après (1761) l'historien jésuite, György Pray attaqua Desericzky. Pray qui était le plus grand historien hongrois du siècle se servit des données des fastes chinois pour décrire la vraie histoire des Huns, des Avars et des Hongrois. A la suite d'une polémique de plusieurs décennies Desericzky et après sa mort Benedek Cetto mettent en question non seulement l'authenticité des fastes chinois, mais aussi la supériorité de la civilisation chinoise. En défendant celle-ci Pray aboutit à faire la monographie de la polémique sur le 'rite chinois', de l'autre part il fit connaître au monde les résultats de la comparaison linguistique finno-ougrienne Hell-Sajnovics. Finalement par l'intermédiaire du roman du baroque tardif *Etelka* d'András Dugonics le monothéisme chinois d'une interprétation jésuite devint le modèle de la religion primitive inventée de l'épopée hongroise de Vörösmarty.

⁴⁷ Vö. SZÖRÉNYI László, Dugonics András = Sz. L., *Memoria Hungarorum*, Bp., 1996, 108–140.

⁴⁸ Vö. SZÖRÉNYI László, ...és hű a haladékony időhöz (*Kompozíció és történelemszemlélet a Zalán futásában*) = Sz. L., *Múltaddal valamit kezdeni*, Bp., 1989, 36–84.

A BUDAPESTI ÁRVÍZKÖNYV MINT IRODALMI ANTOLÓGIA

A tizenkilencedik század harmincas éveinek vége felé, 1838-ban érte Pest-Budát az a természeti csapás, a nagy árvíz, amely nemcsak azért emlékezetes, mert nagy pusztítást végzett, hanem mert emlékét az irodalom is megőrizte. Így az „árvízi hajós” alakja, Wesselényi, Vörösmarty versében; Jókai regényének, a *Kárpáthy Zoltánnak* nagy romantikus jelenetei vagy Liszt Ferenc, a „hírhedett” zenész koncertje, melynek alkalmát ismét csak Vörösmarty használta fel a nemzeti összefogás meghirdetésére emelkedett, Liszthez intézett ódájában. Az árvíz, a természeti katasztrófa természetesen nagy visszhangot váltott ki, s nemcsak itthon, hanem külföldön is írtak róla.¹ Ezúttal azonban nem ezzel, s közvetlenül még csak nem is az árvízzel akarunk foglalkozni, hanem azzal a kiadvánnyal, amelyben a nagy veszteséget szenvedett „kiadó könyvárost”, Heckenast Gusztávot kívánta némiképp kárpótolni a magyar írók egy jelentős csoportja.

A *Budapesti Árvízkönyv* (érdemes felfigyelni arra a körülményre, hogy a kiadvány fővárosunk későbbi elnevezését mintegy megelőlegezi) elsősorban, sőt mondhatni, hogy a tágabb műveltebb körökben szinte kizárólagosan arról nevezetes, hogy benne jelent meg először Eötvös *A karthauzi* (itt még: *A' Carthausi*) című regénye. Am mivel éppen a fiatal Eötvös szerkesztésében, az ő regénye mellett, amely kétségkívül a legterjedelmesebb darabja az egész gyűjteménynek, még számos alkotás szerepel a többkötetes könyvben, a kiadás alkalmától némileg függetlenül, s talán a szerkesztő szándékával sem feltétlenül egybehangzóan – e kiadványt tehát úgy is tekinthetjük, mint a harmincas–negyvenes évek fordulójának egyfajta seregszemlét.²

A szerkesztés szempontjairól nem értesülünk, a kiadvány célját alcíme árulja el, az első kötet rövid bevezetője mindössze egy jelenetet idéz fel a megpróbáltatás napjaiból. Egy hölgy a szereplője ennek a szcénának, aki segítséget nyújt a bajba jutottaknak: „Csak hozzám jertek, szóla az asszony, jó szomszédok... házámban csak nyolcvan ember van még, 's nálom sok meg fér! 'S az asszony tovább ment, 's 'a szegények tolongva gázlódtak utána, 's 'a népnek szemeiben könyek ragyogtak, mellyeket nem bánat facsart ki szemeikből. Éz asszony LÁSZLÓ FERENCZNÉ volt.” Az úrhölgy személye abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy segítőkészsége mellett, mely nyilván meghaladta a részvét szokott mértékét, nemcsak magánszemélyként, hanem egyesületi tagként is buzgólkodott, ami az akkori városi élet egyre fontosabbá váló mozzanata. „Tekintetes László Ferencné, született Szűcs Josepha asszonynak 'a budai asszonyegyesület tagjának mély tisztelettel” – szól az ajánlás.³

¹ TOLNAI Gábor, *Pest-budai ember a Szent-Szövetség korában* (Az 1838-as nagy árvíz és az irodalom) = T. G., *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970. Ez a tanulmány elsősorban nem az *Árvízkönyvről* szól, hanem a természeti katasztrófa hazai és külföldi visszhangjáról.

² *Budapesti Árvízkönyv*, Heckenast Gusztáv kiadókönyváros úrnak baráti ajándékul, Pest, 1839–1841.

³ *Budapesti Árvízkönyv*, első kötet, VII. lap. A továbbiakban csak a kötet- ill. lapszámot jelzem.

Mármost az a körülmény, hogy a fiatal Eötvös szerkesztette ezt a kiadványt, e foglalatosság egyúttal lehetőséget adott regényének közrebocsátására (ami miatt a kiadvány hosszabbra nyúlt a tervezettnél, s kötettszáma is gyarapodott), nyilvánvalóan nem könnyítette meg fáradozásait. Igen valószínű, hogy az ilyen típusú gyűjtemények abban az időben sem készültek lényegében másként, mint manapság. Minden bizonnyal fontos volt, hogy a közreműködők, azok tehát, akik írásaikat rendelkezésre bocsátották, bizonyos irodalmi (netán közéleti) tekintéllyel rendelkezzenek, hiszen e tény a kiadvány értékét s ezáltal kelendőségét növelhette, a kiadót pedig elsősorban ilyen módon lehetett, ha csak részben is, veszteségeiért kárpótolni. A szerzők névsora mindenesetre impozáns: szerepel közöttük Bajza József, Csató Pál, Döbrentei Gábor, Erdélyi János, Fáy András, Gaal Mózes, Garay János, Czuczor Gergely, Jósika Miklós, Kazinczy Gábor, Kölcsey Ferenc, Kovács Pál, Lukács Móric, Pulszky Ferenc, Schedel Ferenc, Szalay László, Székács József, Szemere Pál, Szontagh Gusztáv, Teleki József, Teleki László, Tóth Lőrinc, Vachott Sándor, Vajda János, Vörösmarty Mihály, Wesselényi Miklós.

Mindenképpen jeles névsor ez, itt közzétett műveik összege, melyek műfajilag is szerfelett különbözőek, jól reprezentálhatja a harminckilenc-negyvenegy közötti esztendőket, tehát lényegében az évtizedforduló hazai irodalmának jellegét. Tudható, illetőleg vélhető természetesen, hogy miként általában, az egyes szerzők az alkalmat felhasználva avagy az ifjú szerkesztő kérésére, netán unszolására adtak át olyan kéziratokat, melyek talán az *Árvízkönyvtől* függetlenül is elkészültek volna, illetőleg készülő írásaikból kínáltak fel részleteket. Arra azonban van bizonyíték, hogy Eötvös kifejezett kérésére készült el valamely mű (mint ahogy arra is, hogy a kiadvány előkészítése már a katasztrófát közvetlenül követően megindulhatott), tudniillik korán elhunyt barátjának, Palocsay Tivadarnak a német nyelvű költeménye (*Der Jüngling*) Kölcsey átköltésében jelent meg *Az ifjú* címen, s a költő a kiadvány megjelenése idején már nem élt. Voltaképpen ez volt az egyetlen eset, amikor Kölcsey és Eötvös között kifejezetten irodalmi ügyben személyes kapcsolat jött létre.

Nem kívánunk foglalkozni az egyes kötetek összeállításának gyakorlati kérdéseivel. Ezeket részben nem ismerjük, másrészt pedig nyilvánvalóan ez esetben is közrejátszottak gyakorlati tényezők (a közlésre szánt mű megérkezésének, illetőleg átadásának időpontja, a műfaji változatosság követelménye az egyes kötetek összeállításánál stb.). Ezúttal sokkal lényegesebb annak latolgatása, hogy milyen az az összbenyomás, amelyet ez a vállalkozás a maga sokoldalúságával a korabeli, illetőleg a mai olvasóban kelt, milyen régebbi és újabb stílusminták mutatkoznak meg benne. Ez utóbbi szempontból kiváltképpen tanulságos lehet egy ilyen szemle.

Már csak azért is, mert egyes szerzők nem egy esetben nem arról az oldalukról mutatják meg magukat, amelyet általában ismerünk, hanem attól meglehetősen elütő, az adott környezetben meglepő sajátosságukkal. Fáy András például, aki elsődlegesen egyáltalán nem mondható a történelmi miliőhöz különösen vonzódó írónak, e kiadványban a *Szádvár és vidéke* című, némileg az első világháború előtti vidéki lapok elnevezésére emlékeztető *Históriai Novelláival* szerepel, ezzel kezdve meg egyébként az írások sorozatát.⁴ (E táj a színhelye Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon* című darabjának is.) A szerző, túl *A Békty ház* nevezetes regénykezdeményén, írói és közéleti tevékenységének csúcán és virágkorában ebben az

⁴ *Szádvár és vidéke*, első kötet, 1–55.

írásában már egy látszólag elfeledett stílusmintához nyúl vissza (ámbar lehetséges, hogy éppenséggel régebbi írásai közül kereste ki), amelyet bizvást sorolhatunk a történelem felidézésének „gótikus” változatához. Felvonulnak ebben a – mondhatni – „erdőkkel övezett” tájon mindazok a szereplők, akiknek az ilyen típusú történetekben óhatatlanul fel kell bukkanniuk. Az üldözött ártatlan szépségtől az áldozatot vállaló anyán keresztül az öreg, ám szívós, régi katonai érényeit még őrző hű szolgálíg mindenki, akinek az ilyen történet pozitív oldalán helyet kell foglalnia. Az ártatlan szerelem, a rossz hírbe kevert hűség és az intrika, a szinte már önmagáért való gonoszság, továbbá a heves vérű, meggondolatlan szenvedély egyként szerepet kap a történet folyamában. A Bebek család históriai múltjának fiktív, stilizált epizódja a történet, patetizáló és érzelmes hangszínek változtatásával előadva.

A múlt, azaz a tizennyolcadik század elbeszélő technikájának alkalmazása azt mutatja, hogy az elbeszélő prózában még meglehetősen elevenek a leírásokat krónikás történetmondással elegyítő előadási módok, szembevetendő ellentétben az egykorú témák feldolgozásával. (Ez jellemző egyébként Kisfaludy Károly történelmi illetőleg egykori témákat feldolgozó prózai műveire is.) A kevésbé eredeti tehetségu prózaíróknál ez a módszer még a napi érdekességű, divatos történetek elmondása során is dominál.

Nem lehet feladatunk az *Árvízkönyv* kapcsán az egyes itt megjelentetett munkák minősítése és kommentálása, hiszen alkalmi jellegük kézenfekvő. Az összképhez azonban kétségtelenül hozzájárulnak a gyűjteményben megmutatkozó stílusjelenségek. Kortársi vonatkozásban egyébként sok érdekes mozzanatról értesülhetünk Pulszky Ferenc emlékirataiból. Az olyan intimitásokról, melyek az ilyenfajta emlékezésekben óhatatlanul szerepelnek, ha meg nem is feledkezhetünk, óvatosan illik szólni, noha kétségkívül jellemzőek lehetnek. Annál is inkább, mert a szerkesztő Eötvös alakja érdekesen rajzolódik ki Pulszky soraiból. A szkeptikus hajlamú Pulszky például nehezen tudja elképzelni, hogy az ideges természetű Eötvös kitüntette volna magát az árvíz eseményeiben. Fontosabb viszont az a megjegyzése, hogy regénye, *A karthauzi*, az író fájdalmára, nem talált olyan kedvező fogadtatásra, mint amilyenre számított. Már ekkortájt megfogalmazódtak azok a közkeletű vélekedések, miszerint az ernyedt világfájdalom, mely a regényen előmlik, a fiatal szerző ha nem is értelmi, de érzelmi fogyatkozása. Márpedig a kiadvány szövegének nem jelentéktelen részét éppen e regény teszi ki.

Pulszky azért is foglalkozik hosszasan e kiadvánnyal, mert benne jelent meg első hosszabb magyar nyelvű munkája, az *Úti vázlatok 1836-ból*.⁵ Az útirajz mint műfaj e korban a kedvelt műfajok egyike, amely egyként szolgálja az oly fontos tájékozódást, tehát a hazai és külhoni viszonyok összevetésének politikai-ideológiai szempontjait, s a megírás módját tekintve bizonyos esztétikai igényeket is kielégít, sok tekintetben a széppróza lehetőségeit is növeli. A szerkesztő szemszögből, a barátság mellett, mely Pulszkyhoz fűzte s így eleve indokolta annak szerzőként, munkatársként való felkérését, bizonyosan az a körülmény is motiválta egy ilyen típusú írás közzétételét, hogy az ő első regénye is egy ilyen típusú utazás élményeiből táplálkozott.

Így tehát az első kötet lényegében az említett prózai munkákból áll össze, kiegészítőleg egy történelmi tanulmánnyal Péczely Józseftől, mely Buda 1686. évi

⁵ *Úti vázlatok*, első kötet, 67–170. Az Eötvösre vonatkozó megjegyzések a Budapesti Szemle 1877. évfolyamában jelentek meg (*Életem és korom*, BpSz, 1877, 13. köt., 279).

visszavételéről szól. Ám ha így egymás mellé sorakoztatjuk ezeket az eltérő típusú munkákat (történelmi beszély, útirajz, történelmi tanulmány, érzelmes vallomás-regény), már szembeszökő az a tervezett változatosság, amely megfelel a zsebkönyvek és almanachok szokott „magazinszerű” szerkezetének. Érdekes, hogy viszonylag szerény szerepet kapnak a verses műfajok. Az ekkori nagy nevek közül Vörösmarty *A hű lovag* című, a verses kisepika műfajába sorolható, a hős Zámor és a szép Róza történetét regélő költeményével találkozunk, amely kétségtelenül nem tartozik a költő sokat emlegetett munkái közé. Ezen kívül a fiatal Erdélyi János féltucatnyi versével gazdagítja a kötetet,⁶ Kunoss Endre, az ekkor népszerű „biedermeier” költő pedig „vándordalaival”. Valóságos kuriózum gróf Dessewffy József verse, aki valóban az árvízről „énekel”: *A duna-parti s kivált pesti víz-ár 1838-ban.* „Gyász megszokta magyar, te a' kinek folytoni jajjait / A' jóléti remény egy ideig kezdte lefojtani, / Ah hivd vissza könnyeidet! 's önts le szemekről / Árt, 'a két duna-part' bő javait fedte özönre most.”

Az eddigiekben, úgy tetszhet, a „komoly nem” uralkodott, noha az *Árvíz-könyv* abból a szempontból is érdekes és jellemző antológiának fogható fel, hogy egyként bemutatja a romantikus irány patetikus, többnyire homályos eredetű bosszúvágyra alapított történeteit, a középkori családi villongások kegyetlen és értelmetlen leszámolásainak túlfeszített hangulataihoz nyúlva, s azokat a hol érzelmes, hol pedig kedélyes történeteket, amelyek a társasági témákat foglalják prózai vagy vígjátéki keretbe. Mondhatnók, hogy a színek e sajátos keveredése a fiatal szerkesztő eddigi munkásságára is jellemző, s így a maga ízlését is követte, valószínűbb azonban az írók és a közönség kedvelt olvasmánytípusainak tapasztalaton alapuló, ösztönszerűen alkalmazott ismerete. Mármint az előbbi típusra jellemző Jósika Miklós *Adóriánok és Jenők* című színműve, melyet már elő is adott a „pesti nemzeti színház” (1838).⁷ Jósikának ez a szomorújátéka aligha tartozik drámairodalmunk jelesei közé, ám mégis érdemes az itt közzétett szöveg bevezető soraiból idézni, amennyiben e helyütt szó esik a jellemábrázolás egyik fontos kérdéséről, amely, úgy tetszik, a szerzőt már régebben foglalkoztatta. „Már egyszer, az Abafiban, birkóztam azon feladattal meg: hősemnek a' darab' folyama közben kiérlelni lelkületét, 's őt a' cselekvés útján regényhőssé alakítani; színműben ez még nehezebb volt: 's az újabb romantikai oskolának (műértők nem fogják ezt tagadni) legmerészebb, legritkábban mert, feladatai közé tartozik” – olvassuk e programszerű nyilatkozatot.

Az emelkedetten homályos és kalandosan titokzatos történetek a korabeli próza egyik tipikus válfaját képviselik, akár mintapéldányként említhető ebből a nemből Petrichevich Horváth Lázár *A' tör és a' kéz* című hosszabb elbeszélése.⁸ Ez a beszély is a régi időket idézi, mint Fáy Andrásé, ám tárgya nem a magyar történelem, hanem az olasz hercegségek világa, Velence és Firenze, sőt más olasz városok hatalmasságainak vetélkedése abban a sajátos stilizációban, melyben az álarc, a tör, sejtelmes sötét öltözetek, ködös és szinte követhetetlen bosszútervek a legfőbb motívumok, s mindezt keretezi a dekoratív városok palotáinak sora, a szépséges nők, a pompázatos öltözetek ragyogása. Rajzukhoz szükségeltetik a művelődési viszonyok ismerete, sőt művészettörténeti jártasság. Pontosan arról a fentebb stílusról van szó, mely a Honderű körét jellemezte, amely az almanach-lí-

⁶ Nemzeti zászló, *Rokonság, A' halom, Orombál*, első kötet, 170–176.

⁷ *Adóriánok és Jenők: Szomorújáték 3 felvonásban, egy előjattal*, második kötet, 1–77.

⁸ *A' tör és a' kéz*, második kötet, 81–141.

rának ezt a változatát inspirálta: a felsőbb társadalmi körök ízlését nem is annyira kiszolgáló, mint inkább egy stilizációt valamiféle képzelte igényesség jegyében létrehozó törekvésről.

Ez a minden talmisága mellett meglehetősen bonyolult „irány” azonban a maga korában korántsem vált el oly megkülönböztethetően a kalandos-romantikus múltidézés szokványos típusaitól, s elképzelhető, hogy éppen a biedermeier irány keltette szórakoztató célzat következtében az ilyen típusú olvasmány egy szélesebb publikum igényeivel is találkozott. Az *Árvíz* könyvnek egyébként éppen az az egyik legfőbb érdekessége, hogy – s talán nem pusztán a Heckenast cég megsegítésének praktikus szándéka okán – benne a legkülönbözőbb stílusrétegek, eltérő minőségű alkotói szintek békésen megférnek egymás mellett, ami mindenképpen utal az olvasói tájékozódás minden differenciát befogadó homogén alapminőségére.

Az elbeszélés szövésének ez a módja, tudniillik a sejtető, párbeszédre nem igen vállalkozó, de annál több leírást alkalmazó, ünnepélyes vagy éppenséggel érzékenyült hanghordozás jellemző a kortársi témákra is. Ebből a szempontból érdemes megemlíteni az azóta is inkább kuriózumként emlegetett, a *Flóri könyvével* híressé lett, az *Árvíz* megjelenése idején már fiatalon elhunyt Bezerédj Amália *A' remeté*k című elbeszélését.⁹ A világ hívságai elől szerelmi bánata következtében elvonuló fiatal hőse, aki a szokott nemesi életforma folytatása helyett szemorvosként teszi magát hasznossá embertársai számára, figyelmével (s szerelmével) tünteti ki a szeme világát veszített szépséges, szegénységét méltósággal viselő hölgyet (aki elrejtözve a világ elől él egy szerény hajlékban), sőt szemorvosként még ráadásul vissza is adja látását. A posztszentszimentalizmus jellegzetes alkotása ez a hosszabb elbeszélés, a szenvedés és a bánat valamint az erkölcsi igazságtétellel mintegy megváltott sors sztereotípiái mentén alakul a történet, valahogy úgy, ahogy a kor folyóirataiban és azok irodalmi mellékleteiben szokásos volt. Hagyományként ez a tematika, a meghatottságnak ez a tónusa, a szenvedésért kijáró kárpótlás didakszisa még igen sokáig él, női olvasóknak szánt magazinokban, populáris érzelmes regényekben századunkban is létezni, sőt időnként virágozni is látszik. Az író idejében azonban az ilyen típusú nemes szórakoztató irodalom még kielégítette a némileg gyarapodó publikum igényeit, s ennek az olvasmánytípusnak még volt eredetisége és hasznos funkciója.

Bármily nagy is a témabeli különbség a vérgőzös reneszánsz-kori történet, az érzékeny, önként vállalt remeteség, illetőleg a korabeli társasági élet humoros felfogása között, tipológiailag azonos kategóriába tartoznak. Ebből a szempontból a sokáig oly népszerű Kovács Pál *A' hideg víz mindent meggyógyít* című humoros elbeszélése is ide sorolható. A helyzetkomikumra, félreértésekre alapozott történetek a korabeli társasági élet bemutatásának szokványos keretei, melyeknek éppen az a funkciója, hogy e sztereotíp megoldások segítségével a jeles szerzők felvonultathassák e kor, a harmincas évek jellegzetes figuráit: ez az eljárás a ráismerés élményét nyújtja az olvasónak. A biedermeier rajzoknak ez a vonása a polgáriasult irodalom egyik tartós sajátossága. Kétségtelen, hogy ebben a nemben Csató Pál sokkal többet, jobban és főleg könnyedebben, konverzációs képességeit illetően pedig szellemesebben közöl e stilizált világból. Gaal József olyan írói személység még, aki ebben a témakörben jeleskedik, ő azonban ebben a gyűjteményben a *Szerelmem és champagne*i című vígjátékával szerepel, egyébként pontos-

⁹ *A' remeté*k, második kötet, 159–212.

san az említett sztereotípiák keretei között mozogva¹⁰ (bár Vörösmarty szerint méltán dicsérhetők Gaal vígjátékainak jól rajzolt, életszerű figurái, pezsgő párbeszédei). E tényezők is mutatják, hogy mindezen témákban és cselekményszerkezetekben ott munkál az a közös irány, melynek lényege a romantikus couleur locale erőteljesebb hatásainak vegyítése egyfajta könnyedséggel, közvetlenséggel, a publikumhoz szólás játékos elemeivel. Ez vonatkozik az emeltebb hangnemű témákra csakúgy, mint a szellemes-ironizáló, stilizáltan mindennapos történetek előadásmódjára. Vélhetőleg a játékos mozzanat későbbi elhalványulása gerjesztette azt a vélekedést, amely mintegy megüledett irodalomtörténet-írásunkban, hogy az ilyen típusú munkák kezdetlegesek, mintha íróink valami későbbi minta előérzetében komponálták volna műveiket, s innen nézve azután valóban nehéz ítéletet mondani róluk.

Pedig a maguk idejében a lektűrnek ez a neme korántsem volt másodlagos jelentőségű, amire példa lehet a kritikus-filozófus, elmélkedő hajlandóságú Szontagh Gusztáv *Beszállászás* című egyfelvonásos vígjátéka is, amelyről más vonatkozásban még említést kell tennünk.¹¹ Az ilyen típusú, sokak által művelt szórakoztató irodalom, amelyet látszólagos igénytelenség jellemez (s amelyet például Gaal és Csátó egyként kiválóan művel), éppen azt a funkciót tölti be, amely olyanira hiányzott a régebbi, nagyobb publikummal még nem rendelkező irodalomból. Ugyanis a nevelő, az emelkedett és még a vidámabb műfajokban is valamiféle szentenciózusan megfogalmazható morál jelenlétét hangsúlyozó, lényegében klasszicista felfogású irodalmiságból hiányzik a művészet „kényelmi” dimenziója, a „nemes” időtöltésnek az a mozzanata, amelynek a polgári irodalom tömeges elterjedését köszönheti, s így egészen másképp helyeződik el a mindennapi tevékenység, a létezőmód tartományában. Bizonyítéka immáron a polgáriassult (biedermeier) ízlés szokványos működésének.

Céloztunk már arra, hogy az *Árvízkönyv* még nem mutatja igazán érzékelhető jeleit annak, hogy a későbbi, a konzervatív-hagyományos és az újító irodalmi törekvések közötti harcok átjárnak az irodalmi életet, noha kétségtávol, az Athenaeum körének megerősödésével ezek már – némiképp a felszín alatt – folynak. Itt azonban, talán a Heckenast kiadó megsegítésére létrejött, hogy úgy mondjuk, összirodalmi összefogás jegyében azok a szerzők, akik később a Petőfi körüli, katalizáló jellegű ízlésbeli összeütközések főbb szereplői, békésen megférnek a másfajta esztétikai (és politikai) nézetek képviselőivel. Irodalomszociológiai szempontból is érdekesnek mondható például a ma már inkább a Petőfi-ellenes támadásairól ismert Császár Ferenc esete. Ő ugyanis egyike azon keveseknek, akiknek költői pályája szinte párhuzamosan bontakozik ki hivatali pályafutásának emelkedésével. Magasrangú bíró, a társadalmi hierarchiában tekintélyes helyet elfoglaló úr, akinek konzervativizmusa nem pusztán valamiféle alkati adottság, hanem egyúttal pozíciójának járuléka. Ő lehetne egy személyben a Honderű tipikus munkatársa és olvasóinak ideális megtettesítője.

Am mégsem lenne illő ez utóbbi megjegyzéssel az irodalomtörténet mellékes lábjegyzetei közé utalni tevékenységét, mégpedig több okból. Az a fajta érzelmes, ünnepélyes emelkedettség, átszellemült finomkodás, amely üres banalitásnak tesz az idő távlatából, mindenképpen új s nem is hatástalan stílusjelenség volt a kor lírájában, kisebb-nagyobb mértékben jelen van a harmincas-negyvenes évek

¹⁰ *Szerelem és champagne*, harmadik kötet, 27–163.

¹¹ *Beszállászás*, negyedik kötet, 1–53.

lírájának egészében, nem véve ki akár Vörösmarty, sőt Petőfi költeményeinek egy csoportját sem. Az úgynevezett almanach-líráról tehát mint a korszak költői nyelvénél egyik összetevőjét egyszerűen figyelembe kell vennünk. Másrészt a folytonos használat következtében a költői alakításnak ez a módja, tónusa és szókészlete, éppen a kedvező fogadtatás révén rutinszerű gyakorlattá vált, az igénytelenebb publikum szemében egyenest a „költészet” szinonimájává. Mintegy a költőiség etalonja tehát, ami, ha nem is menti, de talán érthetővé teszi a Petőfi-ellenes kritikákat a későbbiekben, s talán azt a körülményt is, miszerint a költő pártfogói (köztük Eötvös is) éppen a romantikus-beidermeier konvenció befolyása alatt nem mindenben értették meg az új stílusjelenség lényegét. Kétségtelen, hogy az elfogadott formanyelv milyensége valamilyen módon behatárolja a lírai egyéniség lehetőségeit, ám az erőteljes lírai egyéniség meg tud nyilatkozni a jelzett határok között is. Császár nem volt ilyen.

Ám ennek az életműnek is van néhány olyan sajátossága, melyek, ha nem is szolgálnak különösebb okot Császár munkásságának újbóli, tüzetesebb vizsgálatához, érthetővé teszik egykori ismertségét, s így azt is, hogy szerepel az *Árvíz-könyvben*. Témái közül figyelemre méltóak (az egyébként életpályájának alakulásával összefüggő) adriai, illetve dalmát tárgyú versei, melyek ritkák irodalmunkban, s éppen ebben az időszakban válnak (gazdasági-politikai szempontból) időszerűvé. Ilyen a *Magyar partvidéki matróz' dala*.¹² „Szűk tengerünkre bús / Halotti lámpaként / Hint föllegek közül / A' hold rezegeve fényt: / 'S a' mint habok fölött / A' szende fény terül, / Nyomán, a' természet / Álomba szenderül.” – olvashatjuk e sajátosan stilizált szöveget annak tudatában, hogy magyar matróz aligha dalolhatott az almanach-líra ennyire tipikus modorában. Maga a tény azonban érdekes, a hajózás és a tenger ugyanis itt nem a barokkból örökölt szimbolika eleme csupán, hanem az ipar és a kereskedelem jellegzetes reformkori koncepciójának, jövőképeinek része. A romantikus egzotizmus érdekes példája A' süssáki vak című elbeszélése,¹³ amely az ismert-ismeretlen szférájában játszódik, a magyar királyságnak honunk centrumában alig ismert tájain.

Ebbe a témakörbe tartozik Kiss Károly *Keglevich Etelke* című hosszabb elbeszélése is. Maga a szerző is figyelemre méltó, amennyiben a mára már elfeledettnek tekinthető író, aki még a tizenharmadik században született, ekkortájt az idősebb nemzedékhez tartozik, s mint hívatásos katona (a hadtudomány jeles művelője, ő alkotta egyébként a honvéd szót) jellegzetes „delectans” író, Szontagh Gusztávval szolgált egy időben Lembergben, s részben az ő közvetítésével ismerkedett meg a magyar irodalom művelőivel, köztük Vörösmartyékkal. Irodalmi műveit mintegy mellékesen, de nagy buzgalommal írta meg. Az említett elbeszélés voltaképpen történelmi beszély, cselekménye a tizenhatodik században játszódik. Szabályos vadromantikus történet, melyben a török elleni harcok egy sajátos délszláv változatával találkozunk. A harcok historizáló leírása az egyéni bosszú motívumával társul, váratlan fordulatok teszik „olvasmányossá” a cselekményt, cselek és az ehhez szükséges állózatok biztosítják a titokzatosság mozzanatát. A romantikus cselekményvezetésnek az a fajtája ez, amely immár legalább oly fontosnak tudja a történelmi miliő egyedi megjelenítését, effektivitását, mint valaminő tanulságot. Külön aktualitást kölcsönöz a történetnek – mai megközelítésben – a

¹² *Magyar partvidéki matróz' dala*, második kötet, 277.

¹³ *A' süssáki vak*, második kötet, 279–297.

helyszínek baljós közismertsége: Bihács, Szrebreznica, s megannyi a huszadik századi boszniai polgárháborúból ismert helynév.

Az *Árvízkönyv* s általában véve a harmincas évek irodalmának kuriozitását szemléletesen mutatja Kiss Károly egykori tisztársának, Szontagh Gusztávnak e kiadványbeli szereplése. Tudjuk róla, hogy Kisfaludy Károly kultuszának jeles előmozdítója, az elmélyült, gondolati megalapozottságú kritika művelője, az úgynevezett egyezményes filozófia kidolgozója. Tudjuk, hogy ismert gazdasági szakértő, aki a gyakorlati részét is ismerte e területnek, mégpedig az irodalomelmélet és a filozófia tárgykörétől ugyancsak messze eső tartományban: ezek a dinnyetermesztés és a dohánytermesztés, e tárgyakkban a maga korában elismert, sőt koszorúzott munkákat írt (*A szenvedelmes dinnyész, Útmutatás az okszerű dohánytermesztésre*). Tudhatjuk természetesen, hogy az itt szereplő egyfelvonásost a pesti magyar színház már megnyitása évében bemutatta *Magyar Babel* címmel. A *Beszállás* a társasági és a katonai élet találkozásának sajátos területén bonyolítja azt az egyszerű szerepcserén alapuló vígjátéki cselekményt, amely a későbbiekben az operettek kedvelt témája lesz. Egyébként akár egy apokrif Kisfaludy-darabnak is felfoghatnók. Megfontolásra az ad okot, hogy a sokoldalú tudós szerző ezt a vígjátéki típust még mindig aktuálisnak és hatékonynak tartja, s így az *Árvízkönyv*ben, bizonynyal némi sikert is remélve, közrebocsátja.

Azon túlmenőleg, hogy az említett szerzők a szépirodalom terére inkább csak alkalmilag kirándulnak (s ez a típus korántsem ritka, ami irodalomszociológiai szempontból sem teljesen mellékes), e tény arra a körülményre is utal, miszerint a forgalomban lévő és az irodalmi ízlést messzemenően befolyásoló olvasási szokások csakúgy, mint az irodalommal szemben táplált igények igen sok vonatkozásban még az előző korszakban (korszakokban) gyökereznek. Duby mutatja ki,¹⁴ hogy a tizennyolcadik századi francia olvasók a világszerte híres felvilágosult írók évszázadában még mindig élvezték a lovagregényeket, a heroikus és a gáláns történeteket, sőt statisztikailag kimutathatóan a forgalmazott és az olvasott irodalmi művek többsége ebből a körből került ki. Az értékek kiválasztódása, az irodalomtörténeti szelekció a beigazolódomott minőségi szemléletet érvényesítve, a tényt szinte elnyomta. Pedig itt korántsem egyszerűen az elit- és a tömegkultúra szokásos kettősségéről van szó, ezt egyébként kifejlett formában e kor nem is ismerte. Mondhatni, hogy a külföldi irodalom recepciója során a magyar irodalomban is megjelennek hasonló arányok, s ami talán még fontosabb: az említett olvasmányrétegek között nincsenek egymást kizáró válaszfalak, az avultabb és populárisabb formák, kivált a szórakoztató irodalomban, mindkét oldalról érintkeznek egymással. Márpedig az *Árvízkönyv* kétségkívül nem pusztán az egyes közlemények egymásutánja szerint, hanem egészében is, a nyomdász-kiadó kárpótlásán túlmenően, mint változatos olvasmány funkcionál. Feltehetően még *A karthauzi* is, megírása szándékát illetően, egyfajta morális épülés igényét is magában hordozza, ilyen módon érzelmsége, aforizmáinak sokasága valamiképpen visszanyúl a morális folyóiratok lappangó hagyományához.

Arra vonatkozólag, hogy a régebbi ízlés s egyáltalán egy régebbi kiadvány milyen hosszú ideig tud eleven maradni olyan korszakokban, amikor a megjelenő újabb munkák egymást cserélő ritmusa az újabb korokéhoz viszonyítva még meg lehetőségen lassú (noha ez az eltolódás még a legújabb időkben is megfigyelhető), tanulságos lehet egy hétköznapi példát megemlíteni. A Hasznos Mulatságok,

¹⁴ Georges DUBY, *L'Histoire des mentalités (L'Histoire et ses méthodes)*, Paris, 1961, 937-965.

Kultsár István Hazai s Külföldi Tudósítások című lapja mellékletének egyik évfolyama (1819) került véletlenül a kezembe, amelynek előzőkén olvasható a tulajdonos neve. Cirkalmas betűkkel véste fel nevét a kötet elejére: Tallián János, hozzáfűzvé: „1836 Január 12. Napon kaptam”. A megajándékozott tehát tizenhét évvel később jutott e hasznos és változatos olvasmányhoz, s a bejegyzés tanúsága szerint még örült is neki, s nyilván eszébe sem jutott, hogy nem éppen a legfrissebb gyümölcsöt fogyasztja szellemi életünknek.¹⁵ A könyv azonban még ezentúl is, hosszú időn át jó szolgálatot tehetett, újabb generációk feltűnte után, történelmi korszak el- és letűntén, Petőfi életének lezárultán, Jókai népszerűségének növekedése idején még mindig valakinek a kezébe kerül, hiszen a kötet hátlapjára tartotta érdemesnek feljegyezni: „Az 1859 Évi Január hó 6odik napján Vizkeresztkor olly nagy égzörgés volt hogy a harmadik valahol be is ütött”. Tehát huszonhárom évvel az említett ajándékozás dátuma után, s negyven esztendővel megjelenését követően jegyzi be a kötet hátlapjára rendkívüli időjárási megfigyelését egy Laura nevű hölgy, aki akár az említett Tallián János lánya is lehetett.¹⁶

E példa akár általános érvényű is lehet, hiszen az egyes hatások megjelenésének, hozadékuk meggyökeresedésének sávja, amely az előző időszak (alkotó nemzedék) gyakorlatát, jellegzetes beszédmódját a következőtől elválasztja, meglehetősen széles és mindkét irányban átjárható. Nyilvánvaló, hogy ez a körülmény a befogadó ízlésében és gondolkodásában is érvényesül, s így egy olyan típusú stíluskeveredéshez vezet, amelyben korántsem egymáshoz nem illő elemek jelennek meg véletlenszerűen az egyidejűségben, hanem vegyes mivoltuk ellenére szinte harmonikus egységet alkotnak, legalábbis összhangzatuk egy jellegzetes tónust képvisel. Szorosabb poétikai terminológiával: a rokokó és a szentimentalizmus utóhatásai, a klasszicizmus jól megtanult és feltűnően hosszan érvényesülő, már-már rutinná vált normái a romantika érzésvilágával érintkezve, sőt ez utóbbi gyakorlatát, ábrázolási sémáit befogadva hozzák létre a sokféle szintet tartalmazó mezőnyt, amely mint valami tarka szőnyeg, egybeszőtten mutatja meg a korban jelenlévő törekvéseket, szinteket, egyfajta mindennapi közízlést, amely a biedermeier-jelenség talán leglényegesebb vonása.

Az ilyen típusú kvázi-antológiák, sok szerzőt bemutató alkalmi kiadványok, mint amilyen az *Árvízkönyv* is, általában nem valamilyen irányzat tudatos bemutatása vagy valamilyen norma szerinti minőségi elv mentén szerveződnek, hanem valamilyen gyakorlati, illetőleg reprezentatív elgondolás szerint. E tény következtében eliminálódnak az élesebb választóvonalak, s oszlanak meg egyenletesebben a valóságban ténylegesen működő különféle törekvések. Ám talán éppen ezért lehet olyan módon felfogni őket, mint valamiféle statisztikai mintákat. Az ilyen mintában óhatatlanul érvényesül egyfajta átlag, melynek eredményeként kidomborodik az a sajátos tónus, beszédmód, amely egy adott periódusnak nemcsak az irodalmi alkotásait, hanem tágabb, a közlésmód egészére kiterjedő sajátosságait jellemzi.

Ebben az időben, amikor még nincs messze a nyelvújítás, a stílárís neológia megannyi szokatlan újdonsága és idegenszerűsége, s a sorozatosan alkalmazott újszerű elnevezések (köztük a technikai találmányok, s egyáltalán, a természettudományokkal kapcsolatos magyarosító szakkifejezések sora), e nyelvi tényezők érzékelhetőek úgyszólván minden típusú közlemény szövegében. Áthatják a

¹⁵ Hasznos Mulatságok, 1819.

¹⁶ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és leszármazási táblákkal*, Pest, 1857–1867.

szépirodalmi közleményeket is, s terjedésüknek kiváltképpen kedvez az az emelkedett „írály”, mely az almanach-lírának fő stílári vonása, de mindinkább rányomja bélyegét azokra a részben az irodalom útján közvetített stílusmintákra is, amelyek a társalkodás tónusát szervezik. Így aztán a lírai alkotások mellett (melyeknek eme sajátosságát az irodalomtörténet bőszégesen leírta és jellemezte) a kifejezésnek, a beszédnek ez a módja az elbeszélések, sőt a színművek szövegvilágát is áthatja. Nem véletlen ebben az összefüggésben a fiatal Eötvös lírájának és regényének, *A karthauzinak* feltűnően hasonló hangvétele, a lírizáló aforizmák belső rokonsága, egyazon fogantatása lírai frázisaival.

Ha kisebb szövegegységeket veszünk szemügyre, alig találunk különbséget Császár, Kunoss vagy akár Erdélyi itt közzétett verseinek karakterisztikumát illetően. Nyilvánvaló, hogy a szerzőkre jellemző specifikumok a nagyobb stílári egységekben revelálódnak, gondolati motívumokban, egyes individuális vonásokban. Elmondható mindez a középszintű struktúrákra vonatkozóan is, mint aminők például az egyes cselekményelemek, a hősöket (szereplőket) mozgató motívumok. E stílári sztereotípiák jellemzik, legalábbis statisztikailag, az átlagos szépirodalmi szövegeket. Mivel mindenféle szöveg egyben valamiféle stilizáció is, tehát szelektíve alkalmazott, s valamilyen irodalmi irányra jellemző válogatás révén összeálló stílusképlet: e tényező a párbeszédek tónusát, s a tágabb mintára való tekintettel a szereplők gesztusait, érzelmi nyomatékait is messzemenően befolyásolja. Valahogy olyan módon, ahogy a kifejezés módok árnyalatai összehangolódnak egy körülírható világlátás kereteiben. E körülmény egyszerre jellemző a kor íróira-költőire, akiket az elsajátított irodalmi kultúra eszköz- és célrendszere egyként befolyásol és inspirál, s a befogadó közegre, a recipiáló olvasóra, aki ebben a közegben formálódik, ebben a környezetben tudatosul valamilyen szinten az elvárása, s ennek megfelelő igényt támaszt olvasmányaival szemben. E korreláció összegt nevezhetnénk ízlésnek, dominanciája esetén közízlésnek.

Ez az olvasmányanyag nehezen fogható meg egyszerűen a romantika, a klasszicizáló hagyomány, ezek hazafias változatai nyomán, de még a biedermeier terminus sem meríti ki e sajátosságok összegtét. Ha például a negyedik kötetet forgatjuk, akkor találhatunk benne Kisfaludy hagyományát folytató egyfelvonásost csakúgy, mint a művészors és az érzelmi élet egzaltált kifejezését (Kazinczy Gábor *Norma* c. beszélye).¹⁷ Ebből az utóbbiból érdemes egy jellemző mondatot idézni. Egy ifjú áll egy hölgy előtt szemlélődve: „És a’ mint sovár álmai mámorában tovább és tovább függe rajta, lelopva a’ lebelt, melly ajkai’ szerelemtavaszán olvadozott, lelopva az álmot, melly e’ kebelből felsóhajtja: magát, istenülete’ és álmai’ ez összesítő mindenét szerette volna lelke’ szentségébe benézni, hogy ol-tárába tegye ‘s imádvá borulhasson el ideála előtt.” E stílusból nem hiányzik a nyelvi lelemény, ám kétségkívül dominál benne valamiféle fentebb stíl s egy olyanfajta neológia, amelyet egy új és szokatlan tárgy kényszere hoz létre. Talán ezzel magyarázható az a modorosság, manír, amely előmlik nemcsak az *Arvz-könyvben* közzétett, kivált komolyabb tárgyú elbeszéléseken, hanem a korszak átlagprójájának lapjain is, s amelynek hatásától még a pályakezdő Jókai sem teljesen mentes, sőt a negyvenes években (vagy korábban) induló nemzedék más képviselőinek műveiben is nagyon sokáig jelen van.

Ezen a sajátosan stilizált nyelven szólnak meg egyébként, noha más természetű akadályokkal küzdve a humoristák is. Kovács Pál, a népszerű elbeszélő

¹⁷ *Norma*, negyedik kötet, 79–110.

például *A' hideg víz mindent meggyógyít* című beszélyében (amely címéhez illően az e korszakban oly divatos fürdői étellel foglalkozik, mint a társasági élet egyik kitüntetett színhelyével) az obligát természeti párhuzamot a következő módon idézi fel: „Van a' természetben, különösen tavaszkor, valami elragadó leírhatlan báj, melynek szokatlan éldelete a' lelket mintegy kedves részegségében rengeti, minden érzés, minden gondolat el látszik hagyni unt tanyáját a' testet, hogy új, még ízeletlen gyönyörökben részesüljön a' nyíló természet' igéző pongyola kebelén.”¹⁸ Még a negyvenes évek oly kedvelt életképeiben is visszatérnek ezek a frázisok, sőt kiterjednek a társalgás fordulataira is, és birtokba veszik és meglehetősen bonyolítják az élcelődés nyelvi tartományát. E gyakorlathoz mérve tűnik ki igazán az az arányérzék és mértéktartás, amely jelentősebb alkotók, így Kisfaludy, Csátó vagy akár Eötvös kifejezőmódjára jellemző.

A mértéktartás és arányosság említése azonban nem jelenti azt, miszerint náluk valamiféle klasszicizáló letisztultságról lenne szó, pusztán azt célozza e megállapítás, hogy e sajátosságok bizonyos egyenletességgel oszlanak meg s nélkülözik azok oly meghökkentő halmozását, amely annyira jellemző még a későbbi divatlapok, sőt az életkép-műfaj prózájára is. Ez utóbbi egyébként gyakorlatilag még nem szerepel. Talán e tényező is magyarázza, hogy *A karthauzi* narratívájából olyan annyira hiányoznak azok a pihentető és környezetrajzoló epizódok, amelyek ez idő tájt úgyszólván kötelezőek az európai regényben. *A karthauzi* ebben az összefüggésben még egytónusú regénynek nevezhető, s ezért erősebben gyökerezik a régi típusú érzelmességben, míg Eötvös következő regénye, *A falu jegyzője* már bőven merít az ironizáló leírásoknak abból a gyakorlatából, melyet nálunk ebben a műfajban alkalmaztak először.

Az *Árvízkönyv* mint alkalmi kiadvány, egyfajta antológia, szerkesztési gyakorlatából következően, s abból az egyébként külsődleges tényből eredően is, miszerint több kötetben s így elnyújtva jelenik meg, óhatatlanul magán hordozza valamely virtuális folyóirat tulajdonságait. Ilyen értelemben vett alkalmisága abban is megnyilvánul, hogy olyan anyagból kell összeállítani, amilyennel a szerzők a kiadványt megajándékozzák, s ezek természetüknél fogva meglehetősen különböznek, egyaránt tekintve műfajukat és értéküket. Szükségeltetik továbbá olyan típusú elrendezésük, amely megfelel e korszak bevett és elterjedt műfaji klasszifikációinak. Így a hagyományos lírai és elbeszélő költemények mellett szinte magától értetődően foglal helyet a beszély, a regényrészlet, a regénykísérlet, sőt a teljes regény is, s ezek nemcsak megférnek (drámák társaságában) egymás mellett a történeti, sőt pedagógiai tanulmányokkal s az oly kedvelt útleírásokkal, hanem szinte feltételezik egymást.

Ez utóbbiak közül, a már említett Pulszky-féle útleírás mellett érdemes megemlíteni Trefort Ágostonét, aki *Utazási töredékek* címmel oroszországi utazásáról szól,¹⁹ amely téma igazán ritkaságértékű ebben az időben. Miként ez az írás, általában véve az útleírás, az útirajz műfaja s a többi tanulmányoké is mindig valami praktikus célt szolgál, tanulságok levonására adnak alkalmat, s általában a műveltség, a tudomány, a társadalmi intézmények vizsgálatával foglalkoznak. Ez a tendencia nagyon is megfelel annak a kulturális felzárkózási tendenciának, amely oly jellemző a reformkorra. Az *Árvízkönyv*ben bizonynyal nem szerepel a szerkesztési elvek között (hiszen ezekre vonatkozóan semmiféle utalást nem ta-

¹⁸ *A' hideg víz mindent meggyógyít*, második kötet, 225–267.

¹⁹ *Utazási töredékek*, negyedik kötet, 215–261.

lálhatunk) az az igény, hogy a fiatal szerkesztő főként eredeti munkákra számít, ez a szempont mégis érvényesül, s így a fordítás meglehetősen ritka. Bizonyos értelemben a Kölcsy Palocsay-átköltése is az (*Az ifjú*), ám jelentékeny ilyen irányú munkákkal, egy kivételével, nem találkozunk. Amivel mégis, az több szempontból is tanulságos. Már az idegen szerzők neve miatt is. Szerepel Victor Hugo egy költeménye (a fordító Z.-ként jegyzi magát, talán Zsoldos) *Holdvilág* címen, Victor Hugo *Orientales*-jaiból.

Ezekkel összevetve kiváltképpen tanulságos és meglepő, hogy ez idő tájt, a Byron-kultusz nagyobb mérvű terjedése idején Lukács Móríc, aki elsősorban történelmi és államtudományi tanulmányai révén ismert, az *Árvízkönyv*ben Byron egyik drámai költeményének első felvonását adja magyarul (Lord Byron *Elváltoztatott idomtalanjából*). Aligha fontos annak latolgatása, hogy miért éppen e műből tolmácsolt egy felvonást, melyet nem tartunk számon Byron kiemelkedő alkotásai sorában. Pedig a maga módján (befejezetlenségében is) érdekes mű, hiszen meséjének kevéssé ismert angol forrásai mellett nem kisebb munkát vall inspirátorának, mint Goethe *Faustját*. Valóban: a *The Deformed Transformed*²⁰ ama csodás átváltozások példáját mutatja, valahol a római korban elhelyezve, melyek a *Faustból* ismeretesek. Itt a hatalomhoz jutó nyomorék, a megszépült torzszülött egyetemes érdekű példázatával találkozunk. Természetesen e torzszülött létének és átváltozásának alapmotívuma jellegzetesen romantikus, azon irányzat terméke, amely a látszat és a valóság, a test és a szellem, az érték és a megjelenés kettősségében némileg morbid gyönyörűséget lel, s e szélsőséges léthelyzet megjelenítéséből származtatja esztétikai erejét és jogosultságát. Nem akármilyen mozzanat, amint az anya megtagadja torz gyermekét, nehéz munkára kényszeríti, s hozzá (Lukács Móríc tolmácsolásában) ily szavakkal szól: „Miként a' süldisznó, mely a tehénből / Éjjel kiszopja tápláló tejét / Hogy a' fejő sebhedten 's szárazan / Találja tölgyét más nap' reggelén. / Öcséidnek ne mondd testvéridet; / 'S ne hívj anyádnak engem! Szültelek / Ugy mint veszett tyúk kigyót költ tojásból. / Ki véled törpe rém! Eredj hamar!”

A fordítás pusztá tényénél, amely egyébként erőteljesnek és hűnek látszik, fontosabb az a művelődési sokszínűség, amely ezt a nemzedéket, azaz a fiatal centralistákat, jellemezte. Az elvontabb tudományokhoz vonzódó Lukács Móríc például a szíve mélyén (sőt a gyakorlatban is) mindvégig őrizte literátori hajlamait, s ezek egyáltalán nem álltak ellentétben érdeklődésének meghatározó vonásaival. Maga ez az „esszéizáló” magatartás sokkal inkább hasonlít a korabeli angol irodalomtörténet-írás és kritika gyakorlathoz, mint a nálunk szokásos, német tudományossághoz igazított tárgyalásmóddhoz, noha Lukács Móríc korai kísérletei a német literatúrához kapcsolódnak, sőt német nyelvű versekkel is kísérletezett. Ám egyéb fordításai révén a hazai Byron-kultusz, sőt bizonyos mértékig az angol irodalom megismertetésének is egyik kezdeményezője. A reformkor, sőt a következő korszak e „poligráfusai”, a történész-politikus-államtudományi-közgazdasági (hogy ne mondjuk: politológiai)-költői-irodalmi életművek remek példái annak a művelődési típusnak, kulturális-tudományos magatartásnak, melynek a fokozódó szakosodás véget vetett, s amelynek helyét elfoglalta a mélyfilológia és a teória kényszere, sőt e kettő már-már követhetetlen kombinációja. Így tehát némi

²⁰ *Elváltoztatott idomtalanból töredék*, Lord BYRON után LUKÁCS Móríc, negyedik kötet, 111–141. *The Deformed Transformed: A Drama = The Poetical Works of Lord BYRON*, vol. III, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1867.

fájdalmas nosztalgiával tekinthetünk vissza arra a szellemi tartásra, amely homogén módon szerveződött az összefoglaló személyiség tengelye körül, sőt feltételezte hasonló kulturális egyedek olvasóként való létezését.

Az a viszonylag széles skála, melyet az *Árvízkönyv* bemutat, olyan végletekre is kiterjed, mint a papköltő, a Kazinczy-ismerős Guzmics Izidor *Az első dal*²¹ című őstörténeti költeménye („Ott üle Lámek, nap' leáldoztával, / Sátora előtt, remegve testében, / Mert vett sebéből most először / Gyógyulva, nézheté a természetet”) – és a sokoldalú Tóth Lőrinc külhonban játszódó novellája, a *Donna Sol*, amely éppenséggel az inkvizícióról mond kemény szavakat: „A nép áll bosszút azokon, kik ős atyjait, a' kegyes és türelmes isten' szent nevében kinos tűzhalállal ölték el, egy vigyázatlan szóért, egy véleményért, egy semmiért!” A témák, stílusok, nemzedékek eme felvonultatása e kiadvány kétségtelen érdeme.

Az *Árvízkönyv* anyagának tarkasága egyrésztől az ilyen antológia-jellegű kiadványok természetéből adódik, másrésztől viszont e spontánnak látszó változatosságban van valamiféle rendszer. E rendszer nem feltétlenül a szerkesztői szándék révén nyilvánul meg, hanem sokkal inkább a különböző tárgyak természetében rejlik. A kor szellemi szükségleteiben, az érdeklődést kiváltó jelenségekben lapang, s megmutatkozik akkor is, ha a megfelelő szövegek a kötetekben egymástól távol helyezkednek el, s összekapcsolásukra utaló szerkesztői törekvés nem érvényesül. Egyébként is: ezek a kapcsolatok oly sokrétűek, hogy semmiféle csoportosítás sem tudná egyszerre érvényesíteni mindegyiküket. Nyilvánvaló például, hogy a különböző társadalmi rétegekből jövő szerzők ilyen kötöttségei, gondolati irányultságai is megmutatkoznak, így kerülhet egymás mellé a nemzeti nyelv kultusza és az arisztokrácia nevelődési gyakorlata (*Magyar nyelv és előkelőink' nevelési rendszere*) Dessewffy Aurél írásában.²² Az viszont már a véletlen tényezők közé sorolható, miszerint a kép soha nem teljes, nem látható minden, amit az utókor esetleg ide tartozónak vélhet. Így Dessewffy mellett Wesselényi is szerepel a kötetben, hiszen egy árvízi hajós nem maradhat ki egy árvízkönyvből, viszont a politikai árnyalatokat illetően hiányzik Széchenyi neve.

A témák sorába beszüremkednek a közelmúlt eseményei is, noha talán nem mindig a legilletékesebbek előadásában, ám az a körülmény, hogy a benyújtott írásokban mely szerzőket befolyásolt valamely nevezetes történet vagy eset, nemigen firtatható. Így Berzsenyi néhány évvel azelőtti haláláról Horváth Cyrill ír emlékező és méltató ódát, Kölcsey emlékezetét pedig a fiatal Szemere Bertalan idézi fel az emelkedett romantikus retorika modorában. E virtuális összefüggések tehát sejtetik nemcsak a különböző irányok és minőségek itteni megjelenését, hanem a különböző generációk fellépésének természetes rendjét is.

Az *Árvízkönyv* ebben a megközelítésben minden esetlegességével együtt egyfajta metszet, melyben egymás mellett helyezkednek el az időszak irodalmi, szellemi életének térbeli, ha úgy tetszik, kultúrszociológiai jelenségei s az időbeliek is, tehát a folyamatszerűség jegyei. Olyan módon, hogy ebben a rajzolatban felismerhető valamiféle mintázat, amely a maga vonalaival és színeivel egyként megkülönbözteti s ábrájában összeköti a harmincas–negyvenes évek fordulóján hatással bíró ízlés- és felfogásbeli tényezőket. Az irodalomnak és a gondolkodásnak érvényes vonulatairól ad képet, azokról a módokról, ahogyan az írások és azok olvasói egymást szellemileg gazdagítják, s nemes, ámbár olykor könnyed szóra-

²¹ *Az első dal*, negyedik kötet, 65–67.

²² *Magyar nyelv és előkelőink' nevelési rendszere*, harmadik kötet, 1–23.

kozásaikban, tudásvágyuk kielégítésében, a pátosz és mulatság kellemes végleteiben művelődést nyújtanak és művelődési élményre tesznek szert.

Antal Wéber

EINE LITERARISCHE ANTHOLOGIE ZUM GEDENKEN DER FLUTKATASTROPHE IN PEST-BUDA

Im Jahre 1838 überflutete die Donau die damals noch getrennten Städte Buda und Pest und hat die beiden Ortschaften beinahe völlig zerstört. Die Überschwemmung hat auch dem Verlag und Buchhandlung von Gustaw Heckenast schweren Schaden angerichtet. Das *Budapesti Arvitzkönyv*, zusammengestellt und redigiert von dem jungen Schriftsteller József Eötvös, der einen Roman (*Der Karthäuser*) in der fünfbändigen Anthologie veröffentlichte, sammelte zahlreiche Schriften, Werke der namhaften Dichter, Schriftsteller in dieser Ausgabe, die dem Zweck diente, dem Verlag Heckenast finanzielle Hilfe zu leisten. Diese Sammlung, die von 1839 bis 1841 erschien, beinhaltet Werke verschiedener Gattungen, Gedichte, Kurzgeschichten, Erzählungen, Theaterstücke, Reisebeschreibungen, pädagogische und historische Abhandlungen von Vörösmarty, Erdélyi, Jósika, Gaal, Bajza, Pulszky usw., führende Persönlichkeiten im damaligen Ungarns literarischem und kulturellem Leben. Die Anthologie ist mit den erwähnten Charakterzügen gleichzeitig Ausdruck verschiedener Stilrichtungen, literarischer Bestrebungen, ein Panorama der ungarischen Literatur und des Denkens an der Wende der dreißiger und vierziger Jahren, von traditionellen Formen bis zu der Romantik, von gehobenem Stil bis zu Erscheinungen des Biedermeier.

HITES SÁNDOR

A VERNUNFT TRAGÉDIÁJA

(Madách Imre főművének újraolvasása a kanti ismeretelmélet horizontján)

„...kritikusok, akik új kánonokat javasolnak, nem azzal foglalkoznak, hogy a könyvek valódi jelentését magyarázzák, vagy holmi 'irodalmi érdemet' értékeljenek. Inkább azzal foglalkoznak, hogy könyveket más könyvek kontextusába, figurákat más figurák kontextusába helyeznek.”

Richard Rorty

Az *ember tragédiája* hagyományos recepcióját átszövő számos közhely (talán a legtöbbféleképpen értelmezhető, talán a legtöbbféleképpen értelmezett, talán az egyetlen közvetlen bölcséleti tartalmakat közvetítő, talán az egyetlen egyetemes horizontú műve irodalmunknak) közül szembetűnő lehet egy, a fentieknek némileg ellentmondó megállapítás. A feltételezett sokrétű egyetemes emberi és bölcséleti mozzanatok dacára ugyanis az elemzők jórésze óv a „tétéles, rendszeres” filozófiákkal való egybevetéstől. Aki mégis megkísérli, hogy egy bölcséleti koncepció horizontján forduljon a *Tragédia* felé, szinte bocsánatkérő hangsúllyal teszi. A „tétéles” és a „rendszeres” kitételek ugyanis ebben a kontextusban részben az elrettentés, részben a naivitás jelenségeiben szerepelnek. Elrettentőek lehetnek ezek a fogalmak, mivel egy olyan, az irodalmon kívüli szabályrendszer rémével fenyegetnek, amelynek szigorú előfeltevései jelentéstartományainak sokszínűségében korlátoznak a közelebe kerülő irodalmi szöveget. És ugyanezért tűnhetnek egyszersmind naivnak is egy irodalmi diskurzusban, amennyiben a merev gondolkodás béklyóiba hiszik foghatni az autonóm és szertelen literatúrát.

A tartózkodás és tiltás indokai között egyaránt találni poétikai, életrajzi és filológiai természetűeket. A leggyakoribb hivatkozások: a műalkotás autonómiájának fenti értelemben vett féltése, a bölcséleti források felhasználásának filológiai bizonyíthatatlansága, Madách személyes idegenkedése vagy távolság(tartás)a a filozófiai rendszerektől, tájékozódásának ilyen-olyan meghatározottsága, szűkössége, a mélyebb filozófiai iskolázottság el nem várhatósága.¹ Az ilyen kifogásoknak a cáfolatával nem kívánok foglalkozni. Az *ember tragédiáját* egy olyan horizonton kíséreltem meg újraolvasni, amelyen, úgy érzem, ezek az ellenérzések nem relevánsak.

A hagyományos recepció bizonyos értelemben intellektuális lelkiismeretfurdalást érzett, valahányszor a filozófiát mozgósította a *Tragédia* kapcsán. (Jóllehet ezt a vétséget mégis kénytelen volt újra és újra elkövetni.) Az utóbbi időkben azonban szót kaphattak olyan vélemények is, amelyek megkérdőjelezték a filozófiai és az irodalmi szövegek szétválasztásának szigorúságát.² A derridai dekonstrukció például nem valamilyen lehatároló, korlátozó jellegű „tisztá” irodalmat tétélez, hanem különböző típusú szövegek egymásbaszövődését, s épp az egymáson felbukkanó szövegek mintázatait olvassa le.

¹ Sőtér például úgy látja, Madách filozófiai érdeklődése „nem tud levetkezni bizonyos amatőr jelleggel”. SÓTER István, *Alom a történelemtől: Madách Imre és Az ember tragédiája*, Bp., 1965, 58.

² „...az irodalom írás, azaz szöveg volta az öt körülvevő, kontextuális területek írás-, illetve szövegszerű voltára is ráirányítja a figyelmet.” ORBAN Jolán, *Derrida írás-fordulata*, Pécs, 1994, 62.

Teoretikus megalapozással legyűrhető tehát a lelkiismeretfurdalás. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a kifejezetten a filozófia felől érkező megközelítés annyira kecsegtető és termékenynek tűnő kísérlet, hogy nélküle nehezen tudnánk *Az ember tragédiájának* recepcióját elgondolni. A *Tragédia* értelmezéseinek történetét olyan skizofrénia jellemzi, amelyik ugyan nem szűnik meg elkülöníteni Madách művét a filozófiától, de – miközben retteg tőle – szinte kikezddhetetlen kánonná tette azt a gyakorlatot, mely szerint a dráma értelmezésekor szóhoz kell juttatni bizonyos bölcséleti mozzanatokot. A recepció távol tartja magát (és így a művet is) a filozófiától, egyúttal azonban bele is írja a szöveghez közelítő elvárásaink rendszerébe, hogy itt filozófia nélkül nem sokra mehetünk. Leszögezi: a *Tragédiában* a bölcsélet költészetté minősül,³ ugyanakkor szinte lehetetlenné teszi a filozófiai horizonttól való eltekintést.

Másrészt mindazok a bölcséleti analógiák, amelyeknek felemlegetése szinte kötelező érvénnyel bír a Madách-recepcióban,⁴ legtöbb esetben nem jelentenek többet, mint bizonyos szinguláris filozófiai elemek elszigetelt értelmezésbeli játékba hozását. Nem a struktúra nagy részére kiterjedő értelemadásra nyílik ezeken a pontokon lehetőség, hanem pusztán részmozzanatok, szerkeztettedékek (az egyes színek) kapcsán tehetők filozófiai horizontú megállapítások. Azok a vizsgálódások, amelyek Kanttal vélik kapcsolatba hozhatónak a madáchi szöveget,⁵ szintén jobbára epizódyszerűen, jóllehet fontos pontokon illesztenek a dráma jelentésrétegeire kanti szempontokat.

Ezekkel az interpretációs műveletekkel szemben a jelen értelmezés a struktúra szintjén érvényesülő együttozást kívánja érvényesíteni kanti szövegek és *Az ember tragédiája* viszonyában. Olyan háttérhorizont révén teszi ezt, amely a szövegek összeolvasásakor a drámai költemény egészét saját értelmezői hatásköre és jelentésadó érvénye alá vonja. Ugyanakkor előrebocsátom, hogy stratégiám nem lineáris: hol lefut eredeti pályájáról, hol visszatér hozzá, kirajzolva az értelmezés térbeliségét.

1. (mi az ember?)

Annak a mozzanatnak a felmutatásával kezdeném, ahol az újraolvasás során Kant és Madách összeolvashatóságának esélye revelálódott. A *Tragédiát* és Kantot egyaránt ismerők számára szembetűnő lehet a kanti és az ádami kérdésfeltevés azonos módjainak, magának a kérdés tényének, a kérdések természetének erőteljes egybecsengése.⁶ Ádám három, az Úrhoz intézett kérdése a zárósímben:

³ SÖTÉR, i. m., 89.

⁴ Az irodalmár akár álmából felkeltve is fel tudná sorolni e nevek nagy részét. Striker Sándor elvégezte azt a munkát, hogy összegyűjtötte a recepcióban kanonizált gondolkodók és alkotók neveit: Goethe, Kölcsey, Vörösmarty, Milton, Byron, Shakespeare, Dante, Hegel, Schelling, Feuerbach, Hérodotosz, Humboldt, Comte, Büchner, Tocqueville, Mill, Hogarth, Pascal, Fourier, Owen, Saint-Simon, Lamarck, Rousseau... Lásd STRIKER Sándor, *Az ember tragédiája rekonstrukciója*, Bp., 1996, 73.

⁵ A zárósímben kapcsán, de pusztán etikai megfontolásokat emel az értelmezésbe többek között: GALAMB Sándor, *Kant és Madách*, ItK, 1917, 181–183; EISEMANN György, *Létértelmező motívumok Az ember tragédiájában* = E. Gy., *Keresztutak és labirintusok*, Bp., 1991, 37–68.

⁶ Ugyanerre a felismerésre jutott Lotze Madách-monográfiájában: „The three basic questions Kant raises are the same that Adam asks after his dream visions...”. Dieter P. LOTZE, *Imre Madách*, Boston, 1981, 97.

„E szűk határu lét-e mindenem?”
 „Megy-e majdan előbbre fajzatom?”
 „Van-e jutalma e nemes kebelnek?”⁷

E három mondat konkretizált s poétikus variánsaként tűnik elő a kanti szövegek több pontján⁸ megtalálható kérdéssornak:

„Mit lehet tudnom? Ezt mutatja meg a metafizika.
 Mit kell tennem? Ezt mutatja meg a morál.
 Mit szabad remélnem? Erről tanít a vallás.”

A két kérdéssor mintha átjátszható lenne egymásba, s a két szövegvilág elsőként itt érintkezik. A közös episztémé,⁹ amely ezekben a kérdésekben érvényre jut, lehetővé teszi a nem pusztán az értelmezői önkény generálta tükröztetést. Ahhoz, hogy feltárjuk, mi az a közös mozzanat, amely mindkét kérdéssort, s így mindkét szövegvilágot mozgatja, a kérdés Heidegger értelmezte általános természetének és törvényszerűségeinek felhasználása és figyelembevételével vezet el. „Minden kérdés keresés. Minden keresésnek előre irányt szab, amit keresünk... A megismerő keresés vizsgálódássá válhat, mintegy annak feltáró meghatározásává, amire a kérdés irányul. A kérdésnek mint valamire irányuló kérdésnek van *kérdezettje*. Minden valamire irányuló kérdés valamilyen módon tudakozódás valakinél. A kérdészetten kívül a kérdéshez tartozik a *kikérdezett*. A vizsgálódó, azaz sajátosan teoretikus kérdésben meg kell határozni és fogalmára kell hozni a kérdészetet. A kérdésben ekkor mint a kérdés tulajdonképpeni intencionáltja benne rejlik a *rákérdezett*, melynél a kérdés célba ér... A kérdés előzetesen már tisztázta önmaga számára a kérdést konstituáló valamennyi említett mozzanatot.”¹⁰ A kérdés hármasságában tehát a megkérdezett az, ahonnan a kérdés előzetes irányát veszi, a *rákérdezett* a fogalmi alakra hozott megkérdezett, a *kikérdezett* pedig az, akinél a kérdészködés folyik. A két idézett kérdéssorban ez a hármasság együtt mozog. Közös megkérdezettjük maga a lét, közös *rákérdezettjük* a kérdésekre adható lehetséges válaszok értelemkonstitúciói, az emberi lét paraméterei. Közös *kikérdezettjük* pedig, akinél a tudakozódás történik, Kant egy negyedik kérdésben explicitté is teszi: „mi az ember? Erről tanít az antropológia.” Azt a mozzanatot, amelyben a két kérdéssor horizontjai összeolvadnak, Kant fenti kérdése alapján az ember státuszának, *antropológiai pozíciónak* nevezhetjük. A dráma és a kanti bölcsélet tehát egyaránt az antropológiai pozíciót kérdezi ki.

⁷ A *Tragédia* szövegét a következő kiadásból idézem: MADÁCH Imre *Válogatott művei*, szerk. HORVÁTH Károly, KERÉNYI Ferenc, Bp., 1989.

⁸ Lásd: Pölitz-féle *metafizikai előadások*, ford. VIDRÁNYI Katalin = I. K., *A vallás a pusztaság és határain belül*, Bp., 1980, 126; KANT, *A tiszta ész kritikája*, ford. ALEXANDER Bernát, BÁNÓCZI József, Bp., 1913, 507.

⁹ Kantot és Madáchot annyiban tekintem közös episztéméhez tartozónak, amennyiben mindketten egy olyan értésmód horizontjába ágyazottak, amely az antropológia mint az ember természeti végességét megfogalmazó diskurzus által meghatározott. Foucault szerint a 18. század vége előtt az Ember mint a természetet megismerő természeti lény nem létezett, s ilyenként éppen Kant teremtménye. Megelőzőleg előre adott helye volt a reprezentációk rendszerében, amelyről nem volt leválasztható. „Egészen új keletű teremtmény ez, amelyet a tudás demiurgosza sajátkezűleg gyártott nem egészen kétszáz évvel ezelőtt.” Lásd Michel FOUCAULT, *Les mots et les choses*, Paris, 1966, 393; idézi ANGALOSI Gergely, „Az ember derűs halála” = A. G., *A költő hét bordája*, Debrecen, 1996, 309.

¹⁰ Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., 1989, 91–92.

Madách költeménye hol annak működése során (a dráma történeti színei), hol a róla történő beszédben (a darab zárószíne) teszi ezt. Az összeolvashatóság lehetősége tehát a két szövegvilágot egybejátszó kérdés (illetve a horizontjukon egymással érintkezőként felmutatott emberi státusz) révén adódik.

A kanti kérdések bizonyos tekintetben hierarchizáltak. Differenciáltságuk szövegszerűen is kiemelt: „Az egészet antropológiának nevezhetnők, mivel az első három kérdés az utolsóra vonatkozik.” Az, hogy az egyes kérdésekhez hozzárendelt diszciplínák milyen státuszban jelennek meg, az értelmezésben szintén figyelembe veendő megfontolásokat jelöl. A metafizika és a morál „megmutat”, míg a vallás és az antropológia „tanít”. Valaminek a megmutatása és a valamiről való tanítás érzékelhetően bizonyosságot és (már a megfogalmazásban, a nyelvben működésbe lépve) bizonytalanságot állít szembe. Azt képes vagyok megmutatni, hogy mit tudhatok, állítja Kant, valamint azt is, hogy mit kell tennem, itt tehát biztos, egzakt határokkal jelölt, „megmutatható” válasz adható. De arról csupán tanítás szólhat, hogy mit remélhetek. Tanítás és nem megmutatás, módosítható, felcserélhető, más tanításokkal átírható. Tehát egy bizonytalan mozzanat lép játékba a harmadik kérdés számbavételénél. S mivel „az első három kérdés az utolsóra vonatkozik”, és mivel a negyedik kérdés az antropológia teljességével kérdezi meg a létet, ezért az antropológiai pozíció, a kikérdezett az, amiben összefut bizonyosság és bizonytalanság, sajátos hangsúllyal az utóbbin. Tehát a harmadik kérdés rákérdezettjének („remény”, illetve „jutalom”, azaz a jutalom reménye) bizonytalansága jelöl át az összefoglaló, a kikérdezettet explikáló kérdésbe, s ezzel magát az antropológiai pozíciót, az emberi állapotot teszi bizonytalanná. Az antropológia így szintén csupán „tanít”.

Jól érezhető a *Tragédia* levegője e bizonytalanság körül. A két szövegvilág itt is egymásba ér, egymásra írásukra és együttolvasásukra az értelmezés újabb biztatást kap. Ugyanakkor szándékosan utaltuk a drámai költeményt a kanti kérdések köré és nem fordítva: Kant művét a madáchi kérdésekhez. Nem hatásviszonyt kívánunk ugyanis feltárni, hanem a szövegek érintkezését tárgyalnánk meg. Kant szövegei érintkeznek a kor, a múlt század szövegeinek egészével. Ezekre a Kanttól megérintett szövegekre íródik rá a dráma. Ilyenformán nem egy sokadik forrást találtunk (ki) Madáchnak, nem szeretnénk a drámát (Kantból) magyarázni, hanem a két szövegvilágot szövegszerűségükben működni hagyva, egymás mellé helyezve, mellérendelésük nyomán törekszünk az interpretációra. De nem két statikus, körülhatárolt műegésként, hanem egymásbajátszó szövegekként fogva fel mindkettőt.¹¹ Az együttes rátekintésben kerül tehát a drámai költemény az értelmezés előterébe. Így olyan interpretációs stratégiát választottam¹², amely Az ember tragédiáját kanti nyelven átszövegezi, a kanti fogalmi apparátust a drámához alkalmazkodtatja és azt ebben a kontextusban mutatja fel. Egy kantiánus antropológiát mozgató Madách-szövegre számítunk, az értelmezés erre apellál. A váltalt előfeltevés nem külső tartalmaknak a szövegen belülről értése a kifejezés poétikailag pejoratív értelmében, hiszen nem egymástól elzárt műveket, hanem egymás mögött felsejlő szövegvilágokat, azok egymásra írtágát feltételezzük. Olva-

¹¹ „... [Derrida] a szövegfelszínnek lassú és differenciált megközelítésével a szövegek olyan új optikáját teremti meg, ahol ... a ... felszíni mozgások és textúrák strukturalitása feloldja a korábbi diszciplináris határvonalakat, és a szövegeket mint szövegeket olvassa egymásba.” ORBÁN, i. m., 66.

¹² Illetve választott az ki engem, hiszen egy adott értelmezési situációt meghatározó előfeltevéseink az értelmezésben éppúgy rendelkeznek velünk, mint mi velük.

satunk tehát „nem a hatásoknak sejtelmes és zavaros hozzáátételét jelenti, hanem több szöveg asszimilációjának és transzformációjának munkáját, melyet egy olyan centírozó szöveg irányít, amely kisajátítja a szöveg értelmének leadershipjét.”¹³

Hangsúlyozom ugyanakkor, hogy ez a stratégia természetesen nem állítja saját felcserélhetetlenségét vagy átfíró(hat)atlanságát: egy lehetséges értelmezési horizont csupán.

Nem szándékom a *Tragédia* „rejtett tartalmainak” felszínre hozása, dekódolása, ahogy nem célom a jelentésrétegek „teljességének” maradéktalan feltárása sem. A szövegek egymás kontextusába helyezések maradtak lefedetlen összefüggések mindkét struktúra szövetében. Ezek más szöveghez fordulások számára lehetnek hozzáférhetőek. Természetesen eltérő jelentések is megalkothatóak, akár Kant filozófiájának más irányú játékba hozása révén is.

2. (a tudás-dráma nyitánya)

Ahogy már szóba került, a költeménybe beírt antropológiai pozíció az, ami egybejátszhatónak tűnik Kant antropológiai megfontolásaival.¹⁴ Mivel annak a módnak a feltérképezése a célom, ahogy a szövegben ennek az antropológiai pozíciónak a mozgása megmutatkozik, így a *Tragédia* stratégiám számára először az ember megjelenésével nyújt releváns mozzanatot: a második színben.¹⁵ A dráma ontológiai-antropológiai ismérvei a második szín bűnbeesési jelenetében artikulálódnak először, mégpedig határhelyzetben. A bűnbeesés mozzanataig nem beszélhetünk stratégiánk értelmében vett antropológiai státuszról. Ádám a Paradicsomban harmonikusan közömbös a léttel szemben: belesimul, s nem belebonnyolódik. Nem vált le a létről, hanem reflektálatlanul egy vele, még nem szubjektum az objektum ellenében. Háborítatlan azonosság, a térbeli (= a Paradicsom) és az időbeli (= időkoordinátákat nélkülöző jelen) egyneműség kvázipozíciója határozza meg. E ponton még nem tételezhető megismerő alany, sem annak (kritikai) ismerete valamely tárgyról. A kanti ismeretkritika működésbe lépését megelőzőnek tekinthető állapotban a tudás „nem a *wissen*, a *know*, hanem a *können*, a *can* értelmében vett tudás – *lenni-tudás*. Ebben a történésben a folyamat egyneműségén, differenciálatlanságán van a hangsúly; a benne részt vevő elemek autonómiája, különállása (emberé, környezeté egyaránt) föloldódik, pontosabban: meg sem jelenik”.¹⁶ Lét és tudás reflektálatlan elegyedése: a görög gyökerű heideggeri terminus, a phüsziszként jellemzett lét világa ez.¹⁷

¹³ Laurent JENNY, *A forma stratégiája*, Helikon, 1996, 28.

¹⁴ A kanti antropológiai megfontolások előterében hangsúlyosan, illetve elsődlegesen ismeretelméleti elképzelések állnak. Ez kitűnik abból is, hogy a „mit lehet tudnom?” kérdése konstitutív a „mi az ember?” kérdése felé. Bármiféle szigorú episztemológia látszatra idegen bármiféle „autonóm” irodalmi szövegtől, de ahogy Kant ismeretelméleti modellje meghatározza ontológiai érvényű emberképét, úgy a *Tragédia* létértelmezése is episztemológiailag meghatározott, s következőképp ennek révén adódik az ember státuszaként összefogható jelek együttese is.

¹⁵ A kezdőszín ezen a horizonton olyan paratextus (Genette), amely mintegy előszóként, invitáló szöveg(elő)játékként bevezet az antropológiai kalandba. Mitikus előkép, ahol még nincsenek érvényben az emberi státusz paraméterei.

¹⁶ S. VARGA Pál, *A gondviselés hiától a vitalizmusig*, Debrecen, 1994, 15.

¹⁷ „Phüszisz olyan lét, amely még semmiféle más szubsztanciával, semmi ‘res cogitans’-sal nem áll szemben, ami viszont azt jelenti, hogy a phüszisz még nem natura, nem ‘res extensa’.” VAJDA Mihály, *A phüszisz fogalma, amely Heidegger Lét és időjéből még hiányzik*, Medvetánc, 1988/1, 26.

A phüszisz differenciálatlanságának felbomlását megelőzően Lucifer szólítja eszmélésre Ádámot, aki a váltást a „bűnbeeséssel” hajítja végre. Az ember a bűnbeesésben a *lenni-tudás*, a *hogyan* episztéméjét hagyja maga mögött azzal, hogy megtöri a phüsziszként adódó lét szabályait.

Lucifer: ...a gondolat,
mely öntudatlan szüdben dermedez,
ez nagykorúvá tenne, önerődre
bízván, hogy válassz jó és rossz között...

A bűnbeesés itt eszerint való identifikálódás, öntudatra ébredés, s egyúttal a lét statikusságának megtörése, a gondnak mint az egzisztencia meghatározójának kényszerű vállalása, a létbe bonyolódás.¹⁸ Ádám „eszmél”, s ezzel az episztémé horizontját az ismeretkritika foglalja el, a tudás a mit tudása lesz, vagyis koncepciónkban a kanti Verstand lép porondra.

Kant modelljében az érzékelés anyagát a priori rendező szemléleti formák (tér és idő) apperceptiálta jelenségeket az értelem (Verstand) gondolja el fogalmak (kategóriák) és alaptételek révén. A Verstand fogja össze egységesítő tevékenységében tapasztalati szintézissé a szemlélt világ sokféleségét.¹⁹ A szintetizáló működés hátterében az öntudat bújik meg mint rejtett önreflexió.²⁰ Így az antropológiai státusz episztémológiai meghatározottsága mutatkozik meg a Verstand működésbe lépésében. A dráma meghatározó ismeretelméleti jellege nyílik itt meg: a tudás tűnik fel tétként. Az almanak a fáról történt leszakítása – mint a tudás jelének el- és magáhozvétele, átsajátítása – révén adódik az ismeretszerzés lehetősége: öntudattal ruházódik fel az ember. S ez az öntudat „az appercepció eredeti szintetikus egysége”, a Verstand megismerő működésének implicit, kötelező, minden ítéletünkkel együttjáró kerete, feltétele, az „én gondolkodom” reflexiója.²¹ Öntudat²² és Verstand szükségszerűen együtt lépnek működésbe, Ádámot antropológiai pozícióba helyezve a megelőző státuszhiányból. Ebben a pozícióban jelenik meg öntudata énként, leválva a faktumként adott létről, mellyel ezután már megismerőként szembesül. Így, megismerőként vág neki a történeti színeknek, s egyáltalán csak ezért indulhat el útján. Megszűnvné immár a megelőző létközösség, a megismerő szubjektumra és megismerendő objektumra hasadás egyet jelent a gondolkodással, az ismeretszerző aktivitással. Ez az aktivitás pedig a Verstand

¹⁸ A választás szabadságának választása révén a morál lehetőségi feltétele („jó és rossz között”) is már adódik ekkor. A Lucifer emlegette „önerő” autonómiával ruházza fel az antropológiai pozíciót. Ugyanakkor mindennek igazi téje majd a zárás felé éleződik ki.

¹⁹ Lásd KANT, *A tiszta ész kritikája*, 45–101.

²⁰ „Minden képzetemet kell hogy kísérhesse az ‘én gondolkodom’... mert ama különféle képzetek, melyek egy bizonyos szemléletben adóttak, nem lehetnének mind az én képzeteim, ha nem tartoznának mind egy öntudathoz... Tehát csak mert adott képzetek különféléjét egy tudatban kapcsolhatom egybe, történhetik meg, hogy magát a tudat azonosságát e képzetekben gondolom, azaz az appercepció analitikus egysége csak valamely szintetikus egység föltevése mellett lehetséges.” *I. m.*, 103–104.

²¹ „Az értelemre vonatkozó legfőbb alaptétel az, hogy a szemlélet különféléje az appercepció eredeti szintetikus egységének feltételei alá tartozik... amennyiben kell hogy egy tudatban összekapcsolhassuk őket; e nélkül semmit se gondolhatunk, se meg nem ismerhetünk... Tehát csak a tudat egysége eszközli a képzeteknek egy tárgyra való vonatkozását, tehát objektív érvényességét, ennél fogva ismeret voltát, ezen alapszik tehát magának az értelemnek lehetősége.” *I. m.*, 105–106.

²² Az öntudat ugyan Kant szerint nem jelent önismeretet, nem jelent öntapasztalást, de nem is puszta gondolat, mivel ráépülhetnek az ész intellektuális képzetei.

aktivitása. Az emberként-lét kezdete, a gondolkodás kezdete, a történelem kezdete: az öntudat bekapcsolódása, amely magának a Verstandnak a játékba kerülése.

Az értelmező megerősítve látja stratégiáját, amikor a szövegben megjelennek a Verstand alrendszerai, a szemléleti formák: a tér és az idő („e tér lesz otthonom”, „egy percre csak”, „arasnyi lét”, „visszapillantás”, „jövőmbe vetni egy tekintet”). Ezt megelőzően ugyanis csupán egyszer kerül említésre a térbeli elhelyezkedés. Ám a bűnbeesés előtt a fent és a lent említése Ádám részéről még metafizikai minőséget jelölt:

Ádám: ...Mondd, ki vagy?

Alulról jössz-e hozzánk vagy felülről?

A fent és a lent megkülönböztetése ebben a kontextusban Lucifer metafizikai státuszára kérdez, arra, hogy a létezők egyetemes rendjében hol helyezkedik el, s nem térbeli helyzetét firtatja. (Jóllehet, egy mitikus világképben a koordináták két jelentése egybevághat.) A szín végére differenciálttá lett tudat számol azonban térbeli elhelyezkedéssel, és a múlt-jelen-jövő aspektusai szerint tájékozódik.

A bűnbeesés ilyenformán nem más, mint egyfajta tudáslehetőség. Az öntudat hívja életre azt a Verstand apparátust, amely az embert ismeretszerzésre alkalmassá teszi. Ugyanakkor nem a tudás egy készletét nyújtja át, hanem a kanti modellt érvényesíti, vagyis az ismeretek határait, a tudás antropológiailag meghatározott korlátait tűzi ki. A bűnbeesés ilyenformán a tudás drámájának nyitánya. Kisvártatva azonban színre lép a kanti észhasználat másik aspektusa.

Az értelem, a Verstand, amint láttuk, a tapasztalati valóságot rendezi egységbe. Az értelem tapasztalati egysége viszont az ész (Vernunft) eszméi alá rendelődik – magasabb szintézisbe. Kant ugyanis a gondolkodás két képességét különbözteti meg. A Verstand az érzékelésre vonatkozik s tapasztalati szintéziseket, tárgyakat (saját tárgyait) konstituál. A Vernunft viszont a Verstand tapasztalati szintézisére vonatkozik s azt a tapasztalat teljes körére rendezi, regulál a priori eszméi révén.²³ A két gondolkodásfunkció tehát karakterisztikus különbséggel bír. A Verstand foglalmi konstitutív, azaz létrehozzák saját transzcendentális tárgyukat, mivel a tapasztalat lehetőségi feltételei megegyeznek a tapasztalati tárgy létezésének lehetőségi feltételeivel, hiszen a jelenségek káoszába a Verstand visz kategóriáival, megismerő apparátusával rendet.²⁴ A Vernunft ezzel szemben nem konstitutív, nem eredményezi (transzcendentális értelemben) saját tárgyait²⁵ (az eszméket), pusztán regulatív,²⁶ mivel az eszmék elgondolhatóak, de nem felel meg nekik ismerettárgy. A Vernunft regulatív a Verstand működésére tekintettel, mivel azt a

²³ A spekulatív ész eszméi: világegész (a külső tapasztalat teljességének eszméje), lélek (a belső tapasztalat teljessége vonatkoztatási pontjának eszméje), Isten (a teljesség mint teljesség vonatkoztatási pontjának eszméje).

²⁴ „...minden szintézis s még az is, mely magát az észrevevést lehetővé teszi, kategóriák alá tartozik, minthogy pedig a tapasztalat egybekapcsolt észrevevések által való megismerés, ennél fogva a kategóriák a tapasztalat lehetőségének feltételei...” (I. m., 119); „...a kategóriák az értelem részéről minden tapasztalat lehetőségének alapjait általában magukba foglalják.” (I. m., 122.)

²⁵ „Az ész sohasem vonatkozik közvetlenül tárgyra, ... nem teremti tehát fogalmakat (tárgyakról), hanem csak rendezi őket...”, vagyis „a transzcendentális eszmék sohasem alkotó használatúak”. I. m., 413.

²⁶ „...az ész csak az értelmi használatra vonatkozik, ... hogy neki a bizonyos egység felé való irányt előírja, ... hogy minden értelmi működést... abszolút egészbe foglaljon.” I. m., 243.

tapasztalt világ teljességére rendezi: a Verstand használatának szisztematikus egy-ségét biztosítja.²⁷

A Verstand működése az öntudatra ébredt, autonóm ember („enmagam levék”) legitim létmódja. Legitim, mivel nem vezet látszathoz, hiszen saját tárgyára nézve konstitutív, megalkotja azt. Feltárul azonban Ádám szólamában a pozíció Ver-nunft révén adódó illegitim vonása. A lét teljességéről történt leválás kelti „az elhagyottság kínos érzetét”. A Vernunft illegitim jelenlétét, működését megnyitó megnyilatkozásnak tekinthetők a következő sorok:

Ádám: ... – óh, miért lökém el
magamtól azt a gondviseletet,
mit ösztönöm sejtett, de nem becsült
s tudásom óhajt – óh, de hasztalan.

A „gondviselet” megszűnése elhomályosítja a feltétlennek azt a közvetlenségét, amely a léttel való elegyedés bűnbeesés előtti időtlen pillanatának volt a sajátja. A feltétlen, az abszolút elhomályosulása lehetetlenné teszi a konstitutív, teremtő rátekintést az eszmékre. De a Vernunft ugyanakkor aktív marad, oly mó-don, hogy mivel az ember nem éri be elgondolásukkal, képtelen lemondani az eszméknek konstitutív, tudásbeli, ismeretszerű megragadásáról: „tudásom óhajt”. A konstitutív–regulatív szembenállás feszültségéből²⁸ bomlik ki a gondolkodás-nak az a csapdahelyzete, a megértésnek az a funkciózavara, amelyet Kant az észhasználat „dialektikus hibájának” vagy „dialektikus látszatnak” nevez. A Ver-nunft ugyanis hajlamos túllépni önnön hatókörén. Konstitutívnek tekinti magát, eszméit tárgyként gondolja el, holott ezek a tapasztalat körén kívüli, regulatív mozzanatok, melyek nem válhatnak ismeretelemekké, hanem pusztán a modell egységesítését, elrendezését szolgálják. A dialektikus hiba működésbe lépése és jelenléte az emberi pozíciót egy illegitim észhasználat felé tereli.²⁹ Ez meghatározó lesz az antropológiai kaland egész irányára nézve. Azzal ugyanis, hogy a „tudás” „óhajtja” a „gondviseletet”, vagyis az ember a tudásban vágyik a feltétlen eszmék bizonyosságára, a Vernunft, áthágva korlátait, a legitim módon működhető Ver-standhoz hasonlóan konstitutív jelleggel, közvetlen szemléletben kívánja megra-gadni az emberi lét paramétereit. Ennek fényében lesz illegitimmé az antropoló-giai pozíció létértelmezése.

Ez az „óhajtás” ugyanakkor nem más, mint a Kant által is megnevezett „meta-fizikai hajlandóság”, vagyis a dialektikus hibát (a konstitutív és regulatív észhasz-

²⁷ „...az észbeli következtetés nem vonatkozik szemléletekre, hogy azokat szabály alá vonja (mint az értelem teszi az ő kategóriáival), hanem fogalmakra és ítéletekre. Ha tehát a tisztá ész vonatkozik is tárgyakra, ezekre és szemléletükre még sincs közvetlen vonatkozása, hanem csak az értelemre és ítéleteire... az észnek általában (logikai használatában) sajátos alaptétele: az értelem föltételezett ismeretéhez megtalálni a föltétlent, s ezzel ennek egysége befejezett lesz.” I. m., 231–232.

²⁸ Ennek a szembenállásnak az analízisét végzi el Benett, jóllehet épp az elhatárolás többféle értelmezhetőségét veti fel. Nevezetesen azt, hogy a hiba vétése Kant szerint végsősoron lehetetlen-e vagy pedig illegitim. Vagyis: lehet-e egyáltalán vétetni ilyen hibát, ha egyszer kívül esik az ész hatáskörén. Jonathan BENETT, *Kant's dialectic*, Cambridge University Press, 1990, 275–280.

²⁹ „Ha azonban az eszme ennek a pusztán szabályozó használatra való korlátozásától eltérünk, akkor az ész többféle módon megtevesztetik azáltal, hogy aztán a tapasztalat talaját, amely kell hogy útjának ismertető jeleit tartalmazza, elhagyja és föléje merészkedik a megfoghatatlanhoz és megfej-t-hetetlenhez, melynek magasságától szükségképpen elszedül, mert látja, hogy ennek álláspontjából a tapasztalattal megegyező minden használatról teljesen el van vágva.” KANT, i. m., 438.

nálat felcserélését) mozgató emberi hajlam. A Vernunft működése ilyenét lehetőségeinek illegitimitására, pontosabban lehetetlenségére ugyan az antropológiai pozíción belül is történik reflexió (Ádám: „óh, de hasztalan”), mégis jórészt ez a látszatteremtő észhasználat érvényesül végig a szövegben.³⁰ Ádám olyan eszméket hajt végig a történelmen, amelyek koreszmék lévén is igénylik az észeszmék megragadhatóságát, hiszen abból nyernék megalapozásukat.

Ádám azzal az ábránddal kergetőzik a drámai történetek során, amely szerint az eszméknek van megvalósulási lehetőségük (nemcsak a Vernunft eszméinek, de azok minden társadalmi-politikai-magánéleti realizációinak, hiszen az eszmék minden ideáltípusnak lehetőségi feltételeiként szolgálnának).

Az eszmék és a történeti színek posztmodern szóhasználattal: nagy elbeszélések. Ezek a narratívák „a legitimitást nem egy eredendő, megalapozó aktusban keresik, hanem a beteljesítendő jövőben, azaz egy még megvalósítandó eszmében”.³¹ A konstitutív megragadás vágyának és a regulatív elgondolás lehetőségének ebben a játékában a nagy elbeszélések addig legitímek, amíg Ádám beszéli őket. Ameddig Ádám beszédét, nyelvét mint gondolkodást, regulálják. Azzal, hogy az antropológiai pozíció világról való beszédét irányítják, a léthez fűzött értelmezések horizontjait is kijelölik. Ezek az értelmezések célokat tűznek ki és elvárásokat hívnak életre az antropológiai pozíció körében. Amint azonban az egyes eszmék mozgatta elvárásokat és célokat a szöveg szabadon bocsátja, vagyis az eszmének meg kellene valósulnia, s a nagy elbeszéléseknek immár önmagukért kellene beszélniük, kitűnik, hogy az eszme konstitutívan nem megragadható. Vagyis semmilyen eszme nem valósítható meg, a nagy elbeszélések nem tudják (el)beszélni a valóságot³², nem tudják a világot olyanként működtetni, amilyenként a gondolkodás nyelvét regulatív elbeszélték.³³

A történeti színek sorjázó kudarcai voltaképpen ilyen illúziók lelepleződései. Megmutatkozik, hogy a Vernunft konstitutív használata, mint a világról történő beszéd, mint megismerés érvénytelen. Ádám eszméinek nincs abszolút, hanem csak időbeli, s így relatív érvénye a történelemben.

3. (az antropológiai kaland)

Ismeretvággyal indul az antropológiai kaland, hiszen maga az antropológiai pozícióba kerülés pusztán a tudás lehetőségének a priori apparátusát aktiválja, de ismeretet nem nyújt. Ádám: „... hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.”

³⁰ „...a dialektikus látszat itt nemcsak az ítéletet megtéveszti, hanem annál az érdeknél fogva, amellyel itt az ítélet iránt viseltetünk, csábító és mindenkor természetes és az is marad örökre.” I. m., 446.

³¹ Jean-François LYOTARD, *A posztmodern állapot*, ford. Bujalos István, OROSZ László = *A posztmodern állapot*, szerk. Bujalos István, Bp., 1993, 146.

³² „A filozófia sem törekedhet arra, hogy valóságosnak tüntesse fel fogalmi világát, ahelyett, hogy értelmezné, miként utal a nem valóságos a valóságosra. ... jogosulatlan minden törekvés, amely az elme vagy a képzelőerő alkotásait rá akarja kényszeríteni a valóságos dolgok világára.” ANCELS Éva, *Az ember mértékhiánya*, Bp., 1993, 21.

³³ Ezek a felismerések azért adódhatnak a drámában, mert Madáchot „nem az eszmék világának benső összefüggései érdeklik, hanem az eszmék világának és a való világnak a kölcsönös összefüggése”. NYÍRI Kristóf, *Forradalom után = A Monarchia szellemi életéről*, Bp., 1980, 62.

Az antropológiai pozíció ezzel mintegy „nyomkövetésre” indul. Ezzel a szóval s annak szemiológiai implikációival (Derrida) érzékeltethető az észhasználati módok szembenállásának játéka szerinti szövegszerveződés. A konstitutív Vernunft-használat lehetetlensége miatt az eszme mint jelölt nem megragadható. Ádám nyomkövetése a történeti színeken mint jelölőfüzérén fut végig, a nem konstituálódó eszme-jelölt délibábja után. A történeti színek első darabjaiban a jelölőfüzér szemei a következőképp kapcsolódnak. Az adott szín végén regulatíván, célként jelölik ki az eszményt, melynek a következő színben konstitutívan megragadott valóságként kellene mutatkoznia. Ehelyett megvalósulatlan eszmének, az elvárások ellenében pusztán újabb konstituálandó eszme kijelölőjének bizonyul. Az eszme eredendően távollevőnek mutatkozik, mint szüntelenül elcsúszó jelentés. Rögzített jelviszonyok híján, magának a jelölések játékának alakulásában, folytonosan félresikló természetében, a jel és a jelölt széttartásában adódnak a szöveg jelentései. Vegyük sorra eseteit.

A „légyen mind szabad” eszméje az egyiptomi szín végén a gondolkodást társadalmilag megvalósítandó optimumként regulálja. Utópikus voltában a következő athéni színben lepleződik le, amint a gondolkodás tárgyat tulajdonít számára a szöveg fikciós valóságában.³⁴

Lucifer, amikor a „küzdelemben már-már bukó embert... újra fölkeltő”, továbbmozgató „káprázatról” beszél, a metafizikai hajlam által játékba hozott dialektikus látszatot nevezi meg. Úgy tűnik, Ádám fel is ismeri önnön illegitim észhasználatát:

Lucifer: ... kijózanodtál-e hát?

Ádám: Óh, nagyon...

vérpadra mostan büntetésemül...

mert nagy eszme lelkesíteni bírt.

A szín végének vérpad előtti megnyugvása azonban már új nyitott elemet jelöl a dialektikus hibára, amelyet Lucifer újra megnevez: „átok reád hiú ábrándvilág, megint elrontád legszebb percemet”. Az „ábrándvilág” – mint a Vernunft nem ismeretszerű, de az emberi horizonton mégis inadekvát módon elgondolhatónak tekintett eszmeköre – hiúsága: az antropológiai meghatározottságú ismeret keretein kívüli szférák iránti illegitim vágy. Lucifer szólama itt a Vernunft minden mozzanatának, vagyis mind konstitutív-illegitim, mind regulatív-legitim használatának kizárása mellett lép fel, mint a pusztá Verstand szócsöve.

Ádám az athéni színben belátta ugyan, hogy a társadalmi szabadság megadásával nem konstituálható az ideális közösség mint eszmény, a Vernunft hajlama azonban megmarad az érvénytelen működésre. Ez a hajlam hagyja nyitva a jelölőláncot a következő szín felé, ahol viszont nem találunk az antropológiai horizontot immanensen meghatározó céleszmét. Az eszméket kergető jelölés tehát pillanatokra már itt felfüggesztődik. Egy külső mozzanat, Péter apostol szólamának fellépése viszont újra mozgásba hozza a dialektikus hiba vétésére mindig kész Vernunftot: „új eszmét hoznak, a testvériségét... legyen hát célod Istennek dicsőség, magadnak munka...” Az új cél, az új reguláló eszme, az új jelölő ilyenformán ismét aktivizálja a Vernunft-típusú észhasználatot: „fel hát lelkesülni új tanért. Alkotni új világot”. A kereszténység iránti „lelkesülés” tekinthető az eszme regulatív megnyilvánulásának, de az „alkotás”, azaz a konstitúció, a valóságként meg-

³⁴ Ádám: „...én voltam bolond, híven, hogy ilyen népnek kell szabadság.”

teremtés vágya már az ész új illúziói előtt nyit tért. Hiába utal Lucifer újra az illegitimitásra – „a lehetetlen lelkesít fel, Ádám!” – s hiába íródik szölamába a dialektikus tévesztés természetének egyik megfogalmazása:

Lucifer: ... a szent tan mindig átkotok ...
egzakt fogalmat nem bírván az elme,
ti mégis mindig ezt keresitek... ³⁵

A konstantinápolyi szín újabb legitimációs kudarca aztán meg is nevezi az ész illegitim használatba történő átcsúszásának pillanatát. Azt a mozzanatot, amikor az addig érvényes regulatív szerepbe helyezett eszmének konstitutívva kellene válnia, amikor a jelölt ehelyett elsiklik: „a bűnös önmaga a győzelem”. Vagyis a feltétlen vélt megragadásának, az eszme „győzelmes” elérésének illuzórikus pillanatáról van szó. Ahol az eszme önmagát szétírva kódoltatik a történelembe. Ezen a „bűnös” szemantikai helyen ugyanis a meglett jelölt híján pusztán a továbbjelölés újabb lehetőségével szembesül az emberi pozíció.

Az antropológiai státusz, úgy tűnik, szabadulni kíván sorra kudarcot valló hajlandóságaitól.³⁶ Az első prágai színben lelassul a megelőzően disszeminálódó jelölőlánc mozgása, majd a másodikban teljesen megdermed a jelölők dinamikája. A párizsi szín ezt a – kiüresedett jelentéseinek statikussá válásában rögzülő – jelet hasítja ketté. A prágai szín jelének feltörése a megelőző tendenciák szerinti továbbjelölés lehetetlenségét tárja fel. Az antropológiai pozíció egyfajta spontán helyreállásra várakozik, erre a kivárára rendezkedik be:

Ádám: ... S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztulva mindig, méltóságosan,
még lassan bár, betöltik a világot.

A jelölőlánc azért hasad meg, a jelentésszóródás azért áll le, mert a párizsi szín olyan jelölő, amelyet nem jelöl ki semmi. A prágai szín nem fűzi tovább a jelentésadást. A szemantizáció korábbi logikája szerint olyan jelölőként kellene fellépnie, amelynek jelentései a rákövetkező színben adódnak (még ha éppen egy inadekvát jel-jelölt viszonyt nyitva is fel). A struktúrának ezen a helyén azonban éppen a későbbi színhely furakodik be az előzőbe. A párizsi szín a *Marseillaise* dallamával már beírja magát az első prágai szín végébe. A szemantikai agresszió során guillotine-ként fejezi le a prágai szín jeltestét, belehasít a megelőző láncba, és felfüggeszti annak mozgását. A párizsi színnel a jelölés módja ilyenformán elkülönбöződik a megelőzőtől. A nagy elbeszélések, eszmék iránti intenzív vágy elhal, illetve más jelleget ölt. A jelhasadás mozzanata, a guillotine, azonban saját magát is kivégzi, saját kontextusát is felszámolja. A párizsi szín ugyanis nemcsak a jelentésadás korábbi formáit törli, de újszerű módon olyan jelként lép be a szövegbe, amely már önmagában is kudarcot vall. Eszméi már artikulálódásuk során

³⁵ „...az eszme mint maximum fogalma megfelelően soha *in concreto* nem adható. Mivel pedig az észnek spekulatív használatában ez utóbbi voltaképpen az egyetlen cél, a kivitelben soha el nem érhető fogalomhoz közeledés pedig éppen annyi, mintha teljesen elvétettük volna”. KANT, *i. m.*, 244.

³⁶ Ádám: „...ne lelkesítsen többé semmi is.”

ellehetetlenülnek: a forradalom szemióziisa olyan radikálisan felszámoló jellegű, hogy Danton halálával saját magát is berekeszti.³⁷

A jelölések új formái ezután nem mutatják a konstitutív megragadás vágyának azt az elszántságát és aktivitását, amely a megelőző jelölőláncnak sajátja volt. A nagy elbeszélések horizontján az antropológiai pozíció inkább a spontán helyreállásra számít, s nem ő kívánja azokat megvalósítani. Az eszmekeggetés intenzitása úgy hagy alább, hogy az antropológiai pozíció tevékenysége a kis elbeszélések (Lyotard) kódjába helyeződik át.³⁸ A nagy elbeszélések ugyan sorra érvénytelenülnek a drámában, de „mindez nem akarja jelenteni, hogy immáron semmilyen elbeszélés nem hihető... Nagy elbeszélés alatt legitimáló funkcióval rendelkező elbeszéléseket értek. A hanyatlásuk nem akadályozza meg, hogy a kis és kevésbé kis történetek továbbra is szőjék a mindennapi élet anyagát”.³⁹ Ilyen kis narratíva az emberi horizont számára a drámában a szerelem, a poézis, a család, a haza, a nemzet, amelyek a londoni és a falanszter színben lesznek igazán hangsúlyosak. A csökkenő intenzitású eszmekeggetés során mindezek az ellehetetlenülő nagy elbeszélések helyére mozognak, hiszen olyan függetlenséggel rendelkeznek, amely megengedi nekik, „hogy a delegitimációs válságtól megmeneküljenek, bár épp azért, mert nincs legitimáló értékük”.⁴⁰

Az antropológiai pozíció attitűdjének ez a megváltozása íródik Kepler és a tanítvány dialógusában a második prágai színben. Kepler szólama az ismeret megrendült autoritásának szem előtt tartásával („ne gúnyolj a tudással”) pillanthatja meg a szavak és a dolgok elválasztódását.⁴¹ Az oktatás mint az ismeretek közvetítése többé már nem a dolgokról való tudás hordozója, hanem nyelvjáték csupán.⁴² Egy olyan fogalmi apparátus működtetése, amely saját előfeltevéseinek szűk körében marad. Nem ragadja meg a valóság, a természet „lényegét”, ehelyett pusztá szómágiát nyújt. Az abszolút tudás igényeinek perspektívájából az antropológiai lag elérhető ismeretek a szavak játéka, „a szemfényvesztés mesterségei” lesznek. A tanítványnak az episztémét illető igényei megőrzik a holisztikus szemlélet és a hatalmi diskurzus elemének tekintett tudás iránti vágyat.⁴³ Kepler ezeket a szempontokat mint az abszolút tudás kritériumait az antropológiai pozíció érvényességi körén kívülre sorolja.

Horizontján a tudásszerzés egy metaforikus nyelv működtetéseként,⁴⁴ a tudás birtokosa pedig egy fikciós világ lakójaként mutatkozik.⁴⁵ Amit Kepler az antro-

³⁷ Már a szín kezdetén önellentmondásba keveredik a forradalmi gondolkodásmód:

Adám folytatva: Egyenlőség, testvériség, szabadság! –

Néptömeg: Halál reá, ki el nem ismeri! –

³⁸ Ezek korábbi szövegrészekben is játékban voltak (pl. a szerelem), de most a játéktér előterébe helyeződnek.

³⁹ LYOTARD, i. m., 148–149.

⁴⁰ I. m., 149.

⁴¹ Foucault a múlt századi diskurzus lényegi jegyét látja abban a mozgásban, amely során a szavak leválnak az általuk jelölt dolgokról.

⁴² Adám: „Nem oktatom, csak idomítom őket,
Szavak szerint, miket nem értenek,
Az oklatan bámul és azt hiszi,
E szép szavakkal szellemet idézünk,
Pedig fogás csak az egész, takarni
A szemfényvesztés mesterségeit.”

⁴³ Tanítvány: „...lelkem vágytól remeg belátni a természet műhelyébe. Felfogni mindent... uralkodván felsőbbesség érzetével anyag- és szellemvilágban egyaránt.”

⁴⁴ Adám: „A bölcsélet csupán költészete azoknak, mikről még nincs fogalmunk.”

⁴⁵ „...magában mulat csendesen, agyrémekkel hímzett világa közt.”

pológiai pozíció alakulástörténetének e pontján mindezzel szembehelyez, a „valódi nagyság”, az egyfajta kísérlet a tudás leválasztására annak metafizikai alapzatáról. „Egyszerűség” és „természetesség” kritériumai a Vernunft illegitim, transzcendens irányultságú működésének kiküszöbölése iránti vágyként olvashatóak.⁴⁶ A tudás mint megértés a tárgynak megfelelő értelmezői nyelv kialakításával lesz azonos.⁴⁷ Az episztémé ilyen hangoltsága a tudást mint titkot, a tudás titok voltát számolná fel, a dialogicitás, a széles közösségben el- és megbeszélhetőség felé nyílván meg.⁴⁸ A *szavak* és a *dolgok* különmeműségének figyelembevételével a propozicionális Rend észrevétlen marad, őrizkedvén attól, hogy kilépjen regulatív működéséből és mint a tudás tárgya tételeződjön.⁴⁹ Az ontológiai érvényű, létmeghatározó, a létet alapjaiban feltáró tudástartalmak lehetőségének elvetésével Kepler ugyanakkor a hétköznapi kis történetek felé tereli az antropológiai pozíciót: a teória helyett az élet az, amit tanítványának tanácsol. („A tűzre velők! És ki a szabadba.”)

A jelölőlánc törését (párizsi szín) s az eredeti jelölés megdermedését (második prágai szín) követő történeti színek nem mutatják a disszeminációnak, a jelölés elsiklásának azt a folyamatosságot, amit a megelőző lánc alkot. Ezekben a színekben már csak az aktuális jelentésből történő kilépés vágya mozgatja a jelet, de nem mindig tisztázott, hová kíván a pozíció átlépni. Már nem egy meghatározott eszme-jelölt után folyik szemantikai hajsza. A jelölések szingularitása, vagyis láncolatá nem rendeződésük azt eredményezi, hogy Ádám nem átlép, hanem menekül az egyes színekből. S ez az esetlegesség a darab vége felé egyre radikalizálódó választásokba fut ki.

A londoni szín írja a változó pozíció vágyait először expliciten a kis elbeszélések kódjába.

Ádám: ...s nem félek, a költészetet, a nagy eszmét
hullámi közt hogy újra ne találjam.
Lehet, hogy többé nem nyilatkozik
 eget megrázó ős titáni harcban,
de annál ígézőbb, áldásosabb
világot alkotand szerény körében.

Azzal, hogy az emberi remények a kis kód „szerény körébe” helyeződnek, lehetővé válik, hogy a pozíció szembeforduljon a nagy kóddal: a falanszterben az aktuális nagy elbeszélés szerepében játszó tudománnyal. A tudomány mint tiszta Verstand legitim ugyan, s az antropológiai horizont vágyait látszólag ki is elégíti („beteljesült hát lelkem ideálja”). S bár ezúttal is a Vernunft transzcendens⁵⁰ igényei billentik meg a pozíció rendeződő struktúráját, ezeknek az igényeknek ezúttal a kis elbeszélések (szerelem, család, művészet, haza) kódja a terepük. A sze-

⁴⁶ „Az egyszerű és a természetes, mely ott ugrat csupán, ahol gödör van...” Vagyis olyan tudás, amely nem állítja magát metafizikai konstruktumok látszatproblémái elé.

⁴⁷ Tanítvány: „Ez a nyelv hát az a megérthető, melyen beszéltek az apostolok...”

⁴⁸ Ádám: „Majd jó idő, oh bár itt lenne már, midőn utcákon fogják azt beszélni, de akkor a nép sem lesz kiskorú.”

⁴⁹ „A művészetnek is legfőbb tökélye, ha úgy elbú, hogy észre sem veszük.”

⁵⁰ A transzcendens Kantnál nem egyszerűen az „Istenségtől való” jelentésében szerepel, hanem mint minden olyasmi, ami túl van a tapasztalati világ körén.

miózisnak a jeltörés előtti rendjéhez viszonyítva újszerű, hogy a falanszterben az adott eszme-jelölt jóformán nem is artikulálódik, de a pozícióban már megfogalmazódnak az ellenérzések.⁵¹

A választásainak már említett radikalizálódása az antropológiai pozíciót saját differenciáltságának vágyott elvesztése felé tereli. Ádám vissza kíván térni az antropológiai pozícióba kerülés elé, az édenkert strukturálatlanságába.⁵² A differenciált észhasználatot megelőző állapot rekonstrukciója itt a pozíció vágya,⁵³ vagyis azoknak az ontológiai paramétereknek a feladása, amelyek a dialektikus hiba lehetőségét megteremtették, illetve magát az észhasználati hibát, annak minden következményével, előhívták.

Ez a határhelyzet tovább éleződik az úrjelenetben. Az emberi státusz saját végső ismérveit, önnön változhatatlan ígylétét tapasztalja meg. A végső tét ezúttal is magának az antropológiai pozíciónak az elhagyása, ezúttal azonban nem az önmaga elé kerülés, az önmaga-előtti-lét rekonstrukciójának stratégiája, hanem a kalandból való radikális kilépés irányában. Az antropológiai pozícióból való kihelyeződés kísérletét az azt meghatározó (és minden alkalommal kudarchoz vezető) alapjellegzetességektől történő szabadulás intenciója ösztönzi. Azokat a paramétereket kívánja itt „Ádám” maga mögött hagyni, kiiktatni, mintegy saját magát és kalandját is visszavonva, amelyek törekvései és lehetőségei össze nem egyeztethetősége miatt folytonos feszültségben tartották. A szín azonban éppen azt mutatja meg, hogy ezek, az emberi lét jellemzőiként, magát az emberi létet jelölik. Az észhasználat kanti értelemben kitűzött határai mint episztemológiai keretfeltételek, magát az emberi lét módját határozzák meg. Az ismeretelméleti modell szerinti episztemé határai nem léphetők át magának a létnek a feladása nélkül. A halál, a nem-lét, az eszmék, mindaz, ami a pozíción kívüli: nem tudható, mivel nem lehet az emberé, nem antropológiai.

A Föld Szellemének szava: Szentelt pecsét az, feltartá az Úr
magának. A tudás almája sem
törhette azt fel.

Azzal, hogy Ádám megpróbálja a titkot „feltörni”, az episztemológiailag jellemzett lét határainak peremére ér el. Kitűnik, ha a tudást a titokba próbálja helyezni, úgy léte a nemlébe kerül. A gondolkodásnak kanti szintekre tördelése (különös tekintettel a dialektikus látszatra) tehát bír ontológiai-antropológiai hozadékkal, az episztemé nem csupán valami esetleges jelentést tesz hozzá az egzisztenciához. A megismerés modellje nem járulékos mozzanat, nem működtethető instrumentum, hanem az egzisztencia szerkezetét mutatja – úgy tűnik – nemcsak a filozófiai műben, de a drámában is. Ahogy Kantnál, úgy a *Tragédiában* is; az elméleti észt tekintve egybevág az ontológiai és az episztemológiai horizont, s ez az egybeolvadás maga a bűnbeesett ember. A tudás határoltságának konzekvenciái, illetve minden határoltság és kudarc ilyenformán éppen az antropológiai

⁵¹ Lucifer: „Eszményedet, mint látom, elveted, előbb még, mintsem testesülhetne.”

⁵² „édenkertnek egy késő sugára... miénk ez örülés, melynek higgadt gond korlátot nem ír”. A gond-előttiség mint lét-előttiség olvasható, tekintettel a bűnbeesésre mint létbe bonyolódásra, gondba állítódásra.

⁵³ Ádám: „Hol leljen tért erő és gondolat, bebizonyítani égi származását?”

pozíció jelentéseit alkotják meg. A kanti ismeretszerzési modellel jellemzett pozíció elhagyhatatlan, hiszen az maga a történelmi alakulásban tételeződő lét.

Saját helyének elhagyására tett kísérlete után Ádám először visszavágyik az elsikló jelölések láncába.⁵⁴ Hiszen ebben a jelölőmozgásban, épp a pozíció sajátos paramétereire tekintettel adódhatnak egyáltalán kizárólagos, bár rögzíthetetlen jelentések az ember számára. Az emberi státusz éppen ezekben a kudarcokban mutatkozik meg önmagaként.

Az elméleti ész inherens törekvése, hogy maga kívánja megalkotni saját elveit. Az autenticitásnak ezt az igényét váltja be a gyakorlati ész azzal, hogy felállít egy követelményt, jelen esetben a küzdését. Az antropológiai pozíció itt felismeri önmagában az öntevékenység közvetlen tudatát. Ebben az öntevékenységben létesül az erkölcsi törvény mint faktum, amely ezen a ponton egy törekvés tudata. A pozíció ebben a tudatban olyan belső törekvésre lel, amely harmonizál azokkal az elvárásokkal, amelyeket a külső valóság vele szembeszegez. Abban a felismerésben, hogy „a cél halál, az élet küzdelem”, Ádám olyan külső, a lét lényegét adó követelményeket nyit fel, amelyekhez adódnak adekvát belső törekvések: „az ember célja a küzdés maga”. A létnek a küzdelem princípiuma alapján történő értelmezése és a küzdésnek mint inherens antropológiai célnak az egymás mellé rendelése etikai értelemben harmonizálja a szubjektum-objektum viszonyt. A külvilág kikényszerítette emberi cselekvés („az élet küzdelem”) megféleltethető egy önkéntelen belső törekvésnek („csatázom újra, és boldog leszek”).⁵⁵

Az, hogy az ember jellemzője éppen ez a hiába-törekvés, az persze csak a pozíció jelének határait elérve, e határ felől, a radikális másként léttel szembesülve, annak idegenségét megtapasztalva adódhat.⁵⁶ Az eszmék megragadása iránti vágyra most úgy tehető visszatekintés, mint ami kudarcokat hozott („hitvány volt eszmém”), de mégis mozgásban tartotta a pozíciót, fenntartva a jelentésszóródást („előrevitte az emberemet”). A regulatív-konstitutív mozzanatok játéka itt mint lét törvény jelentkezik, mint az emberi alakulás ösztönzője. Az eszme tartalmi közömbösek, maga a működés, a jelölőláncon történő végtelen mozgás a cél, az állandó folytathatóság stratégiája.

Az ebbe a játékba visszatérő Ádámot ugyanakkor az eszkimó szín a jelentések teljes megsemmisülésével fogadja. Sem a kis, sem a nagy kód szintjén nem adódik jelentésképző elem. A Vernunft igényei szót sem kapnak, a korábban legitímen működő Verstand mint tudományos aktivitás a kihűlő világban saját tehetetlenségének és végetségének nyomaival szembesül.

4. (etikai bővítmények)

Ádám a zárószínbé tehát kettős teherrel érkezik. Egyfelől az illegitim módon konstitutivitásra törekvő Vernunft csődje, ha tetszik, „tragédiája” lett nyilvánvalóvá, másfelől az eszkimó színben a Verstand, a legitim tapasztalás és tudásszer-

⁵⁴ Ádám: „Oh, Lucifer! Vezess földemre vissza, hol oly sokat csatáztam hasztalan...”

⁵⁵ Olyan helyzet ez, ahol az ember azzá lett, amivé válnia kellett, a *Lét és a Legyen* itt egybeesik, a *sollen* visszavezethető a *wollenre*. Vö. TENGELYI László, *Kant*, Bp., 1988, 116.

⁵⁶ „A tapasztalat nem pusztán annak megismerése, ami van, hanem annak belátása, hogy a véges lények bármiféle elvárása és tervezése korlátozott. Nem más tehát, mint éppen a határok belátása. De vajon nem szükséges-e ehhez a belátáshoz megkísérelni a határszegést és megélni a kudarcot?” ANCSÉL, i. m., 6.

zés is végesnek mutatkozott. Az eszmekeggetés jelölőláncán végigfuttatott pozíciót a zárásban már nem éri saját működési körén belül hatás, nem él meg változást, nincs „helyzetben”. A zárószín annyiban metanarratíva, amennyiben nem terepe az antropológiai pozíció alakulásának. Az emberi státusz episztemológiai-ontológiai karaktere nem módosul, kalandja itt már lezárt. Felismerések születhetnek az ember számára saját helyével kapcsolatban, de kívül marad az időiség horizontján, egy jelentések közti térben vesztegel.

Másrészt az Úr jelenléte éppen ezért nem tekinthető úgy, mint valamely ész-eszmének a megvalósult konstitutív-közvetlen szemlélete.⁵⁷ Az Úr válasza mintegy a játékszabályok ismertetése: egy semmisnek tekinthető (álom) próbajáték után, már a játékon kívül és még az újabb játék előtt, a játékmeister ismerteti az optimális stratégiát.

A szín elején Lucifer és Ádám dialógusában az Én kanti meghasadtságának dichotomikus szembeállítását íródik a szövegbe. Az ember státuszát a beszélgetés két különböző álláspontból is szemléli. A különböző beállítások szerint az ember egyrészt természeti okoktól determinált létező, másrészt e meghatározottság érvénye alól kivonva, az intelligibilis világ tagja.⁵⁸ Az első, luciferi álláspont szerint a szubjektum pusztán viszonyok hálójának egy csomópontja, egy oksági sor eleme.⁵⁹ Az ádami szólam fenntartja az embernek azt a képességét, hogy önállóan megkezdhesen egy oksági sort.⁶⁰ Ezen a horizonton az autonómia, amelynek ára a differenciálatlanságnak a bűnbeesésben, az öntudatra ébredésben történt feladása,⁶¹ szavatolja az akarat szabadságát és fenntartja az új oksági jelölő sor nyitásának lehetőségét.

Ha az űrjelenet végén az antropológiai pozíció olyan inherens törekvésre lett magában, amely harmonizált a külső kondíciókkal, úgy a zárószínből (mintegy szándéka szerint illusztrálva, hogy nem csak már megkezdett jelölések folytatására képes) éppen a külső követelményeknek való ellenszegülésre tesz Ádám kísérletet.⁶² A lehetőségek játéktere azonban szűkebbnek bizonyul, mintsem ilyen választás megtehető lenne, „mert ami eddig kétséges vala, most biztosítva áll már: a jövő.” Ugyanakkor Éva anyasága nem csak a lánc már megindult továbbfutásának jele, hanem egy új jelölőlánc nyitásának esélye és egyidejűleg szükségyszerű érvénye is. Ez a mozzanat a jelentések új táncának lehetősége és bizonyossága, amely ugyanakkor nem a zárószín terében lép játékba. Az új játék nem kezdődik el, de mint elkerülhetetlen esély, feszültsége megmutatkozik. Ez a feszültség úgy létesül, hogy az új játék nem a választható lehetőségek terébe kerül. Érvénye kötelező: a küzdés folytatása olyan alternatíva, amelyet nem lehet nem választani.

⁵⁷ Lotze ezt annak tekinti: „God's existence is never questioned in the Hungarian drama – at least not in practical terms, since Madách has the Lord appear on stage.” LOTZE, *i. m.*, 97.

⁵⁸ Az eszes lény „két álláspontból veheti tehát szemügyre magát és ismerheti meg erői használatának, következőképpen valamennyi cselekedetének törvényeit: először, amennyiben az érzéki világhoz tartozik, természettörvények alapján, másodsor, mint az intelligibilis világ része, olyan törvények alapján, amelyek, a természettől függetlenek lévén, nem empirikus eredetűek, hanem egyedül az észben gyökereznek.” KANT, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., 1991, 88.

⁵⁹ A jelölések láncán így szükségyszerű, akarattalan a mozgás: „Ily végezt áll a történet felett, te eszköz vagy csak, melyet hajt előre.”

⁶⁰ „Tőlem függ, útam másképpen vezetni” – a kanti Selbstanfangen képessége. „Ha nem vonhatnánk ki magunkat akár minden oksági hatás alól, s nem kezdenénk meg akaratunk spontaneitásával új oksági sorokat, ... akkor az erkölcsiség alaptörvénye üres szó maradna.” Lásd TENGYELI, *i. m.*, 113.

⁶¹ „... az akarat szabad, kiérdemeltem azt nagyon magamnak. Lemondtam érte a paradicsomról.”

⁶² „Dacolhatok még, Isten, véled is, ... s ha tetszik, hát nem élek.”

Míg az űrjelenet végén a belső szándékok és a külső valóság követelményei a küzdelem princípiumában összhangba voltak hozhatóak, itt az antropológiai pozíció kihull ebből az önkéntes és harmonizál(hat)ó elhatározottságból. Pontosabban: a küzdés parancsának követésére itt *rákényszerül*. A törekvés tudatát felváltja a törekvés kívülről támasztott követelményének tudata.⁶³ Az etikai komponens olyan transzcendens követelményként épül be a pozícióba, amelynek annak ellenére is meg kell felelni, hogy nem rendelhető hozzá belső törekvés. Másrészt az űrszínben, ahol harmonizáltak a külső és belső erők, a lét operatív törvényei az elrejtettségben maradvá mozgatták az emberi státuszt. Ádám ugyanis nem volt tisztában azokkal a szabályokkal, amelyek létét befolyásolták, noha természetesen ezek határozták meg. A zárószínen éppen ezeket a szabályokat sajátítja el.⁶⁴

Összefoglalva: az új jelölőlánc megnyitásának bizonyossága mellett ugyanakkor az antropológiai pozíció maga nem artikulálódik működésében. Beszéd folyik róla, mely beszéd célja éppen a pozíció tisztázása. S ebben a beszédben a pozíció faggatása éleződik ki. Végso tétéinek horizontján kerül szóba, amely tétet Ádám rákérdezései mutatnak fel.

A zárószínen Ádámnak az Úrhoz intézett kérdéseit a konstitutív szemlélet reflexív és nem annak működtetésére törekvő vágya teszi fel. Egzisztenciális érdekeltsége alapján kérdez rá a végso metafizikai igazságok tartalmait kijelölő Vernunft eszmékre olymódon, hogy ezzel egyúttal léte ismérveit firtatja.⁶⁵ A konstitutív megragadás mozdulatának a történeti színekben végigpergő kudarcai(nak konzekvenciái) hívják elő az antropológiai pozíció explicit kikérdezését:

„E szűk határu lét-e mindenem?”

Az első kérdés a lét határaitra kérdez rá. „Szűk”-nek annyiban nevezhető, amennyiben a kanti episztémében a megismerés Verstand kijelölte határai szigorúan pusztán az „emberi álláspontrol” engedik a tudást körütekinteni, s elzárják a megismerés útját minden elől, ami kívül eshet e kereteken. Így az eszmék elől is. A „mit lehet tudnom?” területe viszont épp ezért pontosan megrajzolt, meg- „mutat”-ható.

„Megy-e majdan előbbre fajzatom?”

A második kérdés azzal, hogy a jelölőláncon történő elcsúszást idézi fel, egyszerre játszik rá a kanti bölcselet teleológiai megfontolására, s utal a gyakorlati észhasználat meghatározó szövegbe kerülésére. Hiszen azt, hogy „mit kell tennem” (hogy előbbre menjen „fajzatom”), majd a morál „mutat”-hatja meg.

„Van-e jutalma e nemes kebelnek?”

A harmadik kérdés transzcendens, túlvilági allúziói közvetlenül átjátszathatóak a „mit szabad remélnem?” kanti kérdésébe. Ez a szöveghely a titok és a bizonytalanság forrása, hiszen a válasz nem meg- „mutat”-ható, egymással folyton cserélődő, érvényüket veszto „tanítás”-ok tehetők róla.

⁶³ Ez a különbség megfelel annak az eltérésnek, amelyet egyetemi előadásain Tengelyi László mint két kanti erkölcsan, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* és *A gyakorlati ész kritikája* etikai felfogásai között kiemelt.

⁶⁴ Analógia lehet a különbségre a nyelvtani szabályok használata és ismerete közti eltérés. Ádám itt nemcsak alkalmazza, hanem az Úr válasza révén el is sajátítja a „lét grammatikáját”.

⁶⁵ „Ádám metafizikai abszolútumokra vonatkozó kérdéseire az Úr erkölcsi feleletet ad.” Lásd EISEMANN, i. m., 57.

Kérdés és válasz hermeneutikájának horizontján Jauß nyomán elmondható, hogy az ember Ádámban eredendően kérdésbe állított lény.⁶⁶ A kérdező attitűdbe állítottság alapozza meg az ember kérdését mind az Úrhoz, mind saját magához. Olyan dialogikus diskurzus jön létre a zárósímben, amelyben a válaszok elhallgatása az embert folytonos önreflexióra kötelezi. Ebben az önreflexióban nem valamely eredeti jelentés rekonstruálására tehető kísérlet, hanem a pozíció időbeli alakulásaihoz alkalmazkodó, applikatív kérdésfeltevés fenntartása a tét.⁶⁷ A léthez való viszony a kérdésbe vetettségben recepciós feladattá válik. Az Úr elhallgató válaszában megértése a lehetőségek feltárását és a bizonytalanság nyitva tartását implicálja. Vagyis az antropológiai pozíció működése a tudás, a tudásszerzés horizontjából a jelölvasásba helyeződik át. Immár nem a jel rögzítésében, a jelölés lezárásában, a jelölt megvalósításában-elérésében lesz érdekelt, hanem a változó jelállapotok kérdező leolvasásában s az ebben megképződő önmegértés érvényesítésében.

Az Úr válasza a konstitutív észhasználat illuzórikus vágyának és a regulatív észhasználat kényszerítő lehetőségének dilemmájából jelöl kivezető utat, az utóbbi mutatva fel legitimként. A legitim regulativitás ugyanakkor kijelöli az optimális stratégiát az ember számára. Pontosabban: éppen a konstitutív észhasználat, az eszmék közvetlen szemléletének nem biztosításával, a végső metafizikai igazságok („jótékony”) letakarása révén adódhat ez a stratégia. A megfosztás gesztusa tehát az, ami a válaszban érvényesül: „Ne kérd tovább a titkot, mit jótékonyan takart el istenkéz vágyó szemedtől.” S ez a megfosztás jelöl irányt a gyakorlati észhasználat elsőbbsége felé,⁶⁸ az erkölcsi cselekvés stratégiájába, a morál lehetőségi feltételeként mutatkozván meg.⁶⁹ Csak így mondható el, hogy „biztosítva áll nagyság és erény”. Ha az eszmék közvetlen szemléletben adódnának, ha az Úr megadná a válaszokat, úgy „a cselekedeteknek nem lenne morális értékük”, pusztán félelemből és nem – bizonytalanságba vetetten – a törvény iránti tiszteletből következnének, „az emberek magatartása pusztá mechanizmussá alakulna át”.⁷⁰

Az eszmék közvetlen megragadásának lehetetlensége szülte ontológiai bizonytalanság írhat értéket az emberi tevékenységbe. Az erkölcsi cselekvés (mint az egyetlen lehetséges stratégia) törvényként jelenik meg a darab zárásában, „ha mindjárt nem kecsegtet is biztos reménnyel”.⁷¹ Az erkölcsi törvény az eszmék spekulatív megragadására tett kísérletek kudarca által üresen hagyott helyre íródik, s az emberi észhasználat kiegészül gyakorlati-etikai kom-

⁶⁶ Jauß a megértés válaszútjának nevezi a kérdés vagy a válasz elsőbbségének dilemmáját. A kérdés elsődlegessége dialogikus, a válasz primátusa monologikus diskurzust hoz létre. Lásd Hans Robert JAUSS, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, Frankfurt am Main, 1991, 378–380.

⁶⁷ Az applikatív-rekonstruktív szembenállásban egyebek közt kitapintható a romantikus paradigma és a klasszikus episztémé tragikumfelfogása közti különbség is. A *Tragédiában* nem a világrenddel szembeni rekonstruktív kérdésmód, nem az eredet (a bűnbeesésben mint hübriszben) megtört rendjének a helyreállítása, hanem az emberi pozíció applikatív, a folytonos továbbírásban létesülő jellege érvényesül. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában* = Sz.-M. M., *Világkép és stílus*, Bp., 1980, 333.

⁶⁸ „A tiszta elméleti és a tiszta gyakorlati észnek egy megismeréssé való összekapcsolódásában tehát az utóbbié a primátus.” KANT, *i. m.*, 243.

⁶⁹ Lásd GALAMB, *i. m.*

⁷⁰ KANT, *i. m.*, 272–273.

⁷¹ *I. m.*, 153–154.

ponensével.⁷² Az antropológiai pozíció kiteljesedik az Úr válaszában, de azzal, hogy működése etikai terepet nyer, még nem sajátítja át tudásként az intelligibilis világot.⁷³ Az etikai értékek teremtményévé tett gyakorlatnak ugyanakkor a posztulátumként (tétélezett mivoltukban) reguláló eszmék megalapozást nyújthatnak,⁷⁴ ahogy az Angyalok Kara mondja: „s tudni mégis, hogy felettünk pajzsul áll Isten kegyelme.”

A darab zárásában tehát a gyakorlati észhasználat aspektusával kibővített, illegitim spekulatív igényekbe nem bonyolódó, erkölcsi cselekvéseiben a posztulátumként és nem ismerettárgyként szabályozó eszmék révén megerősített antropológiai pozíció mutatkozik meg emberi teljességgként. Az erkölcsi törvény reguláló kerete ugyanakkor egy újabb kaland jelentéseivel szabadon feltölthető marad. Éppen ezért az ember tudja, hogy „nem ura az időnek és a jövőnek... ismeri minden előrelátás korlátait és minden terv bizonytalanságát”.⁷⁵

Sándor Hites

LA TRAGÉDIE DE LA VERNUNFT

(La relecture de l'œuvre principale d'Imre Madách à l'horizon de l'épistémologie kantienne)

Dans l'histoire de réception de *La Tragédie de l'homme* les allégations aux textes philosophiques furent examinées sous l'aspect de la recherche de sources. Tout en soulignant la diversité des textes littéraires et philosophiques, les partisans de cette approche essayaient de justifier du point de vue philologique la mise en place des textes philosophiques. Ce travail a pour but de créer de nouvelles significations en procédant à la relecture de la *Tragédie* à un nouvel horizon. En se servant de textes de Kant pour l'interprétation comme des textes d'horizon de référence nous n'avons pas l'intention de déceler des sources et des modèles de réflexion, mais essayons de procéder à une lecture parallèle de l'univers textuel de Kant et de Madách.

Cette lecture parallèle fut inspirée par le parallélisme de la série de questions d'ordre anthropologique de l'œuvre de Kant et des questions posées par Adam dans la dernière scène du drame. À la suite de cette lecture nous avons remarqué que les considérations anthropologiques de la *Tragédie* pouvaient être interprétées à l'horizon de l'épistémologie kantienne. Les concepts kantien comme le *Verstand* constitutif et la *Vernunft* régulatrice constituent le cadre de la „position anthropologique” de la *Tragédie*. Les scènes historiques scrutant les „traces” des idéologies découvrent ainsi des conséquences épistémologiques. À partir du scène de Paris considérée comme le point de changement de code, non seulement la session des indications change de directionnalité, mais aussi la stratégie d'interprétation passe à l'horizon des „petits et grands récits” décrits par Lyotard. La méta-narration de la dernière scène clarifie la possibilité de la position anthropologique: en montrant la prépondérance dans le sens kantien du *Verstand* et en l'assignant à l'homme comme une stratégie légitime.

⁷² „De ezt a gondolatot [az eszméket általában] nem tudtam megvalósítani, nem tudtam az így cselekvő [eszméket kitűző] lény akárcsak lehetséges megismerésévé átalakítani. Ezt az üres helyet tölti be mármint a tiszta gyakorlati ész, mégpedig az intelligibilis világban (szabadság által) működő meghatározott oksági törvény, nevezetesen az erkölcsi törvény révén.” *I. m.*, 161.

⁷³ „A gyakorlati ész által ugyanis nem ismerjük meg sem lelkünk természetét, sem az intelligibilis világot, sem a legfőbb lényt, ... csupán a legfőbb jó gyakorlati fogalmában egyesítjük fogalmaikat, ... de csakis az erkölcsi törvény közvetítésével, pusztán rá vonatkoztatva...” *I. m.*, 257.

⁷⁴ Hiszen „ha az eszmén olyan tökélyt értek, amelynek megfelelője a tapasztalatban nem adható meg, akkor a morális eszméket ettől még nem kell szertelennek tartanunk, vagyis olyanoknak, amelyeknek még fogalmát sem tudnánk kielégítően meghatározni, vagy amelyekről nem tudható biztosan, hogy egyáltalán megfelel-e nekik valamilyen tárgy – mint az elméleti ész eszméi esetében – hanem mint a gyakorlati tökély mintaképei, az erkölcsi magatartás nélkülözhetetlen zsinórmértékéül szolgálnak...” *I. m.*, 250.

⁷⁵ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., 1984, 250.

BABITS IRODALOMSZEMLÉLETÉNEK ALAKULÁSA

1. Babits pályautján három ízben kísérelte meg az irodalomról alkotott felfogását részletesen és elemző módon kifejtve rendszerezni és összefoglalni. Úgy is mint történeti, úgy is mint szellemi-lelki, úgy is mint társadalmi jelenséget, az esztétikai lényeg mellett és vele együtt. Az első a *Magyar irodalom* című 1913-ban közzétett hatrészes tanulmánya. A második *Az irodalom elmélete* című 1919-es, közel százlapos egyetemi előadása, mely hallgatóinak jegyzeteiből került nyomtatásba. A harmadik az élete még egészséges utolsó szakaszában alkotott, s végleges szöveggel 1939-ben megjelent *Az európai irodalom története* néhány híján félezer lapnyi könyve.

Mindhárom Babits egy-egy alakulási szakaszának tükörképe, összegzése az előbb mondott valamennyi szempontból. De nemcsak az övéi tekintetében az. Hanem – legalább részben – a mérsékelt konzervatív-liberális hazai európai literátus alapműveltségű magas értelmiség vonatkozásában is. A három munkában tovább vitt fejlődmények, de gyökeres változások is egyaránt találhatók. Mind a továbbvitel, mind a változás jelenségében külső társadalmi körülmények is, belső szellemi-lelki módosulások is szerepet játszottak. A külsők viszonylag ismertek. A belsők jóval kevésbé; amik igen, azok Rába György alapos és mélyreható munkájának köszönhetőek. Ezek további föltárása s kidolgozása rendkívül fontos.

2. Kezdő esztendeitől fogva jellemezte és megkülönböztette őt íróársai, elődei és utódai legtöbbjétől a valódi filozófiai érdeklődés és eszmélkedés. Kölcsey és közte Keményt, Madáchot és Péterfyt leszámítva ez alig jellemezte szerzőinket. Eötvösök nemzedéke és csoportja szinte kizárólag társadalomelméleti kérdések iránt érdeklődött. Eötvös maga, midőn idős korában Kantot kezdett olvasni, kedvetlenül tette le, mondván, ha ilyen a filozófia, nem is bánja, nem is vesztt vele sokat, ha nem szánt rá időt. S Babits még sokat olvasó írókörtársainak java is beérte a Spencer, Ortega, Madariaga, Spengler, Toynbee, Huxley, Le Bon, sőt a Friedell-szintű történet- és társadalomfilozófusokkal, antropológusokkal. Ő viszont egyre inkább az európai filozófia nagyjaihoz nyúlt vissza. S bár igazabb olvasói örömet inkább az Ágoston- s Montaigne-szerű egyéni stílus, személyes sors- és életmozzanatokkal átítatott, érzelmmel is áthatott, irodalmi csiszoltságú és hatékonyságú filozófiai eszmélkedésekben lelte, mint a nagy rendszerépítőkében, akiknél a közvetlen emberi érzelmmel is áthatott szellemi jelenlét többnyire csak nagyon áttételesen volt érzékelhető. S az is igaz, hogy előbb a francia, majd egyre inkább az angol irodalomhoz fordult, s a németre kevésbé volt, kivált korai korszakaiban, figyelmes és fogékony. Viszont igaz az is, hogy kései összefoglalásában és munkáiban senkire sem hivatkozott annyiszor s oly súllyal, gondolati kérdésekben sem, mint a nagy weimarira. És Schopenhauer s Nietzsche is folyvást ismétlődő név ekkor nála. Ők, persze, az ún. művészfilozófusok közé számítottak kataszterében. Ami azonban igazán fontos e tekintetben, hogy a nagy rendszerépítők nemcsak emlegetettek, de tárgyai is lettek kései írásainak, Leibniztől Kantig, Schellingtől a Schlegelékig.

3. Első nagy összefoglaló tanulmányában, a *Magyar irodalom* címűben, a magyar és a világirodalom értékösszehasonlító lehetőségét, az előbbinek az utóbbihoz vetett minősítési módjának, méltányos ítélő szempontrendszerének alapjait kívánta kidolgozni. Ehhez végigvette a hazai szellemi s ezen belül irodalmi alakulásmenet történetét. Összevetette az európai élvonallal, a vezető irányzatokkal, de az átlagosakkal is.

Ez a tanulmánya irodalomtörténeti s irodalomszemléleti tekintetben a hazaiak közül egyaránt Riedlre támaszkodott. Mégpedig arra a Riedlre, aki tanítványi módon, azaz másolva követte Taine pozitivistá miliőtanát. Legjobb barátja, Péterfy, aki nem tartotta valami sokra a francia mester tanainak filozófiai s esztétikai értékét és használhatóságát, családias csúfolkodással „francia ideolog”-nak s a „magyar Taine”-nek nevezte őt. Babits is érzékelte Riedl másodlagosságát, eredetietlenségét, s többször inkább közvetlenül fordult a népszerű gall prófétához. Beöthyt egy lapalji jegyzetben elutasítja, mert szerinte az, „objektív” és „európai” szempontok és ismérvek helyett pusztán nemzeteket és nemzeti történeteket alkalmazott.

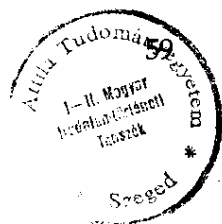
Az irodalom a nemzet, a nép lelkének megszólaltatója, mondja itt Babits. A megszólalás eszköze a formált nyelv. Ha e két tényt vesszük alapul, a hamis összehasonlítástól mentek maradunk. S úgy tudjuk írónk s műveik értékét meglátni s összemérni más nemzetekével, a nagy, illetőleg bő rokonságú nyelvek országaiéval, ha arra figyelünk, betöltötték-e s hogyan a hazaiak a megszólaltatás feladatát. A megszólaltatás értéke pedig a történeti időpont és környezet diktálta súlyától, minőségétől függ. Illetőleg attól, hogy a helyzet tartalmát úgy tudták-e magas művészi fokon kifejezni, hogy az az általános emberi sorsra is átviszi figyelmünket, s az egyedi sorsok is megjelenítődnek általa.

Ez bizonyos értelemben már többlet Riedlrel, sőt, Taine-nel szemben is. S ha meggondoljuk, hogy a Szent Ágoston- s a Bergson-tanulmányán ekkor már túl van s H. James „pszichológiai pragmatizmusának” egyénenkénti motiváló hatását is befogadta, akkor ez nagyon is érthető. Annál is inkább, mert már Dilthey neve is előfordul a dolgozatban. Igaz, még csak a neve, felfogása, hatása alig.

A magyar irodalom nagyjai, szerinte, ennek a kettős, illetve hármass követelménynek az ismert európai irodalmak szintjén tettek eleget. Hogy közülük Európa mégis csak néhányának a nevét ismeri, az nyelvünk elszigeteltségéből fakad elsősorban. De ered abból is, hogy történelmünk menete s véle lkliségünk alakulásának fázisai nem mindig estek egybe az európai nagy nemzetekével.

Úgy látja, hogy a kis nemzetek, kivált a rokontalan nyelvűek az összehasonlítás tekintetében három veszélynek, illetve félreértésnek vannak kitéve. Egy-egy író egy-egy gyöngye közvetítés vagy véletlen alkalom révén némely, nem éppen fontos és értékes művön át, de semmiképpen sem teljes és valódi karakter-sajátságán át fölkapnak, s azt nemcsak az illetőre, hanem a nemzet egész irodalmára is kiterjesztik. A második veszélyt abban látja, hogy szimpla, nyugati mintákat másoló könyveket fordítanak, hisz ezek könnyen átültethetők és befogadhatók. Ám következtükben másodrendű, utánzó irodalomná fokozódik le a miénk. Harmadszor: csak külsődleges nemzeti sajátosságokat vélnek találni a művekben, s mint sajátjukban is, ezeket vélik érdekeseeknek, s így e művek emberi érdekük helyett folklórérdekké válnak.

Látnivaló, hogy ami Szent Ágoston-tanulmányában oly nagy hangsúlyt kap: a lélekalakulás, a személyiségformálódás, a szemléletmunkálás, a stílusegyediség – az mutat már itt is túl a taine-i esztétikán, irodalomszemléleten.

A harmadik vizsgálati köre a műfajoké. Azt kezdettől érzékeli, hogy a hagyományos szigorú, iskolás felosztás és elválasztás lehetetlen. De azt is, hogy a műfaji alapkarakter megjelölése szükséges. Hangoztatja, hogy nem rendelhető egymásnak alá a három alpműfaj. A megkülönböztető fő jegyet abban véli látni, ki beszél a műben, mily beszéd által közvetítődik a mű. A lírában maga a költő szól, az epikában az író is beszél, többnyire személytelenül, néha első személyben. De a beszéltetés szinte egyenrangú itt a szerző szavával. A drámában viszont a szerző nem szólal meg. Csak szerzői utasításokat ad, miket a néző, a befogadó nem hall, nem ismer. Egészében a szereplők pár- és többes beszéde, mozgása, mimikája s a színpadkép igazítja el a befogadót.

Nem tesz rang- és értékkülönbséget a három ún. alpműfaj között. De egy sajátos főnév-melléknév pár már itt föltűnik. S a következőkben egyre erősödik jelentésereje, használati gyakorisága s műfajok fölötti kiterjedése. Az „*irodalmi*” és a „*költői*” ez a szópár. Az elsőt szinte csak véletlenül vagy úgy sem használja oly művekre, melyeket a „*költői*” jelzővel minősített. Az irodalmi kevesebb, mint a költői. Az utóbbit prózaepikai s drámai művek is megkaphatják; sőt, értekezők meg filozófiaiak is. S viszont: lírai művek is minősülnek *csak* irodalmiaknak. Kemény regényeinek java pl. költői is, Jókaiéi viszont ritkán kapják meg ezt a jelzőt. Annyit jelent ez a jelző, hogy a szerző egész egyénisége, személyisége, lelkesége, szellemisége, érzelmisége jelen van a műben, miközben a műfaj követelményeinek, az irodalmiság karakterjegyeinek is eleget tesz.

Kik tehát azok a hazai szerzők s melyek azok a művek, amelyek világirodalmi összehasonlításban is megállják a helyüket? Babits, bár igyekszik minden irányban méltányos lenni, meglehetősen józan és szigorú. Balassi és Pázmány, Zrínyi és Mikes, Faludi és Bethlen Miklós, Kazinczy és Berzsenyi, Csokonai és Kölcsey, Vörösmarty és Katona, Petőfi és Arany, Eötvös és Kemény, Madách és Jókai, Mikszáth és Gárdonyi. Közülük Balassival és Zrínyivel, Berzsenyivel és Vörösmartyval, Petőfivel és Arannyal, Keménnyel és Madáchcsal a legelismerőbb európai szemszögből. Érdekes, hogy a manapság leszorított novellista Gárdonyit többször s melegebben említi, mint Mikszáthot. Kortársai közül Adyt hozza szóba többször, s Kosztolányira utal.

4. A következő öt esztendőben Babits, láthatólag, rendkívül sokat olvasott, s a háború ellenére is hozzájutott a korszak jó néhány jelentős külföldi szerzőjéhez. Szinte valamennyi a Taine-féle triadikus pozitívista elmélet elutasítója. Maga Babits is többször utal Taine pozitívista elméletének elégtelenségére, sablonszerűségére. Néhány francia, így az elzászi Baldensperger s Gaston Paris továbbra is figyelmében marad. De erősen átfordul a német elméletsszerzők irányába. Rögtön az irodalomtudomány szó fölvételével, amelyet Petersen használt először s vitt be a köztudatba. Ennél fontosabb, hogy a világnézet helyett helyesli a Weltanschauung, a világszemlélet hazai fölvételét.

Mégpedig azért, mert e munkája központi fogalma az *expresszió*. Az irodalmi műnek a nyelvben megtestesülő expressziója nem valamely tételes világnézetnek vagy történelemmagyarázatnak, hanem a világ érzékelő-elmélkedő szemlélése közben és jegyében fölgylt és alakot öltött, művészi nyelvi képződménnyé, esztétikai értékű szervezetté, szerkeztetté formált érzelmi és gondolati folyamatnak eredménye. Ez ugyan befolyásolt a nemzeti kultúrától és viszonyoktól, de elsősorban nem általuk meghatározott, mint Taine vélte. Az egyén lelkivilágának, műveltségének, alkatának sokkal jelentősebb a szerepe.

Itt eljut az egyébként említésszerűen már a munka legelején szereplő Dilthey kérdéséhez. Álláspontja kettős a szellemtörténet atyjával szemben. Egyetért vele az élmény fontosságában s abban is, hogy minden élmény körülményektől befolyásolt, de ezen belül határozottan egyéni is, hangsúlyozza. Azaz a Taine-féle egyetemesítés hibás. De Dilthey is hibát követ el, szerinte, amidőn egyrészt a közös körülményt erősebben hangsúlyozza az egyedinel, másrészt és még inkább akkor, amikor kortörténészként a szerző körülményeinek földerítésére helyezi a hangsúlyt, holott a mű egyéni expresszió s az esztétikai eredmény, az expresszió a fontos az olvasó számára.

Nem az az elsődleges feladat tehát, hogy a szerző élményét rekonstruáljuk, bár ez nem mellőzhető soha, hanem az, hogy kifejtsük, hogyan és milyen ránk is ható expresszió jött létre a nyelv minő megmunkálása segítségével. Kezdetről s párhuzamosan ellentétbe állítja Dilthey-t Simmellel. Itt is idézi Simmelt: „tévedés azt hinni, hogy csak a legcsekélyebbet is elértük egy költői alak felismerésében, ha kikutattuk a modellt”, ti. a szerző élményi, körülményi modelljét.

Abban viszont egyetért Dilthey-jel, hogy az akarat és a fantázia, mégpedig az intencionált akarat és fantázia döntő szerepet játszik az élmény művé alkotásában. Ám megint, bár ezúttal csak részben Simmelre hivatkozva, azt mondja, hogy sem a legnagyobb fantázia, sem a legerősebb akarat nem hoz létre művet. Ehhez megvilágosodás, fölismerés, mint ő mondja: „ráismerés”, „clairvoyance” kell mind a kifejezendőre, mind a kifejező eszközökre. Itt ugyan némileg igazságtalan Dilthey-jel szemben, hiszen ezt a mozzanatot már Lipps is, s nyomában s mindinkább Dilthey is hangsúlyozta.

(Vessük közbe itt nyomatékuul újra egy kezdeti megjegyzésünket. Babits, irodalmunkban, mondhatnánk Kölcsey és Péterfy után s elsőnek, nagyra becsülte és tudta a nagy ontologikus-antropologikus vagy éppen metafizikai rendszeralkotók jelentőségét és nélkülözhetetlenségét. Ám ennek ellenére jobban vonzódott a személyes hangú s a kétségek jegyében elmélkedőkhöz. Európai irodalomtörténetében az Ágoston-fejezet éppúgy, mint a Montaigne s a Schopenhauer iránti nagy rokonszenve is jól mutatja ezt. S Simmel, ismeretes, hatalmas készültsége ellenére szinte mindvégig távol tartotta magát a rendszeralkotástól, s filozófiától mélyen áthatott, kitűnő stílusú tanulmányokat írt.)

A megvilágosodásnak azonban szorosan kapcsolódnia kell az akarattal s ennek meg annak a képességével, hogy elraktározza nemcsak a maga, hanem a másoktól öröklött életemlékeit is. Itt tanúként Bergsont hívja segítségül. Illetőleg az akkor oly népszerű Otto Weinigert, az ő „erkölcsi emlékezet” tézisé, amely abban áll, hogy a bátor és becsületes emlékezet az emlékezőnek a rosszat, a megalázót is tárgyilagosan, a jóval egyenlő súllyal tartja meg a tudatban. Valójában abban, ahogy ezt Babits interpretálja, közel jutott előbb a tudatalatti egyedi, lelki (bár nem elsősorban a szexuális) tartalmakat vizsgáló Freudhoz, akit már említ is, később a kollektív s egyedi tudatot egybekapcsoló Junghez is.

5. A személyesség, az egyszerre értelmi és érzelmi, bár tárgyiasult személyesség ilyen fokú központba állítása tovább hozta magával, sőt, meg is erősítette azt a meggyőződését, amely már előző összefoglalásában is hangsúlyt nyert, hogy ti. a lírai elem valamiképpen minden valódi műben jelen van, s a hitel egyik fő biztosítója. S egyik biztosítója annak is, hogy a tárgyiassággal együtt az író nyelvi hitelre, önvilágát karakterizáló teljességre tegyen szert. A mű mélységének, mint mondja, metafizikai mélységének egyik biztosítója, hogy az ember „éniségét” teljességgel vállalja. A mű egysége, szerkezeti, hangnembeli és stílusbiztonsága az

író lelkiségének, szellemiségének, kifejezőmódjának egységéből következik. Az eszközhasználat koherenciája ennek következménye s egyben biztosítója is. Ezért kell nyomatékka tanulmányozni mások kifejezőmódját, előadásfajtaít. „Az idegen ember léte a legjobb tükör, honnan legjobban megismerjük magunkat” – idézi Goethét. Mert a végső cél a költészetben, mondja megint Goethével: „megtanulni a világot önmagunk kifejezésére fölhasználni”. „Ez az önmagunk feldolgozása... folyton arra hajtja az író, hogy mindazt, amit átélt, időnként összegyűjtse”.

Megint Dilthey-jel kerül kettős viszonyba: a *dichterische Welt* – idézi őt – már eleve megvan még mielőtt a költőben a mű, a művé alkotás gondolata megképződne. Ezt a világot beleéli önmagába az író, áthatja a maga lelkiségével, majd az immár így benne lévő világot tárgyiasan adja vissza. Azaz az élmény helyett már e világ pontos leírását, annak módját s eszközeit kell emlegetni. S mikor ezt mondja, természetesen jut el végső filozófiai patrónusához s annak eszményéhez: Platónhoz s az eszményi világhoz. Idézi őt: „A művész az eszmék világában él, neki nem az egyes dolgok jelentősek... a művész egy mennél szebb alakot akar, akivel az ember típusát akarja megvalósítani és mindig csak hozzáférdőzni az isteni eszméhez”. Ezt látja, ellenkező módon Schopenhauer-nál is, aki egyre kedvesebb neki: az akarat rabságából felszabadítja a művészet az embereket, hogy azok önzetlenül gyönyörködhesse az eszmékben.

Aztán megint visszatér Diltheyhez, sőt, tovább lépve nála, a mai irodalomtudomány alapkérdéseihöz jut közel: „az irodalmi alaptény az a mód – mondja –, ahogy az élmény az irodalomban átváltozik, objektiválódik”. Ezek után az egyes műfaji problémákról szól részint hagyományosan, részint erősen pszichologizáltan. Erről azonban ezúttal nem, majd csak irodalomtörténete kapcsán szólnunk.

Mindössze annyit vonjunk le konklúzióként: Babits jól érzékelt szemlélete alakulása folyamán, hogy irodalomtörténet nélkül nincs irodalomértelmezés. Az irodalomtörténetnek pedig még a pozitivizmus bizonyos elemeit is, például a mű születési körülményeinek, az író társadalmi helyzetének, műveltségi hovatartozásának, a mű fogadtatásának feltárását éppúgy meg kell tartania, mint ahogy a szellemtörténet fontos hozadékait is, mindenekelőtt a keletkezési idő korsellemének jellegzetességeit, világfelfogásának változatait, azok viszonyát az előzőkhez s a reá következőkhöz. Az irodalmi művet a tudós, természetesen, a maga korának szemszögéből értelmezi, hiszen egyetlen műnek sincs egyszer s mindenkorra véglegesen meghatározható jelentése, mint ahogy ezt a teleologikus világboldogító ideológiák vélik, amelyek azon mérik a művek jelentését, értékét, igazolják-e ezek őket vagy sem. A nagy művek mást-mást mondanak az egymásra következő koroknak. S ennek megfelelően nemcsak jogosult, de elengedhetetlen is, hogy minden kor saját szemszögéből és eszközeivel elemezze s értelmezze őket. Ezt teszi majd Babits nagy irodalomtörténeti művében, amelynek előkészületeként tekinthetjük e két tanulmányát s előkészületül vettük magunk is őket egy második tanulmányban való bemutatásához.

Béla G. Németh

L'EVOLUTION DE LA CONCEPTION LITTERAIRE DE BABITS

Mihály Babits (1883–1941) est l'un des personnages les plus importants de la littérature hongroise de la première moitié du XXe siècle. En premier lieu il est poète et essayiste. Il écrivit également des romans et traduisit des œuvres poétiques et dramatiques de la littérature occidentale, à partir de l'Antiquité grèque jusqu'à son époque. Il publia également des travaux de théorie littéraire et d'histoire littéraire. Ici nous présentons deux œuvres précoces appartenant à ces derniers.

La *Littérature hongroise* (1913) témoigne de l'influence de Taine. Sa question de base: à part le caractère isolé de la langue hongroise pourquoi les œuvres littéraires hongroises qui valent d'autres créations européennes sont-elles ignorées pour la plupart alors qu'elles enrichissent la littérature européenne. Babits considère que le sujet des créations littéraires hongroises est trop marquée par les problèmes de l'identité hongroise aux dépens de la question de l'existence et du destin individuels. Il est vrai aussi que les traductions furent faites par des écrivains allemands moins bons parlant le hongrois qui choisissaient en général des œuvres peu importantes.

La deuxième étude est *La théorie de la littérature* (1919). Pendant cette période son intérêt commençait à porter sur la philosophie (Platon, Augustin, Kant, Schopenhauer, Nietzsche, Bergson) et sur la psychologie moderne et s'initia aux idées de Dilthey. Il considère que les sciences naturelles décrivent des faits d'une manière neutre tandis que la littérature – quoiqu'il soit son sujet – décrit des expériences spirituelles, psychiques et émotionnelles lesquelles, même si datées, le sont tout en restant individuelles. Dans l'explication des genres, des modes d'expression il emploie aussi les conceptions traditionnelles de la poétique tout en favorisant les connaissances psychologiques.

Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577)¹

1565. október 26-án egy bizonyos Kötzler (keresztneve olvashatatlan) német nyelvű levélben értesítette Balassi Jánost, hogy fia, Bálint, megérkezett Nürnbergbe, s talált neki és kísérőjének, Zsigának tanárt.² Balassi Bálint ekkor tizenegy éves volt, tehát nem egyetemi tanulmányokat folytatott Németországban, Nürnbergben és környékén ilyen tanintézmény nem is működött ebben az időben. Hol és mit tanult, még ma sem tudjuk biztosan, pedig azok a gyermekkori élmények, amelyekkel itt gazdagodott, egy életre meghatározóak lehetnek. Valaminek kellett lennie ebben a városban, ami mások – s nem is akármik – figyelmét is felkeltette. A jeles humanista, Dudith András, példának okáért nyolcéves fiát akarta 1576-ban ide küldeni, hogy itt kineveljék belőle a lengyel természetet és németté alakítsák.³ Ha meg akarjuk tudni, mit jelentett a kortársak számára Nürnberg, elegendő fellapozni annak a Szenci Molnár Albertnek a szótárát, aki maga is sok szállal kötődött a városhoz: „Noriberga, generis foeminini. Német országi fő város, mely szép épületekkel, gazdagsággal, árosnéppel, külömb-külobm drága művekkel és mester emberekkel híres-neves ez egész Európába, Német országba egyéb városokat föllyül múlván az olasz Velencével vetekedik; ez város nem csak Németországnak, hanem az egész Európának szinte közepin vagyon.”⁴ Szenci Molnár nem túlzott: a hatvanezer lakosú metropolis nemcsak kereskedelmi, hanem hírközpont is volt – Luther így nevezte: „Das Auge und Ohr Deutschlands” (Németország szeme és füle).⁵ Fejlődésének csúcspontján ekkor ugyan már túl volt, mégis messze kiemelkedett a többi német város közül. Sajátos volt a társadalmi szerkezete is: a belső, kis tanács tagjai, a patríciusok szinte kasztá alakult rétege tartotta a kézben a vezetést, a kézművesek sohasem alakíthattak önállóan kereskedő, cselekvő céheket, s nem szólhattak bele közügyekbe sem. A patríciusoknak nemesi öntudatuk volt, igyekeztek címereslevelet szerezni a császártól, városi házuk mellett vidéki birtokukon és kastélyaikban éltek. A nemességhez hasonló volt a viselkedésük kulturális téren: egyházi alapítványokat tettek, könyveket és műalkotá-

¹ A hányatott sorsú tanulmány az 1994-es jubileumi Balassi-konferenciára készült, anyaggyűjtését azonban 1993 szeptemberében az egész aktatáskámmal együtt ellopták, s nem került vissza hozzám. Váratlanul még egy napos nürnbergi anyaggyűjtési lehetőséget kaptam, de elsősorban Werner W. SCHNABEL nürnbergi kollégámat (azóta már az erlangeni egyetemen tanít) illeti köszönet, aki nélkül ez a cikk nem született volna meg: ő küldött ugyanis pótlólagos másolatokat az általam korábban olvasott anyagokról.

² SCHULEK TIBOR, *Újabb adatok Balassa Bálint életéhez*, Protestáns Szemle, 45(1936), 492–495.

³ Dudith András levele Johann Cratóhoz, 1576. július 27. Idezi: Samuel Benjamin KLOSE, *Neue Litterarische Unterhaltungen...*, Breslau, 1774, 647.

⁴ SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latinoungaricum...*, Nürnberg, Elias Hutter, 1604 (RMNy 919), Z7v.

⁵ REINER GÖMME, *Die Vermittlerrolle Nürnbergs zwischen Italien und Deutschland vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert aus wirtschaftshistorischer Sicht = Nürnberg und Italien: Begegnungen, Einflüsse und Ideen*, hrsg. Volker KAPP, Frank-Rutger HAUSMANN, Tübingen, Stauffenburg Verlag, 1991, 39, 45.

sokat gyűjtöttek, családfájukat művészi módon elkészített „Geschlechtsbücher” (nemzetségekönyvek) őrizték, fiaik fél Európa egyetemeit és fejedelmi udvarait végigperegrináltak, s szívesen rendeztek táncmulatságokat a városháza nagytermében, illetve hatalmas lakodalmakat.⁶

A polgárság következő rétege a 300–400 fős nagyobb tanács tagjai, az ún. „Ehrbaren” (tisztések, tiszteletreméltók) voltak; a város vezetésében nem volt igazi szerepük, de az ő kezükben futott össze a nagykereskedelem és a távolsági kereskedelem. A kereskedelem hálójába befonta Európa középső részét, Itália ezen belül is kiemelt partnernek számított, a csúcson a példakép Velencével (lásd Szenci Molnár idézett szócikkét), ahol a nürnbergi kereskedőknek külön kamarájuk volt. Az olasz kapcsolat szorosságát jelzi, hogy a 16. századtól számos itáliai cég fiilálét nyitott a német városban. A gazdaság motorjai a kereskedelmen kívül a kézművesség és az ipar, a bányavállalkozások és a kölcsönügyletek voltak.⁷

Magyarország már századok óta szoros gazdasági kapcsolatban állt Nürnberggel, a marhakereskedelem ugyan a török hódítás nyomán lehanyatlott, de továbbra is élt a posztókereskedelem, s számos ottani vállalkozó dolgozott a felsőmagyarországi bányavárosokban, annak ellenére, hogy a rézkereskedelem inkább az augsburgiak kezébe került. Különösen sokat számított a nürnbergi fegyvergyártók termékeinek szállítása a török elleni védekezés szempontjából. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a korszakunkra vonatkozó adatok mindkét nemzet történeti szakirodalmában igencsak gyérek.⁸ Erősek voltak a személyi kapcsolatok is: nürnbergiek éltek a középkori Budán, de utalhatok az erdélyi főnemessékké vált Hallerekre s a Gyula környéki Ajtósról (= Türer) származó Albrecht Dürerre is. Létezett egyházi és kulturális kapcsolat is, szép példa erre Georg Hoffgreff kolozsvári nyomdász, Heltai Gáspár társa, aki több mint két esztendőt töltött Nürnbergben, hogy ott kitanulja a mesterséget, s nyomdai felszereléssel tért haza onnan 1549-ben.⁹

Rátérve ezek után az iskolákra és a szellemi életre, említést kell tennem az egyházi viszonyokról. A város hivatalosan a lutheri reformációt fogadta el, lelkészei és tanárai között azonban igen sok melanchthoniánus és kryptokálvinista volt,¹⁰ ennek köszönhető későbbi egyetemük, az altdorfi, sokáig megmaradt nyitottsága. A középfokú iskolák a plébániai iskolákból alakultak ki, nevük azonos a temploméval, amely mellett működtek: Szent Sebald iskola, Szent Lőrinc iskola, Szentlélek vagy Kórházi iskola és Szent Egyed iskola. A humanizmus virágkora a városban a 15. század végére, 16. század elejére esett. Ennek egyik betetőzése volt az, hogy 1526-ban Philip Melanchthon személyesen alakította át a Szent Egyed iskolát humanista gimnáziummá. Az idő azonban rövidesen túllépett a

⁶ Jellemző módon a patrícius réteg mobilitásának lezárultát egy 1521-es táncrendelet jelzi. Egy 1548-as patríciuslakodalom részleteit lásd: Hans BÖSCH, *Verlobung und Verehelichung in Nürnberg im 16. Jahrhundert*, Mitteilungen aus dem Germanischen Nationalmuseum, 1893, 41–53.

⁷ Gerhard HIRSCHMANN, *Das Nürnberger Patriziat = Deutsches Patriziat 1430–1740*, Büdinger Vorträge 1965, hrsg. Hellmuth RÖSSLER, Limburg/Lahn, C. A. Starke Verlag, 1968, 257–268.

⁸ Käthe DETTLING, *Der Metallhandel Nürnbergs im 16. Jahrhundert*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 27(1928), 209–226; Ute Monika SCHWOB, *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und Deutschen in Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert*, München, Verlag R. Oldenbourg, 1969, 6–26 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 22).

⁹ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1982, 150–151.

¹⁰ K. SCHORNBAUM, *Nürnberg im Geistesleben des 16. Jahrhunderts* (Ein Beitrag zur Geschichte der Konkordienformel), Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 40(1949), 1–7.

latin nyelvű műveltségen, s az ún. Melanchthon-gimnázium tartós válságba került, otthagyták az olyan kiváló tanárok, mint Joachim Camerarius, ennek következtében a másik három (eredetileg triviális) iskola beérte, sőt a Szent Sebald rövidesen meg is haladta a színvonalát.¹¹ A kritikus időszakban, Balassi Bálint Nürnbergbe érkezésekor, nem élt már a jeles tanár, Sebald Heyden (1499–1561), a Szent Sebald iskola rektora, de fia, Christian (1526–1576), legendásan rossz tanár, ugyanakkor matematikai és csillagászati eszközök híres előállítója, a Szent Egyed gimnázium rektora volt – jellemző módon az apát és a fiút is azzal gyanúsította a városi tanács, hogy kálvinista katekizmust tanítanak.¹² Említést érdemel még Sebald Heyden utóda a Szent Sebald iskola rektori székében, Paul Praetorius (+1584), Johann Praetorius, későbbi altdorfi professzor testvére, de a város minden templomában és iskolájában nyüzsögtek a kiváló képzettségű értelmiségiek, akik közül bármelyik lehetett Balassi tanára.¹³ Jellemző képet ad a korszak tanügyi viszonyairól Paul Praetorius 1575-ös szabályzata a Szent Sebald iskola számára. A színvonal magas, de rengeteg a panasz: a diákok késnek vagy hiányoznak, mert nem kapnak időben reggelit, ugyanis a szülők több éjszakán át tartó lakomákat tartanak és ezért elalszanak. Nem lehet teljes szigorúsággal megtartani azt a humanista előírást, hogy a diákok csak latinul beszéljenek az iskolában, a tanár hiába erőlteti a latin nyelvű iskoladrámákat, ezek nem tudnak versenyezni a városban játszott könnyű német darabokkal. Korábban nem volt szokásban itt a rendszeres iskolai vizsga, ezért azt most sem lehet szigorúan megtartani; több nyilvános és sok magániskola van a városban, a diákok egyikből a másikba vándorolnak, nem akarnak vizsgázni, s nem a tanárok, hanem a szülők kívánságaihoz igazodnak, azok pedig gyermekeikkel együtt elő akarják írni a tanárnak, hogy mit tanítson, nem akarják, hogy gyermekeik „doktorok” legyenek, beilleszkedjenek a tanulmányok rendjébe és szigorú iskolai törvényeknek legyenek alávetve.¹⁴ Ami egy humanista iskolamester számára a züllés és a hanyatlás jele, az nekünk egészen mást jelez: azt, hogy Nürnbergben a szellemi fejlődés meghaladta a latin nyelvű humanizmust, a Melanchthon és Sturm nevével fémjelzett iskolatípust. Előtérbe került az anyanyelv s a szülők által is igényelt gyakorlati ismeretek, s e téren különösen a magániskolák tehettek sokat – róluk később még szó lesz. Véleményem szerint éppen ez jelentette Nürnberg vonzerejét, s a Melanchthon-gimnázium 1926-os monográfiája is szüklátókörségéről tett tanúbizonyságot, amikor az 1560–1570-es évekbeli állapotokra vonatkoztatta az alábbi (18. század végi) mondatot: „Wenn Nürnberg weniger Schulen hätte, so könnte es bessere haben” (ha Nürnbergnek kevesebb iskolája lenne, jobb iskolái lehetnének).¹⁵ Tegyük még hozzá, hogy a négy gimnáziumi szintű intézményen és a magániskolákon kívül

¹¹ Carl Christian Christoph FIKENSCHER, *Das Gymnasium in Nürnberg, nach seinen Schicksalen der berühmtesten Männer, die zu seiner Gründung beigetragen haben*, Nürnberg, 1826, 70–71; Hugo STEIGER, *Das Melanchthongymnasium in Nürnberg (1526–1926): Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus*, München–Berlin, 1926, passim.

¹² Alfred KOSEL, *Sebald Heyden (1499–1561): Ein Beitrag zur Geschichte der Nürnberger Schulmusik in der Reformationszeit*, Würzburg, 1940, 12, 21, 54–55.

¹³ Georg Ernst WALDAU, *Nürnbergisches Zion, oder Nachricht von allen Nürnbergschen Kirchen, Kapellen, Klöstern und lateinischen Schulen in und ausser der Stadt, und den daran bediensteten Personen...*, Nürnberg, 1787, 10–51; STEIGER, i. m., 188–190.

¹⁴ Heinrich Wilhelm HEERWAGEN, *Zur Geschichte der Nürnberger Gelehrtenschulen: Drei Aktenstücke aus den Jahren 1485, 1575 und 1622*, Jahresbericht der Königlichen Studienanstalt zu Nürnberg, 1862/1863, Nürnberg, 1863, melléklet.

¹⁵ STEIGER, i. m., 44.

számos ún. írás- és számolás-iskola működött a városban. Ezek gyakorlati ismereteket adtak át a polgárság alacsonyabb rétegeiből származó tanulóknak. Tanáraik és diákjaik között nem lebecsülendő egyéniségek voltak, elegendő itt csak a latinul soha meg nem tanult Dürerre utalnom, aki ilyen iskolába járt, a kortárs humanisták mégis egyenrangú társuknak fogadták el. Az ismertetett tanügyi állapotok vezettek el oda (s nemcsak a helyhiány, amire hivatkoztak), hogy 1575-ben a humanista kultúrát pártfogoló patríciuscsaládok támogatásával a közeli kisvárosban, Altdorfban állították fel Nürnberg új gimnáziumát, amely kívül a „bűnös városon” virágzásnak indult, és rövidesen egyetemmé fejlődött. A német és latin nyelvű művelődés így földrajzilag is kicsit elkülönült, Nürnberg egyenesen haladt azon az úton, amely a következő század első felében Georg Philipp Harsdörfer patrícius és költő nyelvművelő társaságának megalakulásáig vezetett.¹⁶

Szóltam a város iskoláiról, ezek után beszélnem kell művészeti életéről is, ez ugyanis maradandó hatással lehetett a gyermek Balassira. Amikor ő ide került, régen nem éltek már az aranykor nagyságai, Willibald Pirckheimer és Albrecht Dürer. A hanyatlás azonban csak viszonylagos. 1565-ben még javában alkotott az idős Hans Sachs (1494–1576), a csizmadia és egyben a század legtermékenyebb és legsokoldalúbb német poétája.¹⁷ Ő a nürnbergi mesterdalmokok legkiválóbbika volt, tehetségét és lehetőségeit azonban behatárolta a műfaj, amelyben alkotott. Poétatársai hozzá hasonlóan kézművesek voltak, akik hiába utánozták formailag hűen a minnesängerek költeményeit, hiányzott belőlük azok kreativitása; egy megmerevedett és halott formakultúrát igyekeztek minél pontosabban lemásolni.¹⁸ A mesterdalmokok társasága egyébként saját énekesiskolát is fenntartott, ez tovább fokozta a tanügyi tarkaságot. A magyar főnemes Balassi, aki – mint majd később kifejtem – a patríciusifjakkal, módosabb kereskedők gyermekeivel lehetett kapcsolatban, nemigen foroghatott a csizmadiák köreiből, így sem kerülhette el azonban a figyelmét Hans Sachs több mint száz komédiája és tragédiája, valamint nyolcvanöt farsangi játéka, annál kevésbé, mert a jótollú mesterember drámaírói tevékenységének csúcspontja éppen az előző évtizedre, 1550 és 1560 közé esett. Ezeket a drámákat rendszeresen be is mutatták, a szerző (mint később Shakespeare) maga is játszott bennük, s a népszerűségük nagyon nagy volt, mint említettem, a latin nyelvű iskoladrámák nem állták velük a versenyt. A színielőadásokat időnként betiltotta a városi tanács (nem sok eredménnyel), néha más városokból is jöttek társulatok, itáliai színészek felbukkanása azonban ebben a korszakban még ritkán fordult elő. Ugyanehhez a réteghez, a kézművesekhez kapcsolódik egy másik látványosság, amely szintén felkelthette a gyermek Balassi, a későbbi katona figyelmét: a suszterek és a késesek szinte hetente tartottak vívójátékokat, vívóiskolát, idegenből idehívott vívómesterek segítségével.¹⁹ A város képzőművészeti életének ebben a korszakban nem volt Dürerhez hasonlítható egyénisége, sok kismester alkotott, akik közül leginkább Jost Amman festő, üveg-

¹⁶ HIRSCHMANN, i. m., 268.

¹⁷ Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, I, *Epochen und Gattungsprobleme: Reformationszeit*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1987, 246–281.

¹⁸ Bert NAGEL, *Meistersangliche und höfische Formkunst – Der deutsche Meistersang*, hrsg. Bert NAGEL, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967, 43–58.

¹⁹ Theodor HAMPE, *Die Entwicklung des Theaterwesens in Nürnberg von der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts bis 1806*, Nürnberg, 1900, 58–86.

festő, grafikus emelkedett ki, aki metszetes könyveivel hű képet adott környezetének életéről.²⁰

A német zenekultúrának ekkortájt két nagy ága volt: az egyszólamú német polgári dalköltészet, tehát a Hans Sachs által is művelt mesterdal, illetve az idegen forrásból táplálkozó több szólamú zeneirodalom, amelynek központjai München, Stuttgart és Augsburg voltak. Münchenben ekkor Lassus volt az udvari zenész, gyakran rendeztek ott itáliai mintára reneszánsz ünnepségeket, felvonulásokat, ünnepi szertartásokat, álarcos játékokat és komédiaelőadásokat, némelyikben maga Lassus is szerepelt, személyesen előadva villanelláit.²¹ Ez a típusú zene éppen az 1560-as években tűnt fel Nürnbergben, a folyamat jól nyomon követhető, ha megvizsgáljuk az ott kiadott zenei nyomtatványokat. Lassus egyházi művei után 1566-ban jelent meg Antonio Scandello *Il primo libro de la Canzoni Napolitane* című, villanellákat tartalmazó kötete, amely már az új stílust képviselte a német világi dalkiadványok mellett. A város a németországi nyomdászat jelentős centrumának számított, a 16. században ezen belül a zenei könyvek kiadása élte a virágkorát, jelen volt minden lehetséges műfaj a néhány soros (azaz ponyva) dalkiadványoktól a tankönyveken át egészen az alapvető zeneelméleti munkákig.²² A protestáns Nürnberg a reformáció után is megőrizte egyházzenei örökségét, ugyanis meghagyta a teljes latin nyelvű liturgiát. Nagy tudású orgonisták és kántorok működtek itt, s természetesen a város iskoláinak diákjai is rendszeresen énekeltek a templomokban. Az oktatásban nagy szerepe volt a zenének, a tanárok között zeneszerzőket, kiváló zenészeket és kórusvezetőket találunk. 1568-ban papok, orvosok, hivatalnokok, tanárok és orgonisták részvételével megalakult az első zenei társaság, a „Musicalische Krentzleingesellschaft”, ezt rövidesen újabak követték a muzsikakedvelő patríciusok és polgárok aktív közreműködésével. 1575-ben került a Szent Lőrinc iskolába mint kollaborator az első jelentős zeneszerző, a Balassi Bálintnál csak egy esztendővel idősebb Leonhard Lechner, Lassus müncheni tanítványa. Nürnbergnek saját fúvószenekara is volt, tagjai nemcsak a templomi alkalmakon vettek részt, de játszottak az esküvőkön, táncmulatságokon és ünnepségeken is, ilyen alkalom volt például Miksa császár fogadása 1570-ben vagy az altdorfi gimnázium megnyitása 1575-ben.²³

A zenét nemcsak játszották itt, jelentős volt a hangszerkészítő ipar, az itteni fúvós hangszereket egész Európában (többek között Magyarországon is) használták.²⁴ S ha már a mesterségekről beszélünk, azt sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy Nürnberg a precíziót és ugyanakkor kreativitást igénylő tárgyak gyártásában utolérhetetlennek bizonyult. Tele volt a város matematikusokkal, feltalálókkal, akik a technika történetébe is beírták a nevüket. A furcsa és használhatatlan szerkezetek (mint például egy hegedűzongora) mellett a fontos találmányok sora mindent

²⁰ Georg Andreas WILL, *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon...*, Erster Theil von A–G, Nürnberg–Altdorf, 1755, 29–31.

²¹ HOMOLYA István, *Palestrina, Lassus, Bp.*, Gondolat Kiadó, 1969, 132, 140–141.

²² Paul COHEN, *Die Nürnberger Musikdrucker im sechzehnten Jahrhundert*, Erlangen, 1927, 3, 53 és passim.

²³ Klaus Wolfgang NIEMÖLLER, *Untersuchungen zu Musikpflege und Musikunterricht an den deutschen Lateinschulen vom ausgehenden Mittelalter bis um 1600*, Regensburg, Gustav Bosse Verlag, 1969, 354–386 (Kölner Beiträge zur Musikforschung, 54); Uwe MARTIN, *Die Nürnberger Musikgesellschaften*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 49(1959), 185–225.

²⁴ Franz KRAUTWURST, *Nürnberg = Die Musik in Geschichte und Gegenwart: Allgemeine Enzyklopädie der Musik*, IX, Kassel–Basel–London–New York, Bärenreiter, 1961, 1755.

elárul: 1471-ben az első németországi csillagvizsgáló, 1492-ben (!) az első földgömb, 1500 körül a satu, 1505-ben a rugós zsebóra, 1512-ben a rézkarctechnika, 1517-ben a puskák keréklakatzárja, 1525-ben a perspektivikus szerkesztés szabályai, 1529 körül a kulcs nélküli kombinációs zár, 1532-ben vízi erővel működő, nyújtó- és vágószerkezettel ellátott hengermű, 1560-ban a légpuska, 1590-ben a diopteres vonalzó.²⁵ Tegyük még mindehhez hozzá, hogy 1543-ban éppen itt jelent meg Copernicus korszakalkotó munkája, Georg Joachim Rheticus sajtó alá rendezésében. Szenci Molnár Albert az elmondottakra gondolt, amikor azt írta, hogy a város „külömb-külömb drága művekkel és mester emberekkel híres-neves”.²⁶

Körképet adtam arról, mit jelentett Nürnberg a 16. század közepén, ideje, hogy most már arról beszéljek, ami a témám, a Balassi-fivérek itteni tanulásáról. Kettőjük közül Ferencről tudunk többet, ezért először róla szólok. Az 1563-ban született ifjabb testvér hasonló életkorban kerülhetett ki Nürnbergbe, mint a bátyja, 1575 tavaszán ugyanis már ott készült őt meglátogatni apjának alumnusa, Varsányi Gorsa Mihály.²⁷ Ebben az évben érkezett ide egy sok helyen megfordult iskolamester, Sophonias Päminger (vagy Paminger), azzal a céllal, hogy kiadja apja, Leonhard Päminger egyházi énekeinek harmadik kötetét.²⁸ Päminger tartósan letelepedett a városban, az egykori karthauzi kolostorban kapott lakást (ma a Germanisches Nationalmuseum áll az egykori épület helyén), ahol megnyitotta magániskoláját.²⁹ Ebbe a magániskolába elsősorban a patrícusok gyermekei jártak, s rövidesen itt találjuk Balassi Ferencet, valamint nevelőjét, a nemesi származású Szkárosi Jánost. Hogy mit tanultak itt a diákok, az nagyjából megállapítható. Sophonias Päminger ugyanis Melanchthon tanítványa volt, aki apjától örökölte a zene iránti szeretetet, latin nyelvű alkalmi verseket is szerzett, mellettük a nürnbergi viszonyokhoz igazodva nem egyszer megjelentette az eléggé lapos német nyelvű változatot.³⁰ Alkalmazkodnia kellett tehát, s ez vonatkozott a tananyagra is, amint azt már az iskolákkal kapcsolatban korábban kifejtettem. 1577 legelején egy latin–német verses imádságot jelentetett meg Balassi Ferencnek és Szkárosi Jánosnak ajánlva (ebből sajnos még egyetlen példány sem bukkant fel), majd miután híret vették Balassi János halálának, Joachim Bielski epicediumának függelékében biztató verset adott ki elárvult tanítványához címezve.³¹

Öccsének tanulmányaiból visszakövetkeztethetünk arra, hogyan is lehetett tíz esztendővel korábban Balassi Bálinttal. Ő is egy kísérővel érkezett Németországba, mint Ferenc, az egyetlen forrás által emlegetett Zsiga – Eckhardt Sándor felté-

²⁵ Felix R. PATURI, *A technika krónikája*, Bp., Officina Nova, 1991, 94, 97–99, 102–103, 107, 110; Johann Gabriel DOPPELMAYR, *Historische Nachricht von den Nürnbergischen Mathematicis und Künstlern...*, Nürnberg, 1730, passim.

²⁶ Lásd a 4. jegyzetet.

²⁷ Varsányi Gorsa Mihály levele Josias Simlerhez, Liptóújvár, 1575. április 2. Zentralbibliothek Zürich, Ms. F. 60, 74.

²⁸ Vö. Ilse ROTH, *Leonhard Paminger: Ein Beitrag zur deutschen Musikgeschichte des 16. Jahrhunderts*, München, 1935.

²⁹ WILL, i. m., III, 112–117.

³⁰ KEMPER, i. m., 63.

³¹ Caroli Christiani HIRSCHII *De vita Pamingerorum commentarius...*, edidit atque illustravit Philippus Albertus CHRISTFELSIUS, Oettingae, 1764–1767, 55–56, 64, 102–103. Az ezidáig ismeretlen, Balassi Ferencéknek ajánlott mű címleírása (i. m., 102): *Precatio ad DEUM Patrem Dom. et Salvatoris nostri I. C. pro felici recentis anni auspicio*, Per Soph. Pamingerum, P. Latino et Germanico versu scripta. Norib. excudebat Nicolaus Knorr. A. MDLXXVII. 4. pl. 1 1/2.

telezése szerint – későbbi tisztartója, Pándy Zsigmond lehetett.³² A Kötzler-levél tanárkeresésről beszél, ebből következően Bálint is magániskolába járhatott. Mivel itt minden bizonnyal magukat nemesnek tartó patríciusgyerekek közé került, nem lett igazán polgári a környezete, egészen más Nürnberget ismerhetett meg, mint évtizedekkel később Szenci Molnár Albert. Az ismertetett iskolai viszonyokból következik, hogy a városban nem lehetett a latin nyelvvel úgy boldogulni, mint mondjuk a wittenbergi egyetemen. Balassinak meg kellett tanulnia németül, nyilván ez is volt itteni tanulásának egyik célja. A legnagyobb sötétségben tapogatózunk lehetséges tanárával kapcsolatban, ugyanis a város helytörténeti irodalma teljesen figyelmen kívül hagyja a magániskolákat. Konzultáltam a korszak ottani szakértőivel is, de ők sem tudtak segíteni; lehetett bárki, még a nyilvános iskolák oktatói is vállaltak magántanítványokat. Azt természetesen nem tehettem meg, hogy Balassi Bálint kedvéért átböngésszem a városi jegyzőkönyvek sok-sok folyó-méterét és a megmaradt családi levéltárakat, s megírjam a 16. századi nürnbergi magániskolák történetét, ez a feladat ottani kollégáimra vár. A nyilvános iskoláknak nem maradt fenn korabeli diáknevsora, még ha ezekbe járt volna is Balassi, akkor sem tudnánk megtalálni. Bizonytalan, hogy mikor tért haza, Takáts Sándor, forrásmegjelölés nélkül, 1569 őszén már itthon tudja őt.³³

Többet sikerült kideríteni arról a Kötzler-családról, amelynek egyik tagja segítette Bálint kiutazásában, s tanárt ajánlott neki. Nem tartoztak a patríciusok közé, hanem ún. „Ehrbaren” voltak, noha kaptak már nemeslevelet is. A század első felében ketten is jogi doktorok lettek közülük,³⁴ többnyire azonban távolsági kereskedelemmel foglalkoztak. Akiről biztosan tudunk, az fegyvereket exportált,³⁵ a jelek szerint a Bécsen át Magyarországra vezető kereskedelemben voltak érdekeltek, többen Bécsben és környékén telepedtek le, egy bizonyos Georg Kötzler pedig Szatmár várában halt meg 1566-ban mint katona.³⁶ Hogy melyikük volt végül is a Balassi Jánosnak szóló levél szerzője, azt nem lehetett kideríteni, a keresztnév olvasata mind a mai napig bizonytalan. Mindenesetre a zólyomi (bányavárosi) főkapitánynak és Zólyom vármegye főispánjának fia biztos számíthatott annak a városnak a kitüntető figyelmére, amely erősen érdekelt volt a beszercebányai réz- és ezüstbányászataiban.³⁷

Körbejárva a témát, úgy érzem, továbbra is maradtak Balassi Bálint tanulóéveiben homályos pontok, legfőképpen az, hogy a nürnbergi tanulás nem elegendő magyarázat az olasz irodalom ilyen mértékű jelenlétére és hatására irodalmi alkotásaiban: szerintem nem zárható ki egy itáliai udvarokat és Velencét érintő utazás megtörténte sem. Az olasz és spanyol műveltség erőteljesen ott volt ekkor már Ausztriában és a bécsi udvarban is, az osztrák protestáns nemesek – némileg

³² ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., 1941, 38–39. A Balassi-irodalomban való eligazodáshoz itt és másutt is nagy haszonnal forgattam SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza készülő Balassi kronológiájának kéziratát, itt szeretném megköszönni az ő segítségét.

³³ TAKÁTS Sándor, *Régi idők, régi emberek*, Bp., é. n., 63. Eszerint Balasy (= Balázs?) Bálint Pozsonyban agárral kedveskedett Nádasdy Ferencnek.

³⁴ WILL, i. m., II, 342–343.

³⁵ Johannes Karl Wilhelm WILLERS, *Die Nürnberger Handfeuerwaffe bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts: Entwicklung, Herstellung, Absatz nach archivalischen Quellen*, Nürnberg, Stadtarchiv, 1973, 297–298 (Nürnberger Werkstücke zur Stadt- und Landesgeschichte, 11).

³⁶ A Kötzler család nemzetségekönyvei, genealógiái, Stadtarchiv Nürnberg. – Lásd még: Johann Ferdinand ROTH, *Geschichte des Nürnbergischen Handels*, Erster Theil, Leipzig, 1800, 270, 339.

³⁷ Kutatásaira hivatkozva beszélgetésünkben ezt erősítette meg a 35. jegyzetben idézett WILLERS úr.

szabályosabb peregrináció keretében – rendszeresen felkeresték Itáliát, és fontosnak tartották, hogy megtanuljanak olaszul és spanyolul.³⁸ Balassi fiatalabb kortársa és költőtársa, Christoph von Schallenberg, aki sok tekintetben összehasonlítható vele, szintén bejárta Itáliát, hogy aztán ő is a tizenöt éves háborúban – Magyarországon – kapott betegségében haljon meg 1597-ben. Persze ő egyetemen is tanult, ennek következtében hetvenhét német szerelmes versén kívül latin költeményeket is írt, s ez – több más mellett – igencsak megkülönbözteti az egyetemen nem tanult Balassitól.³⁹

Ez a vizsgálódás a korai főnemesi peregrináció egy érdekes típusát világította meg. Kevés magyar nemes küldte gyermekeit egyetemekre tanulni, van, aki csak itthoni latiniskolába járt, van, aki Bécsben vagy más külföldi udvarban nevelkedett, s bejárta Európát anélkül, hogy egyetlen egyetemi anyakönyvben is szerepelne. Számos egyéni kombináció, variáció létezett a hagyományos udvari neveltetéstől a különböző egyetemekig, mind protestáns, mind katolikus változatban, s ez nemcsak Magyarországon volt így, hanem egész Európában.⁴⁰ A Balassi családtól egyébként sem volt idegen a külföldi peregrináció: Balassi Imre fia, a 18 esztendőes Ferenc 1554-ben Bázél közelében vesztette életét útonállóknak támadása következtében,⁴¹ a szklabonyai ágból származó, 1565-ben született Balassi János pedig a bécsi tartományi iskolába járt 1576–1577-ben.⁴² A Balassi-fivérek által végigjárt út – találkozáskor Bálint tehetségével – nagy szerepet játszott abban, hogy nem latin nyelven alkotó humanista lett belőle, hanem az újlatin országokon kívüli anyanyelvi reneszánsz világi költészet egyik úttörője.

Szabó András

³⁸ Otto BRUNNER, *Adeliges Landleben und europäischer Geist: Leben und Werk Wolf Helmhardts von Hohenberg 1612–1688*, Salzburg, Otto Müller Verlag, 1949, 155–158.

³⁹ Christoph von Schallenberg: *Ein österreichischer Lyriker des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. Hans HURCH, Tübingen, 1910 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 253); NEMESKÜRTY István, *Schallenberg, Vadianus és Balassi*, ItK, 84(1980), 310–315.

⁴⁰ Vö. Gernot HEISS, *Bildungsverhalten des niederösterreichischen Adels im gesellschaftlichen Wandel: zum Bildungsgang im 16. und 17. Jahrhundert = Spezialforschung und „Gesamtgeschichte“: Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der Frühen Neuzeit*, hrsg. Grete KLINGENSTEIN, Heinrich LUTZ, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1981, 139–157.

⁴¹ Erről a Balassi Ferencről lásd SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza készülő Balassi kronológiáját az 1554. április 4-i dátumnál. A magyar ifjú Petrus Martyr levelét vitte volna Kálvinhoz, s Dudith András mint közeli barátjáról emlékezett meg róla: *Dudith András könyvtára: Részleges rekonstrukció, összeállította és az előszót írta JANKOVICS József, MONOK István, Szeged, Scriptum Kft., 1993, 130 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/3).*

⁴² GECSÉNYI Lajos, *Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*, Történelmi Szemle, 34(1992), 100. – Köszönettel tartozom SZENTMÁRTONI SZABÓ Gézának, aki a bécsi diákokat azonosította a családfán.

Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című művének keletkezése

Trócsányi Zsolt *Wesselényi Miklós* című monográfiájában csak sommásan foglalja össze Wesselényi Naplójának a *Balítéletekről* keletkezésével kapcsolatos adatait, utalásait,¹ a rá vonatkozó levelezést pedig figyelmen kívül hagyja. Trócsányinak abban igaza van, hogy valóban kérdéses, mit jelent, ha a Napló „írás”-ról beszél. Az azonban, hogy többször található „irt. Döbr.-nek”, „irt. Széch.-nek” stb. bejegyzés is, azt valószínűsíti, hogy a levélírást – legalábbis részben – megkülönböztette a más jellegűektől. Az pedig, hogy 1828-tól 1831-ig több százszor szerepel az „írás” szó a Naplóban, ami sokszorosa a megelőző és a rákövetkező hasonló tartamú időszakokra esőnek, egyértelműen jelzi, hogy erre a periódusra esik a *Balítéletekről* formába öntésének túlnyomó része. Mivel Wesselényi ekkortájt aktívan tevékenykedett megyegyűléseken és az országgyűlésen is sok beszédet mondott, feltehetjük, hogy a politikailag szelcsendesebb időkben írta a *Balítéletekről*, s közvetlenül politikai fellépései előtt a beszédeket. Ezt a hipotézist támasztja alá, hogy az ezekben az években rendkívül szűkszavú Naplóban – Wesselényi az írásra, olvasásra, elutazásra, megérkezésre, vendégek jövetelére, távozására, vadászatra, vadászszákmányra és szeretőire vonatkozó feljegyzésein kívül szinte semmit sem vet papírra – az olykori „írásaimat egybe”, „írásaimat rendbe”, „írások rendbe szedése” bejegyzésekre általában egy-egy hosszabb, írással töltött periódus után, Wesselényi valamelyik megyegyűlésre menetele előtt bukkanhatunk.²

Wesselényi levelezése, pontosabban a hozzá írt levelek többet árulnak el műhelytitkaiból Naplójánál. A rendelkezésünkre álló levelek időrendjét követve első helyen két Helmezy Mihály-levéllél³ kell foglalkoznunk.

¹ „...a lépten-nyomon feltűnő »írás«-bejegyzés levelezést vagy gazdasági vonatkozású írási teendők ellátását éppúgy jelenthette, mint a könyv fogalmazását.” TRÓCSÁNYI ZSOLT, *Wesselényi Miklós* (a továbbiakban: *Wesselényi Miklós*), Bp., 1965, 122–123.

² Vö. WESSELÉNYI MIKLÓS, *Napló*, OL 5495, például 1831. április 13., május 23. és augusztus 4.

³ Helmezy Mihály Wesselényi Miklóshoz írott leveleit kisebb rövidítésekkel közlöm (OL 8369):

1. Pest, 1830, december fogytán

„Kisdeded, mivel Tasner Censurára készül, most már két dajka kézen serdül, az öven t. i. és valami Bertha Sándor nevű szép tulajdonú fiatal ügyvédén. Hogy nagyobb ösztönt nyujsak nekük, meg kelle ígérnem: hogy azon pénz, mely a munka nyomtatásából fennmaradand, sajátjuk lesz. Reményilem Januárius fogytáig az egész kéziratot látni fogod. Pozsonyban a szűkmellűsködő Dankovszky Censorhoz közelítenünk sem volt tanácsos, oly szigorú velejű s keblű. Ha itt nem boldogulhatnánk, Gondoskodásod alá lesz kénytelen járulni.

Az 1790/1diki Irományokat s Naplót venni fogod a hónapban a kívánt Versezet is, még is enyhül szolgálhat Cornelia lelkű Nemzódnek – Adieu – Bécsben lépéseket tettem, Kisdedednek legalább hív vázolata (Contourja) vagy embrijója a francia Annualis Régistrében kijövend hív tolmácsolással, s érthetőség végett tán előismertetésül egy kis Publica-politikai ábrázolatot is iktatunk elébe országos állapotainkról. Erre Bártfayinkat kötelezém le, ki egész szívvel jelenti általam tiszteletét Zsibó urának.”

2. Pest, 1831. február 5.

[...] ezeknél fogva nincs alapos okod vádolásunkra [ti. hogy késlekedtek; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.]. Ezeket [ti. a kéziratra tett észrevételeket; megjegyzés tőlem – D. G. Cs.] jobbadán Bertha szerkezteté, legtöbb ideje lévén közöttünk. Méltóztassál tehát ezeket mennél előbb elolvasni, észrevételeiddel s igazításaiddal kiegyengetve gazdagítani. Ez eddig mint egy 9 ívet adna nyomtatásban takarékos gazdálkodással. Ha tüstél mindenem, küldd vissza vagy pedig nyomtattasd nálatok, hol irgalmasb a könyvbírálat. A többi február végén vagy marcius derekán fogod venni [...]

[...] Széchényi igen szorgalmasan dolgozik Taglaloja ellen, ki már itt van, mint hallom. Bajza most rakja le. E napokban reméljük e Munka kijövetelét.”

Az 1830 december végi levél alapján azt mondhatjuk, hogy a *Balítéletekről* első kiadási terve a szakirodalomban eddig elfogadottnál több mint egy évvel korábban, 1830 őszére esik. Ebből a levélből szerzünk először tudomást arról is, hogy ekkor felmerült a *Balítéletekről* rövidített változatának bevezetővel ellátott megjelentetése a francia nyelvű „*Annuaire Régistre*”-ben. Az 1831. február 5-i levelében Helmezy mentegetődzik késlekedésük miatt – sorából érződik, hogy ingerült hangú, sürgető levélre válaszol, s annál is inkább mentegetődni kényszerül, mert még ekkor sem küldi a teljes, átnézett kéziratot. Érdekes adalék még, hogy Széchenyi *Világjának* kiadásra történő előkészítésén – miként Helmezy és társai a *Balítéletekről* sajtó alá rendezésén – Bajza serénykedik. (Döbrentei Gábor leveleiből tudjuk, hogy a *Hitelnek* ő volt a nyelvi gondozója.)⁴

A levél alapján megállapíthatjuk, hogy már az 1830-as országgyűlés kezdetére, vagyis szeptemberre – a diéta alatt ugyanis nem lehetett ideje műve írására – a *Balítéletekről* toldalékok nélküli 326 oldalas szövegének bő kétharmada készen volt. Wesselényi a pozsonyi országgyűlésen kb. 13–15 ívet adhatott oda átnézésre Helmezynek, akit számos instrukcióval is elláthatott. Erre a szűkszavú Naplóból következtethetünk: az utolsó pozsonyi napokban, november 12-től 22-ig ötször találkozott Helmezyvel. November 14-én még azt is érdemesnek tartja feljegyezni, hogy „este sokáig nállam Helmetzi.” (Ilyen „bőbeszédűségre” ez idő tájt csak elvétve találunk példát.)

Az is azt a feltételezést támasztja alá, hogy Wesselényi 1830 őszén kész kéziratot adott át Helmezyéknek, hogy a mintegy 15 ívnyi terjedelmet lezáró *Hon elleni előítéletek* című fejezet kicsengése az egyetlen a *Balítéletekről* fejezetei közül, amelyik emelkedett, lelkesítő hangvételével egyértelműen eleget tesz azoknak a követelményeknek, amelyeket egy, az egész nemzetnek programot adó mű befejezésével kapcsolatban elvárhatunk. Wesselényi feltehetően az országgyűlésen szerzett tapasztalatai hatására döntött úgy, hogy több konkrét, aktuális politikai kérdésben is szükséges kifejtienie álláspontját, s ezért hozzáfogott a terjedelmes *Hon elleni előítéletek különösen* című fejezet írásához és inkább elhalasztotta műve kiadását.

A két levélből láthatjuk, hogy a kézirrattal csak Bertha Sándor foglalkozott érdemben, s annak alapján, hogy 9 ív átfűtéséhez bő egy hónapra volt szüksége, a megadott terminus értelmében a hátra lévő szöveget 4–6 ívnyire becsülöm. Egy Wesselényihez intézett Bártfay László-levélből, az 1831. február 27-iből, tudhatjuk meg, hogy a Helmezy–Tasner–Bertha-trió röviddel azelőtt végzett a rájuk bízott feladattal. Leveléhez Bártfay ugyanis mellékelte egy Helmezy adta „pecsételt csomót”. Helmezyék késlekedése – javítgatásaik, észrevételeik elkészítéséhez több mint három hónapra volt szükségük – is szerepet játszott abban, hogy Wesselényi még több mint egy évig nem tudta befejezni művét.

Az igazi nagy késleltető Bártfay László volt, akinek Wesselényihez intézett levelei⁵ a *Balítéletekről* keletkezéstörténetének megismerése szempontjából a Hel-

⁴ Vö. még: Gróf SZÉCHENYI István *Összes művei*, II, *Hitel*, szerk., bev. dr. ifj. IVÁNYI GRÜNWARD Béla, Bp., 1930, 209, 212.

⁵ Bártfay László Wesselényi Miklóshoz írott levelei: Pest, 1830. december 19.; Pest, 1831. február 6.; Pest, 1831. február 17.; Pest, 1831. február 27.; Pest, 1831. március 16.; Pest, 1831. április 20.; Pest, 1832. március 9.; Pest, 1832. április 4.; Pest, 1832. augusztus 10.; Pest, 1833. február 19.; Pest, 1833. május 27. (OL 8367), illetve Pest, 1831. augusztus 28. (OL 10125). (Az 1833. május 27-i levél közölve: IItK, 1906, 245.) A Wesselényi-kutatás számára Bártfay László kiadatlan levelei közül az 1830. december 19-i, 1831. február 6-i, 1832. március 9-i és április 4-i levelei tarthatnak számot érdeklődésre, ezért itt csak ezeket közlöm (OL 8369):

meczy-levelekhez fogható fontosságúak. Bártfay értékes kéziratgyűjteménye és levelezése szinte teljesen megsemmisült az 1838-as árvíz alkalmával. Ezért a Wesselényi-levelek tartalmára csak Bártfay válaszaiból következtethetünk. A Naplóból tudjuk, hogy Wesselényi Pozsonyból Zsibóba menet csak két napot (1830. november 25–26.) töltött Pesten, s hogy mindkét napon találkozott Bártfayval, aki a rábízott feladatokra – mintegy átvéve Helmecezytől a fonalat – először 1831. február 6-i levelében reflektál. (Első ismert Wesselényihez írott levele 1830. december 19-éről abból a szempontból fontos, hogy felhívja figyelmünket Wesselényi szépírói tevékenységére.) E levélből láthatjuk, hogy Wesselényi ekkor Bártfaytól bizonyos jogi kérdésekben kért felvilágosítást, nagy valószínűséggel műve hetedik fejezetének – *Hon elleni előítéletek* – utolsó két ellenvetéséhez: „hogy minálunk javítani újítani nem lehet, mert minden történendő változás az egészet forgatná fel” és „hogy polgári alkotmányunk okozza hazánkban az ipar (industria), keres-

1. Pest, 1830. december 19.

„[...] Mennyire tudom, a könyv mellé (Aurora) Bajza írt a Méltóságos Báróhoz egy pár sort, kérvén Nagyságodat, hogy az ennekutána ő általa folytatni szándéklott Aurórának jövőendő kötetét is Nagyságodtól írói részvétellel díszesíteni méltóztassék. [...]”

2. Pest, 1831. február 6.

„[...] elővettem Nagyságod jegyzéseit; s amit ez óráig írhattam, íme küldöm Nagyságodnak a mai postával. [...] Én is mondom: tettem, amennyit tehettem. – Méltóztatik Nagyságod írásomból kilátni, hogy bizony sietve van írva. – Papírost vettem elő, s írtam amit tudok, tudnom kell, mert magyar Prókátor létemre a törvénytudás mesteriségem volna. – Talán soknak is fog Méltóságod előtt látszani amit összefirkáltam: – hanem Nagyságod kérdései is olyy temérdekűek ám, hogy az egész magyar-törvényt elmémben fel kell dúlnom, hogy reájok felelhessek. Inkább akarok többet mondani el, mintsem rövidség által akár homályos, akár épen érthetetlen legyek. – Mind e mellett is pedig attól félek, hogy noha a tárgyakat csak per apices érdekledtem, unalmas is levék. – A dolog nagyon száraz és silány Méltóságos uram! én szebbé, mulattatóbbá nem tudom tenni. – Arról felelek, hogy amit leírtam (pedig el sem olvastam a leírtat, mert nincs rá időm) megállanak, akárki vizsgálja. – Lehet, hogy imitt-amott talán valamit elfelejtettem: de mondom, ha bővebben írhattam volna, az sem maradt volna el. A fő vonások, – s mint Helmecezy mondaná a vázlat, bizonyosan megvan. – Néhol a tárgytól úgy látszik, eltértem: de ha mondtam így a mi épen ahoz a tárgyhoz nem tartozik, – tartozik az egészre nagyobb világosságul, s így csak a helye van elvéve. – Aztán, széles kietlen egy tenger ám az a magyar polgári-törvény Gebieth-je: mi csuda, ha egész egyenességgel nem (mehetni) rajta keresztül? – De az illyeseket a méltóságos Báró, éles és mély belátása szerint a magok helyeikre fogja alkalmaztatni – illeszteni; most alázatos kérésem csak az, méltóztassék Nagyságod engem arról egy két szóval minél előbb tudósítani: meg van e Nagyságodnak Balásházy munkája az Adóról? – mert noha abban elég gyenge rész találtatik, még is az, amit az Adónak mostani mód szerinti beszédéről mond, helyes és igaz, saját tapasztalásom szerint is. – Ezen kérdésére tehát Nagyságodnak különösen nem fogok felelni, mert a mondott munkáskában olvasható. Ha az nem volna meg Nagyságodnak, innen küldeném meg NKárolyon által.

[A levél végén:]

(a jövő postával, ha csak lehet, a folytatást küldöm.)”

3. Pest, 1832. március 9.

„Hatszor is hozzá fogtam én már az igazításhoz, vagyis átnézéshez, s mindég, és mindég félbeszakasztattam: de szentül ígérem, hogy el fogok zárközni s estvéli időmet is arra fordítom.

[...]

Az ötödfél órai olvasásra? – Kérem az Istenért Nagyságodat, méltóztassék attól dispensálni, s számomra semmi olvasást nem szabni, legalább míg legsürgősb dolgaimat végzem.”

4. Pest, 1832. április 4.

„Az előbbi kézirat-szakaszból nálam maradt 4 ív itt megyen. Hízlekedés nélkül mondhatom, hogy kivált ezt igen nagy gyönyörűséggel olvastam, mert sok helyütt élet, s élethől igazsággal felfogott scénák festetnek; de azért még is méltóztassék kezem szennynének megbocsátani. – Minthogy Nagyságod eddig nem mindenben ellenkezik nyelvbéli tekintetemenk, úgy hiszem, itt sem fog egészen kárhóztatni. – És meg kell jegyezmem, hogy a valókat nem mindenütt öldöstem el.

A még nálam lévő átnézem legelső tagultabb óráimban.”

kedés, pénz s hitel hiányát”, melyekben tételeinek igazolásához, illetve az ellenvetések megcáfolásához a magyar jogból vett érveket akart felsorakoztatni. Mindezt egybecseng azzal a feltételezésünkkel, hogy a Helmecczynek adott anyag mintegy kétharmadát teheti ki az egész műnek.

A fenti levélnek különös jelentőséget ad, hogy Bártfay fölhívja Wesselényi figyelmét Balásházy János *Az Adó és még Valami* című művére (Pest, 1830). A *Balítételekről* joggal legismertebb része A, B és C úr előadása a parasztság helyzetéről, amelyet egy úr közbeszólásai és Wesselényi rövid kommentárjai szakítanak meg. Ennek előképét Balásházy művének *Valamijében*⁶ találjuk, amelyben Balásházy, éppen befejezván az adóról írott értekezését, N. barátja kíséretében a Duna-partra megy, hogy kiszellőztesse a fejét, amikor hozzálép G. úr, aki megbírálja *Tanácsolatok...* című művének alapvető állításait. Balásházy így teremt magának alkalmat arra, hogy vélekedését az érintett tárgyakban újra kifejtse. A vitába „egy ember” és Balásházy barátja, N. is beleelegyedik. Wesselényi egy kicsit másra alkalmazza a Balásházytól ellesett módszert: amellet, hogy a parasztság helyzetéről kifejti nézeteit, arra is felhasználja a fiktív személyek szerepeltetését, hogy elleplezze saját véleményét és olyan megállapításokat is megtehesen, amelyeket saját véleményeként taktikai okokból nem tartott célszerűnek elmondani.

Balásházy könyve Wesselényinek szinte biztosan megvolt. Erre abból következtethetünk, hogy a téma Bártfay későbbi leveleiben nem fordul többször elő, ami jelzi, hogy Wesselényi válaszában közölhette: a kérdéses mű megvan könyvtárában. Azt szinte biztosra vehetjük, hogy ebből az időszakból (1831. február 6. és március 16. között) minden Bártfay-levél fennmaradt, hiszen a levelek gyakorlatilag postafordultával íródtak. Feltehetően azért kért mégis tanácsot Bártfaytól, mert Balásházy műve nem adott megnyugtató választ kérdéseire.

Bártfay pár héttel későbbi, 1831. február 17-i levelében amiatt mentegetődzik, hogy még nem küldte el „lapjait”, mert félt, hogy esetleg a levél elvész, s másolata nincs róluk. Jelzi, hogy sokat írt („nagyon vastag benne a levél”), és még van is mit „leirogatnia”.

Az 1831. március 16-i és április 20-i levelek kifogásai arra utalnak, hogy Wesselényi kérdéseire nem volt elég csak „papírt elővennie”, s nem csak „elméjében kellett feldúlnia az egész magyar-törvényt”, ahogy nem kis nagyképszerűséggel írta még február 6-i levelében.

A szóban forgó levelekből Wesselényi erőteljes, Bártfaynak címzett sürgetéseire következtethetünk, aki az idővel és barátjával, Széchenyivel versenyt futó megbízójától elnézést kér késlekedéséért (az 1831. március 16-i levélben), s jelzi, hogy talán rövidesen módjában lesz Nagykarolyba utazni s Wesselényivel találkozni; kifejti, hogy azért nem tudott még minden kérdésre válaszolni, mert rengeteg egyéb dolga is van (Bártfaynak a Károlyi György mellett vállalt titkári állás valóban sok idejét vette igénybe) és nyolc napig beteg is volt. Az 1831. április 20-i levelében Bártfay megint csak más irányú elfoglaltságára hivatkozik, majd ezt írja: „... nem igen nagy kilátással kecsegtet, hogy a hátralévő kérdésekre feleljenek. Május előtt bizony nem felelhetek.”

⁶ BALÁSHÁZY János, *Az Adó és még Valami*, Pest, 1830, 56–83.

⁷ BALÁSHÁZY János, *Tanácsolatok a Magyarországi Mezei gazdák számára. Magokban foglalván azon akadályokat, melyek a gazdaságos szorgalomnak sebesebb kifejtődését hátra tartóztatják, s azon módokat, melyeknél fogva ezen akadályokon segíteni lehetne sat.*, Sáros-Patak, 1829.

Bárfay 1832-es és 1833-as, már a kész műre vonatkozó levelei, a *Balítéletekről* végleges szövegének kialakulásához jelentős adalékokkal szolgálnak. Ezekből tudjuk meg, hogy Wesselényi a kéziratot Bárfayval átnézte, „lektoráltatta”. Az 1831. április 20. és 1832. március 9. közötti időből nem maradt fenn levél. Ezért új levéltári anyag előkerüléséig a *Balítéletekről* elkészülésének pontos idejét nem tudjuk meghatározni. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy Wesselényi 1831 nyarán fejezte be művét, feltéve, hogy Bárfay valóban elküldte májusra a kért anyagot, amit szinte bizonyosra vehetünk. Ősszel már Wesselényi idejének nagy részét a közvetlen politikai feladatok foglalták el, elsősorban országgyűlési beszédeit kellett megírnia, tehát ekkor már nem lehetett ideje művén dolgozni.

Bárfay levelei közül különösen becses az 1832. április 4-i, melynek kapcsán felmerül, hogy a *Balítéletekről* mennyire tükrözi Wesselényi egyéni stílusát. Mivel a műnek sem összvege, sem a Bárfay által javított példánya nem ismert, nem tudhatjuk pontosan, hogy Wesselényi mennyire vette figyelembe a literátorkodó „magyar prókátor” igazításait. Bárfay állításából („minthogy Nagyságod eddig nem mindenben ellenkezék nyelvbeli tekintetemenek, úgy hiszem, itt sem fog egészen kárhozatni”) arra következtethetünk, hogy Wesselényi fenntartotta magának a végső forma megválasztásának jogát, s mivel beszédei, levelei, olykor Naplója s egyéb írásai is – melyeket nem fésült át Bárfay – hasonló, felismerhetően Wesselényire és csak rá jellemző stílusban íródtak, határozottan állíthatjuk, hogy Bárfay – még ha javasolt is jelentős változtatásokat – lényegesen nem befolyásolta a *Balítéletekről* stílusát. 1832. április 4-i levelének megjegyzése – „a valókat nem mindenütt öldöstem el” – arra enged következtetni, hogy – legalábbis ebben a tekintetben – Wesselényi figyelmen kívül hagyta Bárfay javításait. Bizonyosra vehetjük, hogy a levelében említett négy ívben *A hon elleni elűtételek* benne foglaltatnak, mert leginkább erre illik rá Bárfay jellemzése („...sok helyütt élet s életből igazsággal felfogott scenák festetnek...”), s mert ebben a részben találkozunk a műben legtöbbször a diszkriminált „való” szóval. Mégpedig olyan gyakorisággal, hogy fel kell tételeznünk: Wesselényi ragaszkodott nem túlságosan szerencsés szóhasználatához, amellyel a komoly, emelkedett témákat nevezte meg, mint nemzetiség, haza, kötelesség, jussok (vö. *Balítéletekről*, 133). Emellett szól még az is, hogy nem vezet be a „való” helyettesítésére más kifejezést.

Wesselényi íróra jellemző tudatossággal ragaszkodott művei végleges megformálásához. Ezt a *Mese az indulatokról* című művének Bajza leiratában ránk maradt változata is bizonyítja, amelyben Wesselényi több helyen felülbírálja Bajza javítását.

Hogy mennyire fontosnak tartotta Wesselényi jogi kérdésekben a pontosságot, és milyen jelentőséget tulajdonított a jogtörténeti dokumentumok összegyűjtésének, jól példázza, hogy Bárfay mellett intenzív kapcsolatban állt a kolozsvári jogász professzorral, Tunyogi Csapó Józseffel is, akinek számos levele tanúskodik erről.⁸ Közülük az 1830. november 18-i jelzi, hogy Wesselényi bizonyos előmunkálatok elvégzésével bízta meg őt: „Azért halasztom ekkorra (vagyis december 27-re) kimenetelemet, hogy gyönyörűbb, és hasznosabb lehessen időtöltésünk,

⁸ Tunyogi Csapó József levelei Wesselényi Miklóshoz: OL 8769. A fontosabb levelek: Kolozsvár, 1830. november 18.; Kolozsvár, 1831. január 11.; Kolozsvár, 1831. január 14.; Kolozsvár, 1831. január 18.; Kolozsvár, 1831. június 27.; Kolozsvár, 1831. november 10.; Kolozsvár, 1831. december 5.

mert addig is ennek eszközeivel munkálodom.” A Naplóból tudjuk, hogy Wesselényi december 9-én és 21-én is írt neki, s ekkor újabb feladatokkal láthatta el. Tunyogi december 28-án ebédre érkezett meg, s a következő napokon ezek olvashatók a Naplóban:

„29 egész nap Tunyogival dolg.

30 egész nap Tunyogival dolg 14 órát

31 Tival dolg

1831 jan. 1 T~ dolg. egész nap

2 r. jókor irt. T-val dolg.

3 r. jókor írás Tunyogi el”

A szekénderékre való jogi irománnyal érkező jogtudorral bizonyosan nemcsak a *Balítéletekről* törvényeinkhez kapcsolódó vonatkozásait tárgyalta meg, hanem a sürgető szatmári követjelentésről és több készülő beszédének jogi részletkérdéseiről is konzultálhatott. Kapcsolatuk rendszerességére több naplóbejegyzés is utal. Wesselényi kolozsvári tartózkodásai során rendszeresen találkozott Tunyogival, általában többször is, hozzá írott levelei azonban nem ismertek, ezért nem tisztázható egyértelműen, milyen munkálatokba vonta be őt. Tunyogi 1831. január 11-e és december 5-e közötti leveleiből sokirányú kapcsolat képe bontakozik ki. A levelek tükrében Wesselényi főként országgyűlési dokumentumok beszerzéséhez vette igénybe a nagy kéziratos gyűjteményéről is ismert jogtudóst. Az 1831. január 11-i levél a következő megbízások teljesítéséről számol be:

„1ször Az írásbeli országos jegyző könyvek leírását, Nagyságod számára kiadukdam ... ma az 1741 ieknek írásához, hozzá kezdett az Író.

2ször az Erdélyi Deputatiók munkáit, kissebbet, nagyobbát együvé számlálva 30 darabokban meg szereztem Nagyságod számára ... négyet meg kapni nem lehetett, erre vagy ezután rá akadunk, vagy le íratjuk.

3ször Meg vettem az 1811beli Jegyző könyvet is, békötéssel együtt 20 Forintba fog kerülni ... és így az általam által vett 50 Forintokból meg maradván 10 Forint, ez részszerént a békötendő békötésére, részszerént az Irónak is, egy kis előpénzre fog szolgálni.”

Az 1831. január 14-i levelében – maga is látja, hogy nem kielégítő – választ próbál adni a katonaállítás és -fogdosás korábbi helyzetéről, de csak két, ezt tárgyaló citátumot talál – egyet az 1741-es, egyet az 1810–11-es országgyűlési jegyzőkönyvből; a kérdésről Wesselényi 1831 májusában tartott beszédet Décsen.

A január 18-i levélben Tunyogi több lemásolt országgyűlési anyagot küld Wesselényinek, s jelzi, rövidesen újabb nagyobb (mintegy 20 ívnyi már kész is van) mennyiséget fog küldeni az „írásbeli Jegyző könyvről”.

Az 1831. január 27-i levélben arról tudósít Tunyogi, hogy „a Partiumról való kidolgozását Nagyságodnak, itten bizonyos kútfőre akadván, pótoltam, és e szerént le íratva, küldöm Nagyságodnak.”

A többi Tunyogi-levélben sincs egyértelmű utalás arra, hogy Wesselényi bevonta volna a jogtudóst a *Balítéletekről* egyes fejezetei jogi érvekkel való megtámogatásának munkálataiba, ám olyan átfogó együttműködésre utalnak a levelek, hogy szinte bizonyosra vehetjük: a *Balítéletekről* jogi érvrendszerének kidolgozásában Bártfay László mellett Tunyogi Csapó József is jelentős részt vállalt. Wesselényinek az a szándéka egyértelműen körvonalazódik, hogy rendelkezésére álljon a korábbi országgyűlések anyaga, s ennek összegyűjtésével Tunyogit bízta meg, aki több személyt is dolgoztatott. Törekvéseiből egyértelműen kitetszik: Wesselényi-

nek szándékában állt, hogy megismerje a magyar jogrendszer egészét és ehhez részben Tunyogi anyagát másoltatta le.⁹

Ennek a gyűjtési szándéknak újabb bizonyítékára bukkantam Laskay Lajosnak 1831. február 2-i Wesselényihez írott levelében,¹⁰ aki felsorolja a birtokában lévő kéziratokat: „1551-től 1699-ig való Diaetalis Articulusok, az 1737-ik esztendő – valamint 1750-től 1757-ig volt Diaeták protocollumai.” Laskay felajánlja, hogy ha ezek közül valamelyikre Wesselényinek szüksége volna, azt megküldi. Wesselényi feltehetően elsősorban a katonaállítással kapcsolatban fordulhatott hozzá anyagért, mert Laskay kitér levelében Mária Terézia rescriptumainak az erdélyi katonasággal foglalkozó részleteire.

A *Balitéletekről* keletkezésének történetét azért nem követem tovább, mert erről maga Wesselényi tudósít részletesen a *Balitéletekről Értesítő* című, a műhöz csatolt fejezetében, s ennek alapján Trócsányi Zsolt is ismerteti a kézirat viharos sorsának 1832 utáni alakulását.¹¹

Dávid Gábor Csaba

⁹ Vö.: „...írj Kolozsvárra Tunyoginak, kinek Erdély Diplomaticájára nézve gazdag gyűjteménye van, s ez a derék ifjú, nekem barátom.” Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, XV, Bp., 1905, 474.

¹⁰ Laskay Lajos levele Wesselényi Miklóshoz, 1831. február 20. OL 8605.

¹¹ Wesselényi Miklós, 150–153.

Szabó Lőrinc finn fordításai

„Finnország jutott eszembe és Kangas Helena: talán oda mehetnék, ha jobb világ lesz. Nem akarok Magyarországon élni. Nekem jóvátétellel tartoznak, s azt ugyan várhatom!” – írja *Naplójában* Szabó Lőrinc élete talán legválságosabb pillanatában, 1945 júniusában.¹ A „nem akarok Magyarországon élni” fordulat az egész *Napló* alaphangját refrénszerűen jellemzi, rájátszva az elmélkedés elején felidézett Móríc Zsigmond átélt megaláztatásra: „S a Móríc Zsigmond esete is eszembe jutott: valahányszor Leányfaluból hozott a hajó Pest felé, mindig odanéztem a parti villára, amelynek első emeleti teraszán egy vagy két napig felügyelet alatt tartották... nem a teraszon, hanem bent, ő csak ki-kiállt oda, szellőzni, napozni... Húsz-huszonöt év alatt se halványodott bennem ez az átvett sérelem, az ő sebének fájdalma [...] És most itt vagyok én. Micsoda félreértés, micsoda sokéves üldözöttség, s milyen igaztalanul!”² Az akkor fogant regény, a *Légy jó mindhalálig!* Nyilas Misijének szavai visszhangzanak végig a Szabó Lőrinc-i szövegben. Ezt az utalást minden magyar olvasó első hallásra érti. De mit keres ebben a naplóban Finnország, ahol a költő sohasem járt, és ki lehet az ismeretlen finn asszony, akinek legfeljebb két levele volt megtalálható a költő hagyatékának jelentős részét őrző kéziratárban?³ Kangas Helena számomra is megmaradt évtizedeken át e két levél alapján megfogalmazható jegyzetszövegnek.⁴

Mindaddig, míg 1995-ben Ago Künnap professzor – dékán és a tartui egyetem finnugor tanszékének vezetője – valamint Pomozi Péter, az egyetem magyar lektora meg nem szervezték neves meghívott vendégek részvételével tanítványaik bemutatására-bemutakozására az első magyar-baltikumi kontrasztív konferenciájukat, és kértek, menjek, nézzem meg a mi miskolci egyetemünkön is tanuló hallgatóik⁵ teljesítményét, egyúttal pedig vállalkoztam valamilyen általam választott témájú előadást. Ekkor kezdtem áttekinteni Szabó Lőrinc finn kapcsolatait.⁶ Összeírtam az adatokat, tényeket, de a szöveg csakhamar elszabadult, és azóta a tanulmány – mintegy posztmodern módon – kezdte írni és folyamatosan átírni önmagát.⁷ A kezdetben filológiai adaléknak feltűnő adatközlés előbb korképpé, majd poétikai összefüggések sejtelmévé bővíthetett. A második tartui konferen-

¹ SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek, vál., s. a. r., bev., jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Szépirodalmi, 1974, 317; ismét közölve: SZABÓ Lőrinc, Bírákhoz és barátokhoz (Napló és védőbeszéd 1945-ből), s. a. r., utószó, jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1990, 93.*

² SZABÓ Lőrinc naplójának idézett kiadásaiban, 257, ill. 7.

³ MTA Könyvtára kéziratára, Ms 4682/78–79.

⁴ „Finn újságíró, Magyarországon is járt, magyarul is tudott; Turkuból, az Uusi Aura szerkesztőségéből írt 1944. július 12-én Szabó Lőrincnek, akiről Koskenniemiivel beszélt, aki fordított egy Szabó Lőrinc-verset a Valvoja (a Magyar Csillaghoz hasonlítva) számára.” A *Napló* két kiadásában hasonlóan: 638; 355.

⁵ Ago Künnap professzorral, a tartui egyetem bölcsészettudományi karának akkori dékánjával oktató- és hallgatócserében állapodtunk meg első, 1995-ös ottjártam idején; egyezségünk azóta is eredményesen működik.

⁶ 1996. május 23–24-én, a *Magyarország és a Baltikum – kapcsolattörténet és kontrasztív kutatások* című konferencián Szabó Lőrinc finn fordításai címmel tartottam előadást. Ez volt jelen dolgozatom első változata.

⁷ Régi és új barátok segítettek a továbbiakban munkámat: Gerevich-Kopteff Éva, Lakatos Éva, Nagy Csaba, Nagy Judit, Szopori Nagy Lajos, Anu Nurk, Tolcsvai Nagy Gábor, Petneki Áron, Kolla Mária és a Kangas Helena kilétét végül is felfedező Labádi Gizella.

ciára⁸ már egyenesen a Helena Kangasszal való közvetlen turkui találkozásról érkezhettek... És ha vélhetem, hogy a találkozásoknak is van fátumuk: 1997 pünkösdhétfőjén találkozhattunk Turkuban és vehettem kézbe a költő Helenához írott levelét, amelyben arra a búcsú előtti pünkösdhétfőre emlékezik, amikor mindketten találkozhattak Alcsuton, Anna főhercegné vendégeként.¹⁰ A költő életrajzi körei kereszteztek akkor egymást a szétszóródás előtt: egy titkos és egy remélt összetartozás. És léphettünk bele ezeknek a köröknek a világába ugyanazon az ünnepi napon mi, az eltűnt idő nyomában.

Az imígyen felidézhető 1942–1944-es éveket megelőző korábbi finn kapcsolatról Szabó Lőrinc esetében említést sem tudunk tenni. Hacsak nem idézek néhány lelkesült sort, amellyel Kodolányi János finnországi megérkezése után Helsinkiből köszöntötte egy lapon a költő családját: „Lőrincém, végre boldog vagyok! Isteri dolgokat látok, rengeteget tanulok. A jövő héten indulok az ország belsejébe [...] Ölel mindnyájakat Kodolányi 936, aug. 21.”¹¹ Talán neki is köszönhető lenne a költő utóbbi csodálata, majd vágyakozása? Avagy két hivatalos jellegű levelet is idézhetnék, amelyek – tudtommal – válaszatlanok maradtak, bárha talán felhívhatták a figyelmét valamiféle összetartozásra: az egyik felkérés finnugor himnusz megírására, a másik egy könyv jutányos áron való beszerzésére biztat az első finn háború idején.¹² A költő ugyan mindig is kerülte a hősi fogalmazást, a pate-

⁸ *A hungarológia 75 éve a Tartui Egyetemen; Hungarológia és esztológia az egyesülő Európában – 75 aastat hungaroloogiat Tartu Ülikoolis; Hungarologia ja esitoloogia ühinevas Euroopas, Tartu, 1997. május 22–24. Az Avatud Eesti Fond és a Soros Alapítvány támogatásával rendezte Tõnu Seilenthal professzor és munkatársa, Anu Nurk.*

⁹ Labádi Gizella látogatásunk után a hallottak alapján imígyen összegezte Helena Kangas életrajzát: „Helena Kangas (sz. 1910. június 10. Turku, lánykori neve: Helena Kulovaara) első férje, Einar Kangas halála után férjhez ment az ismert színházi rendezőhöz, Wilho Ilmarihoz (1888–1983), s ma Leena Ilmari néven él Turkuban. 1943 áprilisától a magyar állam újságíró-ösztöndíjasaként egy teljes évet töltött Magyarországon. Hazatérve a rangos Suomen Kuvalehti munkatársa lett – színes színházi kritikáira emlékeznek az olvasók –, majd nyugdíjba vonulása előtt néhány évig egy női lap főszerkesztőjeként dolgozott. Magyarországon sok helyütt megfordult, de legjobban a fővárosban érezte magát. A finn nagykövetség, illetve gyorsan növekvő ismeretségi körének segítségével, valamint jó ízlésének és máig megőrzött fogékonyságának köszönhetően fel tudta térképezni a magyar kulturális és művészi élet aktuális problémáit. Az irodalom, a művészet nem egy nagy alakját meginterjúvolta, s ismereteiről, észrevételeiről a finn közönséget is tájékoztatta a turkui Uusi Aura vasárnapi leveleiben.” Lásd részletesebben: LABÁDI Gizella, *Helena Kangas, egy finn újságíró nő a háborús Budapesten*, Új Holnap, 1997. szeptember, 119–123.

¹⁰ A költőt a költő és drámaíró József Ferenc főherceg feleségéhez, Anna királyi hercegnőhöz kapcsoló életrajzi kapcsolatról, a *Tücsökzene* egyes verseiben a Korzáti-szerelem által ihletett versekbe fonódottságáról lásd SZABÓ Lőrinc *Vers és valóságának* 2. kötetében a *Nem és igen* című vershez adott magyarázatokat (Bp., Magvető, 1990, II, 485); valamint *Az összegezés ideje* című monográfiám (Bp., Szépirodalmi, 1980) 47. és 548–549., valamint a *Szabó Lőrinc hévízi versfűzetéről* írott ismertetésem 44–46. lapjain írottakat.

¹¹ Az MTA Könyvtára kéziratárában, Ms 4683/17.

¹² A Finnugor Kultúrbizottság Magyar Osztályának Szegeden 1940. január 8-án kelt levele, illetőleg a Magyar–Finn Társaság 1940. június 5-i sokszorosított levele (MTA Könyvtára kéziratára, Ms 4680/240; Ms 4684/42). A körlevél leírása a kötetről: „A finnek országáról, népéről, múltjáról, művelődési és gazdasági viszonyairól szóló 320 oldalas, 51 képpel és a legújabb határokat is feltüntető térképmelléklettel ellátott kötetet szerkesztett – a Magyar–Finn Társaság felkérésére és kiadásában – Társaságunk alelnöke dr. vitéz Nagy Iván kultuszminiszteri c. tanácsos »Finnország 1940« címmel. [...] Dr. vitéz Nagy Iván szerkesztő a magyar szakirodalomnak legkitűnőbbjeit szerezte meg a kötet munkatársaiul, akik közül a földrajztudós Teleki Pál gróf, Zsirai Miklós, Csekey István és Kogutowicz

tikus hangnemet, a körlevél hangütése mégis mintha előlegezné Szabó Lőrinc nem sokkal későbbi, a finneket méltató sorozatos megjegyzéseit: „Mindannyian csodálattal néztük azt a meg nem alkuvó küzdelmet, amelyet finn testvéreink 104 napon át folytattak dicsőséges csaták során át függetlenségükért és szabadságukért.”

Szabó Lőrinc 1942 végi vagy 1943 eleji finn fordításai tulajdonképpen – megnyitóságukat tekintve – elhanyagolhatónak mondhatók. Még a finn kultúra avatott közvetítői sem tudtak róluk, hiszen a költő reprezentatív műfordítás-gyűjteményébe se vette fel őket – nem is vehette utóbb, a háború után politikai okokból. A három Koskenniemi-fordítás ugyan egyszer, 1943-ban megjelent az Új Időkben.¹³

Sí-nyomok a hóban¹⁴

Hat pár sí-nyom keletnek; vissza csak
egyetlenegy.
Járórbe indult, elment az a hat,
s öt ott veszett.

Melyik jött meg? S a többi hol van?
Ti tudjátok csak, tündöklő nyomok;

Károly egyetemi tanárok neveit emeljük ki elsősorban.” A könyv: *Finnország, a Magyar-Finn Társaság* kiadása, szerkesztette vitéz NAGY Iván, előszóval ellátta TASNÁDI NAGY András, a bevezető cikket írta gróf TELEKI Pál, [Bp.,] 1940, 287 l., 16 t., 1 térkép.

¹³ Koskenniemi három verse – Szabó Lőrinc műfordításai –, Új Idők, 1943. március 27, 13. sz., 368. A köpftben: „Veiko [sic!] Antero Koskenniemi finn költő, 1885-ben született. Hazájában általában őt tekintik a legkiválóbb mai finn lírikusnak. Irodalmi és tudományos érdemei elismerésül a turkui egyetem tanárává nevezték ki. Országa megbízásából sokat utazik külföldön mint kultúrdiplomata; tavasszal Budapestre várják.” A három vers: *Sí-nyomok a hóban, Katonafiú, 1940 újévére*. A költő hagyatékában megmaradtak a versek finn szövegei, a nyersfordítások gépiratai, valamint a költő kéz- és gépirata (a harmadik vers kéziratának kivételével). A versek alá írva: *Fordította: Szabó Lőrinc*. MTA Könyvtára kéziratára, Ms 4666/28–38. A fordításokat Szabó Lőrinc autográf javítású gépiratai alapján közlöm. A versek a *Latuja lumessa* című kötetből valók, finn címük: *Latuja lumessa, Sotilaspoika, Uusi vuosi 1940*. A szövegeket Lauri Kettunen juttatta el a költőnek, ugyanis mellettük a boríték, amely „Ngs. Szabó Lőrinc író úrnak” címezve érkezett, „Feladó: Prof. Lauri Kettunen, Nagyboldogasszony-u 11–13.” (azaz az Eötvös-collegium). Sajnos a küldemény postai bélyegzőjének dátuma olvashatatlan. A finn nyersfordítást eddig nem sikerült nevesíteni. Rolla Margit a fordításról ezt írja majd utólag, Koskenniemi látogatását bevezető háromhasábos írásában, a Magyar Nemzet 1943. május 15-i számának 9. oldalán: „Ez a rendkívül érdekes arcú, finom mosolyú költő Finnország téli háborúja alatt arcvonalról arcvonalra utazott, éjt, nappalt töltött a katonák között s azután kiadta »Sí-nyomok a hóban« című hazaszeretettől égő gyönyörű verskötetét. (A kötet címversét, a Finnországból magammal hozott új háborús antológiából, egyik írónk magyarra is lefordította.)” 1944-ben pedig az egyiket *A kis katona* címmel az idős finnugrista professzor, Zolnai Gyula is lefordítja, de fordításának publikálására a háborús események következtében nem kerülhetett sor, csak kéziratban őrződött meg; a fordítás öndátálása: „Almádi 944 XII/29 ágyúörgés közben ZGy” (MTA Könyvtára kéziratára, Ms 4156/44).

¹⁴ A kéziratban a „rajzotok” helyett még a „titkotok” szót formálgatja, majd kihúzza. Az „indult” kézíratos szövege a gépiratban és a publikációban is már rövid *u*-val szerepel. Az „eltűnik” és a „múló” a kéziratban és a gépiratban is hosszú *ü*-vel, illetőleg *ú*-val szerepel, csak a publikációban rövidülnek meg. A gépirat utolsó versszakának sorvégén autográf vessző szerepel, és az utolsó szót kézzel nagybetűre változtatta a költő („Hazám”) – mindezek sem a kéziratban, sem a publikációban nem így szerepelnek.

egy hétig még itt lesz a néma hóban,
aztán eltűnik rajzotok.

Múló betűk, mesék a sí-nyomokban,
a tél haván...

Nem baj! Örök vagy, halhatatlan
vagy te, Hazám!

Katonafiú¹⁵

Tizenhat tavasszal a vállain
láttam indulni, szállani

az ellenség, a veszély fele.
Láttam, ragyogott az anyja szeme.

Húgai arcán láttam a pírt.
Száj panaszra egy se nyílt.

Nem nézett vissza a többiekre,
mikor belesíelt a szürkületbe,

nagy, könnyű húzásokkal úgy ment el, ahogy
előbb az iskolába szokott.

Ugy ment, ahogy egykor az apja ment,
tudva, a hívás mit jelent.

¹⁵ Az eredetivel ellentétes poétikai megoldás a harmadik és az ötödik versszak második sora. A finnben a harmadik és a kilencedik versszak második sorában, mindkét helyen azonosan szereplő szöveg („sanaa valituksen ma kuullut en.”) áll, első esetben pont után, nagy betűvel, új mondatként; másodsorra vessző után kisbetűvel kezdődően. A nyersfordítás már változtat ezen, első esetben, önálló mondatként ezt adja meg: „Egy sajnálkozó szót sem hallottam.”; másodsorra vessző után (de pontatlanul, minden sort – így ezt is – nagybetűvel kezdve) így sugallja: „De nem hallottam egy sajnálkozó szót sem.” A fordítás kézirata ezt követné: először új mondatként, nagybetűvel, majd vessző utáni kisbetűvel: „de”. A gépirat és a folyóirat-publikáció visszaállítja a fordításkézirat első variánsát: az első sor végén a pontot, és az ezt követő új mondatot – de az ellentétes köztűzöt (ragaszkodva a nyersfordításhoz) elhagyja. Az ötödik versszakot „s” kötőszóval indítaná a költő-fordító, de ezt már a kéziratban kihúzza. Az első versszak második sorában a kéziratban először (a nyersszöveg szavával) „indulni” szerepel, azután ezt áthúzza, fölé ír egy variáns (”elmenni”), majd visszatér a gépiratban és a publikációban az „indulni” változathoz, véglegesítve azt. A nyolcadik versszak ravatal-leírásában a kéziratban először (a nyersfordítás szerint) „feküdt” szerepel, ezt áthúzza és megjelenik a végleges megoldás: „pihent”. A következő sor jelzői (fordítói kreációként) a kéziratban még „hideg, fekete” sorrendben állnak, utána cseréli fel: „fekete, hideg”-re. Az utolsó versszak első sora (a nyersfordítás szerint: „Amit Finnország földjének szabadsága megkövetel”) a kéziratban a törvénytmondó szöveget egy megszemélyesítéssel-megszólítással személyesebb változatba transzponálná: „Amit követelsz, finn szabadság,” – utóbb a gépirat és a publikálás visszaállítja a tárgyilagosabb hangnemű törvénytmondást: „Amit követel a finn szabadság”. Ékezesi változtatások: a harmadik és a kilencedik illetőleg az ötödik versszakban a kéz- és gépiratbeli ékezet a publikálásból elmarad: „Hugai”, „hugai”, „huzásokkal”.

Aztán még egyszer láttam őt,
mikor tavasszal visszajött:

tizenhat tavasza pihent azon
a fekete, hideg ravatalon.

Az anyja, a húgai szeme sírt,
de száj panaszra egy se nyílt.

Csak csendes imával áldotta a
fiatal hőst az otthona.

Amit követel a finn szabadság,
apák s fiúk mindig megadják.

1940 ujévére¹⁶

Ujév, ha síri bölcsődből kinézel
a világba, és szemed
borzongva küzd a szörnyü sötéttel,
vesd Északra tekinteted!

Ott, a tél hőmezein csatázva,
kardjaival még csattog a fény
és az éj ostromtornyait árva
dacban töri a büszke remény.

Ott még égi erő az igazság,
ott még férfi a férfi, s a hit
tudja az istenek ősi parancsát:
a gonosz meg a gyáva bukik.

Ott látod utolsó órét állani
annak, mi érték, emberi üdv:
társtalan harcol mindazért, ami
a világ kincse mindenütt.

Ujév, ha bölcsődből szemeid
komor földünket bejárják,
tudd meg: Finnország érted is
vívja csatáját!

¹⁶ Az egyébként autográf javítású és ékezésű gépirat (közleményünk szövege) és az Új Idők-beli közlés egyetlen ékezési eltérést mutat: az Új Időkben a címben, valamint az első és az utolsó sorkezdő szóban az *u* hosszú („Ujév”); a gépiraton egy autográf változtatás: „kincs a világnak” helyett: „a világ kincse”, ez marad a publikációban is.

A valaha Budapesten is többször megfordult, Tartuban évekig oktató finn nyelvészprofesszor, Lauri Kettunen¹⁷ verse fordításának publikálásáról nincs is tudomásom.¹⁸

Születésnap i köszöntő a szépség keresőjének

Szikra csapott ki valamikor
Isten szívéből, és ragyogva, égve
hullott alá a földi por
dobogni kezdő emberi szívébe:
a sár áthevült, a por szobra felkelt,
a szikra tette emberré az embert.

De megszületett a Rossz is, aki
gyűlöl szépet, jót, fényt, varázst
s ki szeretné mindenütt oltani
azt a mennyei ragyogást.
Miért a rut, az árny, a becstelenség?
Hogy a lélek leküzdje s nemeseadjék.

Ha tehát szived vágy emészti minden
szépségért és művészetért,
akkor szomjadban már közel az Isten,
s hogy fénylő hazádat elérd,
ő maga visz, őh szépség keresője,
– excelsior! – az ég útján, előre!

Ford.: Sz. L.

Mégis, amikor e téma felvezetésére készültem, irodalomtudományunk nagy öregjének, Németh G. Béla professzornak említvén témámat, megjegyezte – Szabó

¹⁷ Lauri Kettunen (1885–1963) nyelvész, a balti-finn nyelvek kutatója. 1919–1924 között a tartui egyetemen a balti-finn nyelvek professzora, 1925–1953 között a helsinki egyetemen tanít (1938 és 1953 között professzori rangban) észti nyelv és közeli rokonnyelvei témakörben. Finn–észti szótárt készített. Szépirodalmi munkássága: 1944-ben *Sotiva Suomi (Harcoló Finnország)* címmel verskötete jelent meg, 1945-ben magyar témájú regényt publikál *Tisza tulvii – Ilona, Ilona!* címmel. Magyarul megjelent könyve: *Finn évszázadok* (ford. KATONA Jenő, Bp., Könyv és Lapkiadó Rt., 1943). Budapesten többször, hosszabb ideig is tartózkodik, finn részről ő írja alá itt a Magyar–Finn Társaság és a Finnországi Néprokossági Társaságok közötti együttműködési egyezményt, 1941. november 15-én ő tart a magyar rádióban a Kalevala napján előadást.

¹⁸ Lauri KETTUNEN, *Születésnap i köszöntő a szépség keresőjének*. A fordított vers finn címe: *Syntymäpäivä-
vätervehdys erälle kauneuden palvojalle*. A fordítás géppel szignált gépirata (Ford.: Sz. L.) mellett a
nyersfordítás idegen kéztől származó kézirata és a vers finn szövegének gépirata található: MTA
Könyvtára kézirattára, Ms 4666/22–26. Ugyanitt egy hosszú Kettunen-vers magyar műfordítása:
Üdvözlét a finn lottának [sic!]. A vers alcíme: *Luukkanen Fanny látogatása alkalmából, Budapesten, 1942*. (A
nevezett személyiség [1882–1947] 1929 és 1944 között a Lotta Svärd szervezet központi vezetésének
elnöke, 1942. január 26-án részt vett a Gellért Szálló márványtermében tiszteletére rendezett
nagygyűlésen; nevét a gépirat is, a nagygyűlésről tudósító hír is – Északi Rokonsaink, 1942, 6, 109.
oldalán – pontatlanul Luukkonen-ként írja.) A kisbetűs írógépen írott, fordított nem jelölő gépirat
valószínűleg mutatványként, a professzor-költő munkásságát és hazafias retorikáját ismerttetendő
került Szabó Lőrínchez (Ms 4666/27). A fordítást az autográf javítást nélküli gépirat alapján közlöm.

Lőrinc Koskenniemi is fordított. Csak utóbb gondolkoztam el, honnan is tudhatja, feltehetően ifjúkori olvasmányemlékként rögzülhetett benne. Rákérdezésemre ő maga is ezt valószínűsítette. Íme a tanulság: ha egy mű – legyen az akár fordítás is – megszületik, része az irodalmi folytonosságnak. Benne létezik.

A fordítások története olyan jól ismertnek – már megvitatottnak – vélt hazai eseményekhez kapcsolódik, amelyeknek mégis másfajta távlatot adnak ezek a mozzanatok, amelyek egy élethalálharcát vívó nép horizontjáról tekintenek bele a mi közép-európai történelmünkbe. Csak filológia lenne? Bizonyíték: a filológia sohasem lehet: *csak*.

Véletlen szülötte a két költő magyar megszólaltatása: hiszen Szabó Lőrinc csak olyan nyelvekből szeretett fordítani, amelyeket ismert: latin, görög, német, francia, angol volt a sajátja – a többi irodalmakból nyersfordítás vagy közvetítő nyelv segítségével magyarított alkalmilag néhány esetben. De véletlen szülötte a két író tematikai megszólaltatása is. Kettunen születésnapjához köszöntőjének kivételével mindegyik vers közvetlenül kapcsolódik a finn nép hősiek honvédő harcához.¹⁹ Szabó Lőrinc ugyanis saját személyében kategorikusan elzárkózott minden honvédő – és persze minden tágabb értelemben is politikai – verses megnyilvánulástól. Éppen e fordítások keletkezése előtt, 1942. november 22-én a lillafüredi írókonferencián az akkori miniszterelnök – Kállay Miklós – és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök jelenlétében a következőket mondja:²⁰ „Úgy gondolom tehát, hogy elvileg a legtisztább esztétikai ideálokkal és a legbékésebb szándékkal sem áll ellentétben a háborús költészet létezése. Csak arra termett egyéniség, hit és ihlet kell hozzá; ez a kettő azonban [...] sajnos nem a tudatos embertől, nem az akarattól függ.” De ha a maga nevében elhárítólag nyilatkozik is, irodalomtörténetileg elfogadja a lehetőséget: „Tegnap idézték Stefan George példáját. Nagy példa, bár ennek is csak utólag derült ki a nagysága! Ilyen művek létrejöttéhez a belső egyéni – ha úgy tetszik, isteni, démoni – sugallat és parancs és a legszigorúbb művészi tisztaság kell. Az ilyen mű akkor sem vezércikk, akkor sem propagandatermék, ha kardot ránt benne a lélek, és ölni küld. A Türtaioszosz és Petőfik is lehetnek szentek; a művészetben a kitűnő az, ami a vallásban a szent. A legszükségesebb egyéni hit nem árt a műnek, a tehetségnek.” A jelenben pedig éppen a finn példára utal: „Láttam a finn példán, a testvéri finn írók magatartásán, akikkel pár héttel ezelőtt a weimari költői napokon találkoztam, és akik már, sajnos, tudják, mit jelent a haza veszedelme. Talán éppen a szorongás, sőt a rettegés tette őket keményekké és bátrakká, talán az szólaltatta meg a szívüket.”

Szabó Lőrinc esztétaként bárha elismeri jogosultságát, alkotóként távol áll poétikájától az aktualizáló politikai tematika. Ezt megelőzően, 1940 őszén saját-ságos kísérletbe fogott: több hetes, -hónapos, már előháborús katonáskodásának emlékeiből – külön kötetterv céljával – a politikából tudatosan kiemelve, „a spröd anyagból” akart poézist csíholni. Megtapasztalhatta: mégis milyen politikai visszatetszést és támadásokat váltott ki – háború előtt jobbról, utána balról (alig győzte utóbb a jobboldali támadásokat idézni a baloldali támadások kivédé-

¹⁹ A Kettunen-vers pedig feltehetően a Koskenniemi-versekhez kapcsolódik, hiszen őbenne vélték honfitársai a szépség keresőjét: „Ilyen világosan és tisztán a szépség még nem tükröződött a mi költészetünkben” – írta róla az Uusi Suomi; ezt idézi Rolla Margit már említett Magyar Nemzet-beli bemutató cikkében.

²⁰ Szabó Lőrinc beszédének szövegét közöltem a *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, Bp., Magvető, 1989. jegyzetében, 681–686.

sére²¹). Szinte egyetlen aktualizáló nemzeti tematikájú verse, *Az Ipoly ünnepén* című is egy elcsúszott pillanat elemzése: anyja meghatottságát figyeli a régi ismerős táj visszacsatolásának alkalmakor: azt figyeli – meghatottan –, mások hogyan élik meg a meghatottságot. Mintha műfordításban figyelné-tanulmányozná mások megnyilvánulásait. Az esztéta elismerését a műfordító érzékeny figyelme követi.

Mint Lillafüreden említette, George költészetét *utóbb* beteljesedő jóslatként minősíti²² – annak ellenére, hogy az első háborús vereség és az azt követő megalázottság megrendültségében új rendről álmódó George élete utolsó napjaiban személy szerint nem vállalta a harmincas évek elején azt az új birodalmat.²³

Sokkal egyértelműbb a finn költőkre figyelő fordító megnyilvánulása. Nem egyszerű jóslatok beteljesülését vélheti megfogalmazottnak, hanem egy nemrég függetlenné vált nép heroikus függetlenségi harcának poétikai tudatosodását követheti.

A korábbi alig-érdeklődés tulajdonképpen a Lillafüreden is megemlegetett weimari költői napokon (1942. október 7–11.)²⁴ emelkedik megértéssé. Hazatérte után

²¹ Lásd SZABÓ Lőrinc, *Bírákhoz és barátokhoz: Napló és védőbeszéd 1945-ből*, s. a. r., utószó, jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1990.

²² SZABÓ Lőrinc, *Stefan George és az új Németország*, Magyarország, 1940. június 28.; újraközölve: *Magyar sors és Fehér szarvas: Válogatott prózai írások*, szerk. BOGNÁR József, Bp., Magyar Fórum, 1994, 109–110. – „Kevéssel azután, hogy 1918-ban összeroppant a Német Birodalom, a legnagyobb német költő, a Rajna-vidéken élő Stefan George, a főpapi és királyi szellemű, különleges nyelvű és óriási nevelőhatású lírikus, három meglepő költeményt írt és adott ki. Kettőt közülük fordításomban a Magyarország mai száma közöl.” A compiègne-i fegyverletétel alkalmából elégtétellel, kételyt is jelezve, mégis azonosulást feltételezve írja: „Hogy persze az esztéta George, aki nem politizált, in concreto és személy szerint Hitlerre gondolt-e, azt igen érdekes volna tudni. É tekintetben a versek túl korai, 1920–21-es dátuma nemigen engedélyez pozitív választ. Annál kísértetiesebb, hogy húsz év történelmi fejlődése szinte a költő hitéből, és moráljából nőtt ki, a valóság – a politika és a gazdaság új hőseinek hallatlan erőfeszítése révén – szinte egészen az ő eszmei követelményei szerint alakult. Stefan George 1933-ban halt meg.”

²³ Ugyanezt Szabó Lőrinc is tudta, sőt megírta korábbi, 1933-as Nyugat-beli nekrológiájában. Jelzi ugyan ott is, hogy a német költő egyes versei és (a George körébe tartozó Gundolf tanítványának) Goebbelsnek szövegei között „frappáns összefüggések”-et lehet találni, mégis elhatárolja Georgét a hitleri rezsimtől: „Hogy a költő hogyan képzelte ideáljai megvalósulását, azt már soha senki meg nem mondhatja [...] a költő maga nem fogadta el Hitlerrel kinevezését az újjászervezett porosz költői akadémiába.” (Lásd részletesebben monográfiám második kötetében: *Útkeresés és különbeke*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 285.)

²⁴ A Deutscher Dichtertag ekkori magyar résztvevője Szabó Lőrinc volt. Szabó Lőrinc „1942. IX. 14”-én Zilahi-Sebess Jenő miniszteri titkárnak írott intern beszámolóját a *Harminchat év* című, már idézett kötet jegyzeteiben közöltem, 674–680: „Az Europäische Schriftsteller-Vereinigung a birodalom kezdeményezésére tavaly jött létre, 1941 őszén tartotta első kongresszusát Weimarban. Akkor nem utazhattam ki, magyar részről Nyíró József barátom volt jelen. A vezetőség őt kérte fel magyar Sprecherek-nek, képviselőnek, a megítélt megbízást azonban nem vállalhatta el, mert nem volt budapesti lakos és – mint mondta – mert nemigen ismeri irodalmi életünk belső dolgait. Engem ajánlott tehát maga helyett, így kerültem Ullein-Reviczky követ úrhoz és a külügyi sajtóosztály mindenképpen támogatta utazásomat. [...] Kiutazásom előtt Ullein-Reviczky Antal öccselencéjával és Ziegler Vilmos sajtóelőadó úrral volt megbeszélésem, [...] Az Egyesülés maga a mai Európa íróinak baráti egyesülete, szellemi köre kíván lenni, s tulajdonképpen még mindig a szervezés stádiumában van. Német hivatalos helyektől, legalább elvben, független; elnökét, Hans Carossát, igen nemes költőnek és rendkívül tisztelőreméltó, komoly prózaírónak ismerem a műveiből, nagy és mély sikereit igazi írói kvalitásainak köszönheti; és igen okos, tiszta művész benyomását keltette bennem Carl Rothe, az Egyesülés főtitkára, aki csak négy-öt éve szerepel, mint író, akiről a legjobb kritikai véleményeket hallottam, s magam is a legjobb emberi véleményt formálhattam. Az ő személyi általános megítélés szerint arra mutat, hogy az Egyesülés a jelen követelményeinek megértése mellett a tiszta szellemiséget kívánja szolgálni. Az Egyesülés alapszabályokban lefektetett célja a személyes érintkezés és találkozás előmozdítása az európai nemzetek írói közt, közös feladatok megtárgyalása és tisztázása az irodalom minden ágában és szakértői tanácsadás jogi és gazdasági kérdésekben.”

a Magyar Csillagban – a háború idején a magyar írókat szekértáborba gyűjtő folyóiratban – *Búcsú Weimartól* összefoglaló cím alatt²⁵ közölt sorozatában visszavisszatérnek a finn íródelegációról beleszótt lelkes reflexiók. „Finnek talán tizen is” jöttek ide, ámul el az egyedül érkezett magyar költő. Itt találkozik a korábban Magyarországon is járt²⁶ „bűbájos finn írónővel”, Maila Talvióval, „akinek rögtönzött szónoklata úgy meghatott tegnapelőtt a Wartburgban a Sängersaalban”. Erre később is visszatér emlékezésére már a *Repülőgépen* fogalmazott, majd itthon kiegészített részletében is: „A hangok, mondatok összekeveredtek, átnyúltak egymáson. Az asztal másik végéről Maila Talvio emelte poharát: – Auf unsere lieben ungarischen Verwandten...!” Itt ismerkedik meg az utóbb az írónővel egyidőben hazautazó Koskenniemi turkui egyetemi tanárral, aki „az Európai Írók egyik alelnöke, aki Farinellivel a tanácskozásokat vezette.” Jelenlétük felvillanyozza a költőt: „Milyen lelkes csoport voltak ezek a finnek, és hogy szeretnek bennünket, magyarokat” – írja a Magyar Csillagban, már idézett *Búcsú Weimartól* című sorozatában. Koskenniemi vezető szerepéről hazatérve már említett ‘intern’ beszámolójában is megemlékezik:²⁷ „Az Olaszországban időző, gyengélkedő Carossa helyett Koskenniemi finn költő és egyetemi tanár s eccelenza Farinelli elnökölt”.²⁸ Hogyne figyelt volna fel a Goethe-antológiát fordító Szabó Lőrinc Goethe finn monográfiájára.²⁹

Ekkortól kezd érdeklődni a finn költő versei iránt is. És érdeklődéssel kíséri a finn nép hősi háborúját.

Kapcsolatát a finn követtel egy Weimar utáni levélváltásuk dokumentálja.³⁰ Aarne Wuorimaa, Finnország rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere névjegyére kézzel írott sorokkal kéri a költő véleményét:

Sehr geehrter Herr Szabó,

Bezugnehmend auf unser Gespräch erlaube ich nun Ihnen meine Begrüßungsworte zum 6 Dezember in deutscher und ungarischer Sprache zu übersen-

²⁵ SZABÓ Lőrinc, *Búcsú Weimartól*, Magyar Csillag, 1942. december 1., II, 387–389; újraközölve: SZABÓ Lőrinc, *Magyar sors és Fehér szarvas*, i. m., 177–191.

²⁶ Maila Talvio 1937-ben járt Magyarországon, *A darvak* című regényének megjelenése alkalmából (fordította Faragó József, Athenaeum kiad.). Szopori Nagy Lajos szíves közlése.

²⁷ Szabó Lőrinc 1942. IX. 14-én Zilahi-Sebess Jenő miniszteri titkárnak írott, már idézett ‘intern’ beszámolójából: *Harminchat év*, i. m., 677.

²⁸ Ennek a konferenciának finn beszámolóját Mika Waltari írja meg, hasonló szellemben, legfeljebb csak abban különbözik, hogy önmaguk részvételét majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzi, mint Szabó Lőrinc, de az egyetlen magyar résztvevő név nélküliesen szerepel csak nála egy felsorolásban. Koskenniemi szereplését ő is hangsúlyozza: „Tällä tavoin Suomen edustaja ja samalla kokouksen kunniavieras joutui juhlaivikon aikana olemaan keskeisenä henkilönä kokouksissa, ja hänen viisas, maltillinen runoilijanoilemuksensa ja tynnet sanansa olivat omiaan alusta alkaen luomaan tasapuolisuuden tunnetta läsnäolijain kesken.”; Maila Talvióval kapcsolatban ő is megemlíti a wartburgi kirándulást: „Hänen puheensa Wartburgiin tehdyn retken aikana jäi syvästi läsnäolleiden mieleen, niin että kuulin sitä myöhemminkin toisteltavan.” (Suomen Kuvalehti, 1942, 45. szám, november 7., 1386. lap.) [Nagy Judit fordításában: „Így Finnország képviselője, a találkozó díszvendége került az ünnepi hét üléseinek középpontjába, akinek bölcs, megfontolt költői egyénisége és nyugodt szavai kezdettől fogva az elfogulatlanág érzését keltették a résztvevőkben.”; „Beszéde a wartburgi kiránduláson sokakat megfogott, később is többen idézték azt.”]

²⁹ „Gazdag tudományos munkásságából különösen a »Fiatall Goethe«-ről (»Nuori Goethe«) írt könyve tűnik ki, amely évekig tartó kutatómunka eredménye s Goethe fejlődését világítja meg. Most dolgozik a könyv második részén” – írja majd magyarországi látogatása előtt bemutató cikkében Rolla Margit a Magyar Nemzet már idézett számában.

³⁰ Az MTA Könyvtára kéziratárában, Ms 4688/75. és 77. szám alatt.

den mit der bitte freundlichst den ungarischen Text in eine schöne Form zu bringen.

Mit besten Dank im voraus
ihr sehr ergebener

Aarne Wuorimaa
Budapest, 27. 11. 42.

A december 6-i üdvözlő szavak a finn nemzeti ünnepre készültek, a függetlenség negyedszázados ünneplésére művészi műsorral összekötött fogadást adott a követ.³¹ Szabó Lőrinc válaszában fogalmazványát ismerjük:

Excellenz!

Beiliegend sende ich den ungarischen und deutschen Text Ihrer Begrüßungsworte zurück. Die Übersetzung war vollkommen gut und fehlerlos. Höchstens die Leichtigkeit ist es, worin die Änderungen dem Texte etwas zufügen konnten.

Mit besten Grüßen
ihr sehr ergebener

A Reggeli Magyarország³² és az Északi Rokonaink címmel antológiaként, folyóirat funkcióban megjelenő kiadvány is beszámol³³ az 1943. február 24-én a Tiszti Kaszinóban megrendezett finn katonaestről, ahol is finn költők háborús versei hangzottak el vitéz Somogyváry Gyula, Szabó Lőrinc és Vályi Nagy Géza fordításában. A szavalók között a költő akkor már végzős színövendék leánya, Gáborjáni Klára is szerepelt. Itt hangozhattak el a Koskenniemi-fordítások is, amelyek ezt követően nemsokára, március 27-én az Új Időkben jelentek meg.³⁴

Az est után köszönő levelet is kap a műfordító-költő részvétele elismeréséért:³⁵

³¹ A Reggeli Magyarország 1942. december 8-i, keddi száma *A Kormányzó úr táviratot intézett a finn köztársasági elnökhöz* címmel emlékezik meg erről az eseményről is: „A finn nemzeti ünnep alkalmával Wuorimaa Aarne budapesti követ a finn követség palotájában fogadást adott, amelyen megjelent a budapesti diplomáciai testület és a magyar közélet sok kiválósága. A teán Eyssen Irén finn dalokat énekelt, Martey Johanna hegedűművész, Máday Sándorné zongorakísérete mellett finn szerzők műveiből adott elő.” A finn ünnep azért szorult háttérbe, mert december 6-a magyar nemzeti ünnep is volt, Horthy kormányzó neve napja.

³² A Reggeli Magyarország, Szabó Lőrinc munkaadó lapja 1943. február 26-i, pénteki számában, a 6. oldalon beszámol az estről: „*Finn katonaestr a Tiszti Kaszinóban.* A Magyar Katonai Írók Köre az Országos Tiszti Kaszinó dísztermében finn katonaeestet rendezett, amelyen megjelent Aarne Wuorimaa budapesti finn követ és meghatalmazott miniszter is. A műsoron a finn irodalom kiválóságainak műveit adták elő Dienes Andor, vitéz Somogyváry Gyula, Vályi Nagy Géza és Szabó Lőrinc fordításában. Vitéz Aggházy Kamill ezredes bevezető beszéde után Simonffy Margot, Garamszeghy Géczí Sándor, Dálnoki Veress Júlia, Szabó Klára adtak elő. Záróbeszédet vitéz Szinay Béla altábornagy mondott. Az előadás összegező szövegét De Sgardelli Caesar írta és mondta el.”

³³ A hír az Északi Rokonaink 1943-as, 8-as számú kötetének 53. oldalán olvasható, a Reggeli Magyarországhoz hasonló szöveggel.

³⁴ *Koskenniemi három verse – Szabó Lőrinc műfordításai* –, Új Idők, i. h.

³⁵ A levél az MTA Könyvtára kéziratárában található: Ms 4684/85. A géppel írt levelek nélkülözik néhány magánhangzó ékezetét, a közlésben az ékezeteket kiírjuk.

Nagyságos
Gáborjáni Szabó Lőrinc író úrnak
a Magyar Katonai Írók Köre I. tagja.
Budapest.
II. Volkman-u. 8.

KEDVES BARÁTOM!

A Magyar Katonai Írók Köre elnöksége nevében hálásan köszönöm Neked, hogy „Finn katonaest”-ünk színvonalát gyönyörű műfordításaidal emelni voltál szíves s az est előkészítési munkáiban Körünk titkárát értékes tanácsaidal támogattad.

Öszinte nagyrabecsüléssel köszönt

igaz híved

Budapest, 1943 évi február hó 26-án.

vitéz Szinay Béla
a Magyar Katonai Írók Köre elnöke

A költő korábbi jugoszláviai, majd bulgáriai utazása mintájára az 1943-as évre, Hankiss János professzor és államtitkár társaságában egy svéd-finn útra is felkészül. Erről először Hankiss János tudatja mint debreceni egyetemi tanár, az Egyetemi Francia Intézet igazgatója:³⁶

Kedves Barátom!

A tavalyi bulgár út mintájára ez év augusztus-szeptemberében a kultuszminisztérium finnországi és svédországi városokba küld bennünket. Az úton való részvételre ezzel szeretettel fölkérlek. Fontos nemzeti missziónk lesz, a részleteket szóval.

Az út kb. 2–3 hétig tart. Előadásokat tartunk mind a két országban. Költségeinket a kultusz viseli.

Szeretettel várja válaszodat

s e levél igen *bizalmas* kezelését kéri igaz barátod:

D., 43. III. 11.

Hankiss János

Az utazás a Magyarországon járt kulturális delegáció látogatásának³⁷ viszonzása lenne. Erre a látogatásra célzott a Koskenniemi-fordításokat kísérő szövegében Szabó Lőrinc is: „Országá megbízásából sokat utazik külföldön, mint kultúr-dip-

³⁶ A levél az MTA Könyvtára kéziratárában található: Ms 4681/223.

³⁷ Ez a látogatás nemzetközi jelentőségű volt, az észt Eesti Sõna [Észt Szó] című újság 1943. március 6-i számában – szinte Hankiss professzor felkérő levelével egyidőben – *Soome kultuuritegelasi külastab Ungarit* címmel előre jelzi az eseményt: „Ungari valitsuse kutsel sõidab mais 10 Soome kultuuritegelast Ungarisse. Ungarisse sõidavad teiste seas Helsingi ülikooli rektor prof. Nevanlinna, kirjanikud Koskenniemi ja Arvi Kivimaa, geoloogiaprofessor Eskola. Samal ajal on Budapestis näitus, mis käsitleb soome-ungari hõimuküsimusi. Ungarlaste vastukülaskäik Soome toimub septembris.” (Anu Nurknak, a tartui egyetem tanamõjének szíves közlése.) [Nagy Judit fordításában: „Finn kulturális küldöttség látogat Magyarországra. A magyar kormány meghívására tíz finn kulturális személyiség utazik májusban Magyarországra. Magyarországra utaznak többek között professzor Nevanlinna, a Helsinki Egyetem rektora, Koskenniemi és Arvi Kivimaa írók és Eskola, a geológia professzora. A látogatással egyidőben finn és magyar nemzeti kérdésekkel foglalkozó kiállítás rendeznek Budapesten. A magyarok viszontlátogatására szeptemberben kerül sor.”]

lomata; tavasszal Budapestre várják.” Május 14-én, pénteken reggel elindult Helsinkiből, majd pedig „a magyar királyi kultuskormány még a múlt év őszen történt meghívásának eleget téve, szombaton délután a menetrendszerű bécsi gyorssal finn kulturális küldöttség érkezett Budapestre. A küldöttség vezetője V. A. Heiskanen, a helsinki tudományegyetem tudós geodézia tanára, tagjai pedig Rolf Nevanlinna, a helsinki egyetem rektora, Jussi Paatela, a helsinki műegyetem rektora, H. [sic!] A. Koskenniemi költő, a finn írók szövetségének elnöke, Eino Saari egyetemi tanár, B. Honkasalo helsinki egyetemi tanár, Aarno Turunen helsinki egyetemi tanár, L. A. Puntila kapitány, a finn művelődési alap megvalósítója, Arvi Kivimaa író, a helsinki Népszínház igazgatója és Timo Mikkilä zongoraművész. [...] A finn tudósok magyarországi tartózkodása alkalmával, melynek során Debrecenbe és Kolozsvárra is ellátogatnak, behatóan fogják tanulmányozni a magyar közoktatás, valamint a tudományos és művészeti élet legújabb eredményeit. A finn vendégek több mint egy hétre tervezett magyarországi tanulmányi látogatása bőséges alkalmat nyújt a magyar–finn kultúregyezmény alapján a finn–magyar szellemi együttműködés további baráti kifejlesztésére és elmélyítésére.”³⁸ A látogatás programjáról a lapok részletesen tudósítanak, majd hazatérésük után az MTI Helsinkiből megküldi az Uusi Suomi berlini tudósítójának Koskenniemitől hazatérőben kért nyilatkozatát:³⁹ „A tíznapos magyarországi látogatás a finn csoport tagjai számára tíz egymástkövető ünnepnap volt – mondotta a többi között.

Magyarország kormányzója és a magyar miniszterelnök hosszabb beszélgetéssel tüntette ki a csoport tagjait és a fogadtatás mindenhol a lehető legszívélyesebb volt. A finn csoport minden tagja hálás azért, hogy utunk nem végződött Budapesten, hanem tovább vezetett a keleti egyetemi városokba, ahol az ősi magyar kultúra még nagyobb bizonyító erővel tárult az utas elé, mint a fővárosban. A magam részéről meglepett az a finn nyelvtudás, amely a többi között megnyilatkozott a finn vendégekhez intézett beszédekben is. Nem volt kisebb élmény az sem, amikor például egy kisebb faluban a magyar gyermek-énekkar tiszta finn nyelven elénekelte a finn himnuszt.

A háború természetesen ráveti árnyékát a magyar életre is, nagy vonalakban azonban azt a benyomást szerezhettem, hogy *Magyarország ebben a tekintetben érintetlenebb, mint a legtöbb európai ország* – fejezte be nyilatkozatát Koskenniemi, Finnország nemzeti költője.”

Koskenniemi előadásáról a többi között mind a Magyar Nemzet, mind a Reggeli Magyarország szerdai száma tudósít. A Magyar Nemzet a napi program főcímébe emeli a költőt: *Koskenniemi finn egyetemi tanár előadása*.⁴⁰ És ezzel az eseménnyel is kezdí a beszámolót: „A Magyar–finn társaság a Gellért Szálló Dunatermében hétfőn délután előadóestet rendezett, amelyen V. A. Koskenniemi turkui egyetemi tanár, a finnek legnagyobb élő költője, a finn írók szövetségének elnöke, »A költészet mint a finn szabadság előharcosa« címmel tartott előadást.” Az előadás lefolyásáról és tartalmáról a Reggeli Magyarország számol be részletesebben:⁴¹ „A Finn–Magyar Társaság előadóestjén megjelent Antal István nemzetvédelmi propaganda miniszter, Aarne Wuorimaa finn követ és Walter Horn ezredes,

³⁸ Reggeli Magyarország, 1943. május 16., 5.

³⁹ Magyar Nemzet, 1943. május 28., 6.

⁴⁰ Magyar Nemzet, 1943. május 19., 6.

⁴¹ A finnek és a magyarok legerősebb közös jellemvonása a szabadságvágy. Kállay Miklós miniszterelnök kihallgatáson fogadta a finn kulturális bizottságot, Reggeli Magyarország, 1943. május 19., 5.

katonai attasé. Nagy Emil ny. miniszter elnöki megnyitója után Zsirai Miklós egyetemi tanár finn nyelven üdvözölte a megjelent finn vendégeket." Az előadást imígyen ismerteti: „V. A. Koskenniemi előadásában párhuzamot vont a finn és a magyar költészet között. A két nemzet – hangoztatta – ma is ugyanazokért az eszmékért harcol és ugyanazt a kultúrát védelmezi a keleti veszedelemmel szemben. A finnek és a magyarok legerősebb közös jellemvonása az, hogy mindkét nemzetben rendkívül élénken él a szabadság vágya. Éppen ezért a két nép költészetében a szabadság állott az első helyen. A finn költők évszázadok során mindig a nemzet sorsdöntő pillanataiban emeltek szót a szabadság érdekében. A finn népi öntudat Magna Chartája a *Kalevala*. A magyar és a finn nép élete folytonos harc volt a pusztá létért. Ez a harc talált élénk visszhangra a két nép költészetében. Mind a két nép hallgatott költőinek szavára, mert úgy érezte, hogy a költők a népi felfogás kifejezői és a nép lelkületének adnak hangot.”

A hasonló – valószínűleg központi kommuniké alapján közölt – ismertetések után a sikert a Magyar Nemzet idézett tudósítása részletezi jellemzőbben: „Hosszantartó meleg tapssal fogadott előadásáért Nagy Emil elnök mondott köszönetet. Az előadást hallgatósa rendkívül hosszan és melegen ünnepelte a finn költőt és egyetemi tanárt nagysikerű előadásáért.”

Szabó Lőrinc a Magyarországon járt finn íródelegáció prózaíró tagjával családilag is barátságot kötött, hazatérve Arvi Kivimaa azonnal köszönőlevéllel emlékezik budapesti napjaira.⁴²

Herm Dichter
Lőrinc Szabó
Volkmann utca 8.
Budapest

Helsinki-Munkkiniemi,
Tiilimäki 16.,
den 11. VI. 43

Lieber Herr Szabó,

glücklich aus unserer Reise nach Ihrer schönen Heimat zurückgekehrt habe ich endlich die Gelegenheit, Ihnen und Ihrer Frau Gemahlin für Ihre grosse Freundlichkeit herzlichst zu danken. Die sonnigen Nachmittagsstunden in Ihrem Heim sowie auch unser Zusammensein während des Theaterabends⁴³ gehören zu meinen kostbarsten Erinnerungen aus Ungarn, und ich habe auch an die hiesige Presse sagen können, wie tiefen Eindruck Ihre Persönlichkeit auf mich gemacht hat.

⁴² A levél az MTA Könyvtára kéziratárában található: Ms 4682/294.

⁴³ Mint Kivimaa sajtóbeszámolójában is megírja, Shakespeare *Julius Caesarjának* Németh Antal rendezte nemzeti színházi bemutatójára kísérte el Szabó Lőrinc a színházigazgató író. Az Áprily új fordításában hangzó felújítás ekkor friss eseménynek számít. Galamb Sándor Magyar Nemzet-beli ismertetésének elején éppen a történelmi tragédia aktuális kapcsolódásaira utal: „Világtörténelmi időkben világtörténelmi vonatkozású és jelentőségű tragédia! Históriai sorsfordulat idején egy kétezer évvel ezelőtt lepergett hasonló erejű átalakulást szemlélni, lehet-e ennél izgatóbb és érdekesebb művészi élmény? [...] Julius Caesar kitapintja a kor érverését. Merészen az élre szökken s kezébe ragadja a kormányzás gyeplőjét. De valahogy a módszerben elvétí a dolgot. Nagyon is körmösen nyúl a régi életformákhoz. Buknia kell. Azonban a szabadsághős, az idealista Brutus is hiába magyarázza a tömegnek, hogy miért merítette törét Caesarba. [...] A nép tombolva helyesel. Szobrot akar emelni a szabadtónak és azt kiabálja: Ó legyen Caesar!” A kritikus éppen a jelenetek példaerejének, történelmi megismételhetőségének sugallatát említi a rendezés érdeméért. (Magyar Nemzet, 1943. május 25., kedd, 5.)

Ich hoffe vom Herzen, dass Sie im August nach Finnland fahren werden. Es wird uns eine aufrichtige Freude sein, Sie und Ihre Reisekameraden hier empfangen zu dürfen.

Mit besten Grüßen und Wünschen
stets Ihr

Arvi Kivimaa

Majd a Suomen Kuvalehti magazinban *Lőrinc Szabó, eräs unkarilainen ja eurooppalainen* címmel portrét közöl a költőről.⁴⁴ A cikk eleje inkább az utazást követő publicisztika, a cikk körülbelül kétharmada vonatkozik a költőre: „Sangen voimakas kirjallinen mielipide koroittaa *Lőrinc Szabón* nykyisen Unkarin johtavaksi lyirikoksi; arvovaltainen kritiikki näkee hänessä suuren runoilijan. Jos runoilijan henkilöllisyys ja hänen työnsä edes jossakin määrin ovat samastettavia, tukee *Lőrinc Szabón* oma olemus mitä vakuuttavimmin hänen kirjalliseen toimintaansa kohdistuvaa arvostusta. Salamanterimaisen herkkä älyllinen valppaus, luotettava sydämellisyys ja miltei tiedemiesmäinen omantunnon tarkkuus ovat hallitsevia ominaisuuksia tässä kookkaassa, hiukan kumaraissa mieheessä, joka aina on valmis hillityn tulisesti keskustelemaan nykyyhetken kulttuurin pulmakysymyksistä. Szabó on unkarilainen, mutta myöskin eurooppalainen, hänen kääntäjänasteikkonsa on uskomattoman laaja, sillä se ulottuu Espanjasta pohjoismaihin ja Ranskasta Puolaan. Hän on tehnyt epätavallisia palveluksia maansa kulttuurielämälle yksinomaan lyriikan kääntäjänä; ja kuitenkin tämä tulkitsijan-toiminta on hänen työnsä toissijainen osa. Hänen omat kootut runonsa sisältävät seitsemän kokoelmaa, ja hänen uusimmista runoistaan kuvastuu läheltä elettynä nykyinen sota-aika. Sillä *Lőrinc Szabó* on rintamaupseerina ottanut osaa nykyiseen idänsofaretkeen, ja neljästäkymmenestä kolmesta ikävuodesta huolimatta hän edelleenkin on maansa puolustusvoimien palveluksessa.⁴⁵ Hänen suhtautumisessaan sotaan ei ole paatosta; hän tilittää tätä kokemusta nykyaikaisen hermoihmisen tavalla. Goethen koulua käyneenä humanistina hänellä on oma arvoporrastuksensa; siihen kuuluvat ne inhimilliset hyveet, jotka sodan tavattomissa koettelemuksissa näyttäytyvät kenties selvempinä kuin missään muualla.

Minulle henkilökohtaisesti liittyy Budapestin-muistikuvaan *Lőrinc Szabón* ja hänen kotinsa henki mitä läheisimmin. *Lőrinc Szabón* runoilijakoti sijaitsee Budapestin lumoavan vehmaassa periferiassa, korkealla. Miljoonakaupunki näkyy sinne kastanjain, pyökkien, tammien ja plataanien loppumattoman paljouden takaa auringon hehkuttamana, monimuotoisena korkokuvana. Isäntä on uhrannut vieraalleen koko iltapäivänsä. Hän lähtee vielä illaksi mukaan Unkarin Kansallisteatteriin, missä Antal Némethin ohjaama *Julius Caesar* saa juhlanan ensiesityksensä. Hyvään keskieurooppalaiseen tapaan vietämme näytännön väliajat ulkoilmassa; kuljemme keskustellen teatteritalon ympärillä, missä suurkaupungin liikenne humisee omaa taukoamatonta säveltään. *Lőrinc Szabó* häviää omille teilleen vasta sitten, kun pieni seurue on näytännön jälkeen siirtynyt aterialle läheiseen baariin, – häviää maksettuaan salaa laskun, jonka summaa hän ei millään ehdolla suostu ottamaan vastaan; hän katoaa mieluummin.”⁴⁶

⁴⁴ 1943, 27. szám, 801. *Szabó Lőrinc, aki magyar és európai.*

⁴⁵ Téves információ: Szabó Lőrinc katonaként sohasem hagyta el az ország területét.

⁴⁶ Nagy Judit fordításában: „Irodalmi körökben Szabó Lőrincet a mai magyar líra vezéralakjának tartják; a tekintélyes kritika nagy költőt lát benne. Ha a költő személye és munkássága valamelyest azonosítható egymással, Szabó Lőrinc személyisége igen meggyőzően támasztja alá a költészetéről írt

Közben a finnországi viszontlátogatás hivatalos előkészítése folytatódik. Erre utal Arvi Kivimaa írásának utolsó mondata is: „Ehkäpä hän valmista suomalaisille vierailleen ystäväillisen koston tilaisuuden ensi syksynä Helsingissä.”⁴⁷ Hankiss János pedig már mint államtitkár írja következő hivatalos levelét:⁴⁸

Nagyságos
Szabó Lőrinc úrnak,
író és hírlapíró,
Balatonföldvár.

Budapest, 1943. július hó 7-én.

KEDVES BARÁTOM!

Mint bizonyára tudod, a finn kultúrdelegáció látogatásának viszonzására magyar kultúrdelegáció kiutazása készül s ebbe Téged is tisztelettel felkérlek.

A küldöttség előreláthatólag augusztus 23-án indul s kb. szeptember 8-án érkezik vissza.

Az általam kijelölendő városokban (finn és svéd földön) előadást is méltóztatnál tartani (a delegáció tagjai bizonyos sorrendben felváltva szerepelnek.)

Utazásod és ellátásod költségeit természetesen mi viseljük.

Tekintettel a válaszáadás sürgősségére, nagyon kérlek, légy kegyes irodámmal (Marsovszky Angéla, VKM minisztérium, telefon: 121-164) postafordultával közölni, hogy részt vehetsz-e ebben a küldöttségben s mi lenne előadásod tárgya.

Igaz tisztelettel
őszinte híved:

Hankiss János

kritikákat. Szalamandraszerűen érzékeny intellektuális éberség, megbízható kedvesség, és szinte tudósi lelkiismeretesség a meghatározó vonásai ennek a magas, kissé hajlott férfinak, aki mindig kész tüzesen, de visszafogottan vitatkozni a modern kultúra legfontosabb kérdéseiről. Szabó magyar, de egyben európai is. Fordítói skálája megdöbbentően széles, Spanyolországtól Skandináviáig és Franciaországtól Lengyelországig terjed. Szokatlanul nagy szolgálatot tett országa kulturális életének már pusztán versfordítóként is; ez a tolmácsszerep azonban másodlagos Szabó munkásságában. Összegyűjtött művei hét kötetből állnak, és legújabb verseiben visszatükröződik a közlőről megélt háborús időszak. Mert Szabó Lőrinc fronton szolgáló tisztként vett részt a keleti hadjáratban, és negyvenhárom évétől függetlenül jelenleg is országa hadseregében szolgál. Háborúhoz való viszonyában nincsen pátoasz; tapasztalataival az érzékeny modern ember módján vet számot. Mint a goethei iskolát megjárta humanistának, értékrendje azokból az emberi erényekből épül föl, melyek a háború szörnyű megpróbáltatásai közepette talán még egyértelműbben mutatkoznak meg, mint más körülmények között.

Egyik legkedvesebb budapesti emlékem Szabó Lőrinc és otthonának szelleme. Szabó Lőrinc költő-otthona Budapest egyik igéző, zöldövezeti külvárosában, magasan fekszik. A milliós nagyváros innen gesztenye-, bükk-, tölgy- és platánfák végtelen sokasága közül látszik naptól hevített, sokszínű domborműként. A házigazda egész délutánját vendégeinek szánta. Este elkísér bennünket a Nemzeti Színházba, ahol a *Julius Caesar* ünnepi bemutatóját nézzük meg Németh Antal rendezésében. Jó közép-európai szokás szerint a felvonások közötti szünetet a szabad levegőn töltjük; beszélgetve sétálunk a színház körül, ahol a nagyváros forgataga zúgja szünet nélküli dallamát. Szabó Lőrinc csak akkor hagyja ott vendégeit, amikor a kis társaság az előadás után egy közeli bárba tér be vacsorára, – eltűnik, miután titokban kifizette a számlát, melynek összegét semmi szín alatt nem hajlandó elfogadni tőlünk, inkább otthagya bennünket.”

⁴⁷ „De talán alkalmat ad finn vendégeinek a baráti bosszúra majd az ősszel, Helsinkiben.”

⁴⁸ A levél az MTA Könyvtára kéziratárában található: Ms 4681/224.

Balatonföldvári dolgozó-nyaralásáról a költő azonnal megírja a jó hírt feleségének:⁴⁹ „Ma jött meg a kultusz meghívása is (Hankiss): finn-svéd út, VIII. 23–IX. 8. – Előadást is kell tartani. Erről még ne szóljunk senkinek.” A feleség örömmel nyugtázza, egyben gyakorlatiasan mindjárt a svéd követre, Matuska-Comáromy Péterre gondol, akinek házában laknak éppen a Volkmann utca 8-ban:⁵⁰ „Örülök a finn-svéd útnak. Talán még Matuska kint lesz. Az asszony hétfőn utazik Koppenhágába.” Hamar megérkezik a jóváhagyó válasz:⁵¹ „A svéd- finn utat említheti Matuskánénak, sőt említse, ha még nem utazott el.”

Szabó Lőrincben az érdeklődés az útra való készülés ihletében tovább munkál. Itt lép be a képbe Helena Kangas, az ösztöndíjas évét Magyarországon töltő turkui újságíró, aki ez alatt az év alatt alakult át fiatal egyetemistából érett asszonnyá: két fényképe tanúsíthatja a különbözést.⁵² A költő – bár az asszony emlékezte szerint futólag találkozott a követségi teadélutánokon korábban is – akkor figyelhetett fel rá, amikor a delegáció magyarországi tartózkodása idején mindenhová elkíséri Koskenniemi. Emlékezése szerint a Koskenniemi-verseket is hallotta a költő leányának, Gáborjáni Klárának előadásában, tehát a korábbi – februári⁵³ – műsornak ez a részlete megismétlődhetett Koskenniemi magyarországi szereplése idején is. Annak pedig dokumentuma is maradt, hogy ő juttat el Szabó Lőrinc-hez 1943 júniusában egy kis Koskenniemi-kötetet.⁵⁴

Aztán minden füstbe ment. Előbb csak elnapolódott, 1943. augusztus 9-én a Magyar–Finn Társaság céges papírján az ügyvezető alelnök a következőket írja: „Kedves Barátom! A magyar kulturális küldöttség finnországi útjának 1944. májushónapjára [sic!] történt elnapolása miatt a megküldött útleveledet, fényképeket és katonai iratokat mellékelten küldöm meg.”⁵⁵

Aztán még egy békebeli mozzanat: „Wuorimaa Aarne finn követ szívesen látja Szabó Lőrinc urat és feleségét pénteken, január hó 14 n. 19 órakor hangversenyre, utána tea. Smoking. V. K. 268-656 Kelenhegyi-út 20.”⁵⁶ Az ugyanezen hangversenyre szóló meghívót megtaláltam Helena Kangas emlékei között: Zathureczky Ede hegedült, a szép fiatalasszonynak fényképet is dedikált a művész. Ezek a teaesteken többször találkozik a vendég ösztöndíjas asszonyka és a költő. Személyesen mégis csak hazatérése előtt meri felkeresni a költőt a szerkesztőségben barátnője, a már említett Marjatta társaságában. Ekkor dedikálja – éppen születésnapja dátumát írva – a Wachter Klára készítette ismert fényképét a költő: „Kangas Helenának Szabó Lőrinc 1944 III. 31”, illetőleg az eleje tett *Összes verseit*: „Kangas

⁴⁹ Szabó Lőrinc 1943. július 9-én, pénteken kelt levele: *Harminchat év, i. m.*, 250. sz. levél, 583.

⁵⁰ Szabó Lőrincné 1943. július 10-én délután Budapestről kelt levele: *Harminchat év, i. m.*, 251. sz. levél, 584.

⁵¹ Szabó Lőrinc válasza Balatonföldvarról, 1943. július 12-i levelében: *Harminchat év, i. m.*, 252. sz. levél, 586.

⁵² A tulajdonában lévő két fénykép bemutatja a változást, az utóbbit finn származású barátnője, a finnországi magyar lektor, Weöres Gyula felesége, Marjatta készítette. – A két fénykép megjelent az Új Holnap idézett 1997. szeptemberi számában.

⁵³ Amikor Helena Kangas még nem tartózkodott Magyarországon, tehát azt nem láthatta.

⁵⁴ „Gehrter Herr Szabó! Ich sende Ihnen hiermit das kleine Gedichtbuch von Koskenniemi – und bitte um Entschuldigung, dass ich es erst nun tue. Ich mitfüge auch einige Brotkupongen für die, die Sie uns Finnen gaben dort in Eden Espresso. Ihr Helena Kangas.” A „Budapest 20. 6. 1943.” keltezésű – betűhíven közölt – levél az MTA Könyvtára kéziratárában található: Ms 4682/78.

⁵⁵ A teljes levél az MTA Könyvtára kéziratárában található: Ms 4684/46.

⁵⁶ A meghívó az MTA Könyvtára kéziratárában található: Ms 4688/76.

Helénának sok szeretettel és jókívánsággal Szabó Lőrinc Budapest, 1944 március 31.⁵⁷ Búcsúzáskor Szabó Lőrinc kéri az újságírónt, havonta váltsanak levelet, hiszen érdeklődik a finnországi viszonyok iránt. Utazás és egy talán kifejlődő kapcsolat helyett marad a búcsú és a tervezett levelezés egy leendő finnországi találkozás reményében. Az első levélváltásra még sor is kerülhetett. Megérkezik az első részletes beszámoló levél Finnországból, Helena Kangastól:⁵⁸

Turku 12. 7. 1944.

Szabó Lőrinc!

Sok üdvözlét von hier und von mir. Jól vagyok és *nagyon remélek*, hogy Maga is jól van. Ne tessék túl sokat dolgozni! – Már három hónapja itthon vagyok és magyar nyelvet majdnem elfelejtettem. Lehet hogy mégis most is beszélni tudném egy kicsit, ha lenne itt valaki, kívül beszélni, de írni olyan nehéz. Nem is próbáltam írni leveleket magyarul. Lusta, buta vagyok.

Má beszéltem Koskenniemivel Magarol és wir haben entschlossen dass ich soll in Valvoja – literarisches Zeitschrift wie Magyar Csillag – von Ihnen schreiben és ő fog einige Gedichte finnül fordítani. Nem tudom mikor a cikk kész van, de a munka nekem nagy öröm. (Wissen Sie, in mein tägliches Arbeits- oder Vergnügungs-! -programm gehört heutzutage immer ein Gedicht von S. L. Ezt nagyon pontosan – genau – fordítani – nur Prosaübersetzung! – is kell.) Vielleicht sollte ich für diesen Artikel etwas genaueres auch von Ihrem curriculum vitae wissen. Ha Maga abból nekem valamit írni wollte, wäre ich sehr dankbar. Es ist doch természetesen nem okvétlenül notwendig.

A finnek a háboru miatt most se egészen pessimiszták. Lehet hogy buták vagyunk, de mégis hiszünk – glauben wir – a jóságban – an die Güte der Menschen – un solange man glaubt, ist man auch stark, nicht war!

Meine besten Grüsse

Kangas Helena.

Címem:

Helena Kangas,

Uusi Aura szerkesztőség,

Turku, Finnország.

P. S. Küldtem egyszer a cikket Anna-főherzegnőről. Ich hoffe, dass sie es bekommen haben.⁵⁹

Ich warte keinen Antwort!

A levélre egy 390-es szám van ráütve: ugyan melyik cenzúrahivatal nyáladzotta rá? És hiába mentegetőzik, hogy a válasza igényt sem tart, az megíródott, és – csodák csodája – meg is érkezhett.⁶⁰ Persze rajta egy újabb szám: 135.

⁵⁷ A dedikált fénykép és verskötet Helena Kangas tulajdonában.

⁵⁸ A levél az MTA Könyvtára kéziratárában található: Ms 4682/79. A levél jellege megkívánja, hogy az ékezésben is pontosan kövessem a gépírt szöveget.

⁵⁹ Az emlegetett cikket Helena Kangas nem találta meg.

⁶⁰ A levél eredetije Helena Kangas tulajdonában, a xeroxot róla, kérésemre, Labádi Gizella küldte el. Az autográf javítású levél betűhív szövegét közöljük.

Lorenz Szabó, Schriftsteller, Budapest, II. Volkmann utca 8, – an
Frau Helena Kangas, Redaktion Uusi Aura, Turku, Finnland.

Budapest, den 2-ten August, 1944.

Liebe Helena Kangas!

Heute früh reiste meine Tochter, Klara, nach Salzburg, zu den Sommerkursen des salzburger Musikinstitut's für Ausländer. Sie bekam nämlich ein Stipendium. Ihr Mann reiste mit. Morgen früh fahre ich zum Plattensee, ich habe 2 Wochen Urlaub. Und als ich heute Abends nach Hause kam, fand ich Ihren Brief vom 12. VII. Es freut mich sehr, dass Sie sich meiner erinnern. Deshalb antworte ich gleich. Denn lasse ich heute die Antwort, so bleiben Ihre lieben Zellen gewiss wieder unerwidert. Wie es mit dem vorigen Briefe geschah. Unendlich viel hab ich zu tun, das verdirbt meine Sitten. Doch konnte ich Ihren Artikel über Architerttuatar Anna – schrieb ich gut das Wort „Erzherzogin“? – der Hoheit übergeben: und zwar in Alcsut, wohin sie uns eingeladen hatte für Pfingstensonntag. Da sah ich auch die vielen-vielen Kinder zu gleicher Zeit auf dem Bilde und im Leben. Sie freute sich sehr, zeigte folgenden Tags den Artikel Herrn Wuorima, und bat mich, ihren Dank gelegentlich Ihnen überzugeben. Das tue ich hiemit. Ich sehe aus Ihrem Brief, dass Koskerniemi sich ein wenig noch meiner erinnert: ich lasse ihn herzlichst grüssen! Ich habe Ihr Land wirklich lieb gewonnen, und werde nie Ihren Glauben und Ihre einfache Festigkeit vergessen! Neuerdings war ich eines Abends bei Excellenz Wuorima: es ist gut mit Finnen zusammen zu sein. Kaufte letzte Woche ein schönes, grosses Buch: Die Finnische Kunst von Onni Okkonen.⁶¹ Denke viel auch an Arvi Kivimaa. Unser Direktor vom Nemzeti Színház, Antal Németh, ist inzwischen enthoben worden; sein Nachfolger ist Aladár Kovách; das wissen Sie eventuell aus den Zeitungen. Das Leben ist, seit Sie weg sind, ein wenig notwendigerweise härter geworden, neue allgemeinen Sorgen kamen; doch man muss hoffen. Literarisch konnte ich in den letzten Monaten sehr wenig arbeiten, ich bin zu sehr in Anspruch genommen. Die heutigen Erlebnisse sind, leider, zu nichts zu gebrauchen, besonders, wenn man nicht destruktiv wirken will. Ah, ich hasse so sehr alle meine Schwachheiten! Doch sind die Dichter schon meistens so; und sie sollten freie Zeit, viel freie Zeit haben, dass sie das Gefühlte und Gesehene bearbeiten können. Die Zeitschrift Magyar Csillag ist inzwischen eingestellt worden; eine bebilderte Wochenschrift Magyar Tükör erscheint diese Woche zum erstenmal.⁶² bei dieser konnte ich die Rolle des Chefredakteurs nicht übernehmen, da die heutige Zeit keine wirkliche, rege, ständige literische Produktion möglich macht und anderes interessiert mich innerlich nicht. Später, wenn wirs erleben! Jezt am Balaton werde ich aber einiges schreiben, und soll Gedichte von Francis Jammes übersetzen, dies habe ich schon vor einem Jahr einem Verlag versprochen. Machte ich Sie auf die halb-philosophischen Werke vom Ernst Jünger aufmerksam? Lesen Sie etwas von ihm; er ist ein deutscher Hauptmann, zur Zeit wahrscheinlich in Paris, seine Essays sind sehr seltsam und tief, und das Kriegstagebuch 1940:

⁶¹ Onni OKKONEN, *Die finnische Kunst*, Berlin, Wilhelm Limpert Verlag, 1943 (a könyvet Porvooban nyomtatták, Söderström nyomdájában).

⁶² Szabó Lőrinc pontatlanul írja a hetilap címét: Magyar Ünnepe, szépirodalmi és művészeti képes hetilap, Budapest, 1944. augusztus 4-től december 15-ig húsz száma jelent meg; szerkesztői: Vörösvári István és Bágyoni Váro András; munkatársai között vannak: Erdélyi József, Herczeg Ferenc, Kovách Aladár, Mécs László, Sinka István, Szabédi László, Szabó Dezső, Tatay Sándor, Weöres Sándor és természetesen maga Szabó Lőrinc is. (Lakatos Éva és Nagy Csaba szíves közlései.)

„Strassen und Garten“. Übersetzen sollte man das ins Finnische! Besten Dank für Koskenniemi Versprechen für Übersetzung von Gedichten von mir, und auch für Ihre Hilfe. Sie wünschen Lebensdata von mir. Unmöglich so schnell etwas wesentliches mitzuteilen. Bin geboren in Miskolc, Vater Lokomotivführer, lernte im Kollegium zu Debrecen, lebe seit 1918 in Budapest, bin Calvinist, 44 Jahre, habe zwei Kinder. Wünschen Sie es, so werde ich einen Artikel über meine ersten Kindheitserinnerungen schicken, was man eventuell als Feuilleton abdrucken kann – später! Jetzt ist nur der Krieg wichtig. Schreiben Sie, bitte, wie versprochen, jeden Monat; ich werde möglichst antworten. Jetzt schrieben Sie halb ungarisch, halb deutsch: das war sehr witzig und ich sehe daraus, dass Sie noch vollkommen gut einen ungarischen Brief verstehen könnten; dennoch antwortete ich deutsch, so gut es mit geht, denn ich glaube, das verkürzt die Arbeit der Zensur.

Und jetzt leben Sie wohl, liebe Gnädige Frau, Alles Gute wünscht Ihnen und Ihren Landsleuten herzlichst

ih
Lorenz Szabó

A Weimarban elkezdődött kapcsolattartás a magyar költő és finn társai között megszakadt. Koskenniemi már nem fordítja le Szabó Lőrinc versét, a prózai portré sem készül el a finnek számára a magyar költőről. A finn írók azután éltek tovább életüket. Szabó Lőrincre pedig – éppen a weimari kapcsolatok miatt is – sok megpróbáltatás szakadt. Mégis, mind Koskenniemi lefordított versei, mind Helena Kangas utolsó levele mintha majd a *Tücsökzene* legbizakodóbb soraiban⁶³ visszhangzana tovább:

mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem, –
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.

Nem hiába utal a *Napló* Finnországra és Kangas Helenára: a magyar költő számára a háború után egy másfajta út lehetőségét villanthatták fel. Legalábbis vágyakozásában.

Kabdebó Lóránt

⁶³ A gályarabok szobra = *Tücsökzene*, 110.

GYAPAY LÁSZLÓ

A RECENZIÓÍRÁS ELMÉLETI HOZADÉKA

(Kölcsy kritikaelméleti töredékei a tízes évek közepéről)*

Kölcsynek a filozófiához való viszonya rávilágít szellemi karakterének egyik fontos vonására. Fiatalon és nagy lendülettel veti bele magát a bölcselet tanulmányozásába. „1808-ban kezdék filozófiát tanulni – emlékezik –, s ez megkapott. Másik évben is, midőn már jurista voltam, a filozófia történetével sok időt tölték.”¹ Ez a magányos stúdium oda vezetett, hogy 1815-ben, huszonöt évesen Döbrentei Gábornak azt írja, hogy szívesen készítené az Erdélyi Múzeum számára értekezést a görög filozófia történetéről, mivel az ifjúkora legkedvesebb stúdiuma volt, és sok jegyzetet készített a témáról.² Ezek a jegyzetek az alapjai a *Görög filozófia* című töredékben maradt írásnak, melyről 1823-ban úgy beszél, hogy inkább szíven fekszik, mint talán barátja, Szemere Pál gondolná.³ A megkezdett munka befejezését még 1836-ban is napirenden tartja, és tervezi, hogy tanulmányát az Athenaeumban folytatásokban közli. Filozófiai érdeklődése persze nem korlátozódott az antik bölcseletre, hiszen ifjúkori jegyzetei és levelezése egyebek között Descartes, Holbach és Kant tanulmányozásáról és mély megértéséről tesznek bizonyosságot.⁴ Feltűnő azonban, hogy soha sem érzett indítást arra, hogy az önmagára és a világra reflektáló ember alapkérdéseire a szakfilozófia eszközeivel kíséreljen meg felelni, a görög bölcselet története ellenben egész életében a megírandó tárgyak között szerepelt. Annak lehetünk tanúi, hogy egy nagy hagyományú gondolkodásmód megismerése arra készítette, hogy törekedjen minél jobban tisztába jönni e gondolkodásmód természetével és illetékességi körével. Ennek eszköze a filozófiatörténettel való foglalkozás. Hasonló viszonyulás figyelhető meg nála a vallással kapcsolatban is, hiszen a *Töredékek a vallásról* című nagy tanulmánya éppen a filozófiával szemben próbálja a vallás természetét és illetékességi körét meghatározni. E magatartás alapja az az igény, hogy az általa művelt szellemi tevékenységre folyamatosan reflektáljon. Ezen alapállás művészeti tevékenységére is jellemző. Példaként talán elég felidézni, hogy ifjúkori költői gyakorlatával való szakítását egy „Matthisson elsőbb verseiről olvasott” recenzióval valamint pesti ba-

* Ez az írás Kölcsy Ferenc összes munkáinak az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadásához készült műhelytanulmány (OTKA szám: T 018294).

¹ Kölcsy Ferenc Szemere Pálhoz, Pozsony, 1833. márc. 20. KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 1990 (a továbbiakban: KÖLCSEY), 142.

² Kölcsy Ferenc Döbrentei Gáborhoz, Álmossd, 1815. máj. 3. KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., 1960 (a továbbiakban: KÖM), III, 177. Filozófiai stúdiumairól vö. Kölcsy Kazinczy Ferenchez, Álmossd, 1813. okt. 21. KÖM III, 97.

³ Kölcsy Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. ápr. 6. KÖM III, 277.

⁴ Vö. SZAUDER József, *Kölcsy, Kant s a görög filozófia* (Egy nagy író romantikus válságának első esztendeje: 1810) = SZ. J., *A romantika útján: Tanulmányok*, Bp., 1961 (a továbbiakban: SZAUDER 1961), 163–179; KÖLCSEY Ferenc *Kiadatlan írásai 1809–1811* (Kölcsy és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból), kiad. BÁNHÉGYI György, SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., 1968; Kölcsy Szemeréhez, Pozsony, 1833. ápr. 12. KÖM III, 538.

rátai és Berzsenyi hatásával magyarázza.⁵ A reflektáltság ilyen erős igényét látva nem meglepő, hogy kritikusai gyakorlatának már a kezdetén felbukkan ez az új tevékenységre reflektáló műfaj, a kritikaelmélet.⁶

* * *

Kölcsey kritikaelméleti munkásságának megrajzolását egy kronológiai kérdés tisztázásával kell kezdeni, amire az alábbiakban teszünk kísérletet. Ismereteink szerint a szakirodalomban csupán az 1960-as és e nyomán az 1975-ös kiadás utal arra, hogy Kölcseynek van egy, az 1810-es évek közepéről származó kritikaelméleti írása.⁷ Ezek a jelzések mindössze annyit árulnak el, hogy a megjelenés alapján 1829-hez sorolt *Jegyzetek a kritikáról és poézisről* című töredéknek van egy 1815-ből származó korábbi változata, mely mind a mai napig kiadatlan. A *Jegyzetek* 1829-es besorolását a szakirodalom egyhangúan elfogadta,⁸ és így gyakorlatilag semmi figyelem nem fordult az 1815-ös változat felé. Ebből a helyzetből következik, hogy Kölcseynek a 10-es évekből származó kritikaelméleti gondolatairól egyáltalán nem esett szó.

Az alábbi fejtegetéssel szeretnénk ráirányítani a figyelmet Kölcsey 10-es évekbeli kritikaelméleti gondolataira. A' *Poësis és Kritika* című 1815-ből való változat⁹ keletkezése magyarázható azzal, hogy Kölcsey röviddel első kritikája megírása után szükségesnek érezte, hogy a kritikus tevékenységre elméletileg reflektáljon. További motivációja lehetett, hogy Csokonairól készített recenziója kapcsán Döbrenteiivel nagyon tartalmas levélváltásba bocsátkozott,¹⁰ ami arra készítethette, hogy a recenzióban szükségszerűen kifejtetlen kritikusai előfeltevéseiről értekező prózát írjon. A források vizsgálata arra a meggyőződésre vezetett, hogy semmi nem indokolja, hogy a *Jegyzetek* létrejöttét az 1829 körüli időre tegyük. Sokkal hitelesebbnek tűnik számunkra az az elképzelés, miszerint a *Jegyzetek* nem sokkal A' *Poësis és Kritika* után keletkezett.

A' *Poësis és Kritika*: Kölcsey első kritikaelméleti töredéke

A recenzeáló Kölcsey egyik jellemző vonása, hogy egyszerre művel gyakorlati kritikát és foglalkozik a kritika elméleti kérdéseivel. Diákkori írásait nem számít-

⁵ Kölcsey Kazinczyhoz, Debrecen, 1811. dec. 6. KÖM III, 53.

⁶ Vö. CSÁSZÁR Elemér, *A magyar kritika története: Az irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Bp., 1925, 60–62.

⁷ KÖM I, 654, 1310, 1331; KÖLCSEY Ferenc *Válogatott művei*, vál., kiad., jegyz. FENYŐ István, Bp., 1975, 346.

⁸ Lásd az újabb szakirodalom legfontosabb hivatkozásait: SZAUDER József, *Génius szállítás... = SZAUDER 1961, 246–247; FENYŐ István, Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., 1976, 276–277; ROHONYI Zoltán, *Kölcsey Ferenc életműve*, Kolozsvár–Napoca, 1975, 154–155 (a továbbiakban: ROHONYI 1975); MEZEI Márta, *Kölcsey és az Akadémia = „A mag kikél”: Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 84–85; ROHONYI Zoltán, *Adalékok a kritika élettanához: Kölcsey és Berzsenyi vitája = R. Z., „Úgy áll meg itt, pusztán”: Közélet XIX. századi irodalmunkhoz (Esszék és tanulmányok)*, Bp., 1996, 162 (a továbbiakban: ROHONYI 1996). Mezei Márta és Rohonyi Zoltán utal az 1815-ös változatra.

⁹ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2832, ff. 47–49.

¹⁰ Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1815. ápr. 17. Élet és Literatura (a továbbiakban: ÉLit), 1827, 114–117; Kölcsey Döbrenteihez, Álmossd, 1815. máj. 3. ÉLit, 1827, 117–124; Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1815. máj. 15. ÉLit, 1827, 124–126; CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990, 248–253 (a továbbiakban: CSETRI 1990).

va,¹¹ első teoretikus tanulmánya *A' Poësis és Kritika* című töredék. Az autográf kézirat a „Cseke. Julius' 3dikán 1815.” keltezés áll.¹² Ez az egyetlen adatunk az írás keletkezési dátumára, mivel sem Kölcsey fennmaradt levelezésében, sem egyéb iratokban sehol nem találtunk utalást erre a műre. A jelenleg elérhető források alapján tehát nem lehet eldönteni, hogy Kölcsey a publikálás szándékával vagy anélkül, esetleg Döbrentei felkérésére, vagy csak saját magának, gondolatai tisztázására írta ezt az eszmefuttatását. A kimutatható szellemi hatások a kéziratban feltüntetett dátum hitelességét nem vonják kétségbe.

A' Poësis és Kritika létrejöttében meghatározó szerepe lehet a Csokonai-kritika kapcsán Döbrentei és Kölcsey között kialakult vitának. A szerkesztő ugyanis általános elismerésen túl alapos bíráló megjegyzésekkel fogadta Kölcsey recenzióját. A részletkérdéseken kívül két felfogás körül alakult ki közöttük jelentős vita. Az egyik a kritika hangnemével, a másik pedig a zseniről vallott nézetekkel volt kapcsolatos.

Az első kérdésről szólva Döbrentei a „Recenzióink' csendesebb tónusa' helyreállítását” óhajtott,¹³ míg Kölcsey saját gyakorlatát védte, és az élesebb hangú ítéleteket vette védelmébe ezt kérdezve: „Soha sem szabad tehát megmondani, hogy ez a' Munka jó, de még itt vagy amott lehet jobb is...”¹⁴ A pengeváltás tétje, a Csokonai-recenzió elfogadtatásán túl, a magyar irodalmi életben meghonosítandó bírálatok hangnemével és módszerével kapcsolatos elvi állásfoglalás kialakítása volt.

A zseni-felfogás körül kibontakozó vitát Kölcsey tipológiája váltotta ki. A Csokonai-recenzió idevágó bekezdése szerint vannak igazán nagy alkotók, akik minden körülmények között jelentős művet tudnak alkotni, és vannak, akik csak szerencsés korban születvén emelkedhetnek a legnagyobbak közé. Shakespeare és Goethe az előbbi, Horatius és Vergilius az utóbbi csoportba tartozik Kölcsey ítélete szerint.¹⁵ Saját nézeteinek kifejtését Döbrentei az elismerés szavaival kezdi. Az első levélváltásban¹⁶ a vita nem zsenielméleti kérdésről folyik, hanem arról, hogy Goethe valóban a legnagyobbak közé tartozik-e. A zseniről és a kritika hangneméről folyó vita Döbrentei május 15-i levelében kapcsolódott szorosan össze:

„Recenseálnunk [...] igen jó: lám magam kívántam, de [...] ne olly heves megtámadásokkal [...]. Én szeretem a' Geniet – még kicsapongásaiban is; 's nem fogom olly kurtán, mint te venni látszol. Mit használ a' száraz Regulák' kielégítése: ha az Egész hidegen hágy? [...] Barátom, a' Genie büszkén tekint le sasrepültében az őt lerángatni akaró Kritikusra; 's valamint ez rázza annak munkája mellett fejét, úgy az kaczagdogál aprólék kifogásain. Te, mint Recenziódból látom, jó Psychologus vagy: figyelmezz hát arra is, hogy a' genialitás és magas kifejezés, vad elhányás és szilaj repülések közt van; [...] a' Genienek kell magát a' csinos ízléstől vezéreltetni – de, reszkessen e az aesthetikai Postulatumok' be nem töltése miatt, ha minden legkisebbet szorosan be nem töltött?! A' Kritika felette sokat segít; 's akkor nagyon szeretem, ha nem felette feszes. Szabad megmondani, hogy ez a'

¹¹ Vö. GYAPAY László, *A Csokonai-bírálat keletkezése és hatása Kölcsey pályájára (A feladat meghódítja emberét)*, ITK, 1996, 228.

¹² OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2832, f. 47.

¹³ Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1815. ápr. 17. ÉLit, 1827, 115.

¹⁴ Kölcsey Döbrenteihez, Álmosd, 1815. máj. 3. ÉLit, 1827, 120.

¹⁵ KÖLCSEY, *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések*, KÖM I, 404.

¹⁶ Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1815. ápr. 17. és Kölcsey Döbrenteihez, Álmosd, 1815. máj. 3. ÉLit, 1827, 114–124.

munka jó, de ez vagy más hibák vagynak benne; hanem mindent egy szóllással ne sujtson le; 's a' Recensio' tonusát a' humanitásnak szelíd színe nagyon kedves-sé teszi: átaljában kívánom, hogy az állíttatnék fel közöttünk."¹⁷

A vita e pontján Döbrentei megpróbálja Kölcsey kritikusi szigorának elvi alap-ját kitapintani. Arra a következtetésre jut, hogy lényege az esztétikai szabályok és a zseni egymáshoz való viszonyában keresendő. Szerinte ugyanis Kölcsey az utóbbit túlzott mértékben alárendeli az előbbinek. Csak valószínűsíteni tudjuk, hogy Kölcsey válaszolt erre a levélre, de a levél tartalmát nem ismerjük, és mivel levelezésük itt egy időre megszakadni látszik, még vitájuk lecsengéséről sincs semmi adatunk. A *Poësis és Kritika* című töredéket viszont részben úgy tekintjük, mint Kölcsey reflexióját Döbrentei idézett levelére. Érdekes jelenségnek lehetünk tanúi: úgy tűnik, hogy Kölcseyből éppen a Döbrentével folytatott vita váltja ki a vitapartnere nézeteihez igen közel eső elméleti fejtegetését. A *Poësis és Kritika* ugyanis nagyon szoros szemléleti kapcsolatot mutat Döbrentei egy korábbi leve-lével, melyről Csetri Lajos Szauder József felvetése nyomán meggyőző elemzés-ben mutatja ki, hogy szerzője későbbi nagy összegző tanulmányának, az Erdélyi Múzeum III. füzetében (95–117) megjelenő *Magyar Literaturát illető jegyzések*nek alapja volt.¹⁸ Csetri elemzését azzal lehet kiegészíteni, hogy Döbrentei kérdéses levele jelentős hatást tett Kölcseyre. Döbrenteinek ez a korábbi levele így szól:

„A' hyperbolákkal, 's átaljában, Figúrákkal 's Tropusokkal telyes írás épen nyelve a' Költőnek; és nyelvének kell lenni, még minekelőtte a' Rethorikát tanulta volna. Állíts nekem valakit elé, a' ki annak tanulása után hozhatja írásába a' sok-nemű, különös, meglepő, érzékenyítő, elragadó, kifejezéseket, ha azok önmagából nem jönnek. És épen mivel a' Költőben praxisban van, theoria nélkül, ezen írás-módja, azért ragadtatik el általak. Minden csendes megfontolás abstractumokkal való foglalatосkodás kedvetlen előtte, az ő ifjui phantasiájának istenekkel-társal-kodó világában; Materiája önmagából ömlik; ír a' társaságban is; – nyelvével pe-dig nem igen gondol (*aus Mangel an Stoff denkt man leicht zu sehr an die Sprache*; mond a' szökdőső phantasiájú Jean Paul); de, lassanként hűlvén tűzéből, mely-ben előbb egeket ostromolni is kész lett volna, megáll repülésében, nyugszik, gon-dolkozik; ez állal 's a' Kritika által ítélete erősödik; ekkor leül Versei mellé, melyeket előbb neki csupán a' természet' lángolása gyújtott, nézegeti, gondolko-dik; úgy van mint a' Képiró, ki elkészített genialis munkája mellett, melyet fel-hevüléssel dolgozott, csendesen ül, nézegeti, ítéletgi magában a' vonásokat, itt világosság kell még, itt több kinyomás, itt karaktervonás; így a' Költő verseivel; megbizonyosodott érzése sugdos neki: ez csak szópompa, ez itt nem eléggé tiszta vagy világos kifejezés, ez nem a' tárgy' tulajdonságát festő szó, itt nincs eurhyth-mia, itt nincs erő, ez itt alatt mászó, nincs egység a' munkában, nincs logikai rend; azonban reszketve olvassa a' már sokak' ítéletén keresztülment 's mindentől fel-ségesnek talált munkát, látja ott a' bevégzett írás mi legyen? 's minthogy a' tökél-letességnek bizonyos elrejtett sejdítésével kell bírnia, méregeti a' magáét, 's min-dent a' mit igaz Szépnek nem lel, irgalom nélkül kitorli; végtére feláll csendes bizodalommal, 's a' magával vívó Ifju felett lebegett Muzsa isteni csókját adja neki, 's ezt mondja: így légy fiam, és én halhatatlanságot adok neked; e' szerint, mint a' Kollégiumi Deák, a' ki elsőbb esetekben, midőn a' Csinos-Világ' tónusát még nem ismeri, pedánt, otromba, fás, nevetséges a maga viseletében, de utóbb

¹⁷ Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1815. máj. 15. ÉLit, 1827, 124–125.

¹⁸ CSETRI 1990, 228–239. Vö. SZAUDER József, *Génius sz áll...* = SZAUDER 1961, 230–231.

igyekezetei, észrevételei 's az Illendőnek érzése által egészen mássá változik, lesz en a' Költőnek lelke is, megtisztítva mindentől, a' mi phantasiájának aranyos rongyai voltak ugyan, de, egybe-állítva, hogy gyönyörűséget szerezzenek, nem; kitisztult érzése megmarad, csendesebb de méltóságosabb gyúladás teszi azokat szavakká 's olyanokká, mellyek a' jobb szívnek győzelmét vesznek; phantasiájának merész repülése most is szabadon teremt, egybe-alkot, de csak a' Megpróbáltat, a' valóságos Nagyt, a' Tisztát veszi be ítéltető érzése: most menjen bátran; költése örökre fenn marad."¹⁹

Döbrentei és Kölcsey írásának legfontosabb közös mozzanata, hogy a remekművek létrejöttét, illetve a művészet fejlődését mindkettő az alkotó veleszületett látásmódja meg művészi nyelve (költészet, festészet stb.) valamint a korábban létrejött magas színvonalú alkotásokra való reflexió kölcsönhatásából magyarázza. További közös mozzanat, hogy mindkét felfogás szerint a maradandó művek létrehozásának egyik mellőzhetetlen alanyi feltétele, hogy a tehetséges művész érezze magában a tökéletességnek valamilyen homályos képzetét, melyet művével megközelíteni törekszik. „Minden Lélekben megvan a' Tökéletnek (Perfectum) ideája – így Kölcsey –, 's ezen Tökélet minden különböző formák alatt is épen oly szükségesen Egy, mint az Istenség. A' Geniének teremtvő Lelke magában érzi azt 's nem tudva igyekszik elérni,"²⁰ Döbrentei szerint pedig a művész egyik kritériuma az, hogy „a' tökéletességnek bizonyos elrejtett sejdítésével kell bírnia".²¹

E két szöveg közötti kapcsolat kimutatását nagyban gátolta, hogy A' Poësis és Kritika című írást egyetlen kiadás sem vette fel önálló műként, a Jegyzetek a kritikáról és poesisról című továbbfejlesztett változatát pedig a jelentős kiadások és a szakirodalom Toldytól mostanáig, a megjelenés alapján, 1829-es műnek datálta, vagy időrendben oda sorolta be,²² az első gyűjteményes kiadás pedig, mint a tanulmányokat általában, évszám nélkül hozta.²³ Szauder József olyannyira 1829-es írásnak tartotta a Jegyzeteket, hogy Génusz száll... című tanulmányában a Kölcsey-féle génusz-fogalom fejlődése végpontját vélte ebben a műben felfedezni: „Nem követhetjük végig [Kölcseyt], a génusz romantikus felfogásában: de a fejlődés érzékeltetésére lássuk a gondolatnak hosszú évek fölötti átívelését, mely a zsenit oly szépen, higgadtan meghatározó »Jegyzetek a kritikáról és poesisról« időpontját – 1829-et – a tizennégy év előtti problémákkal – egy 1815-i levél vallomásával – köti össze."²⁴ Ezzel szemben úgy véljük, hogy a Jegyzetek keletkezési idejének a kiadás dátuma alapján történő meghatározását a Kölcsey-életmű semmilyen ténye sem támasztja alá.

Mivel kiadatlan műről van szó, a Függelékben betűhíven és szövegkritikai jegyzetekkel közöljük Kölcsey ezen töredékét.

¹⁹ Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1813. nov. 20. ÉLit, 1827, 97–99.

²⁰ KÖLCSEY, A' Poësis és Kritika. Lásd a Függelék 4. bekezdését.

²¹ Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1813. nov. 20. ÉLit, 1827, 98.

²² KÖLCSEI KÖLCSEY Ferencz Minden munkái, I–VIII, 2. bőv. kiad., kiad. TOLDY Ferencz, Pest, 1859–1861, III, 208; KÖLCSEI KÖLCSEY Ferencz Minden munkái, I–X, 3. bőv. kiad., kiad. ANGAL Dávid, Bp., 1886–1887, III, 270; CSÁSZÁR, i. m., 60; KÖLCSEY Ferenc Összes művei, kiad. KERESÉNYI Dezső, Bp., [1943], 820; KÖM I, 654, 1310, 1331; SZAUDER 1961, 246–247; KÖLCSEY Ferenc Válogatott művei, vál., kiad., jegyz. FENYŐ István, Bp., 1975, 346; ROHONYI 1975, 154–155; FENYŐ, i. m., 276–277; MEZEL, i. m., 84–85; ROHONYI 1996, 162.

²³ KÖLCSEY Ferencz' Minden munkái, I–VI, szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Pest, 1840–1848, III, 118–128.

²⁴ SZAUDER József, Génusz száll... = SZAUDER 1961, 246.

Jegyzetek a kritikáról és poesisről: az átdolgozott változat

(a) A két változat összehasonlító vizsgálata

A két változat közötti különbségek világos áttekintése érdekében kompiláltunk egy olyan változatot, melyben a *Jegyzetek* szövegére rávetítettük *A' Poësis és Kritika* szövegét.²⁵ Az eltérő eredetű részeket különböző betűtípusokkal jelöltük:

– **kövér betű:** olyan szövegrész, mely a két változatban azonos, vagy tartalmilag közel áll egymáshoz;

– **apró betű:** olyan szövegrész, mely csak *A' Poësis és Kritika*-ban szerepel;

– **normál betű:** olyan szövegrész, mely csak a *Jegyzetek*-ben szerepel.

Az apró betűs részek kivételével tehát ez a változat azonos a *Jegyzetek* szövegének azzal a részével, mely párhuzamos *A' Poësis és Kritika*-val. Minden bekezdés előtt feltüntettük, hogy a maguk eredeti helyén hányadikként álltak. A szögletes zárójelbe tett számok *A' Poësis és Kritika*-ra, a kapcsos zárójelben lévők pedig a *Jegyzetek*-re utalnak. Van példa arra, hogy Kölcsey megbontott egy-egy bekezdést. Ilyen esetben a megfelelő zárójelben a bekezdések egyes mondataira is utalunk.

A *Jegyzetek* utolsó kétharmadát itt azért nem közöljük, mert nincsen benne olyan részlet, mely szoros tartalmi megfelelést mutatna *A' Poësis és Kritika* bármely részével. A *Jegyzetek*-ben tehát *A' Poësis és Kritika* minden mondatának tartalmi megfelelője megtalálható a teljes [2.] és a [3.] bekezdés harmadik mondata kivételével. Van *A' Poësis és Kritika* kéziratának egy utolsó, olvashatatlanságig áthúzott bekezdése, melyről nem tudjuk, hogy megfeleltethető volt-e a *Jegyzetek* valamely részével.

A' Poësis és Kritika meg a Jegyzetek a' Kritikáról és Poesisről című tanulmánytöredék kompilált szövege

[1.] {1.}

A' nagy könyv, azt mondá Kallimachus, nagy gonosz; 's ezen mondást még inkább lehet a' mi időnkre alkalmaztatni; mivel a' tárgyak ki lévén merítve, kevés hozattathatik fel olyan, a' mi már sokszor ne mondatott volna: ritkának adatott pedig az a' tehetség, melly a' régi dolgoknak is új szint tud kölcsönözni. Ezen jegyzéske itt elől nem akar egyebet, hanem hogy olvasóink a' felvett cím alatt valamelly rendszeréntvaló értekezést ne várjanak, mellyben a' Görögöktől és Rómaiaktól fogva a' legújabb korig világra jött principiumok szakadatlan renddel fognának felállíttatni. Semmit sem kerülök inkább, mint azt: nehogy másokat tanítani láttassam; 's mindenütt csak saját szűk olvasásomnak 's gondolkodásomnak resultumait szeretem a' közönségnek bemutatni. Innen van, hogy írásomban hézakok vagynak; 's principiumim nincsenek iskolai szorossággal kifejtetve. A' gondolkozó fej ítéletet hoz a' resultatumokról a' principiumokra és viszont; 's az ilyenekre nézve Montesquieunek tanácsát követnünk illik: nem mondani el mindent; 's a' mit mondunk is csak azért mondani el, hogy az olvasó gondolkodásra ébresztessék.

[2.]

Nem rég az ideje, hogy Magyar könyveink némely idegen Tudós-Újságokban Recensensekre akadtanak, Nyelvünkön pedig mind ez ideig annyira újság recenseáltatni, hogy Iróink a' Kritikának legszelidebb gáncsait is nehezen láttatnak szenvedni. Szükség, úgy hisszük, hogy a' Kritikáról való Ideákat formáljunk magunknak.

²⁵ Mindkét szöveget kézirat alapján közöljük: OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2832, ff. 47–57.

[2.]

A' Poesis, mint a' szép mesterségek általán fogva, érzéseken fundáltatik, 's érzéseket veszen czélba. Az érzés az emberi lélekből fejlík ki; 's minden a' kibén ez a' kifejlés egy vagy más úton akadályt nem szenvedett, alkalmas lehet, valamely poetai művnek becsét kisebb vagy nagyobb mértékben érezni. Természetes, hogy itt az érzés alatt egyedül a' szépnék, 's az azzal határos felségesnek, nagynak, kellemesnek st. érzését kell értenünk; a' mit a' testiségtől kölcsönözött szóval *ízlésnek* szoktunk nevezni. 'S ezen ízlés teszi a' józan Kritikának fundamentomát.

[3.]

De ki nem tapasztalhatta, hogy kevés dolog van a' világon, a' mely több individualis változásoknak lenne kitéve: mint az ízlés? Ki nem tudja, mi számtalan ízlésbeli nem csak különbséget, de ellenkezést is lehet észre venni nem csak egymástól messze, vagy egymáshoz közel fekvő tartományoknak lakosaikban, de ugyan azon földnek fijaiban, még ugyan azon miveltségi ponton álló emberekben, sőt ugyan azon de más más helyhezetben levő individuumban is? Következik, hogy ha valaki a' maga mindenkori személyes ízlését veszi egyedülvaló sinórmértékül; 's annál fogva akarja valamely költeménynek becsét megítélni: elkerülhetetlenül önnkényes 's akaratos kívánságokat fog előterjesztetni, melyek mind a' művész geniejével, mind az olvasó ízlésével számtalanszor jőnek ellenkezésbe.

[4.]

Az ízlés, azt írta egykor Voltaire, *csak kétféle: jó és rossz*. Azonban itt az a' kérdés támad fel: hogyan kell tehát a' jót a' rosztól legbizonyosabban megválasztanunk? 'S felteszem hogy ezen megválasztáson keresztülestünk; de nem magában világos e, hogy a' jó és jó közt is temérdek különbség és számtalan lépcső foghat helyt: mely különbséget és lépcsőt egyedül az individualis ízlés eszközlése által soha meg nem határozhatunk? A' még boldog Werther az Odysseának vidám geniusával társalkodik; a' már boldogtalan Werthert csak Ossiánnak komoly mósája gyönyörködteti: 's megengedhetjük e neki, hogy a' maga két ellenkező állapotja szerint különböző ízlését a' Kritikának mértékévé tehesse?

[5.]

Ha tehát a' Kritika meghatározó állításokkal akar fellépni, nem individualis érzéseken kell magát felemelnie; hanem közönségesen az emberi lélek természetéből szükség bizonyos tapasztalásokat kivonnia, hogy általok bizonyos közönséges törvényeket állapíthasson meg. 'S ha magunkat a' szántsándékos pyrrhonismustól megóvjuk, nem fogjuk az illy közönséges törvények lehetőségét kétség alá vonni. Mert Homértól fogva Virgilig, és Tassóig és Miltonig és Klopstockig; Aeschylustól fogva Shakespearig és Calderonig, Götheig és Schillerig st. minden személyes különbözőzés és elhajlás mellett is épen úgy egyeknek találjuk a' szépnék, bájosnak, nagynak, felségesnek vonásait: mint a' morális nagyság érzelmeit Camillban és Hunyadiában, Leonidásban és Zrímben, Timoleonban és Vashingtonban.

[A 3. bekezdés az első mondat kivételével.] [6.]

Említenem sem kell, hogy a' szóban forgó törvények csak úgy vehettek vagy vehetnek lételt, ha már előre művészek tűntek fel, kiknek a' természet kebeleibe hintette a' mesterségnek magvait; mely magvak azon bámúlatra méltó művekben fejlenek ki, melyeket genie-munkáknak szoktunk nevezni. Ott áll saját pompájában az Isteni mív, 's alkotója nem tudja honan és miként jöve az, egy tekintet reá 's a' Lélek siet újabb teremtetésekre. A' philosoph elmerül az illy művekben, 's a' művről általhat az alkotó lélek vizsgálására; kilési azon karaktert jelentő vonásokat,

mellyek egyenesen a' lélek sajátságából jönnek; kilesi azon elhajlásokat, mellyeket a' tárgy tevé szűkségekké; 's ezer megegyezésekből, 's ezer külömbiségekből regulákat von ki, mellyekről a' művész nem gondolkozott: épen úgy, mint az okoskodó ember nem gondolkozott azon formákról, mellyeket a' vizsgálódó bölcs az okoskodásból kivont, 's a' Logikában öszveszerkeztetett.

[7.]

Igy származnak tehát azon közönséges törvények, mellyeken a' vezérlő theoria felépül, nem magának a' Kritikusnak agyából, hanem a' természetből. A' természetet pedig azért kell a' Genienek mozdúlataiban nyomoznunk: mivel a' Genie nem egyéb, hanem a' külömben szélyelszört természeti erőknek és érzelmeknek bizonyos felüleg alatt nagy bővségben történt öszvefolyása. Ezen öszvefolyás az ingredientiaknak egymáshoz való proportiója szerént külömböző felülegek alatt külömböző változásokat szenvedhet, 's külömböző következéseket húzhat maga után. Innen van az a' számlálhatatlan sokféleség, mellyet a' költői productumokban találunk. De mind ezen sokféleségben a' közönséges cél még is ugyan az marad. Mert minden költőnek arra kell törekednie, hogy a' melly érzést célba vett, azt a' lehetséges erővel érdekelje. Minden érzésnek pedig bizonyos határai vagynak, mellyeken a' Költő által nem hághat a' nélkül, hogy céljával ellenkező extremumokra ne vetemedjék. A' költői közönséges cél tehát az említett határok felé sietésben áll; 's a' tökéletnek lépcsőjét a' közelítésnek kisebb vagy nagyobb volta határozza meg.

[4.] [8.]

Ezen tökéletnek ideája tisztábban vagy homályosbban minden egészséges lélekben feltaláltatik; 's minden külömböző formák alatt is épen olly szükségesen egy az: mint az Istenség. A' Genie teremő lelke hathatósan érzi azt magában, 's törekszik utána. A' philosoph vizsgálódó lelkében pedig örök jobbitgatásnak ingere támad fel általa; 's innen van, hogy a' philosoph épen a' genieművekből kivont regulák szerént állítja fel az *Ideált*, mellyet a' legerősb Genie sem érhet el egészen: úgy a' mint Platonnak gondolatjaként az isteni értelem sem alkothatott a' gyarló materiából minden részben tökéletes világot. „Íme, így szoll a' Genienek a' Philosoph, íme az *Ideál*, mellyet felállítottam: mint valamelly Polykleti kánont; 's mellynek felállítására magad vezérlettel. A' te műveid nincsenek illy símák, nincsenek illy magokkal mindég és mindenben egyformák: mint ez az én kánonom kívánná; de nem is fogom tőled kívánni, hogy magadat e' szerént igyekezzél képezni. Te erősb vagy, mint sem hogy segédre lenne szűkség, 's makacsabb, mint sem hogy hibáidat megjobbíthatnád. 'S magok ezek a' te hibáid nagy voltodrol tesznek bizonytságot. Azonban engedd meg, hogy azok előtt, kik nem bírnak olly erővel, mint te; még is éreznek vonattatást követni a' szépet, a' nagyot és tégedet; hogy ezek előtt az én kánonom fedezze fel azt, a' mi a' te műveidben jó és hibás. Az illyenek hasonlítsák öszve műveidet az én kánonommal. Kövessenek tégedet a' te ezer külömbféleségeidben; de ne hogy *servum pecussá* alacsonyúljanak le, az én kánonom segítse őket a' tökéletről saját ideált formálni magoknak. Így fognak ők követés által lélekemelődést, regulák által saját principumokat szerezni; 's e' szerént, a' mit a' természet nekik nem adott, nyerhetnek segéd és munka által olly tehetséget, melly ha nem egészen a' tiéd leszen is, hozzá legalább hasonlítani fog.”

[Az 5. bekezdés első mondata] (9.)

'S ez a' kánon az, melly a' Kritikának sinormértékül szolgálhat. A' kritika e' szerént minden művet a' legfelsőbb tökélethez mér; 's a' mint ahhoz közelebb vagy távolabb állani találta, úgy mondja ki felette kemény egyenességgel ítéletét. Mert nem meg tanított e már még Horatz bennünket, hogy a' költésben semmi közép-szerű nem talál kegyelmet? Minden a' mi nem felfelé siet, alant marad. Minden a' mi a' felső ponttól távozik, lefelé száll.

Si paulum a summo discessit, vergit ad imum.

[Az 5. bekezdés az első mondat kivételével] (10.)

Látnivaló, hogy csak a' gyarlóság panaszkodhatik a' való kritika felől úgy: mintha az a' Geniet fennröpültéből lerángatná, 's szerencsétlen regulázás által fojtaná el. Sőt inkább igyekszik az a' homályt fényre, a' rendetlenséget rendre hozni; 's kulcsot és fonalt ad a' labirinthusban tévelygőknek. De saját nagyságunknak csalóka képzete sokszor gyűlöletessé teszi előttünk a' kritikát; azt gondoljuk, hogy nélküle nem lennének hibáink; azt gondoljuk, hogy kicsapongásaink (mellyeket kárhoztat) mindég és mindenütt a' geniusnak kiütései; 's midőn nagyságunk a' meggyújtott fáklya előtt elenyészik, sikoltunk, hogy a' genie megöldököltetik, 's a' természeti erők lánczra vettetnek. Legyünk egyenesek, 's olly egyenesek mint Lessing, ki magáról illy vallást teszen: „Én nem érzem magamban azon éltető forrást, melly saját erejével kidolgozza magát; saját erejével olly gazdag, olly friss, olly tiszta sugárokban buzog fel: én kénytelen vagyok magamból mindent nyomás és szívás által csikarni ki. Én olly szegény, olly hideg, olly rövid látásu lennék, ha nemünemüképen meg nem tanultam volna, mint kelljen idegen kincseket szerényen kölcsönöznöm, idegen tűznél melegednem, 's szememet a' mesterség üvegeivel erősítenem. Innen van, hogy mindég megszegyenültem, valahányszor a' kritikát gyaláztatni hallám vagy olvasám. Azt mondják, hogy az elfojtja a' geniet: én pedig azzal hízelkedtem magamnak, hogy valamit nyertem általa, a' mi közel jár a' geniehez. Én benna vagyok, 's nekem a' mankóra írt pasquillus nem lehet, hogy épületes legyen.”

[A 3. bekezdés első mondata.] (11.)

A' Kritika semmi nem egyéb, hanem a' művészségnek philosophi studiuma, vagy legalább ezen philosophi studiumnak resultatuma. Innen van, hogy a' legelső rangu Genie is ezen studium nélkül gyakran megbotlik. Ki nem tudja hogy a' nagyság és dagály, erő és zabolátlanság, naifság és gyermekeskedés, elmésség és nevetségeség 's több ilyenek nagyon közel állanak egymáshoz?

* * *

A *Jegyzetek* kéziratán található, Szemere Pál kezétől származó dátum (1815. július 5.) hitelességének, mint látni fogjuk, fontos tény mond ellent. Mivel ez a dátum megegyezik A' *Poësis és Kritika* autográf, hitelesnek bizonyuló keltezésével, csupán ezen két adat alapján még a szövegek egymáshoz viszonyított keletkezési idejét sem tudjuk meghatározni.

A tanulmánytöredékek összehasonlításából az olvasható ki, hogy a *Jegyzetek a' Kritikáról és Poesisről* a későbbi. Az a tény, hogy a *Jegyzetek* kb. háromszor olyan hosszú, mint A' *Poësis és Kritika*, önmagában még nem döntő érv, mert logikailag nem lehet kizárni, hogy Kölcey az átdolgozás során tömörített, és nem jutott el az újrafogalmazással az első változat végéig. Nem perdöntő, de mégis inkább feltevésünk mellett szóló érv, hogy a párhuzamos szövegrészben mindig ott került

sor bővítésre, ahol az a teljesebb kifejtést, a jobb megértést szolgálja, kihagyásokat pedig többnyire ott találunk, ahol a megfogalmazás egyes mozzanatainak redundánsnak bizonyulnak.

A *Jegyzetekben* a [2.] bekezdés és a [3.] bekezdés első mondata helyén a [2.], [3.], [4.], [5.] bekezdések állnak. A [2.] bekezdésnek az eredeti kontextusban átvezető szerepe van, hiszen a tanulmány szemléletét és módszerét ismertető bevezető után megindokolja, hogy a magyar irodalom adott fejlettségi szintjén mi teszi szükségessé a kritika mibenlétével való foglalkozást. Az így előkészített [3.] bekezdés élén a kritika meghatározása áll. Az a szövegrész, mely a *Jegyzetekben* e néhány sor helyén áll, fontos gondolati lépésekkel teszi világosabbá a érvelését. Kölcsey itt tisztázza, hogy mit ért ízlésen, melyet aztán a józan kritika alapjának nevez; megállapítja, hogy az egyéni ízlést a maga nagyfokú változatossága miatt nem lehet az egyetemesség igényével fellépő kritika alapjává tenni; végül pedig kifejezi meggyőződését, hogy lehetségesek olyan általános törvények, melyek segítségével „meghatározó” esztétikai ítélet fogalmazható meg. E másfél lapnyi szöveg nélkül is kiderülne a tanulmányból, hogy mi módon tartja Kölcsey lehetségesnek általános esztétikai törvények megfogalmazását, és mi ezen törvények felhasználhatósági köre, de nem lenne világos, hogy az egyéni ízlés relatív voltának megtapasztalása készítette őt e gondolatmenet kifejtésére, valamint az sem, hogy milyen művészet- és ismeretelméleti előfeltevéseken alapul eszmeifuttatása.

A' *Poësis és Kritika* [4.] bekezdésének első mondata a „tökéletnek (Perfectum) ideájá”-ról általánosságban beszél. Az ennek megfelelő mondat, mely a *Jegyzetekben* a {8.} bekezdés elején olvasható, visszautal az azt megelőző bekezdésre, melynek azonban nincs megfelelője A' *Poësis és Kritikában*. Ez a [7.] bekezdés olyan fontos megállapításokat tartalmaz, melyek részletezik és a költészetre alkalmazva teszik világossá, hogy mit is ért Kölcsey a „tökélet ideáján”. Ez a tízegynéhány sornyi szöveg ugyanakkor szorosan összefügg az imént tárgyalt [2.], [3.], [4.] és [5.] bekezdésekkel, hiszen ott fejtette ki Kölcsey azt a tételt, hogy a művészet érzéseken alapul, és érzéseket vesz célba. E kiindulópont tisztázása nélkül nem lenne kellően megalapozott a [7.] bekezdésnek az az állítása, hogy a tökélet nem más, mint a különféle érzések határainak minél pontosabb megközelítése. Nehezen elképzelhető, hogy ezeket a fontos és a megértést nagyban segítő mozzanatokat Kölcsey ne betoldotta, hanem kihagyta volna művéből egy átdolgozás során.

A harmadik olyan rész, mely csak a *Jegyzetekben* található meg, A' *Poësis és Kritika* [5.] bekezdésének első mondata után áll. Olyasmiről szól itt Kölcsey, ami kritikai írásaiban rendszeresen felbukkan: „a kritika – olvashatjuk – minden művet a legfelsőbb tökélethez mér”. Lényegében ugyanerről van szó az 1826-ban megjelent Körner-bírálatban: „a *summum bonum*ot mind az egész literatura, mind az egyes literátor előtt fel szabad, és fel is kell mutatni, hogy akik akarják, látniok lehessen, mely távolságban álljon még a pálmakoszorú”.²⁶ Nagyon hasonló igény fogalmazódik meg egy 1833-ban publikált írásban is: a bírálónak tudnia kell – magyarázza Kölcsey –, hogy az író előadása vajon „megegyez-e a jónak, szépnek, nagynak és valónak egyetemi principiumival?”²⁷ Három évvel később a Berzsenyi-émlékbeszédben újfént visszatér a problémára, amikor távolságtartóan, de nem elutasítóan idézi fel ifjúkora kritikusi elveit. Ekkor ugyanis, mint mondja, azt

²⁶ KÖLCSEY, Körner Zrínyijéről, KÖM I, 533.

²⁷ KÖLCSEY, Kritika, KÖM I, 682.

hitte, hogy a kritika egyebek közt nem más, mint „mértéket venni a tökély leg-fennsőbb lépcsőjéről, s azt a művre alkalmaztatva határozni meg a távolságot és közelséget, mely a mű s mérték közt találkozik”.²⁸ Kevésbé valószínű, hogy ezt a fontos és sokszor kifejtett gondolatot Kölcsey elhagyta volna tanulmánya kritikaelméleti részéből; sokkal inkább arról lehet szó, hogy ezzel bővítette ki a korábbi változatot.

A két írás párhuzamos részében két olyan hely van, ahol *A' Poësis és Kritika* a terjedelmesebb. Az egyik a már érintett [2.] bekezdés, mely elméleti szempontból nem járul hozzá a töredék gondolatmenetéhez, a másik *A' Poësis és Kritika* [3.] bekezdésének harmadik mondata, melynek tartalma ugyanezen bekezdés utolsó mondatában lényegileg megismétlődik. Mindkét mondat azt fejt ki, hogy a művész létrehozhat mesterművet az esztétikai regulák tudatos ismerete nélkül. A korábbi mondat tehát hihetőleg a tartalmi ismétlés miatt maradt ki a *Jegyzetek*ből. Azt a lehetőséget, hogy a *Jegyzetek* lenne a korábbi változat, a két szöveg összehasonlításának eredményeként elvethetjük, mert nem valószínű, hogy Kölcsey az átdolgozás során fontos kritikaelméleti megállapításokat és gondolatmeneteket húzott volna ki, és kritikaelméleti szempontból csupán kötőelemnek vagy redundáns gondolatnak bizonyuló mondatokat szűrt volna be szövegébe.

Más adat is van, mely a *Jegyzetek* későbbi volta mellett szól. Szemere Pál 1816. július 14-én a következőket írta Kölcseynek: „Szentmiklóssy derék ifju, mondhatom néked. Társaságában igen sokszor emlékeztem arra, a mit Jenisch mond valahol: »Frühe Correctheit beweiset nie (talán inkább selten?) Genie« Értesz.”²⁹ A Jenischnek tulajdonított mondat a *Jegyzetek*ben a következőképpen bukkan fel: „Jó-kori hibátlanság, mond Jaenisch, soha sem, vagy legalább igen ritkán jelent geniet.”³⁰ Az idézés módja, az ti., hogy a Szemere bizonytalanságát tükröző zárójeles beszúrásat Kölcsey a magyar fordításban egy jól gördülő mondatba emelte be és adta Jenisch szájába, arra mutat, hogy Kölcsey forrása ezúttal nem az eredeti német mű volt – melyet egyébként maga is forgatott és jegyzetelt³¹ –, hanem barátja levele; azaz a *Jegyzetek* ezen része nem keletkezhetett a levél vétele előtt. Mivel a kézirat egy lendülettel írottnek látszik, könnyen adódik a feltételezés, hogy *A' Poësis és Kritika* átdolgozása a levél vétele körüli időben történt, mert kevésbé valószínű, hogy egy ilyen nem túl jelentős mozzanatot egy sokkal későbbi időpontban előkeresett volna Kölcsey a levelezéséből. Mindazonáltal, mivel a *Jegyzetek* csak 1829-ben jelent meg, a most bemutatott mozzanat segítségével nem látjuk megnyugtatóan bizonyítottnak a tanulmány 1816 körüli keletkezését. Meg kell tehát vizsgálni, hogy van-e olyan adat, mely az 1816 és 1829 közti időszakra vonatkozóan támpontot adna a *Jegyzetek* keletkezési idejének meghatározásához.

(b) Az 1823 és 1829 közti pályaszakas

Kölcsey életrajzi adatait vizsgálva viszonylag nagy valószínűséggel állapítható meg, hogy a *Jegyzetek* nem az 1823 és 1829 közötti időszakban keletkezett. 1823 elején Szemere meglátogatta barátját Csekén,³² és felelevenítette korábbi folyóirat-

²⁸ KÖLCSEY, *Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett*, KÖM I, 731.

²⁹ Szemere Kölcseyhez, Pécel, 1816. júl. 14.; Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., 1890 (a továbbiakban: SZEMERE P. 1890), III, 200.

³⁰ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 650.

³¹ KÖLCSEY, *Jenisch pályairata*, KÖM I, 875–899, 1315–1316.

³² Vö. Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. febr. 25. KÖM I, 454. és III, 275; Kölcsey Szemere Pálhoz, Pozsony, 1833. márc. 20. Kölcsev 145.

indítási tervüket.³³ Valószínűleg a tervezett Minerva című kiadványukba szánta Kölcsey azt a kritikáról szóló tanulmányát, melyet Szemere 1823. április 26-i levelének vételekor hagyott abba: „Midőn leveledet vevém éppen a Kritikáról szóló értekezésemet dolgozám, de leveled félben hagyatta velem, s ez dolgozatlan marad. Mert amiket itt elmondottam volna, nagyrészt elmondhatom Zrínyid fellett.”³⁴ Mivel az *Ízlés* címen ismertté vált töredék autográf kéziratán a „Csekén. februar. 1823.” keltezés áll,³⁵ jó okunk van feltételezni, hogy Kölcsey erre a munkájára utalt. Mondanivalóját a kritikáról szándékának megfelelően kifejtette, mert Körner-tanulmányának második egysége („levele”) valóban a kritikával foglalkozik.³⁶

1823 elejétől Kölcsey céltudatosan dolgozott tervezett folyóiratuk számára. 1824 január végéig viszonylag pontosan követni lehet írói tevékenységét, mert a Szemeréhez sűrűn küldött levelekből szinte összefüggő kép rajzolódik ki munkásságáról. (Kölcseynek 1823. április 6. és 1825. május 18. között kelt minden Szemeréhez írott levelében van szó a folyóiratuk érdekében végzett munkáról.) Kritikáról szóló tanulmányról azonban sem tervezett, sem megkezdett, sem elkészített munkái között nem tesz említést. Úgy tűnik, szerkesztői koncepciójába sem illett bele, hogy a Körner-tanulmányban elmondottakon kívül még valamit megjelenítsen a kritikáról. Mikor a *Töredékek a vallásról* c. tanulmányának cenzúráztatási nehézségei miatt arról kellett gondolkodni, hogy az esetleg kimaradó mű helyét mivel pótolják, a következőket írja: „én a poétai műveken, s kevés archeológiai jegyzeteken kívül, csak filozófi műveket adhatnék. [...] Töredékeim helyett pótolékul semmit sem adhatok, annál fogva nézz széllyel saját írásaid közt, s azon néhány ívnyi hézakit valami interesszáns tárggyal pótolod ki. Én ha félben levő írásaim közül valamelyiket hirtelen kidolgozhatnám is, de nincs köztük semmi, ami a poézis s poétika határain kívül lenne: ilyen nemű írásunk pedig már elég van. Jó volna, ha Zrínyi elkészülne, s inkább poétai darabokat helyette elhagyhatnánk más időre.”³⁷ A feltételezésünk szerint asztalfiókban heverő *Jegyzetek* befejezésére vagy *A' Poésis és Kritika* átdolgozására az Élet és Literaturá első kötetének 1826. augusztusi megjelenéséig³⁸ ezért sem valószínű, hogy sor került.

Levelezése tanúsága szerint³⁹ Kölcsey az év hátralévő részét az Élet és Literaturá 1827 márciusában megjelenő második kötetén dolgozva töltötte. Ezek a levelek sem tesznek említést kritikával foglalkozó tanulmányról. 1827. február 7-én Bártfay Lászlóhoz intézett soraiban azonban a következő olvasható: „Schlegelt örömközt olvasám végig; az igen derék író, kit akkor is kénytelenek vagyunk

³³ Vö. Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1820. ápr. 29. KÖM III, 268–269; Szemere Pál Kölcseyhez, Onga, 1823. márc. 26. Ráday Gyűjtemény Szemere-tár, 8. köt., 67. és 69. darab. Ez utóbbi levél mind a Szemere-tárban, mind a katalógusában (KOZMA Borbála, LADÁNYI Sándor, *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének [Budapest] kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Bp., 1982, 148) tévesen két tételre bontva van beosztva. A két tétel összetartozását Kölcsey válaszelevele bizonyítja: „Leveledben a Minervára mégy által.” (Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. ápr. 6. KÖM III, 275–278.) A SZEMERE P. 1890, III-ban rossz keltezési hellyel és nagyon hiányosan van kiadva Szemere hivatkozott levele.

³⁴ Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. ápr. 6. KÖM III, 276.

³⁵ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2823, f. 88.

³⁶ KÖLCSEY, *Körner Zrínyijéről*, KÖM I, 527–534.

³⁷ Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. júl. 28. KÖM III, 301, 302.

³⁸ Vö. Toldy Bajzának, Pest, 1826. júl. 27.; Toldy Bajzának, Pest, 1826. aug. 10. BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1969, 333, 337.

³⁹ Kölcsey Szemere Pálhoz, Pécel, 1826. dec. 4.; dec. 12.; dec. 15.; dec. 18.; dec. 21. KÖM III, 319–326.

tisztelni, mikor értelmétől különbözünk. Még dolgom lesz vele, mert a kritikáról fogok valamit készíteni, s azután tartozott köszönettel küldöm vissza.”⁴⁰ Kölcsey valószínűleg megegyezett Szemerével, hogy folyóiratuk egyik későbbi kötete (3.?) számára értekezést ír a kritikáról.

Ez a szándék azonban 1829-ig nem valósult meg, mert az ugyanaznap Szemeréhez írott levélben Kölcsey arról számol be, hogy a görög filozófia történetén dolgozik.⁴¹ A munkával betegsége miatt nem haladt jól, és híradásai szerint más értekező prózához nem volt alkalma hozzáfogni.⁴² Ennek a nehézségekkel terhes, mégis termékeny időszaknak testvére, Ádám augusztus 2-i halála vetett véget.⁴³ Az ekkor nyakába szakadt gazdasági feladatok jó időre véget vetettek irodalmi munkásságának. Reménytelennek látta írói pályáját, és Szemere biztató, együttműködést kérő leveleire elutasító választ adott; 1828 márciusában pedig visszaküldte a tervbe vett munkák miatt nála lévő kölcsönkönyveket, így Bártfay Schlegeljét is. Nem sokkal később, legalábbis a fennmaradt levelek alapján, még a Szemerével való kapcsolattartása is megszakadni látszik.⁴⁴ Az Élet és Literatura 1829-es köteteinek szerkesztésében Kölcsey már annyira nem vett részt, hogy Kende Zsigmond révén szerzett tudomást megjelentükről is, és őt kérte, hogy küldjön számára példányokat: „A’ minapi tudósítás az Élet és Lit.[eratura] kötetei felől, nagyon kíváncsvá tett, azokat minél hamarabb láthatni; kérlek, mihelyt egyet veendesz, küldj nekem várakozás nélkül.”⁴⁵ A közreműködéstől való visszahúzó-dást annak fényében kell értékelni, hogy Szemere 1827 októberében még a nyomtatás előtt a teljes megszerkesztett anyagot el akarta küldeni Kölcseynek.⁴⁶

E két kötetben mindössze négy írás származik Kölcseytől: a *Követek visszatértekor* c. 1827-es megyei beszéd részlete, a Balla Károly és Szemere Pál által szerzett *Huba* c. költeményről írott recenzió,⁴⁷ a *Jegyzetek a’ Kritikáról és Poesisről* c. töredék részlete és két 1813-ban átdolgozott Csokonai-vers.⁴⁸ Teljesen egyértelmű, hogy sem a beszédet, sem a Csokonai-versek átköltését nem az Élet és Literatura számára írta Kölcsey.⁴⁹ A *Huba* recenzióját pedig még 1824-ben elkészítette az első kötet számára,⁵⁰ ahol az valószínűleg azért nem kapott helyet, mert a recenzeált művet Kölcsey rendkívül rossznak tartotta,⁵¹ és a korábbi kötetekben jobb anyagot tudtak helyére beszerkeszteni.

⁴⁰ Kölcsey Bártfay Lászlóhoz, Cseke, 1827. febr. 17. KÖM III, 329.

⁴¹ Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1827. febr. 17. KÖM III, 330.

⁴² Vö. Kölcsey Bártfay Lászlóhoz, Cseke, 1827. febr. 17. KÖM III, 329; Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1827. márc. 26. KÖM III, 332; Kölcsey Bártfay Lászlóhoz, Cseke, 1827. máj. 14. KÖM III, 337; Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1827. máj. 14. KÖM III, 338, 340.

⁴³ Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1827. aug. 6. KÖM III, 340–341; Kölcsey Szemere Pálhoz, Nagykároly, 1827. szept. 17. KÖM III, 348.

⁴⁴ Szemere Pál Kölcseyhez, Pest, 1827. aug. SZEMERE P. 1890, III, 231–232; Szemere Pál Kölcseyhez, Pest, 1827. okt. 16. SZEMERE P. 1890, III, 231–234; Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1827. szept. 6. KÖM III, 346; Kölcsey Szemere Pálhoz, 1827. nov. 1. KÖM III, 353; Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1828. márc. 1. KÖM III, 356–359.

⁴⁵ Kölcsey Kende Zsigmondhoz, Cseke, 1829. ápr. 20. KÖLCSEY Ferenc *Levelezése Kende Zsigmonddal*, s. a. r. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp., 1983, 39.

⁴⁶ Szemere Pál Kölcseyhez, Pest, 1827. okt. 16. SZEMERE P. 1890, III, 234.

⁴⁷ Szemere Pál Kölcseyhez, Pest, 1823. jún. 30. SZEMERE P. 1890, III, 213.

⁴⁸ Vö. *Élet és Literatura, Muzáron 1826–1833: Repertórium, összeáll. FRIEDRICH Ildikó*, Bp., 1991, 51–81.

⁴⁹ Vö. KÖM II, 1027–1028; Kölcsey Szemere Pálhoz, Álmosd, 1813. aug. 13. KÖM III, 84.

⁵⁰ Vö. Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1825. máj. 18. KÖM III, 311.

⁵¹ Vö. Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. szept. 19. KÖM III, 305–306.

Az életrajzi adatok azt mutatják, hogy Kölcsey visszavonult a szerkesztésben való részvételtől. Az 1829-es két kötetben megjelent három másik Kölcsey-mű keletkezési körülményeiből pedig arra lehet következtetni, hogy Szemere a barátja korábban nála hagyott műveit közölte 1829-ben. Mindez azt valószínűsíti, hogy a *Jegyzetek* is a valamilyen okból korábban Szemerénél maradt művek csoportjába tartozik. Mivel nem találtunk pozitív adatot arra vonatkozóan, hogy Kölcsey az 1827–29-es időszakban írta volna a *Jegyzeteket*, a felhozott tényekből hihetőnek tűnik a következtetés, hogy a mű nem ekkor született, sőt azt is sejteni engedhetjük, hogy Szemere a *Jegyzetek* kiadásra való megszerkesztését Kölcsey közreműködése nélkül végezte.

Az 1823-as ízlésben Kölcsey más gondolatmenettel közeledett a kritika elméleti kérdéseire, mint 1815-ben. Az 1827-ben tervezett hasonló tárgyú cikkéhez, mint láttuk, az akkor frissen olvasott Schlegel-írást kívánta felhasználni. Ilyen körülmények között nem lenne logikus azt gondolni, hogy a 20-as évek második felében hirtelen visszatért volna az 1815-ös elvi kiindulópontjához.

Kölcsey *Kritika* c. műve 1830 végén, 1831 elején keletkezett. Ha ehhez viszonyítjuk *A' Poësis és Kritikát* és a *Jegyzeteket*, akkor a kritikaelméleti gondolatmenet elején határozott szemléletbeli különbséget állapíthatunk meg. A két korábbi műben Kölcsey elképzelhetőnek tart olyan remekművet, melynek keletkezési körülményeinél nem tart számon egy a tökéletességet eredményező korrekciós folyamatot: „Emberek állanak el kik lelkeikben hordják a' Mesterségnek magvait, 's ezen magvak azon bámúlatra méltó művekben fejlenek ki melyeket a' Poësisben, Festésben, Képfaragásban stbb. Genie-munkáknak szoktunk nevezni. Ott áll saját pompájában az Isteni műv, 's alkotója nem tudja honan és miként jöve az, egy tekintet reá 's a' Lélek siet újabb teremtetésekre.”⁵² A *Jegyzetek* lényegében nem tér el ettől az elvi kiindulóponttól: „Említenem sem kell, hogy a szóban forgó törvények csak úgy vehettek vagy vehetnek lételt, ha már előre művészek tűntek fel, kiknek a természet kebeleibe hintette a mesterségnek magvait; mely magvak azon bámúlatra méltó művekben fejlenek ki, melyeket geniemunkáknak szoktunk nevezni.”⁵³ Ezzel szemben a *Kritikában* amellet érvel, hogy remekművek csak a folyamatos korrekcióként definiált kritika eredményeként szülehetnek. Az ezt tagadóknak teszi fel a kérdést, hogy „ismernek-e nagy írókat különösen, s virágzó literatúrákat közönségesen, hol minden szép és jó ne a kritika segédelmével tenyészett volna? Homért és Ossiánt hozzatok fel. De mit szólnának, ha a Homér előtti énekesektől s az Ossiánt megelőzőt Bárdoktól művek szállottak volna hozzánk s belőlek nyilván lenne: az elsőktől az utóbbiakig mint hágott felebb a művészség, kétségkívül gond, reflexiók és gyakorlás, az az, sajátképen kritikai studium által.”⁵⁴ Nem valószínű, hogy a *Jegyzetek* a maga 1815-höz kapcsolódó szemléletével és szövegrészleteivel a jelentősen más megközelítésű *Kritika* szomszédságában keletkezett volna.

(c) Az 1816 és 1823 közti pályaszakasz

Az 1816 és 1823 közötti időszakból nem ismerünk semmi olyan közvetlen életrajzi adatot, mely bármilyen kritikáról írott tanulmánnyal lenne kapcsolatban.

⁵² KÖLCSEY, *A' Poësis és Kritika* 3. bekezdése. Lásd a Függelékben.

⁵³ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 646.

⁵⁴ KÖLCSEY, *Kritika*, KÖM I, 662.

Ezek az évek egyébként a legválságosabb esztendőik közé tartoznak, és a többször hosszú időre megszakadó levelezés miatt kevés adattal rendelkezünk róluk. 1816-ban arról panaszkodik Kölcsey, hogy csak ritkán van szellemi munkára alkalmas lelkiállapotban, májustól pedig nem válaszol barátai leveleire, és az írói munkássággal való szakítást fontolgatja.⁵⁵ 1817 januárjában Pestre megy, ahol megírja bírálatait Kis János és Berzsenyi verseiről. E két írás és a Csokonai-recenzió megjelenik a Tudományos Gyűjtemény 1817. évi II, III. és VII. füzetében. A Berzsenyi-bírálat kapcsán vitába keveredik a szerkesztőséggel.⁵⁶ Áprilisban hazamegy Csekebe, a júniust Szemerével Lasztócon tölti, majd júliusban Pestre, szeptemberben Pécelre, karácsonyra pedig Csekebe utazik.⁵⁷ Ettől kezdve 1823 elejéig, Szemere Csekén tett, már említett látogatásáig⁵⁸ nagy elszigeteltségben él. Barátaival megszakítja a levelezést, annak ellenére, hogy azok próbálkoznak megkeresésével.⁵⁹ Az elzártaságból csak 1820-ban lép ki két alkalommal, amikor is találkozik Szemerével Pesten, ill. Pécelen. Az első találkozás után ígéretes felbuzdulást sejtető levéllel keresi meg barátját, de később újra a szinte elháríthatatlan nehézségekről, alkotásra alkalmatlan körülményekről beszél, majd megint hallgatásba burkolódzik. Az 1817 júliusa és 1823 januárja közti időből csupán e két baráti levélről tudunk.⁶⁰ Önéletrajzi levelében saját maga így emlékezik vissza erre a korszakra: „1815–1817 kevés verset írtam, lelkem sötét volt. Akkor jövendőm minden kedves képeinek elsüllyedése után iszonyú hánykódásban valék. [...] 1818–1823. Kölcsén és Csekén igen-igen keveset dolgoztam, de dalaím alakja ekkor fejlett ki. Reggeltől más hajnalig szobámban járkáltam (volt egész év, hogy az udvarról nem mentem ki), s ha sötét képeim engedték, a parasztdal tónját találgattam.”⁶¹ A *Jegyzetek* datálása szempontjából azt kell kiemelni, hogy Kölcsey saját visszaemlékezése szerint keveset írt, és ha írt is valamit, az vers volt, nem pedig értekező próza.

Kölcseynek az irodalmi élettel való szakításához minden bizonnyal jelentősen hozzájárult a Berzsenyi-recenzióval kapcsolatos bonyodalmak közben hozott elhatározása, hogy a Tudományos Gyűjteménynek addig nem fog dolgozni, „míg a Jankovichianismo-Horvatianismus tartand”,⁶² azaz míg a szerkesztőség meg

⁵⁵ Kölcsey Kállay Ferenchez, Cseke, 1816. ápr. 8. KÖM III, 233; Kölcsey Kazinczyhoz, Cseke, 1816. ápr. 25. KÖM III, 238; Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1816. nov. 21. KÖM III, 248–250.

⁵⁶ Lásd CSASZÁR Elemér, *A Berzsenyi-kritika eredeti fogalmazóánya*, ITK, 1917, 464–469; KROMPECHER [KOROMPAY] Bertalan, *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*, Bp., 1931, 29; JOLSAI András, *Kölcsey, a kritikus és az olvasóközönség*, It, 1989, 300–309.

⁵⁷ Vö. Kölcsey Szemere Pálhoz, Pozsony, 1833. márc. 20. KölcsLev 144–145.

⁵⁸ Vö. Kölcsey Szemere Pálhoz, Pozsony, 1833. márc. 20. KölcsLev 145; Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. febr. 25. KÖM I, 454. és III, 275.

⁵⁹ Vö. Döbrentei Kazinczyhoz, M. Vásárhely, 1818. ápr. 24. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960 (a továbbiakban KazLev), XVI, 18; Döbrentei Kazinczyhoz, M. Németi, 1820. febr. 27. KazLev XVII, 100; Döbrentei Kazinczyhoz, Pest, 1822. aug. 3. KazLev XVIII, 118; Kazinczy Döbrenteihez, Ujhely, 1822. aug. 19. KazLev XVIII, 121.

⁶⁰ Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1820. ápr. 29. KÖM III, 268–269; Szemere Pál Kazinczyhoz, Pécel, 1820. aug. 18. KazLev XVII, 219; Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1820. nov. 25. KÖM III, 270–272; Szemere Pál Kazinczyhoz, Pécel, 1821. jún. 24. KazLev XVII, 488. Tudunk még egy Vitkovics-hoz intézett levélről is, de annak szövegét nem ismerjük. Vitkovics-hoz egyébként nem a legszorosabb szálak fűzték Kölcseyt, és mivel Vitkovics Kölcsey pereit intézte, kapcsolatuk nem tisztán baráti volt. Vö. Vitkovics Kölcseyhez, Pest, 1818. febr. 19. Vitkovics Mihály *Válogatott művei*, kiad. Lőrös István, Bp., 1980, 457–459.

⁶¹ Kölcsey Szemere Pálhoz, Pozsony, 1833. márc. 20. KölcsLev 145.

⁶² Kölcsey Szemere Pálhoz, Lasztóc, 1817. jún. 11. KÖM III, 259.

nem változik. Kölcsey kitartott elhatározása mellett, mely valószínűleg korábban született, mint a hivatkozott levél. Több komoly felkérés és baráti megkeresés ellenére sem publikált egy jó darabig a Tudományos Gyűjteményben.⁶³

Kazinczy, akinek Lasztócon 1817 júniusában módjában volt személyesen találkozni Kölcseyvel, barátja akkori hangulatáról az önéletrajzi levéllel összecsengő jellemzést ad: „Kölcseit a’ Horvát István bánásai és az a’ czimbora melly a’ Pesti Magy. Tudósokat elfoglalta, nagyon elkésérítették. Most Lasztócra jött, ’s együtt megyen Palival Pestre, hogy ott prókátorrá tétesse magát ’s prókátor legyen.”⁶⁴ A Széphalomról szertefutó levelekben sokszor szöbajón Kölcsey sorsa: „Most hol van, ’s mit csinál, nem tudom. Elkéseredett, ’s azt tette-fel magában, hogy többé egy sort sem ír, mert a’ Magyar Literatura emberei nem érdemlik, sőt hogy a’ Magyarok Literaturája sem nincs, sem nem volt, sem nem lesz.”⁶⁵ Kazinczy levelezéséből az is kiderül, hogy ő ezt a lelkiállapotot nagyban a Tudományos Gyűjtemény bánásmódjával magyarázza. Kazinczy többször hasonlítja saját helyzetét a Kölcseyéhez: „Engem el nem némítanak – utal a dunántúli ellenfeleire – mint Kölcseyt.”⁶⁶ Mikor pedig attól tart, hogy Szemerére hatással lehetnek az ő ellenfelei, elriasztó példaként bukkan fel Kölcsey sorsa: „Mint leled Szemerét? – kérdi Döbrenteit. – Nem elkésérítve e? Félek, hogy őtet úgy rettentették-el, a’ hogy Kölcseyt elposhasztották.”⁶⁷ Kazinczy olyan biztosra veszi, hogy Kölcsey elhallgatása mögött a Tudományos Gyűjtemény körével folytatott vita áll, hogy mikor tudomást szerez a szerkesztőbizottság részbeni megváltozásáról, Bay György közvetítésével megpróbálja a hírt eljuttatni barátjához, abban reménykedve, hogy ezzel kimozdíthatja őt letargikus lelkiállapotából.⁶⁸ Megfontolandó a közeli barát véleménye: magunk is úgy látjuk, hogy Kölcsey írói pályájára valóban jelentős befolyással lehetett a Tudományos Gyűjteménnyel való szakítás. Ennek következtében ugyanis megfosztotta magát minden folyóiratbeli publikációs lehetőségtől: a Hasznos Multságokat szerkesztő Kultsár Istvánnal nem sikerült jó munkakapcsolatot kialakítania,⁶⁹ elhatározta, hogy a Tudományos Gyűjteménybe nem ír, miközben Döbrenteivel is feszült volt a viszonya, amit a Csokonai-recenzió visszavétele még jobban kiélezett. Büszke sértettségében – mint láttuk – meglehetősen távolságtartó levelet küldött Döbrenteinek.⁷⁰

Kölcsey fontosnak tartotta, hogy írásai szűkebb vagy tágabb környezetére hatással legyenek. 1814-ben azért tűnik számára kétségesnek a literátori pálya, mert fél, hogy az adott viszonyok között íróként nem tudja magát a szó legnemesebb értelmében hasznossá tenni.⁷¹ A Csokonai-recenzió bevezető soraiból határozot-

⁶³ Vö. Trattner János Kölcseyhez, Pest, 1817. máj. 20. JOLSAI, i. m., 307–308; Vitkovics Mihály Kölcseyhez, Pest, 1818. febr. 19. VITKOVICS, i. m., 458–459; KROMPECHER [KOROMPAY], i. m., 29.

⁶⁴ Kazinczy Döbrenteihez, Széphalom, 1817. jún. 15. KazLev XV, 248.

⁶⁵ Kazinczy Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1818. jan. 4. KazLev XV, 414–415.

⁶⁶ Kazinczy Döbrenteihez, Széphalom, 1818. máj. 21. KazLev XVI, 41. Lásd még: Kazinczy Szabó Jánoshoz, Széphalom, 1818. dec. 17. KazLev XVI, 261; Kazinczy Gr. Majláth Jánoshoz, Széphalom, 1819. jún. 13. KazLev XVI, 410.

⁶⁷ Kazinczy Döbrenteihez, Széphalom, 1819. nov. 14. KazLev XVI, 532. Lásd még: Kazinczy Döbrenteihez, Széphalom, 1819. dec. 10. KazLev XVI, 540.

⁶⁸ Kazinczy Bay Györgyhoz, h. n., d. n. KazLev XVI, 138. A kiadás meggyőzően datálja a levelet 1818 szeptemberére.

⁶⁹ Lásd Szemere Kazinczyhoz, Pest, 1817. ápr. 5. KazLev XV, 144; A magyar sajtó története, I, 1705–1848, szerk. KÓKAY György, Bp., 1979, 252.

⁷⁰ Kölcsey Döbrenteihez, Lasztóc, 1817. jún. 29. KÖM III, 267.

⁷¹ Kölcsey Döbrenteihez, Álmosd, 1814. jan. 21. ÉLit, 1827, 102.

tan kiderül az a szándék, hogy szerzője nyíltan szembe akar szállni az elterjedt, rossznak vélt ízléssel: „Azon esztétikus, ki Csokonairól szól, kénytelen a nagyobb publikum értelmével megvívni, azonban ha állításai a tisztább ízlésnek reguláival ellenkezni nem fognak, nem leszen oka hogy akárki előtt is megpirúljon.”⁷² Kis Jánosnak azért kellene újra kiadatni verseit, hogy a hibákat kijavítva „igyekezzék még tökéletesebb mustrát adni fiataljainknak, mint most adott”.⁷³ Kazinczy pedig a Berzsenyi-recenzió kapcsán beszél Kölcsey „didaxisi tónus”-áról.⁷⁴ Nehéz elképzelni, hogy azt a Kölcseyt, aki így fogta fel saját írói feladatát, ne gátolta volna az a tudat, hogy írásait nem tudja megjelentetni. Az 1817 nyarán bekövetkezett elszigetelődés nagymértékben kedvét szeghette. 1817 június végén, július elején elhatározása még nem teljesen szilárd. Egyrészt, mint Kazinczytól tudjuk „nevette mind azokat a’ kik várnak valamit Nyelvünk ’s Literaturánk eránt, ’s feltevé magában, hogy ő többé semmit nem ír”,⁷⁵ másrészt július elején többször nekirugaszkodott a Dayka Gábor verseiről írandó recenziónak.⁷⁶ Elkecsereződésének, válságának okairól azonban sokat elárul az, hogy míg 1817-ben publikációs lehetőség hiányában nem fejezte be a Dayka-recenziót, addig az 1820-as rövid és az 1823-as tartós nekibuzdulást nagymértékben a saját folyóirat megindításának közeli reménye váltotta ki. Az elősorolt adatok tehát nem valószínűsítik a *Jegyzetek* 1817 és 1823 közti keletkezését, amikor publikációs lehetőség nem állt rendelkezésére.

(d) Megfelelések Kölcsey egyéb műveivel

Feltűnő, hogy a Berzsenyi-recenzió és az *Ízlés* mennyi olyan szöveghelyet tartalmaz, amely szó szerint megegyezik vagy téveszthetetlenül összecseng a *Jegyzetek* egyes részleteivel. Kölcsey Goethére hivatkozva a következőképpen kezdi bírálatát Berzsenyit megrovó részét: „Gyakorlanunk kell, [...] fejünket, szemünket és kezünket. Ez a tanítás festőnek, orátornak s poetának egyformán s elmúlhatatlanul szükséges. Idők kívántatnak, míg a művész a maga mesterségének sanctuáriumába léphet, annak titkaival megismérkedhetik”.⁷⁷ A megfogalmazás jelentős különbsége ellenére szoros tartalmi kapcsolatot mutat e szöveggel a *Jegyzetek* alábbi része: „Azok tehát kik lelköknek együgyűségében a költőt éppen úgy elkészülve születni vélték, mint Minervát Jupiternek fejéből; nem gondolták meg, hogy a természet nem csak költőt, de hadvezért, filozófot és kézművest is szül, az az ad a költészet, hadvezérségre, filozófiára és kézművességre tehetséget és hajlandóságot. Azonban ha valaki a természettől kapott tehetséget studium, az az tanulás és gyakorlás által tökéletre vinni nem igyekezett: belőle soha sem költő, sem hadvezér, sem filozóf sem kézműves nem leszen.”⁷⁸ A zseni teremő erejének és az esztétikai szabályoknak az alkotásban megnyilatkozó viszonyáról a recenzióban az alábbi lehet olvasni: „Az is igaz, hogy a regula még inkább tartozik a geniere mint más akárcire: mivel a jó és rossz igen gyakran ugyanazon forrásból erednek. A könnyűség hamar szül gondatlanságot, a nagy erő durvaságot, a fenség da-

⁷² KÖLCSEY, Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések, KÖM I, 401.

⁷³ KÖLCSEY, Kis János versei, KÖM I, 419.

⁷⁴ Kazinczy Berzsenyihez, Széphalom, 1817. okt. 18. KazLev XV, 342.

⁷⁵ Kazinczy Döbrenteihez, Széphalom, 1820. jan. 19. KazLev XVII, 24.

⁷⁶ Szemere Kazinczyhoz, Lasztóc, 1817. júl. 2. KazLev XV, 259; Szemere Pál Kazinczyhoz, Lasztóc, 1817. júl. 3. KazLev XV, 260–261. Vö. JOLSAI, i. m., 308–309.

⁷⁷ KÖLCSEY, Berzsenyi Dániel versei, KÖM I, 425.

⁷⁸ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 651.

gályt.”⁷⁹ Ugyanerről a problémáról megfogalmazásában is nagyon közelállót találhatunk a *Jegyzetek*ben: „A kritika semmi nem egyéb, hanem a művészségnek filozófi stúdiuma, vagy legalább ezen filozófi stúdiumnak rezultátuma. Innen van, hogy a legelső rangú genie is ezen studium nélkül gyakran megbotlik. Ki nem tudja, hogy a nagyság és dagály, erő és zabolátlanság, naivság és gyermekeskedés, elmésség és nevetségesség s több ilyenek, nagyon közel állanak egymáshoz?”⁸⁰ A párhuzamba állított idézetek, úgy hisszük, eléggé bizonyítják, hogy két egymással szoros kapcsolatban álló műről van szó, keletkezésük sorrendjének megállapításához azonban kevés támpontot nyújtanak. Azt mégis kiolvasni véljük a bemutatott részletekből, hogy a *Jegyzetek* nem a Berzsenyi-recenzió kapcsán kialakult vitára reflektál, mint ezt Kerecsényi Dezső és Rohonyi Zoltán véli,⁸¹ hanem a bírálatban alkalmazott elvek általános megfogalmazására törekszik. Sokatmondó példa erre a jó és rossz egymáshoz közelálló ellentéteinek felsorolása: a bírálatban csak a Berzsenyire vonatkoztatott ellentétek jelennek meg (könnyűség – gondatlanság, erő – durvaság, fenség – dagály), a *Jegyzetek* ellentétpárjainak összeállításakor pedig láthatóan nem Berzsenyi költői gyakorlatának kritikáját tartotta szem előtt Kölcsey (nagyság – dagály, erő – zabolátlanság, naivság – gyermekeskedés, elmésség – nevetségesség). Mindez még mindig nem dönti el, hogy a már korábban megfogalmazott elveket alkalmazta-e Kölcsey a Berzsenyi-kritikában, vagy fordítva, saját kritikusi gyakorlatára reflektálva, már a Berzsenyi-recenzió megírása után törekedett elveit lefektetni.

A *Jegyzetek*ben található olyan részlet, amelynek kapcsán felmerül a kérdés, hogy nem Berzsenyire vonatkozik-e: „Látnivaló, hogy csak a gyarlóság panaszkodhatik a való kritika felől úgy: mintha az a geniet fennröpültéből lerángatná, s szerencsétlen regulázás által fogtaná el. [...] De saját nagyságunknak csalóka képzelete sokszor gyűlöletessé teszi előttünk a kritikát, azt gondoljuk, hogy nélküle nem lennének hibáink; azt gondoljuk, hogy kicsapongásaink (mellyeket kárhozzat) mindég és mindenütt a géniusznak kiütései; s midőn nagyságunk a meggyújtott fáklya előtt elenyészik, sikoltunk, hogy a genie megöldököltetik, s a természeti erők láncra vettetnek.”⁸² Ezt a néhány mondatot csak akkor lehet Berzsenyire vonatkoztatni, ha a *Jegyzetek* keletkezését olyan időponthoz tudjuk kötni, mely későbbi annál, mikor Kölcsey értesült Berzsenyi sértődött válaszáról. Mivel azonban ez a részlet nagyon hasonló fogalmazásban megtalálható *A' Poësis és Kritika* (1815) 5. bekezdésében is, semmi okunk nincs feltételezni, hogy Kölcsey Berzsenyinek adressálta volna e sorokat. Kölcsey és pesti barátai a Berzsenyivel való 1810-es találkozáskor ugyan meglehetősen furcsának találták a niklai költőt, de azt, hogy a kritikát elvben ellenezte volna, semmi okuk nem volt gondolni, hiszen Szemere arról számol be, hogy maga Berzsenyi buzdította őket kritikai folyóirat indítására.⁸³ Sokkal kézenfekvőbb, hogy az idézett részlet Kisfaludy Sándorral folytat rejtett vitát. A *Himfy' szerelmei* előszavában ugyanis Kisfaludy többször hangsúlyozza elméleti képzetlenségét, és szenvedélyes kirohanást intéz az iskolás kritika ellen, melyet nem próbál elkülöníteni az értékestől: „Én Tudós, – én Litte-

⁷⁹ KÖLCSEY, *Berzsenyi Dániel versei*, KÖM I, 425.

⁸⁰ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 650.

⁸¹ KERECSENYI DEZSŐ, *Kölcsey Ferenc*, Bp., [1940], 96–97; ROHONYI 1996, 162.

⁸² KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 649.

⁸³ Szemere Pál Kazinczyhoz, Pest, 1810. ápr. 27. KazLev VII, 405; Kölcsey Kazinczyhoz, Pest, 1810. máj. 6. KÖM III, 46–47.

rator nem vagyok. Sorsom, környűllásaim, hajlandóságom Katonává, 's utóbb Mezei Gazdává tevénem. De becsülöm az igaz Tudóst, a' jólelkű elmés Litteratort, mint az emberi szívek' 's elmék' jóltevőjét. [...] Az Oskolai Litterátor az Oskola' reguláji szerint ne ítélje szabad, 's talán szilaj, rendetlen kényen, tulajdon úttján járó Pegazusomat; ha cselekszi, lássa: szabad azt tennie, valamint nékem szabad Gyéniusomat követni".⁸⁴ (Érdemes megjegyezni, hogy Kazinczyból is ironikus megjegyzést váltott ki az előszó. A kötet kézbevételekor így ír Kisfaludyról illetve művéről: „Valóban megtetszik, hogy nem Tudós és nem Litterator. De még is, még is igen szép! Mi szépek volnának ezek a' darabok, ha Kritikája volna!"⁸⁵)

A *Jegyzeteknek* ez a megjegyzése összefügg Kölcseynek a tízes évek közepéről származó egyéb, Kisfaludyt illető megnyilatkozásaival. A Csokonai-recenzióban a nagy dicséret mellett, miszerint a *Himfy' szerelmei* magasan a *Lilla* felett áll,⁸⁶ árnyaltabb, olykor elmarasztaló észrevételek is olvashatók: a verselés mesterességét tekintve Csokonai előbbre áll Kisfaludynál, aki „némellykor darabos, és nem elég csínos, de még is egy szebb természetnek hangja az, mélyet ő zeng. Mind Himfy mind Csokonai határ közé szorított geniek. Amaz érzéseket tud zengeni, 's regéiben nem titkolhatta el a' lyrai lelket, 's azok szerencsétlen próbák valának."⁸⁷ Kölcsey kifogásának élességét egyébként Döbrentei tompítani igyekezett, a szerző meg is fogadta a tanácsot, mert a Tudományos Gyűjtemény-beli közlésből az utolsó tagmondatot el is hagyta.⁸⁸ Az eddig számba vett művekkel való rokonság nem támogatja azt az elképzelést, mely azon az alapon tenné 1817 utánra a *Jegyzetek* keletkezését, hogy benne a Berzsenyivel folytatott vitának nyomaira találunk.

Rohonyi Zoltán kismonográfiájában elfogadja a *Jegyzetek* hagyományos, 1829-es datálását, és ennek megfelelően törekszik azt beilleszteni az életműbe, mint a kritika elvi alapjait tárgyaló fejtegetést. Az írás töredékességével kapcsolatban megkockáztatja a feltevést, hogy Kölcsey „általános célkitűzését voltaképpen ki is merítette az elkészült részben, folytatni nem is nagyon volt miért az írást! Türelme s kedve se nagyon van most az irodalomhoz, olyannyira, hogy leveleiben is csak elvéve bukkannak fel idevágó kérdések, azok is inkább 1830 közepétől."⁸⁹ A mű keletkezési idejéről más nézetet vallunk, saját véleményünk megerősítését látjuk azonban abban, hogy a monográfusnak is feltűnt, mennyire nem irodalmi problémák kötötték le ekkortájt Kölcsey figyelmét. Rohonyi egy későbbi tanulmányában, Kölcsey és Berzsenyi polémiajának gondos elemzésekor úgy beszél a *Jegyzetekről*, mint a „vita közvetett folytatásának, elvont szintre való átvitelének első nyilvánvaló" jeléről. A kritika nélkülözhetetlenségének Lessingre hivatkozó hangsúlyozását burkoltan „Berzsenyit célzó kioktató" érvelésnek tartja. A célpont akkor válik szerinte egyértelművé, amikor Kölcsey azt fejtegeti, hogy a „zseni lehető tévedései a tanulás hiányával" hozhatók összefüggésbe, azaz pontosabban: tanulás nélkül előfordulhat a zsenivel is, hogy remekművét nem tudja megkülönböztetni gyenge darabjától: „»Egyenesen azért, mert studium nélkül szűkölködött«. Ez a gondolat azért vonatkoztatható Berzsenyire – folytatódik az érvelés

⁸⁴ [KISFALUDY Sándor], *Himfy' szerelmei*, I-II, Buda, 1807, I, XIII-XIV.

⁸⁵ Kazinczy Gr. Dessewffy Józsefhez, Széphalom, 1808. ápr. 30. KazLev V, 413.

⁸⁶ KÖLCSEY, *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések*, KÖM I, 403, 410-411.

⁸⁷ KÖLCSEY, *Csokonai = KÖLCSEY Ferencz' Minden munkái*, I-VI, szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Pest, 1840-1848, III, 146; vö. KÖLCSEY, *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések*, KÖM I, 411.

⁸⁸ Vö. Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1814. márc. 17. ÉLit, 1827, 115-116.

⁸⁹ ROHONYI 1975, 156.

–, mert egyezést mutat „a *Kritika és antikritika* ironikus vágásával”, melyet a 97. jegyzetben így foglal össze a szerző: „Berzsenyi vallásaként hitte: neki tanulnia nem kell!”.⁹⁰ (Az eredeti szöveg így hangzik: „S mit kell mondanunk arra, hogy Berzsenyi, ki ezelőtt saját vallásaként azt hívé, hogy nékie tanulni nem szükség, most egyszerre tudós arcot vett magának; s citál, esztétikáz, filologizál? Minő varázsereje van a recenzióknak, mely az embereket tanulni kényszeríti. De valóban jobb lett volna mind a recenzióknak, mind a Berzsenyi tudóskodásának elmaradni.”⁹¹) A továbbiakban a *Kritika* című írást vizsgálva Rohonyi azt feltételezi, hogy az a rész, melyben Kölcsey a művészeti stúdiumok hiányából fakadó káros következményekről beszél, „Berzsenyinek is szól visszamenőleg”.⁹² A tanulmány az 1820-as évek második feléből származó szövegekkel hozza összefüggésbe a *Jegyzeteket*, és a Berzsenyi-vita felől magyarázza kapcsolódási pontjait, amivel akaratlanul az 1829-es datálásához szolgáltat érveket.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kielemezett norma, melyet Kölcsey gyakorlati példákra hivatkozva elvi szinten is indokolni törekszik, hogy tudniillik még az esztétikai törvényeket bizonyos fokig meghatározó zseni is rászorul a teória segítségére, nem csak a húszas évek második felére jellemző. Már az 1815-ből származó *A' Poësis és Kritika* is ebben a szellemben íródott, és éppen az ezt fejtegető Lessing szövegével ér véget.⁹³ Így e gondolat jelenléte nem lehet döntő érv a *Jegyzetek* 1829-es keletkezése mellett. A források tanúsága szerint Kölcsey ezt az álláspontját nem a Berzsenyivel folytatott vita tanulságaként fogalmazta meg, hanem recenzióját ennek szellemében készítette el. Rohonyi elemzésének pontoságára utal, hogy *A' Poësis és Kritika* szövegének felhasználása nélkül állapítja meg a szerző, hogy a *Jegyzetek* az „1817-es kritikát megelőzően kialakított nézeteket gondolja tovább”, azaz pontosan látja a *Jegyzetek* tartalmi kapcsolódását a Berzsenyi-recenzió előtti időszakhoz. A *Jegyzetek* meg a *Kritika és antikritika* egyezőnek vélt részleteiről azonban nem osztjuk Rohonyi véleményét, aminek az általunk idézett Kölcsey-szöveg értelmezésében van az alapja. Olvasatunk szerint Rohonyi a maga parafrázisában („Berzsenyi vallásaként hitte: neki tanulnia nem kell!”) a *vallásaként* szót meggyőződés értelemben használta. Ez a jelentés adhatja ugyanis meg a kifejezésnek az „ironikus vágás” jelleget. Magunk a „saját vallásaként azt hívé” szerkezetet minden ironikus felhang nélküli, deskriptív szövegnek tartjuk, melyben a *vallásaként* szó közlés jelentésben fordul elő. Ezt támogatja az is, hogy Kölcsey Szemere révén ismerte Berzsenyinek Kazinczyhoz írott 1820-as levelét, melyben a sértődött költő így ír: „azt hittem, nekem nem szükség tanulnom, s nem is tanultam”.⁹⁴ A „saját vallásaként” kifejezés minden valószínűség szerint erre a levélrészletre vonatkozik. Kölcsey a *Kritika és antikritika*⁹⁵ kérdéses részleté-

⁹⁰ ROHONYI 1996, 162.

⁹¹ KÖLCSEY, *Kritika és antikritika*, KÖM I, 580.

⁹² ROHONYI 1996, 163. A Rohonyi által hivatkozott Kölcsey-szöveg: KÖLCSEY, *Kritika*, KÖM I, 665.

⁹³ Lásd a Függelékben közölt szöveg 5. bekezdését. A Lessing-idézet lelőhelye: G. E. LESSING, *Hamburgische Dramaturgie: Hundertunderstes, zweites, -drittes und -viertes Stück*, hrsg. Leopold MAGON, Berlin, 1952, 373–374.

⁹⁴ Berzsenyi Kazinczyhoz, Soprony, 1820. dec. 13. BERZSENYI Dániel *Összes művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Bp., 1978, 430; Szemere Pál Kölcseyhez, Onga, 1823. márc. 26. Ráday Gyűjtemény Szemere-tár, 8. köt., 67. és 69. tétel. Ebben a levélben Szemere többek között elküldte Kölcseynek Berzsenyi idézett levelét, melyet Széphalmon lemásolhatott. Kölcsey reflektál a hozzá eljutott Berzsenyi-levélre: Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. ápr. 6. KÖM III, 275–281.

⁹⁵ A *Kritika és antikritika* szerzőségével kapcsolatban lásd MEZEI Márta, *Kérdőjelek a Kölcseynek tulajdonított Kritika és antikritika körül*, ItK, 1992, 71–80.

ben elsősorban nem azon ironizál, hogy Berzsenyi nem tartotta szükségesnek a művészeti stúdiumot, hanem tudósi teljesítményének színvonalát gúnyolja. Ez egy újabb tényező, mely megkérdőjelezi a Rohonyi által említett „egyezést”. Mind- ez azonban nem csökkenti a Berzsenyi–Kölcsey vitáról kialakított koncepció értékét. Egyetlen építőkocka áthelyezése nem veszélyezteti az egész építményt. Nagyon is hihetőnek tartjuk, hogy Berzsenyi pályájának bizonyos tanulságait Kölcsey a költő megnevezése nélkül beépítette a *Kritika* című tanulmányába, sőt a *Jegyzetek*be is. Ebből azonban nem szükségszerűen következik a *Jegyzetek*nek a vita utánra való datálása. Az általunk feltételezett 1816-os keletkezés is megengedi, hogy a *Jegyzetek*ből Berzsenyi pályájára vonatkozó utalásokat is kiolvassunk, hiszen 1813-ban, amikor megjelent Berzsenyi költeményeinek első kiadása, Kölcsey megfogalmazta 1817-es recenziójának néhány fontos kifogását. Már ekkor úgy vélte, hogy Berzsenyiben „a stílus praeponderál”, hogy „temérdek rossz dalt eresztett ki”, és ezért sajnálkozott, hogy a poéták „nem egyszersmind *Kunstrichterek* is”,⁹⁶ azaz a művészeti stúdium hiányával magyarázta, hogy Berzsenyi nem tett különbséget remekművei és gyengébb darabjai között. Az elmondottak alapján pontosíthatjuk a *Himfy* szerelmei előszavával kapcsolatban kifejtett feltevésünket: Berzsenyi gyakorlata és Kisfaludy Sándor elvi nyilatkozata egyszerre játszhatott közre abban, hogy Kölcsey *A' Poësis és Kritikában* meglehetősen élességgel kikelt azok ellen, akik a zsenire nézve nem tartották fontosnak a művészeti stúdiumokat.

Az eddig tárgyaltakon túl más szövegekkel való kapcsolatok is az 1816-os keletkezés mellett szólnak. Láttuk, hogy a *Jegyzetek* korábbi változata, *A' Poësis és Kritika* Kölcseynek Döbrenteiével folytatott levelezéséből, azon belül is a Csokonai-recenzió kapcsán köztük kialakult vitából nőtt ki. Döbrentei többek között azt vetette barátja szemére, hogy az esztétikai szabályoknak tulajdonított túlzott fontosság által méltánytalanul kevés teret enged a zseninek: „Én szeretem a' Geniet – még kicsapongásaiban is; 's nem fogom olly kurtán, mint te venni látszol. Mit használ a' száraz Regulák' kielégítése: ha az Egész hidegen hágy? [...] Barátom, a' Genie büszkén tekint le sasrepültében az őt lerángatni akaró Kritikusra”.⁹⁷ Kölcseynek ezekre a gondolatokra adott válaszát *A' Poësis és Kritikában* illetve a *Jegyzetek*ben véljük felfedezni. A gondolatmeneten túl a *fennröpülte* szó előfordulása is arra utal, hogy Kölcsey Döbrenteiével szemben fogalmazza meg mondandóját, mikor arról beszél, hogy tévedés a kritikát úgy felfogni, „mintha az a geniet fennröpültéből lerángatná, s szerencsétlen regulázás által fojtaná el.”⁹⁸

A *Jegyzetek*ben tehát Kölcsey minden valószínűség szerint nem Berzsenyivel, hanem inkább Kisfaludy Sándorral és Döbrenteiével vitázott. A Döbrenteiével folytatott levelezés Kölcsey miatt 1816 májusában megszakad. Kölcsey 1816 közepén lelki válságba kerül, az irodalommal való szakítást fontolgatja és májustól barátai leveleire hosszú ideig nem válaszol.⁹⁹ Döbrenteiének több levelére csak 1817. június 29-én ír egy pár sort.¹⁰⁰ Időközben, 1817 elején, anélkül, hogy Döbrenteit erről értesítette volna, az Erdélyi Múzeum felkérésére írt Csokonai-recenziót a Tudományos Gyűjteménynek adta. Úgy tűnik, valamikor 1816 folyamán Kölcsey hosszú időre leírta Döbrenteit barátai közül. Ennek egyik következményeként tartjuk

⁹⁶ Kölcsey Kazinczyhoz, Álmosd, 1813. szept. 15. KÖM III, 87.

⁹⁷ Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1815. máj. 15. ÉLit, 1827, 124–125.

⁹⁸ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 649.

⁹⁹ Lásd Kölcsey Szemere Pálhoz, Cseke, 1816. nov. 21. KÖM III, 250.

¹⁰⁰ Vö. Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1816. jún. 16. ÉLit, 1827, 131–132; Döbrentei Kölcseyhez, Kolozsvár, 1817. márc. 27. ÉLit, 1827, 133–134; Kölcsey Döbrenteihez, Lasztóc, 1817. jún. 29. KÖM III, 267.

számon azt is, hogy a vele folytatott vitát is abbahagyta. Az időpontok egybeesnek: 1816 nyarán, amikor megkapja Szemerétől a levelet, melyben az Jenischre hivatkozik,¹⁰¹ még dolgozik a *Jegyzeteken*, ahhoz hasonlóan, ahogy 1817-ben a Dayka-recenzióknak nekikezd, miközben az irodalommal való szakítás szándékát hangoztatja. 1816 második feléből szinte semmi tevékenységére vonatkozó adatunk nincs; 1817 elején viszont már Pesten látjuk, ahol más dolgokkal van elfoglalva: könyvtárba jár, az *Íliászt* fordítja, a Hasznos Mulatságok szerkesztésében segédkezik és recenziókat ír a Tudományos Gyűjtemény számára.¹⁰² A Csokonai-bírálat visszavétele miatt kellemetlenné válik viszonya Döbrenteihez, az év közepétől pedig talán minden korábbinál súlyosabb és hosszabb válságos korszaka kezdődik. Feltételezhető, hogy így kerül le a Döbrenteivel polemizáló *Jegyzetek* befejezése végleg a napirendről.

A kritika elméleti problémái, mint láttuk, később is érdeklődése középpontjába kerülnek. 1823 februárjában újabb kritikaelméleti dolgozatnak (*Ízlés*) kezd neki. A *Jegyzetek* és az *Ízlés* szövegének helyenkénti azonossága illetve összecsengése arra enged következtetni, hogy Kölcsy felhasználta korábbi munkáját. Állításunk bizonyosságául az alábbi példák szolgáljanak: „Ezen megjegyzés – olvassuk az *Ízlésben* – a léleknek egy érzésére sem illik jobban rá, mint a szépnek érzésére, vagy ha inkább akarjátok azon lelki tehetségre, melyet a testiségtől kölcsönzött szóval, esztétikai értelemben, ízlésnek nevezünk. Ki nem tudja mi számtalan ízlésbeli nemcsak különbségeket, de ellenkezéseket is lehet észrevenni nemcsak egymástól messze vagy egymáshoz közel fekvő tartományoknak lakosaiban, de ugyanazon földnek fiaiban, még ugyanazon műveltségi ponton álló emberekben, sőt ugyanazon de más-más helyzetben levő individuumban is? [...] Csak azt kérdem, hogy ily temérdek különbözőzés és ellenkezés közt, ki leszen eléggé bátor, vagy talán eléggé vakmerő a' polykleti kánont felállítani? Arra hogy két ellenkező – vagy csak különböző – ízlésű ember közt a pör eligazíttassék, a volna szükséges, hogy bizonyos közönséges törvények állapíttassanak meg”.¹⁰³ A *Jegyzetekben* hasonló gondolatmenetet és több helyen szó szerint azonos megfogalmazást találunk: „Természetes, hogy itt az érzés alatt egyedül a szépnek, s az azzal határos felségesnek, nagy, kellemesnek stb. érzését kell értenünk; amit a testiségtől kölcsönzött szóval *ízlésnek* szoktunk nevezni. S ezen ízlés teszi a józan kritikának fundamentumát. [...] Ki nem tudja, mi számtalan ízlésbeli nemcsak különbséget, de ellenkezést is lehet észrevenni nem csak egymástól messze, vagy egymáshoz közel fekvő tartományoknak lakosaiban, de ugyanazon földnek fiaiban még ugyanazon műveltségi ponton álló emberekben, sőt ugyanazon, de más-más helyzetben levő individuumban is? [...] Ha tehát a kritika meghatározó állításokkal akar fellépni, nem individuális érzéseken kell magát felemelnie; hanem közönségesen az emberi lélek természetéből szükség bizonyos tapasztalásokat kivonnia, hogy általuk bizonyos közönséges törvényeket állapíthasson meg.”¹⁰⁴ Az itt bemutatott párhuzamot annyival lehet még kiegészíteni, hogy a „polykleti kánon” kifejezés a *Jegyzetekben* is előfordul,¹⁰⁵ ugyanúgy, mint egy Voltaire-mondásra való hi-

¹⁰¹ Szemere Kölcsyhez, Pécel, 1816. júl. 14. SZEMERE P. 1890, III, 199–200.

¹⁰² Lásd Kölcsy Szemere Pálhoz, Pest, 1817. febr. 24. KÖM III, 250; Szemere Pál Kazinczyhoz, Pest, 1817. ápr. 5. KazLev XV, 144.

¹⁰³ KÖLCSEY, *Ízlés*, KÖM I, 434.

¹⁰⁴ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 645–646.

¹⁰⁵ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 648.

vatkozás: „Voltaire egy ilyen esetben azt írta: Az ízlés csak kétféle, jó és rossz.”¹⁰⁶ illetve „Az ízlés, azt írta egykor Voltaire, csak kétféle: jó és rossz.”¹⁰⁷ A *Jegyzetek* egyes részleteinek felhasználása más tanulmányokban arra mutat, hogy Kölcsey letett e töredékének befejezéséről és publikálásáról. Ugyanerre mutat az is, hogy az Élet és Literaturá mottójául szolgáló mondat is a *Jegyzetek* első bekezdéséből való: „A' gondolkozó fej ítéletet hoz a' resultatumokról a' principiumokra és viszont: 's az ilyenekre nézve Montesquieunek tanácsát követnünk illik: nem mondani el mindent; 's a' mit mondunk is, csak azért mondani el, hogy az Olvasó gondolkodásra ébresszessék.”¹⁰⁸ Sőt mintha ugyanezen bekezdésből A *leányőrzd*be is jutott volna valami: „Több ízben elkövette [...] ő [ti. a szerző, azaz Kölcsey] azt a gyengeséget, mely szerint [...] parányi olvasásának és némelykori gondolkodásának rezultátumait zsinórmértékül venni merészkedett”.¹⁰⁹ A *Jegyzetek*ben ugyanis ez olvasható: „mindenütt csak saját szűk olvasásomnak s gondolkozásomnak rezultátumait szerettem a közönségnek bemutatni.”¹¹⁰ Mindez arra mutat, hogy 1823-tól Kölcsey mintegy felhasználható nyersanyagnak tekintette a *Jegyzetek* elkészült részét, hiszen nem valószínű, hogy egy publikálásra szánt művébe saját korábbi írásaiból gyűjtött volna össze egyes kifejezéseket és mondatokat. Az összecsengő részletek pedig számosabbak annál, mint hogy a véletlen számlájára írhatnánk őket.

Említettük már, hogy a *Jegyzetek* kéziratára Szemere rájegyezte A' *Poësis és Kritika* hitelesnek tűnő keletkezési dátumát: 1815. július 3. Ez a dátum nyilvánvalóan téves, mégsem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. Ha ugyanis Kölcsey valamikor 1823 után az Élet és Literaturá számára írta volna tanulmányát, arról Szemere minden bizonnyal tudott volna. Az általa jelzett dátum tehát arra utal, hogy legjobb tudomása szerint a *Jegyzetek* a tízes évek közepén készült. Így értelmezve ez az adat beleillik azon elképzelésünkbe, mely szerint a *Jegyzetek* 1816 közepén keletkezett. Egyetlen olyan érvünk sincs, mely *önmagában* hitelesítené feltételezésünket, de a számos egy irányba mutató adat alapján, és az ezeknek ellentmondó tények hiányában, megfogalmazhatónak véljük azon hipotézisünket, hogy a *Jegyzetek* 1816 nyarán keletkezett.

Függelék

A' *Poësis és Kritika*.

[1.] A' nagy könyv, azt mondá¹¹¹ Callimachus, nagy gonosz, 's ezen mondást még inkább lehet a' mi időnkre alkalmaztatni, mivel a' tárgyak kilévén merítve, kevés hozzattathatik-fel valami olyan a' mi¹¹² már sokszor ne mondatott volna, ritkának adatott pedig az a' tehetség, mely a' régi dolgoknak is új szint tud kölcsönözni. Ezen Jegyzéske itt elől nem akar egyebet, hanem, hogy olvasóink ezen cím alatt valamely rendszerént való értekezést ne várjanak melyben Aristotelesztől és Lon-

¹⁰⁶ KÖLCSEY, *ízlés*, KÖM I, 435.

¹⁰⁷ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 645.

¹⁰⁸ ÉLit, 1826, 3.

¹⁰⁹ KÖLCSEY, *A leányőrzd*, KÖM I, 595.

¹¹⁰ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*, KÖM I, 644.

¹¹¹ mondá [jav. e.: „mondta”]

¹¹² (1) kevés<en tudnak> valami olyat <felhozni> a' mi (2) kevés hozzattathatik-fel valami olyan a' mi [„kevés” valószínűleg jav.-kor ékeztve; „hozzattathatik-fel” f. i., beszúrva; „olyan” jav. e.: „olyat”]

gintol¹¹³ Horatiusig és Skaligerig, ettől Baumgartenig és Sulzerig ettől ismét Kántig világosságra jött esztétikai principiumok fognának felállíttatni. Mi nem kerülünk semmit inkább mint azt, nehogy másokat tanítani láttassunk, 's mindenütt csak saját olvasásunknak 's gondolkozásunknak resultatumait¹¹⁴ szeretjük a' közönségnek bemutatni, 's innen jön hogy írásunkban hézakok fognak lenni, 's principiumink nem lesznek iskolai szorossággal kifejtetve. A' gondolkozó fej ítéletet hoz a' Resultatumokról¹¹⁵ a' principiumokra és vizsont, 's az ilyenekre nézve illik, hogy Montesquieunek tanácsát kövessük: *nem mondani-el mindent, 's a' mit mondunk is csak azért mondani-el, hogy olvasóink gondolkozásra ébresztessenek.*

[2.] Nem rég az ideje, hogy Magyar könyveink némely idegen Tudós-Újságokban Recensensekre akadtanak, Nyelvünkön pedig mind ez ideig annyira újság recenseáltatni, hogy Iróink a' Kritikának legszelídebb gáncsait is nehezen láttatnak szenvedni. Szükség, úgy hisszük, hogy a' Kritikáról való Ideákat formáljunk magunknak.

[3.] A' Kritika az a' Szépmesterségekre¹¹⁶ nézve különösen, a' mi az emberi létre nézve a' Philosophia közönségesen. Emberek állanakelő kik lelkeikben hordják a' Mesterségnek¹¹⁷ magvait, 's ezen magvak azon bámúlatra méltó művekben fejlenek ki melyeket a' Poésisben, Festésben, Képfaragásban stbb. Genie-munkáknak szoktunk nevezni. Ott áll saját pompájában az Isteni mív, 's alkotója nem tudja honan és miként jöve az, egy tekintet reá 's a' Lélek siet újabb teremtetésekre. A' Philosoph elmerül az ily Műveknek¹¹⁸ látásokban, 's a' mívéről általhat az alkotó Lélek vizsgálására, kilesi azon charactert jelentő vonásokat melyek egyenesen a' Lélek' sajátágából jönnek, ki-lesi azon elhajlásokat melyeket a' tárgy tevé¹¹⁹ szükségeseké, 's ezer megegyezésekből 's ezer külömbségekéből régulákat abstrahál melyekről a' Művész nem gondolkozott, épen úgy mint az okoskodó ember nem gondolkozott azon formákról melyeket a' vizsgálódó bölcs az okoskodásból abstrahált 's a' Logikában öszveszerkeztetett.

[4.] Minden Lélekben megvan a' Tökéletnek (Perfectum) ideája, 's ezen Tökélet minden külömböző formák alatt is épen oly¹²⁰ szükségesen Egy,¹²¹ mint az Istenség. A' Genienek teremő Lelke magában érzi azt 's nem tudja igyekszik¹²² elérni; A' Philosoph' vizsgálódó lelkébe pedig örök jobbításnak ingerét adja ezen Idea, 's épen a' Genieművekből abstrahált regulák szerént állítja-fel az Ideált, melyet a' legerősebb Genie is egészen¹²³ nem érhet-el,¹²⁴ úgy a' mint, Platonnak¹²⁵ gondolatjaként a' Mindenható Lény sem formálhatott a' gyarló Matériából minden részben tökéletes világot. „Íme –” így szól a' Teremtő Genienek a' vizsgálódó Philosoph – „Íme az Ideál melyet felállítottam mint valamely Polykléti Kánont, 's melynek felállítására magad vezettél. A' Te¹²⁶ Műveid nincsenek ily símák, nincsenek ily

¹¹³ <Longintol> [Az áthúzás ellenére betettük a főszövegbe, mert nélküle zökken volna a mondat.]

¹¹⁴ resultatumait [„tu” jav.]

¹¹⁵ Resultatumokról [a 2. „o” jav.]

¹¹⁶ Szépmesterségekre <....>

¹¹⁷ Mesterségnek [?mesterségnek]

¹¹⁸ Műveknek [?műveknek]

¹¹⁹ tevé <szükségessé[?]>

¹²⁰ épen <egy[?]> [f. i.:] oly

¹²¹ Egy, [?egy.]

¹²² igyekszik <azt[?]>

¹²³ egészen <el[?]>

¹²⁴ érhet-el, <épen[?]>

¹²⁵ Platonnak <idea[?]>

¹²⁶ vezettél. <Te[?]> A' <m...[?]> Te

magokkal mindég és mindenben egyformák mint ez az én Kánonom kívánná, de nem is fogom Tőled kívánni, hogy magadat e' szerént igyekezzél képezni. Te erősb vagy mint sem, hogy segédre lenne szükséged, 's makacsabb mint sem, hogy hibáidat megjobbíthatnád. 'S magok ezek a' Te hibáid Nagyvoltodrol tesznek bizonyosságot. Azonban engeddd-meg, hogy azok előtt kik nem bírnak oly nagy erővel mint Te, azonban éreznek vonattatást követni a' Szépet, a' Nagyot és Tégedet, hogy ezek előtt az én Kánonom fedezze-fel,¹²⁷ még pedig minden kitelhető egyenességgel és keménységgel, azt a' mi a' Te míveidben jó és hibás. Az ilyenek hasonlítsák-össze Míveidet az én Kánonommal. Kövessenek Tégedet a' Te ezer külömbféségeidben, de hogy ezen követés őket szolgálkává ne tegye, az én Kánonomnál fogva formáljanak magoknak saját Ideált a' Tökéletről, 's ezen saját Ideált vévén szembe a' Te Míveid egyesüljenek az én Kánonommal, segíteni őket utána menni, nem többé a' Te Mívednek vagy az én Kánonomnak, de azon saját Ideálnak melyet segítségünknel fogva képzett magának, 's e' szerént a' mit a' természet neki nem adott, nyerjenek segéd és munka által oly lelket, mely ha nem egészen a' Te lelked leszen is¹²⁸ ahoz legalább hasonlítson." –

[5.] 'S ez a' Kánon az melyet mi Kritikának nevezünk, melyet úgy kell néznünk mint az égnek adományát, mely a' Geniet nem rángatja-le fennröpültéből 's nem fojtja-el szerencsétlen regulázás által, de igyekezik a' homályt fényre, a' rendetlent rendre hozni, 's kulcsot ad és fonalt a' Labirinthuszban tévelygőknek. Azonban saját Nagyságunknak¹²⁹ csalóka képzele sokszor gyűlöletessé teszi előttünk a' Kritikát; azt¹³⁰ gondoljuk, hogy nélküle nem lennének¹³¹ hibáink, azt gondoljuk, hogy kicsapongásaink, melyeket kárhóztat, mindég, és mindenütt a' Génusznak kiütései, 's midőn Nagyságunk¹³² a' Kritikának világa előtt oda lesz, kiáltozunk, hogy az megöldöklí¹³³ a' Geniet 's lánczot készít a' természeti erőnek. Legyünk egyenesek 's oly egyenesek mint Lessing ki magáról ily vallást teszen – „Én nem érzem magamban azon éltető forrást mely saját erejével¹³⁴ kidolgozza magát, saját erejével¹³⁵ oly gazdag, oly friss, oly tiszta sugárokban buzog-fel: én kéntelen vagyok magamból mindent nyomás és szívás által kicsikarni. Én oly szegény, oly hideg, rövid látású lennék, ha nemünémüképen meg nem tanultam volna, mint kelljen idegen kincseket szerényen kölcsönözni,¹³⁶ idegen tűznél melegednem, 's szememet¹³⁷ a' mesterség' üvegeivel erősítenem. Innen van, hogy mindég meg szegyenültem valahányszor a' Kritikát gyaláztatni hallám, vagy olvasám. Azt mondják, hogy az elfojtja a' Geniet: Én pedig azzal hízelkedtem magamnak, hogy valamit nyertem általa,¹³⁸ a' mi közel jár a' Geniehez. Én Bénna vagyok, 's nekem a' mankóra írt pasquillusz nem lehet¹³⁹ hogy épületes legyen.”¹⁴⁰

¹²⁷ fedezze-fel <z.....d...[?]>,

¹²⁸ is <legalább hasonlítson a' Te[?]>

¹²⁹ Nagyságunknak [?nagyságunknak]

¹³⁰ azt [?Azt]

¹³¹ lennének <...ég[?]>

¹³² Nagyságunk [?nagyságunk]

¹³³ hogy az <. > megöldöklí [„k” jav. „g”-ből]

¹³⁴ erejével [jav. e.: ereje] <által> kidolgozza [„vel” végződés a szóközbe beszorítva]

¹³⁵ erejével [jav. e.: ereje] <által> oly [„vel” végződés a szóközbe beszorítva]

¹³⁶ kölcsönözni, [jav. e.: kölcsönözni]

¹³⁷ szememet [jav. e.: szemeimet]

¹³⁸ általa, <mely[?]>

¹³⁹ pasquillusz nem lehet [„nem lehet” f. i., beszúrva] <lehetetlen[?]>

¹⁴⁰ [Új bekezdéssel 16 olvashatatlanságig áthúzott sor következik.]

DÁVIDHÁZI PÉTER

EGY SZERZŐI NÉV KIVÁLASZTÁSA A REFORMKORBAN (Franz Karl Joseph Schedeltől Toldy Ferencig)

Mint életének szinte minden problémájáról, az ifjú Schedel eleinte a névválasztásról is Bajzával tanakodik legtöbbet. 1821-ben kezdett levelezésük számos alkalmat kínált rá, hogy a serdülőkor naiv kitarulkozásával tudósítsa a nála másfél évvel idősebb s rajongva szeretett barátot e legfontosabb problémáival minduntalan összeszövődő kérdés alakulásáról. Először 1822. szeptember 9-én bukkan föl a téma, még éppen csak megpendítve, de a későbbiek ismeretében jelképérvényű összefüggésekben. A tizenhét esztendőes fiú (aki Rácz István halálának hírére legszívesebben máris megpályázná a zágrábi akadémia magyar nyelv és irodalom professzorának megüresedett állását) a pályakettőzés és önmegosztás lépését fontolgatja. Korábban is gondolt már rá, hogy orvos és filológus lesz egy személyben; el sem tudta képzelni, hogy az utóbbi hivatásról lemondhatna („olgy belső ösztön szorít reá mellyet lecsillapítani talán képes leszek, de kiúrtani nem”), az orvosi pálya ábrándját azonban már-már feladta. Most végleg elhatározza, hogy megmarad kettős terve mellett, orvosi íróként és filológusként egyaránt hasznára lesz irodalmunknak, elvégre Albrecht von Haller egyszerre volt klasszikus orvosi művek és tanító költemények szerzője, Goethe is minisztersége mellett művelte a literatúrát, Schiller egy darabig a medicina tanulása mellett poétáskodott, s (a nagy példaképek után közelebb keresve mintát) Ungvárnémeti Tóth László is „kettőre tudá osztani elméjét”. Ez utóbbi műveletet akarja ő is megtanulni, lesz, ami lesz, s ezáltal megrendszabályozni eddig sokféle csapongó hajlamait. Már itt felismeri egy pillanatra (bár csak később, újabb kísérletezések után válik belőle tartós belátás és életre szóló döntés), hogy költői próbálkozásaival fel kell hagynia, mert nincs hozzá igazi tehetsége. „A poesiát pedig, mellynek beavattja nem vagyok, bántatlan fogom hagyni, s vissza lépni egészen a világba.” Az orvostudományban a természet megismerése vonzza, s még inkább, hogy gyógyítással életet menthet, amit mindennél nemesebb gyönyörűségnek érez, neve fennmaradásánál nagyobb dolognak. Visszaadni egy szerelme párjának, „illy cselekedettért nem-e lemondanál örök névről; s én annál szívesebben, mert – a mi magában hiba – nem érzek dicsvágyat.” A képzelt jövődőt élénken átélő kamaszt úgy megigézi a személytelenül önfeláldozó szolgálat felsejlő ábrándképe, hogy magának kiszabott külön sorsként szeretné vállalni, mintegy erényt kovácsolva a dicsvágy hiányának alkati hibájából, s barátját előre felmenti alóla, sőt óva inti attól, hogy követni próbálja. „Én arra vagyok hivatva hogy használjak, s nem irtózom azon gondolattól hogy nevem nem él sokkal tovább testemnél: te dicsleni szület-

¹ Névváltoztatásának későbbi szakaszaival másutt külön-külön foglalkoztam: *Kettős védőpajzs mögött: Toldy Ferenc és a reformkori álnévhasználat* = *Tarnai Andor-életrajz*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, munkatársak HARGITTAY EMIL, THIMAR ATTILA, Bp., 1996, 75–80; *Párbeszéd korszakok határán: Egy sokatmondó félreértés Kazinczy és Toldy levelezésében* = *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszaki kérdései*, szerk. DEBRECZENI ATTILA, Debrecen, 1996, 355–364; *Az apai név öröksége: Toldy Ferenc és a nemzeti tudomány önmeghatározása*, 2000, 8(1996), 8. sz., 45–50.

tél; úgy született hogy meg ne halj; ne öld-el hát magadban a dicsvágyat, sőt gerjeszd.² Nyilván őszintén hiszi, amit a pillanat hevében magáról leír. De ha későbbi életútján nem látjuk is sok nyomát a dicsvágy e szerzetesi kioltódásának s a név iránti közömbösségnek (amiknek máris árulkodóan ellentmond önkéntelenül nagyratörő hivatkozása Goethe és Schiller példáira), e levél akaratlan ön-jellemzésében már felbukkan valami szinte mindabból, ami névváltoztatásait majd befolyásolja: az irodalmári és orvosi pálya kettőssége, a saját egyféleségétől való szabadulás rá mindvégig oly jellemző vágya, a személyiség megosztásának igen korai sóvárgása, s az elhatárolódás igyekezete korai költői próbálkozásai szerzőjétől. Egyelőre nem sejtjük, s ő sem tudhatta, hogy az itt még nagyvonalúan mellékesnek nyilvánított név sorsa mennyivel többet fog jelenteni számára, névváltoztatásaival mennyire mélyen átalakítja majd identitását, s egyáltalán: mennyi gondja lesz egész életében a nevével. (S nem csupán a sajátjával: egy újabb tanulmány tőle eredezteti a bizonytalan szerzőségű művek szerzőhöz rendelésének, s a nem eléggé azonosítható szerzők kényszerű nevesítésének beidegződését a magyar filológiában³ – ami különösen érdekes, ha meggondoljuk, hogy saját nevét megkettőzni, esetenként többszörözni, s ezzel tulajdonképpen viszonylagossá tenni, sőt valamennyire elbizonytalanítani igyekezett.)

Pedig már sejtette volna, s hamarosan figyelmeztetik rá, hogy neve idegenszerűen cseng barátai fülében. Első könyvénel, a tizenhat éves fejjel kiadott Iszokratész-fordításnál ez még nem tűnhetett fel olvasóinak. Az átültetéshez a görög munka latin fordítását vette alapul, az így kétszeresen áttételes mű címlapjának latin nyelve eleve kiiktatta a magyarosság normáit, s a magyar fordító keresztneveinek latin alakváltozatai is természetesen belesimultak a szövegbe: *Isocratis Paraenesis ad Demonium, e graeco per Rudolphum Agricolum. Adiecta translatione hungarica. Curavit Franciscus Iosephus Schedel*. Az apa, idősb Franz Schedel, akinek születés- és névnapjára (1822. április 2-án) az ifjú ajánlotta e munkáját, alighanem meghatottan szemlélte a fiát jelentő három nevet, melyeknek itt még sorrendje is megegyezhetett a német szokással, sőt az egész név klasszikussá nemesedett változata lehetett annak, amit egykor ő szánt utódjának. Meghatottságát fokozhatta az első oldal közepére szedett dedikáció („PATRI OPTIMO, / in / GRATI ANIMI / monumentum / filius editor.”), majd a következő két lapon a fiúi hála ékesszóló kibontása egy laudációnak is beillő latin ajánlásban. S bár a kétnyelvű kiadás páratlan számú lapjain nem érthette Iszokratész intelmeinek magyar fordítását, annyit elégedetten megállapíthatott, hogy nemhiába küldte fiát kilenc évvel azelőtt a ceglédi iskolába magyar szóra. A művelt, jozefinista, otthonában ötszáz kötetes könyvtárat gyűjtő, fia irodalmi próbálkozásait (pénzzel is) támogató postahivatalnok a következő év termését is elégedetten mustrálhatta: *Schedel Ferencz József* külföldi Színjátékai. Első kötet. A' Haramják. Írta Schiller Friderik. Magyarra átvivé *Schedel Ferencz József*. A fiú egy leveléből tudjuk, hogy névtelenül vagy álneven akarta közölni, s nevét csak apja kívánságára nyomatta rá.⁴ A kiadást az apa fi-

² Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1822. szeptember 9. BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, kiad., jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1969 (a továbbiakban: BAJZA–TOLDY 1969), 39–40. (A jegyzetekben mint levélírókat egyöntetűen Toldy Ferencként jelöljük, függetlenül attól, hogy éppen hol tartott névváltoztatásaiban.)

³ MILBACHER Róbert, *D. Schedel (Toldy) Ferenc úr hagyományai avagy a filológia dicsősége és bukása képekben = Fanni hagyományai*, szerk. ODORICS Ferenc, SZILASI László, Szeged, 1995, 118–121.

⁴ Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1824. november 22. BAJZA–TOLDY 1969, 179.

zette, aki nyilván büszke volt fia munkájára, s örömmel látta családi nevüket a címlapon.

Másoknak azonban ez már nem tetszett. Alighogy Bajza megkapja az eladásra hozzá küldött köteteket, megírja barátjának, mit szólt hozzá egy iskolatársa. „A mint könyvedet látta azt mondá, hogy három nevet írni igen németes módí.” Mint Bajza saját kommentárjából kiderül, nem először kerül szóba köztük e téma, és szinte megindító, hogy a hazai érzékenységeket jobban ismerő magyar fiú milyen tapintatos figyelmeztetéssel és szelíd korholással igyekszik egyengetni a másikat útját. „Én egyet sem szóltam erre, mert valóban igaza van, és ezt én is mondtam neked. Csekélység ugyan ilyenén felakadni az olvasónak, de azt már tudod hogy minden szemet szúr magyarjainknál a mi új és németes. Én nem is látom okát miért szereted te neved triplázni. Én mindenha megelégszem eggyel.”⁵ Bajza ugyan maga is igazat ad iskolatársának a három név németességét illetően, de a vélemény közvetítőjeként úgy fogalmaz, mint aki gondolkodásmódban és érzelmileg barátja oldalán áll, s (ha jól értem) vele együtt fölötte a bakafántoskodóknak. Te meg én persze felvilágosultak vagyunk, nyugtatja meg a sorok között, s nem tulajdonítunk az ilyesminek akkora jelentőséget, de hát annyit már (jövővénnyé létedre is) tapasztalhattál, milyen ellenérzést vált ki belőlük, ami eltér a megszokottól; minek bőszipénén fel őket hiába e német módival, hagyd el az egyik keresztnévet, ilyen semmiségen nem múlhat munkád kedvező fogadtatása.

Az ifjú Schedelt nem bántja meg az érezhetően jóindulatú figyelmeztetés, s lassanként belátja, hogy csakugyan változtatnia kell nevéen, melynek németességét nem csupán a hármasság árasztja. S ekkor már napról-napra nyilvánvalóbb, hogy a kritikusok által porig alázott Schiller-fordításának ódiúmatól is csak úgy szabadulhat, ha kivonja az irodalomból rossz hírbe keveredett családnevét. Nincs más kibúvó, hiszen vérmesebb ellenfelei legszívesebben őt magát ebrudalnák ki az írók közül. Egy X. jegyű recenziens (valószínűleg Lassú István⁶), aki 1824-ben a Tudományos Gyűjteményben bírálja az Aspasiát, nemcsak Bajza egy ott publikált versének érthetlenségén köszörüli a nyelvét, hanem az „éretlen újítók” ellen hadakozva egy szökellő képzettársítással az ő fordítására is lecsap. „Tekintsük meg a Schedel Haramjait, mi némű új szókkal ostromolja a magyar közönséget? a vagy nem volna e méltó ilyen Író, hogy az Írók társaságából örökre számkivetetnek, és sem a más Nemzetnek szép darabjait el ne tsúfítaná, sem édes hazánk nyelvét ne kortsosítaná?”⁷ Ezt már a sokat gyötört fiatal szerző tűrőképessége is megsokallja; nem a durva kiutasítás fáj neki leginkább, sem esztétikai érzékének és magyar nyelvi hozzáértésének teljes hitelfosztása, hanem hogy immár bármiféle silányságról ő jut mindenki eszébe. „S nem tudom azt sem, mért van az embereknek olly passiójok rám. Az ebadta itt sem tudott hallgatni felőlem, noha hajnál fogva hozhatott csak fel.” Kompromittálódott nevétől (és korábbi szerzői énjétől) álnév vagy névtelenség szabadíthatná meg; egyelőre mindkét lehetőség foglalkoztatja. Egyrészt lírai antológián dolgozik, alighanem a későbbi *Handbuchon*, mely Kassán Wigandnál láthatna napvilágot, mégpedig egy láthatóan jól átgondolt, szerkesztői kilétét elrejtő, de megfejtéséhez némi (titkos) kulcsot adó álnévvel, mely a címlapon így festene: „Több hazafiak közös munkálkodásaik által; kiadta Pesthegyi (ez annyit tesz mint Budai) Károly (középső keresztnévem).”

⁵ Bajza József Toldy Ferencnek, [1824.] február 16. BAJZA-TOLDY 1969, 111.

⁶ Vö. OLVÁNYI Ambrus jegyzetével: BAJZA-TOLDY 1969, 581.

⁷ TudGyűjt, 1824, IX, 104–105; Bajza verséről uo., 87–90.

Másrészt egy magyar drámai almanach összeállításában reménykedik, melyet 1826-ra tervez, jóformán teljes anonimitásban: „kiadta egy hazafi”. Mindkét esetben érezhetően a hazafias áldozat jegyében képzelel el a többé-kevésbé névtelen írást, szemben az egyéni írói becsvágy kielégítésére törő addigi (meghiúsult) saját neves kísérletekkel. Ám hogy az ő tudatában név és identitás milyen szorosan összefonódott, azt önkéntelenül elárulja, amikor e két hazafiúi tervét Bajzának kommentálva mégiscsak önmegtagadásként említi igazi neve elhallgatását, jöllehet itt persze éppen egy lehetetlenné vált s ezért levetni vágyott szerzői (mondhatni irodalmi) énről van szó. „Hajlandó vagyok mindég magam megtagadni, kivált pedig, mert megúntam azt az örökké való gyalázást: de a haramjákon sem állt volna nevem, ha atyám ne kívánja: mert ő adta rá a pénzt.” Mennyi zaklatástól menekült volna meg névtelenül, sóhajt föl nosztalgikusan, de ami történt, megtörtént.⁸

Sokatmondó kifakadás: a fiatalember meghasonlott addigi énjével, s vergődve kutatja, hogyan szabadulhatna tőle. A levél olvastán Bajza igazolva érzi magát, hiszen ő javasolta barátjának elsőként, hogy álneven publikáljon, még mielőtt saját néven jegyzett művel a nyilvánosság elé lépett volna. Persze még mindig nem késő, nyugtatja meg, csakhogy szerinte nem rejtőzködés végett kellene megfogadnia a régi tanácsot. „Vég-fel olly nevet a mellynek euphonicai és ideálishi szépsége is legyen, nem azon czélból hogy alatta kijövendő munkád ne tudassék ha a tied e vagy másé, hanem mivel a mi magyarjaink igen előítéletesek, sokat tartanak a névnek magyar vagy nem-magyarságára is, mivel róla a személynek magyar vagy nem-magyar létére is magokat jól következtetni hiszik.” E jóindulatúan figyelmeztető (s bizony mindmáig találó) helyzetrajz után, mely egyúttal hallgatólágosan állást foglal amellett, hogy nem-magyar nevűek (és alighanem idegen származásúak) is lehetnek magyarok, Bajza két példát említ buzdításul, köztük egy hazait: a Serfőzőből (eredetileg Bierbauerből) lett Helmeczyét.⁹ Schedel hamarosan közelebbi példát is lát ilyen (szerzői) névfelvételre: Stettner György mint Fenyéry Gyula lép az irodalomba, s a *Handbuch* címlapján már Franz Toldy munkatársaként Julius Fenyéry szerepel.

Mindinkább maga is úgy érzi, idegenes neve hátráltatja az irodalmi életben; 1826 tavaszán elszánja magát arra, hogy írói álnevet választ a lassanként tisztázódó kritériumok alapján. Bajzával tervezgetik, hogy Magyar Hermész néven havi folyóiratot alapítanak; egyik levelében (március 21-én) Schedel azt latolgatja, mennyi előfizetőre számíthatnak, s reméli, összejön százötven megrendelő, ha az akadémiák professzorait is megkéri, főként az erdélyiekkel együtt. *Ebben* a nagyon is földönjáró, szárazon haszonelvű számítgatásban említi egyszer csak barátja felekezetét és (minden átmenet nélkül, árulkodóan célratoró képzettársítással) saját névváltoztatási szándékát, mégpedig mint a „prenumeránsok” toborzásának eszközeit. „Ki tudja nem fog e vallásod is használni? – én nevem alatt soha többé fel nem lépek a magyarban. Tökéletesen el vagyok határozva. Hanem nevet még nem találhattam. Lásdd, hogy kéttagú jó hangzású álnevet költs.”¹⁰ Mintha valami apró-cseprő feladattal bízna meg barátját, a könnyen elintézhető és elintézendő ügyek egyikével. Ami érzelmvilágát ekkoriban foglalkoztatja, arról áradóan és önelemző részletességgel szokott beszámolni; ehhez képest itt szinte távirati

⁸ Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1824. november 22. BAJZA–TOLDY 1969, 178–179.

⁹ Bajza József Toldy Ferencnek, 1824. december 16. BAJZA–TOLDY 1969, 181.

¹⁰ Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1826. március 21. BAJZA–TOLDY 1969, 294.

stílusban üzen. Nem mondhatni, hogy öngyötrő érzékenységgel reagálna az egész problémára. Az önkeresés gyorsuló eseményeinek sodrában egy tűnő pillanat lenyomata: elhatározása már megvan, de majdani álnevének bármiféle szimbolikus jelentése még aligha esik nagy súllyal a latba, hiszen kiválasztását egyelőre kész volna könnyedén átengedni Bajzának.

A látszólagos könnyedség mögött azonban belső igények lázas egyeztetése zajlik. A későbbiek ismeretében már a *költs* igére is fel kell figyelniünk: annyira nyilván nem vehetjük szó szerint, hogy egy sohasem létezett név kitalálását várta volna barátjától, de azt alighanem kizárta vele (s talán eszébe se jutott), hogy az új nevet a régi hangalakjának (Schedel – Schädel) jelentéséből ('koponya') kiindulva egyszerű fordítással hozzák létre (ahogy például, mint Bajza korábban felhívta rá a figyelmét, Bierbauer képezte a Serfőzöt, mielőtt Helmeccyre cserélte) vagy szinonimájából alakítsák ki (lehetett volna belőle például Fejes). Több okkal magyarázhatjuk, bár csak találgatva, hogy e megoldást a fiatal Schedel miért vetette el rögtön, ha egyáltalán fölvetődött benne. Alighanem a 'Schädel' prózai jelentése sem vonzhatta az irodalmias csengésű névre vágyót; talán arról is tudott, hogy atyai barátja, Kazinczy, éppen ilyen megfontolásból ösztökölte Serfőzöt nevé megváltoztatására. („Atyai neve *Serfőző*,” írta a kezdők útra bocsátója 1811 végén Kis Jánosnak, „de én kértem, hogy ezt a' nem poeticus nevet lökje-el, 's magát Helmecczről, hol született [...] nevezze – Helmecczinek, 's ő kapva-kapott a' tanácsom.”¹¹) Fontosabb szempont lehetett azonban, hogy a családi névvel megtartott jelentésbeli kapcsolat megőrizte volna számára a szétválasztandó kétféle szerep összeköttetését, s a megosztott identitás önállósított részeinek folytonosságát, sőt végső azonosságát, márpedig minden jel arra mutat, hogy ezt el akarta kerülni. A családi nevével való elszakadás igénye itt hallgatólagos marad ugyan, közvetve azonban érződik, mert a név költésére felkért Bajzának két olyan feltételt kell teljesítenie, amelyek egyike sem árulkodik a régi névhez, születési helyhez vagy más életrajzi adalékhoz való kötődés bármiféle indítékáról, sőt mindkettő inkább eltávolít a Schedel eredeti meghatározottságaitól és társadalmi képzetársításaitól. Alkalmi álnévként máskor egyszer-egyszer használt vagy fontolgatott olyat, amely szülővárosára utalt (Budai, Pesthegyi), életreszóló írói álnevét tervezgetve azonban jellemző módon azt és csakis azt köti ki, hogy kéttagú legyen és jó hangzású.

Az utóbbi kritérium, mely részben visszautal Bajza „euphonicai” követelményére, maga is többértelmű, s nem olyan felszínes, mint gondolnánk. Szűkebben véve nyilván azt jelenti, hogy a név könnyen kiejthető s a magyar nyelv hangzavilágába természetesen simuló legyen. Nem úgy, mint a Schedel, mely helyes (németes) ejtéssel [sédl] magyar fülnek szokatlan szóvégi mássalhangzópart ad, s ennek második tagja ráadásul külön szótagot alkot. Német köznévi jövevényszavak esetén a hazai nyelvszokás a 17. század előtt magánhangzó közbeiktatásával (pl. Zwickel [cviki] > cikkely), később újabb magánhangzó hozzátoldásával (pl. Nudel [núdl] > nudli) szokta feloldani az ilyet.¹² A fiatalember nyilván erre is

¹¹ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1811. Xber 6. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911 (a továbbiakban: KAZINCZY 1890–1911), IX, 173.

¹² Ezúton köszönöm Péntek Jánosnak, hogy e kérdés nyelvészeti szakirodalmában útba igazított. Vö. BÁRCZI Géza, *A magyar szókincs eredete*, Bp., 1958², 98–99; MELICH János, MNy, VI, 118; XII, 290, 310; NyK, 281; MOLLAY Károly, ALingu, I, 373; *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, Bp., 1956, 667; HORVÁTH Mária, *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*, Bp., 1978.

gondolt már [a könnyen ejtés szempontját évtizedekkel később (1847) egy névtelenül közölt recenziójában *szájszerűségnek* nevezi¹³], hiszen gyakran hallhatta, hogy íróbarátai úgy próbálták kiküszöbölni a neve végén észlelt hangzati idegenszerűséget, hogy kiejtették a második magánhangzót is [sédel]. Az utóbbi ejtémódra következethetünk ugyanis abból, hogy egymás közti levelezéseikben olykor önkéntelenül ékezetet tettek a név első magánhangzójára (Kazinczy 1824-ben „a mi Schédelünk”-et említi Vörösmartynak, s e levelet történetesen maga az érintett is olvashatta,¹⁴ Stettner György pedig 1834-ben Vörösmarty által „Schédel Ferinek” küld valamit¹⁵), a második *e*-t viszont még véletlenül sem felejtették ki. A nyelvész hajlamokkal megáldott ifjú, aki a német és magyar nyelv megfeleltetésének problémáival fordítóként is tudatosan foglalkozott, minden bizonnyal érezte, hogy öröklött családi neve olyan hangzásbeli döccenőt okoz, amelyet a magyar fülnek és nyelvnek egyaránt nehéz megszokni.

Magánlevélben néha talán emiatt igazítja maga is vezetékeve írásképet a magyar hang- és betűkészlethez. Nem lehet pusztán véletlen, hogy egyszer csak (1824) Schédelként írja alá Bajzának küldött egyik levelét,¹⁶ mert 1825-ben már neve első magánhangzójának német írásmódján (Sch) is egyszerűsít, miközben keresztneve akkori magyar helyesírását (cz) gondosan megtartja. A korábbi „Bajzának Schedel” levélkezdet helyett, melyre „Schedelnek Bajza” szokott lenni a válasz, 1825. május 10-én egyszer csak megjelenik az új formula: „Bajza Józsefnek Sédel Ferencz”, illetve két nap múlva röviden „Bajzának Sédel”,¹⁷ mire Bajza is följosgositva érzi magát az egyszerűsítésre: „Sédel Ferencznek baráti üdvözlét Bajza” (1825. május 30.), s egy ideig így kezdik leveleiket, mígnem 1826. március 20-án visszatér a „Bajzának Schedel”¹⁸. A véletlen játékát még inkább kizárja, hogy ugyanez a váltás figyelhető meg a saját nevének közölt versek aláírásában: 1823-tól 1825-ig az Aurorában, a Hébében, az Aspasiában megjelent költeményeket *Schedel* jegyzi, 1825-től 1828-ig a Felső Magyar Országi Minervában, a Hébében és az Aurorában egyaránt áttér a *Sédel* alakra. Aligha véletlen, hogy mindez közvetlenül az írói név felvételét előzte meg: a névmagyarosítás szándékának apró, még tétova, félig tán öntudatlan előhírnöke. Igaz, feladata végeztével az előhírnök nem tűnik el rögtön: a fiatal szerző Sédel néven jegyzett költeményeinek megjelenése valamelyest átnyúlik a Toldy írói név felvétele utánra is, valószínűleg azért, mert ráébredvén, hogy nincs elhivatottsága a lírára,¹⁹ immár ezzel (vagy alkalmi álnevekkel) óvja a mindennemű jövődől irodalmi munkássághoz kitalált, de főként a kritikus szerepre tartogatott írói nevet e bizonytalan értékű próbálkozások felelősségétől.

Tagabb értelemben a jó hangzás feltétele arra célozhatott, hogy magyarok számára jól csengő, azaz magyar képzetársításokat kiváltó nevet keres. Ez derül ki pár nappal későbbi leveléből (március 25-én), amelyben máris arról tudósítja Bajzát, hogy megtalálta, amit keresett. „Választottam magamnak már álnevet mely

¹³ *Ausgewählte Gedichte von PETŐFI*, aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux, MSzépirSz, 1847, 22. sz., május 30., 343.

¹⁴ Kazinczy Ferenc Vörösmarty Mihálynak, 1824. február 28. KAZINCZY 1890–1911, XIX, 58. E levél Schedel általi kézbesítéséről, s talán lemásolásáról lásd BAJZA–TOLDY 1969, 575.

¹⁵ Stettner György Vörösmarty Mihálynak, 1834. augusztus 25. VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, I–II, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., 1965 (a továbbiakban: VÖRÖSMARTY 1965), II, 71.

¹⁶ Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1824. augusztus 22. BAJZA–TOLDY 1969, 174.

¹⁷ BAJZA–TOLDY 1969, 215, 216.

¹⁸ BAJZA–TOLDY 1969, 288, 292.

¹⁹ Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, 1826. május 20. KAZINCZY 1890–1911, XX, 20–21.

mellett maradok, ha csak jobbal nem kínálsz. Töldi Emil. S ha a Hermest csak ugyan kiadnók, hát ugye e törzsökös két m[agyar] név állana címén? nem? Erről írj.”²⁰ A Töldi Emil, melyet álnévnek szán (talán ezért változtatta el a keresztnévet is, megszakítván az akár részleges folytonosságot is polgári nevével és identitásával), eszerint nemcsak kéttagú és jó hangzású, hanem *törzsökös* is, aminek valószínűleg megint csak nem annyira hazafias, mint inkább kelendősségi szempontból örül, hiszen a címlap két törölmetszett magyar neve növeli a folyóirat vonzerjét. De csak a választás kritériumait ismerjük, a levélből sajnos nem kaphatunk választ a nagy kérdésre, hogyan esett választása éppen a Töldi névre, amikor nyilván számos más név is megfelelt volna a Bajzával tisztázott követelményeknek. Valószínű, bár csak sokkal későbbi adataink vannak rá, hogy Ilosvai munkáját jól ismerte. Vörösmarty *Toldy Csepelben* című költeménye szintén inspirálhatta; bár az 1822-ben íródott vers egészen 1845-ig publikálatlan maradt, Vörösmarty elküldte az Aurorába Kisfaludy Károlynak, aki 1823. március 19-én azt válaszolta neki, hogy a jövő évre halasztja közlését,²¹ s a következő években Schedelnek módja lehetett megismerkedni a kézirattal. Vörösmarty 1829-ben írt s az 1830-ra szülő Aurorában közölt *Toldiját* Schedel nemcsak olvasta, hanem az Aurora e kötetét ismertetve lelkesen méltatta, címszereplőjéről megállapítva, hogy „erős, bátor, viszontagságokat kedvelő, minden lovagi erényekkel felékesített hőse populáris hagyományainknak”.²² Csupa tündöklő vonás, egyelőre az Arany hősében majd oly végzetes lobbanékonyágtól sem háborgatva; s bár e kis jellemzést a recenzius négy évvel később írta, mint hogy írói álnévét kiválasztotta, a legendás dalia alakjával feltehetőleg jóval előbb találkozott már, s a Toldy név nyilván már akkor is e fényes tulajdonságokat idézte föl számára. Valószínűleg azt is tudta, amit a hatóság majd évtizedekkel később a szemére vet, hogy e nevet nemesi családok viselik, sőt, mint Jósika Miklós később megjegyezte, ezentúl „ősi családneveink egyik legszebbikével”²³ fog ékeskedni; annak azonban nincs nyoma, hogy választását ez bármilyen irányban befolyásolta volna. Ha eltekintünk a hosszú magánhangzó furcsaságától, a Töldi Emil névváltozat két érdekességgel bír: a vezetéknevét még ipszilon helyett beéri egyszerű *i*-vel, a keresztnév pedig, mely két évvel korábban egyszer már önálló alkalmi álnévként szolgált a költőjelölt számára, megegyezik Kazinczy 1811-ben született fiának (Rousseau tiszteletére adott²⁴) nevével, aligha véletlenül, hiszen e fiút a fiatal Schedel testvérének szerette volna tekinteni.²⁵ Ekkor azonban a döntés még mindig feltételes módban áll: Schedel még barátja jóváhagyására vár, sőt annak jobb javaslatára elvetné találmányát. Még néhány hét, s a kocka el van vetve. A műfaját kereső fiatal literátor, aki addig versekkel és drámafordítással próbálkozott, most megírja első nagyszabású kritikus irodalomtörténeti tanulmányát (*Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály epikus munkájáról, némely bevezető észrevételekkel*), mely először folytatásokban jelenik meg a Tudományos Gyűjtemény 1826. és 1827. évi számaiban, az immár megtalált Toldy Ferenc névvel.

²⁰ Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, 1826. március 25. BAJZA–TOLDY 1969, 297.

²¹ VÖRÖSMARTY 1965, I, 40.

²² TOLDY Ferenc *Kritikai berke*, I, 1826–1836, Bp., 1874, 296.

²³ JÓSIKA Miklós, *Emlékirat*, szerk., utószó, jegyz. GYÓRI János, Bp., 1997, 376.

²⁴ Kazinczy Ferenc Romy Károly Györgynek, 1811. június 21.; Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1811. június 29.; Kazinczy Ferenc Berzsényi Dánielnek, 1811. június 27.; Kazinczy Ferenc Kis Imrének, 1811. június 27. KAZINCZY 1890–1911, VIII, 589, 597, 607, 610.

²⁵ Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, 1828. február 13. KAZINCZY 1890–1911, XX, 470.

A TULAJDONNÉV KONSTRUKCIÓS SZEREPE A SZÉPIRODALOMBAN
(Két példa)

A szépirodalmi onomasztikai kutatás tárgya általában valamely irodalmi hős és a neve közti kapcsolat, a legszembetűnőbbben például az úgynevezett beszélő nevek esetén. A kutatás másik iránya a prototípusok keresése, amit leginkább hőscentrizmusnak nevezhetnénk.

Nézzünk erre két példát! Elsőnek Illyés Gyula 1949-es *Hangfölvető* című elbeszélését. Az elbeszélés egyik hőse mindvégig névtelen marad. A másik figurát viszont, egy öreg halászt, akinek az igazi, az azonosító nevét a szerző csak az elbeszélés végén mondja ki, a történet során több különböző néven szerepelteti.

Az elbeszélés kompozíciója a ráismerésen alapszik. Az esemény színhelye egy folyó két partja. Az öreg a túloldalon van. A folyó tehát egyben egy kompozíciós elidegenítés határát is jelzi, amelyen át kell lépni.

Az első epizódban a névtelen hős és az öreg között tréfás párbeszéd indul, amelynek során kiderül, hogy korábban, még a névtelen gyerekkorában, az öreg ismerte a hős apját, aki akkoriban a cséplőgépek körül, gépészként dolgozott.

„...sok lajt vizet kikormányoztam én a kedves papának. (...) Gépész úr: úr! Nemcsak olyan: ide-arra Csapadi, mint én...” – közli az öreg, akinek a neve tehát Csapadi.

A magyar népnyelvben a „Csapadi” név azt a személyt jelenti, akit ide-oda küldözgetnek. Mindez nagyon is megfelel az elbeszélésbeli valóságnak.

A következő epizódban az elbeszélő egy harmadik, névtelen mellékszereplőtől érdeklődik az öregről:

„Ismeri azt mindenki. Nagy híres az. Nagy ravasz az. Megcsinálta az még a csendörnek is a magáét. (...) Vállig bent a vízben igazgatta épp a kereszthálóját. Fogja egyszerre csak a puskát rá a töltésről a csöndér. Na, most megvagy. Gyere csak ki. Add csak azt is. Jól van. Kidobja neki a háló végét, aztán annál fogva berántotta a vízbe puskástól, cipőstől, ő meg a másik oldalon ki, Fejérbe, az öreg Horváth.”

A harmadik epizódban mindkét főhős ugyanazon a parton találkozik, és már halászlé mellett beszélgetnek.

„– Egyszerre, maga rántotta a hálót a vízbe”

– állapítja meg az elbeszélő.

Erre az öreg:

„– Abból egy szó sem igaz. (...) Itt még a puccokat is Horváthnak hívják. Egy másik volt.”

Ezzel az első név, a Csapadi, az ellentétévé változik, hiszen a Horváth névnek nincs jelentése: majdnem mindenki lehet Horváth. Az elbeszélés a csúcspontjához közeledik:

„– Maga a Csapadi?

- Ideát.
- S itt?
- Szokoji, a feleségem után, mert hogy az egresi.
- Maga volt a Szokoji bácsi?! A kukorica zöld szárából apró ökröket csinált!
- Az lehet."

A lírai hős itt tisztázza az azonosító nevet és egyszerre visszaemlékezik mindenre:

- "- Várjon, mindjárt megmondom a csacsi nevét, aki a lajtot húzta.
- Szívességet tesz, mert én bizony elfelejtettem."

Ez a hely nagyon fontos, hiszen a hősök eddig magázzák egymást. Következik az onomasztikai megoldás: a csacsi neve Sanyi. És a ráismerés ezzel teljesedik ki. A ravaszhöz öreg elismeri, hogy az, akivel megosztja halászlevét, tényleg jól emlékszik mindenre, és áttér a tegezésre:

- "- Na, szedjél csak, merítsél. Ha ízlik. Ilyen pirosan.
- Bátyámnak nem kaparja egy kicsit a torkát?
- Hadd tudjuk, hogy ettünk!"

S ezzel ér véget az elbeszélés.

A kompozíció szempontjából a zárójelenet rendkívül fontos, hiszen ezen a tájon a halat nem mindenki eszi meg: „Olyat kereshet... Legfeljebb, aki a dögöt is” – mondja egy helyen az öreg. Az öreg ezért is volt „haltestvérségben” az elbeszélő apjával. S az apa rászoktatta kisfiát is a halra. Most pedig a múlt felidézésével összekapcsolódnak a síkok. Úgy hiszem, a *Hangfölvető* cím poétikája éppen ebben rejlik.

Nem nehéz észrevenni, hogy az elbeszélésben a tulajdonnevek nemcsak megnevezik az öregot, hanem a kompozíciós fordulatok jelzésére is szolgálnak, azaz a mű onomasztikai paradigmáját alakítják ki, amellyel a szerző felépíti az elbeszélés kompozícióját.

*

A második példát Zamjatin *Mi* című antiutópista regényéből választottam. Első pillantásra talán furcsa lehet onomasztikai sajátosságokat keresni ebben a távoli jövőről szóló regényben, amelynek szereplőit (akik a totalitárius társadalomban már nem is mint emberek, hanem csak mint valamiféle rendszámok élnek) pusztán egy betű- és számjegy-kombinációval nevezi meg a szerző: *D-503, R-13, O-90, I-330, S-7411, Φ, Ю*.

A *D-503* nevű szereplő matematikus, aki annak az „*Integral*” űrhajónak az építész, amelynek segítségével Egységesállam meg akarja hódítani a világmindenséget. A *D* betű az átmérő matematikai jele. Tehát ez egy szabályos beszélő név. Emellett *D-503* a regényben bizonytalan, határozatlan jellem, s a *D* betű félköríves formája egyben erre a jellemvonására is utal. A matematikus egyszerű ember. Az 503-as szám pedig a matematikában törzsszám (oroszul *простое число*), amivel a szerző jellemzi szereplőjét: *простой человек* – közvetlen ember, illetve egyszerű ember. A matematikus neve tehát szimbolikus jelentésű.

Az *R-13* nevű szereplő *D-503* barátja, azaz *alter egója*, vagyis másik fele. Mindez *D-503* nevében is tükröződik, hiszen az *R* a sugár matematikai jele, tehát: *R* meg *R* az *D*. Valamint a cirill *Я* betű (azaz a *я* szó, magyarul: 'én') valóságosan tükröződik a latin *R* betűben: *Я-R*. Sőt, az 503-as számban a számjegyek összege 8. A 13-nak a számjegyei összege 4, azaz a 8-nak pontosan a fele. És az persze természetes, hogy a 13-as szintén törzsszám.

A harmadik szereplő, az S-7411 nevű titkos ügynök, kém. A latin S betű kígyó alakú formájával és kiejtési hangalakjával is jelzi ezt. A kém – mondhatni – valami-féle közvetítő, mivel kapcsolatot teremt két világ között. Az S görbe szimmetriája ezt idézi fel. És semmiképpen nem meglepő, hogy a névnek számjelentése is van: 7 meg 4 az 11. A két azonos számjegy szimmetriája kontrasztosan emeli ki az S görbe szimmetriáját. Az pedig természetes, hogy a 7411 is törzsszám.

A regény női nevei is „nyílt titkokat” őriznek. Először is a legszembetűnőbb, hogy minden női név magánhangzóból áll, ellentétben a férfinevekkel. Másodszor, hogy a női számok mindig párosak.

O-90 a legteljesebb mértékig nő: szerelmes a matematikusba, gyermeket szeretne tőle szülni, annak ellenére, hogy ezt halálbüntetéssel sújtja a törvény, hiszen O-90 nem üti meg az ún. „anyasági normát”. Mégis, ennek dacára mindent elkövet, hogy elérje célját, és emiatt is vész el.

Az I-330 nevű hősnő az ellenállási mozgalom tagja. Az I betű fölfogható egy egyenes szakasznak, s ez a hősnő jellemére is utal. D-503 őt szereti. Maga az állam és D-503 szerelme is irracionális a regényben, az I betű matematikai jelentése pedig: irracionális szám. Ehhez kapcsolódik még, hogy a név számalakjában a három többször szerepel. A háromszor három kilencet ad ki, tehát az I-330 név az O-90 névvel áll kapcsolatban, s ez jelzi egységüket és harcukat is. A két nő között pedig a D-vel kezdődő férfinév áll, mely D egyesíti magában az I-t és az O-t. Egy IO nevű mellékszereplő szintén szerelmével tünteti ki D-503-at, s a cirill IO betű szintén egyesíti magában az I és az O betűt.

Egy férfi mellékszereplőnek, akinek kapcsolata van O-90-nel, Φ a neve. Márpedig ez a betű szintén az I és az O kombinációjából született.

Végeredményben elmondható tehát, hogy grafikailag minden név egy határozott kör (illetve körszakasz) és egy egyenes szakasz kombinációjából tevődik össze.

A regényben tulajdonképpen majdnem minden szépirodalmi onomasztikai probléma tükröződik, a beszélő nevek (pl. D-503) mellett ugyanúgy találkozunk a nevek etnolingvisztikai jelentésének kérdésével (ebből a szempontból a magyar törzsszám szó nem ugyanazt jelenti, mint az orosz szókapcsolatban, a *почтмое число*-ban), mint a nevek lefordíthatatlanságának gondjával, hiszen a cirill IO és Φ betűnek nem felel meg a latin U (illetve a magyar Ű) és F betű.

A legfontosabb azonban mégiscsak az, hogy a regény és az elbeszélés szereplőinek neve onomasztikai paradigmát alkot, amely egyben a szépirodalmi szöveg műszerkezetét is meghatározza. Két példánk nem valamilyen véletlenszerűséget mutat, hanem szépirodalmi törvényszerűséget jelez, vagyis azt, hogy a szépirodalmi tulajdonnevek nem egy szépirodalmi alkotásban ilyen különös, konstrukciót megszabó szerepet játszhatnak.

TÓTH TÜNDE

IRODALOMTÖRTÉNÉSZEK A BÁBELI KÖNYVTÁRBÓL (A régi magyar vers repertóriuma)

– *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: Manuel de correction d'erreurs dans la base de données*, direction Iván HORVÁTH, assisté par Gabriella H. HUBERT, ont coopéré à ce travail Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÓNYI, István VADAI, responsable de l'enregistrement textuel Tamás RUTTNER, responsable en matière de mathématiques et de logiciel György GÁL, Paris, Éditions du Nouvel Objet, 1992 (Ad Corpus Poeticarum). – *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver. 3.0 © Micro CDS/ISIS, 1992, par Iván HORVÁTH (responsable), Zsuzsa FONT, György GÁL, János HERNER, Gabriella H. HUBERT, Tamás RUTTNER, Etelka SZÓNYI, István VADAI.

– *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver. 3.1 © 1979–1994, főszerkesztő HORVÁTH Iván, szerkesztő H. HUBERT Gabriella, munkatársak FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÓNYI Etelka, VADAI István, szövegrögzítés RUTTNER Tamás, programozás GÁL György, Micro CDS/ISIS – © Copyright Unesco, 1991, megjelent az ABCD Interaktív Magazin mellékleteként, 1(1994)/2.

– POEM, ver. 4.0, hálózati BRS/Search-adatbázis, jelenleg telnet helka.iif.hu címen érhető el.

„Számítógépes adatbázis használatával jelentősen megváltozik az irodalomtörténész kutatási környezete: a korábbinál sokszorta kisebb lesz a kockázata valamely tudományos hipotézis felállításának. Ha mégoly sok szempont vizsgálata, összevetése is a feladat, nem szükséges a célra orientált cédulázással töltött idő, rendelkezésre állnak a hipotézis által érintett versek – további vizsgálatra.” Ezek Gál György zárószavai a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* adatmodelljéről szóló tanulmányában.¹

Megjelenése óta használom a régi magyar vers repertóriumát. A következőkben azt szeretném elmesélni, hogy jelen idő szerint mi igaz Gál György állításából.

Körülbelül hetvenöt éve álmodta meg Jevgenyij Polivanov a Corpus Poeticarumot, azt a kézikönyvet, amely a föld minden verselési rendszerét leírja térben és időben. Néhány évtizeddel ezelőtt, amikor az első versrepertóriumok megjelentek, a születendő óriási leltár még mindig inkább a Gutenberg-galaxis könyvespolcait betöltő nagy vállalkozásnak látszott.² Párizsban 1971-ben alakult meg a Polivanov Kör, ahol a majdan létrejövő nagy összefoglalás előmunkálatait az Ad

¹ GÁL György, A „*Répertoire de la poésie hongroise ancienne*” adatmodellje, ItK, 1989, 272.

² Metrikai repertóriumok: István FRANK, *Répertoire métrique de la poésie des troubadours*, I, Paris, 1953; II, Paris, 1957; második kiadás: I–II, Paris, 1966; Giuseppe TAVANI, *Repertorio metrico della lirica galego-portoghese*, Roma, 1969; Ulrich MÖLK, Friedrich WOLFZETTEL, *Répertoire métrique de la poésie lyrique française des origines à 1350*, München, 1972; Adriana SOLIMENA, *Repertorio metrico dello Stil novo*, Roma, 1980; Roberto ANTONELLI, *Repertorio metrico della Scuola poetica siciliana*, Palermo, 1984.

Corpus Poeticarum sorozatban kezdték megjelentetni. A sorozat első kötete a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, a régi magyar vers repertóriuma volt.³

A magyar kutatók tehát az elsők között készítették el adattárukat, amely egyelőre csak a régi magyar versekkel foglalkozik. 1976-ban fogtak hozzá egyetemi hallgatók a szegedi József Attila Tudományegyetemen a számítástechnika iránt rendkívül fogékony vendégtanárunk vezetésével. A kezdetben még minden tekintetben modernnek számító lyukkártyás adatrögzítéstől nagyon hamar eljutottak az Internetes tervekig.⁴ Az 1992-ben megjelent 3.0-ás változat ugyan még PC-re készült és Micro CDS/ISIS-rendszerű volt, de 1993-ban egy másik munkacsoport – mely a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen működött – már egy hálózati BRS/Search adatbázist igyekezett szövegekkel megtölteni. Ez a 4.0-ás verzió tehát szövegeket is tartalmaz, melyek részint modern, részint betűhív, részint nyelvészeti (morfo-fonematikus) átírások. (A '92-es adatbázis és a hozzávaló kézikönyv szövegrögzítés címszaván ugyanis azt a morfo-fonematikus rögzítést kell érteni, amelyet az akkor nem tartalmazott.)

A *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* két szempontból nagyon más, mint a korábbi leltárak. A legfontosabb, hogy nem nyomtatott adattár, hanem számítógépes adatbázis. A kétkötetes francia nyelvű kézikönyv maga sem titkolja, hogy csupán segédeszköz a számítógépes programhoz. Jól látszik ez abból is, hogy hiába vannak sorszámai (R-szám, RPHA-szám) az egyes tételeknek (versek), a monografikus rész (egy magyarul nem tudóknak való, a mellékjeles betűket külön írásjelnek nem tekintő ábécérendben) hozza a kezdősort (incipit) vagy végsort (explicit), esetleg a meglévő töredék kezdete szerint a verseket, s ez kissé nehézkessé teszi a visszakeresést. A számozás ugyanis eredetileg ezek ábécérendjéhez igazodott, ám az adatbázis bővülésekor – természetesen – folytatólagos számozással vették fel az újabb tételeket, nem számozták át az egész adathalmot. Emiatt talán egyszerűbb lenne, ha a könyv nem az ábécé, hanem a hivatkozási számok sorrendjében sorolná fel a verseket, így az is hamarabb kiderülne, hogy pontosan hány verset is ismerünk 1601 előtről. Más szempontból viszont mégiscsak dicséretes, hogy a könyv további fejezeteiben nem pusztán a sorszámkra hivatkoznak a készítői, hanem elsődlegesen az ábécérendbe felvett (kezdő)sorokra, így nincs az az idegenségérzetünk, amely a korábbi repertóriumok használatánál elfog benünk, ahol szinte csak számokat találunk, és emiatt nagyon messze érezzük magunkat az irodalomtól. A számítógépes adatbázis használatánál a visszakeresés persze nem okoz efféle gondokat. Az az apró szépséghiba is csak a könyvben jöhetett létre, hogy a *Syllabes et rimes* fejezetben a 692. lapon tévedésből a 7 7 7 7 11-es képlet után jön a 7 7 7 7 14, és csak ez után következik a 7 7 7 7 10. A *Syllabes et mesures* című fejezetben már helyes a sorrend: a 7 7 7 7 10 után jön a 7 7 7 7 11, ez után következik a 7 7 7 7 14 (725. lap). A leltározást segítő növekvő számsor-

³ Lásd HORVÁTH Iván *A vers* című könyvének (Bp., Gondolat Kiadó, 1991 [2000 Könyvek]) Bábéli *könyvtár* (188–193) és *Corpus Poeticarum* (196–204) című fejezeteit.

⁴ Ehhez lásd a következő cikkeket: HERNER János, HUBERT Gabriella, *Beszámoló a szegedi diákok történeti-poétikai csoportjának munkájáról: Az 1600. előtt írt magyar versek számítógépes feldolgozása = Régi magyar irodalmunk és európai háttere: Az egyetemi magyar irodalmi diákkörök konferenciája* (Szeged, 1978), *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Iuvenum, Sectio Litteraria*, tomus II, szerk. BARTÓK István, MONOK István, Szeged, 1980; *Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására*, ItK, 1980, 630–638; HORVÁTH Iván, *A régi magyar vers készülő kézikönyve (Második jelentés)* [1981] = *A magyar vers: Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*, szerk. BÉLÁDI Miklós, JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., 1985, 82–88.

rend persze nem jelez okvetlenül metrikai rokonságot is. Hiszen a 667 667 667 ütemezésű ún. reprezentatív Balassi-strófának feltehetően közelebbi rokona a 19 19 19, mint a 67 66 66.

Nem akarok persze a fentihez hasonló nyomdahibák miatt kötözködni, előfordul az ilyesmi. Van azonban ennél súlyosabb következtetés is, amely a számítógépes adatbázis rosszul kitöltött adatlapjainak következménye: Batizi András *Krisztus feltámadá, nekiünk örömet ada...* kezdetű énekének (RPHA-794) strófiképlete a monografikus részben (355. lap) a következő: $a7(4, 3) a7(4, 3) a7(4, 3) a7(4, 3) X17(4, 8, 5)$. Eszerint tehát egy refrénes versről van szó. A *Rimes et syllabes* fejezetben viszont az $a a a a x x$ rímekkel szerepel a vers (681. lap), mégpedig $7 7 7 7 17$ metrikai képlet alatt, ami önmagában is képtelenség. Hogy nem egyszerű nyomdahibáról van szó – hiszen valamely nehezen magyarázható okból mégiscsak szedhettek volna valahogy egy nagy X helyett tévedésből két xx-et –, azt a *Syllabes et rimes* fejezet mutatja meg, ahol a vers a $7 7 7 7 8 9$ metrikai képletnél található meg az $a a a a x x$ rímképlet alatt (692. lap). Ha a *Syllabes et mesures* fejezetet nézzük, akkor megint a $7 7 7 7 8 9$ képletnél találjuk meg, de – ismét egy nyilvánvaló ellentmondás – a $7(4, 3) 7(4, 3) 7(4, 3) 7(4, 3) 17(4, 8, 5)$ alatt (725. lap). Hasonlóan kusza Bogáti Fazakas Miklós *Hatalmas bosszús úr, mutasd fel...* kezdetű énekének (RPHA-523) adatlapja. Itt a monografikus rész szerint a strófiképlet $a12(6, 6) a12(6, 6) a12(6, 6) a12(6, 6)$ (230. lap). A *Rimes et syllabes* fejezetben az $a a a$ (!) rímképletnél szerepel $12 12 12$ metrikai képlettel (664. lap). A *Syllabes et rimes* fejezetben pedig a $12 12 12$ metrikai képlet alatt találjuk meg $a a a$ rímképlettel (707. lap), míg a *Syllabes et mesures*-ben a $12 12 12$ képletnél szerepel a $12(6, 6) 12(6, 6) 12(6, 6)$ alatt (741. lap).

A *Használati útmutató*...⁵ köszönetet mond a kollégáknak (Jankovics József, Szabó András), akik felhívták a készítő figyelmét két kimaradt versre. Ez a két vers eléggé eldugott (kéziratos gúnyverstörödéek egy levélben, ill. felirat egy kastély bejárata felett), nem lehet súlyos hibának nevezni hiányukat. A készítő a következő verzióban ígéri a pótlásukat.

Javasolni szeretném, hogy egy harmadik vers is kerüljön be a repertóriumba. Egy eléggé híres Balassi-műre, az első Celia-énekre gondolok, amelyből ugyan egyetlen sort sem ismerünk, akárcsak a *Jephtes históriájából* sem, amely viszont – a többi olyan elveszett vershez hasonlóan, amelyről tudomásunk van – szerepel az adatbázisban (RPHA-3209). Ez utóbbiról csak annyit tudhatunk a Balassa-kódex 99. lapjának bejegyzéséből, hogy még nem kész, arról viszont csak sejtéseink lehetnek, hogy mennyi készült el addig belőle, ha készült valami egyáltalán, vagy hogy verses vagy prózai mű lett volna, sőt éppenséggel abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy a csonka mondat arról szól, hogy a *Jephtést* Balassi Bálint készült lefordítani. Az első Celia-ének története legalább ennyire érdekes, ha nem érdekesebb. A Balassa-kódexben a kérdéses helyen, a jelenlegi számozás szerinti 128–129. lapok között még a bekötés előtt csonkult az [i] ívfűzet, a két lap között a szöveg bemásolása idején még négy lapnak kellett lennie. A 129-en két ének töredéke olvasható. A lap tetején található a *Kit csak...* kezdetű töredék (*Ki hogy csalatkozik, törben...* explicit, RPHA-762), majd ezt követi egy számozatlan ének (*Két szemem világa...* RPHA-740), és a túloldalon kezdődik egy számozott, a Har-

⁵ *Használati útmutató a régi magyar vers számítógépes repertóriumának (Répertoire de la poésie hongroise ancienne) 3.1* [© 1979–1994] verziójához.

madik. Nem szándékozom itt a vitákat újramondani, én magam ahhoz az iskolához tartozom (és legjobb tudomásom szerint ide tartoztak a repertórium készítői is), akik szerint az RPHA-762 és az RPHA-740 a *Második ének* első és második részét alkotják, mivel a Celia-énekekben többször is előfordul az, hogy egy sor-szám alatt két ének szerepel. Az *Első ének* pedig teljes egészében elveszett. Az adatbázisban tehát ugyanúgy szerepeltetni illenék, mint a *Jephtést* vagy az *Eger, vitézeknek...* kezdetű (RPHA-3203) és több más elveszett éneket.

Stoll Béla Balassi-bibliográfiáját⁶ lapozgatva vettem észre a repertórium egyik bibliográfiai hiányát, tudniillik az adatbázis nem ismeri Kassai András prédikációjának (Bártfa, 1644) négy Balassi-idézetét. Az előfordulásokat egyébként, mint Stoll Bélánál kiderül, Bothár Dániel ismertette először, 1911-ben az ItK-ban. E hiányosság oka abban keresendő, hogy a repertórium összeállításakor elsősorban a versgyűjteményeket tanulmányozták át a készítők, a prózai munkákat, és így azoknak esetleges verses betéteit a legismertebb szövegek kivételével szinte teljesen figyelmen kívül hagyták.

De beszéljünk inkább a *Répertoire...* másik sajátosságáról. A *Corpus Poeticarum*nak ez a szelete nem csupán metrikai adatokat, hanem irodalomtörténeti és bibliográfiai adatokat is tartalmaz, így mérhetetlenül sok kombinált keresésre ad lehetőséget. Készítői nem pusztán verstanászok, hanem textológus-irodalomtörténészek, akik minden fontos adatot rögzítenek a versekről. Nem egy már meglévő szöveggyűjtemény alapján dolgoznak, rákényszerülnek tehát, hogy számoljanak minden forrással. A *Répertoire...* egyik nagy erénye, mint a főszerkesztője írja, hogy „a mi nyilvántartásunk adatmodelljében a szöveg eleve többes számban létezik, s így bizonyos elmosódottságot mutat...”⁷

A repertórium tulajdonképpen kitűnő váz a régi magyar irodalmi anyag számitógépes archiválására, hiszen a versek minden egyes kéziratos és nyomtatott előfordulását feltünteti, olyan, mint egy jó katalógus, amely a versek és a könyvtári egységek (kódexek, könyvek, nyomtatványok és töredékek) felől is megközelelti a szövegeket. Adatmodelljében a művek és az azokat hordozó gyűjtemények találkozásai számítanak elemi egységeknek, elvileg könnyen ráépíthető lenne a régi magyar költészet teljes – faksimiléket és átiratokat egyaránt tartalmazó – hálózati kiadása. Ez a váz lehetővé teszi a szövegek módszeres rögzítését, a felhasználó mindig pontosan tudja, hogy miféle szövegváltozatot olvas éppen. Ariadné fonala ez a Bábeli könyvtár labirintusában.⁸

Igaz, hogy a hálózati verziót előbb még át kell alakítani korszerűbb www-feületre, s a www-n meg kell oldani a speciális karakterek jelölését (gót „z”, két-pontos „y”, „u” fölötti „e” stb.). Ezzel a nehézséggel nem lesz könnyű megküzdeni.⁹ Bennünket textológusokat szomorúsággal tölt el, hogy a 3.0-ás és a 3.1-es verziók nem tudnak mit kezdeni a mellékjeles török betűkkel, és a Balassa-kódex

⁶ STOLL Béla, *Balassi-bibliográfia*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Balassi-füzetek, 1).

⁷ HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000, 1994. november, 45.

⁸ A hálózati fejlődésről legújabbán lásd Iván HORVÁTH, *Pour une histoire nouvelle de la littérature hongroise*, előadás a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nápolyi ülészakán (Napoli, gli Angio di Ungheria e l'età corviniana, Nápoly, 1996. szeptember 12.).

⁹ Ez a cikk 1996 októberében íródott. Azóta a www-s verzió nyitóoldalai is elkészültek, maga az adatbázis fejlesztés alatt áll. Az eddig elkészült anyagok a következő címen érhetők el: *A régi magyar vers repertórium*, <http://www.sztaki.hu/db/poem/>.

különleges jelei is elég furcsán festenek mind a CD-n,¹⁰ mind a hálózati verzióban.¹¹ Balassi hetedik bejtjének török forrását a repertórium pl. *Kimseler görmi/s de//gildür tenden canin gitti//gin*-ként adja meg. A szövegszerkesztő, amellyel ezt a recenzíót írom (jelenleg az egyik leggyakrabban használt program a felsőoktatásban), ismeri a farkas s betűt, de a tetején kis v-hez hasonló jelet hordó g-t már nem tudnám vele leírni. A hálózati www-oldalak html-állományaiban jelenleg még a magyar ábécé bizonyos betűit sem lehet ábrázolni (ő helyett ö-t látunk, ű helyett ű-t).¹² A repertórium készítői annak idején különböző kódkiosztású gépeken dolgoztak, és azért jelölték ilyen furcsán a speciális karaktereket, hogy később könnyebben egységesíthessék azokat. Sajnos elmaradt ez a végső munkafázis. A számítógépen elvileg persze folyamatosan lehet javítani a hibákat. Kérdés, hogy valóban kijavítják-e őket, hogy nem azért marad-e majd el a javítás, mert a tudat, hogy a hibák BÄRMIKOR kijavíthatók, a sajtó alá rendezőket nem ösztönzi eléggé a véglegesítésre. De ez nem szakmai, hanem lélektani probléma, ne foglalkozzunk ezzel. Nagyobb veszélyt jelent a rendkívül gyors fejlődés. Vajon hány-szor írták le ezeket a török szavakat a megfelelő betűkkel 1979 óta a repertórium-ban? Mielőtt egy adott program fejlesztése odáig jutna, hogy minden problémánk-ra megoldást találunk, a programot már régen nem használja senki, helyébe újab-bak, korszerűbbek léptek, olyan új programok, amelyeknek készítői szintén nem gondoltak az olyan „különleges” felhasználói igényekre, mint a török, lengyel vagy magyar betűkészlet, a régiség irodalmában vagy a modern nyelvtudomány-ban használatos speciális jelkombinációkról nem is szólva. Elméletileg bármikor, gyakorlatilag sohasem javítható a szöveg, amelynek épségén örködni hivatásunk és kötelességünk.

Nem vádolhatjuk gondatlansággal a *Répertoire...* munkatársait. Az 1991-ben megtartott budapesti nemzetközi tanácskozás résztvevői éppen azzal foglalkoz-tak, hogyan lehetne megteremteni a nemzetközi reneszánsz-adatbázisok normá-it.¹³ Hogy lesz-e ezen a téren megoldás? Bízhatunk-e a unicode-ban? Nem tudom.

A textológiai problémák után foglalkozunk kicsit a verstannal. Nézzük meg, mondjuk, Antonelli repertóriumát. Nála 79 oldalas bevezető tárgyalja az eddigi repertóriumok történetét, az elemzés kérdéseit, a rímélést, szótagszámleírást, stró-fafelosztást. A magyar repertóriumból az utóbbiak szinte bántóan hiányoznak. Nekünk magunknak kell kinyomoznunk a készítők osztályozási elveit. Példakép-

¹⁰ *Balassa-kódex*, szerk. HORVÁTH Iván, átírás VADAI István, képek SZEDMÁK Sándor, program KOVÁCS István, készült az ELTE BTK Irodalomtörténeti Intézetében, a Reneszánszkutatások Posztgraduális Központjában, az ELTE BTK Informatikai Osztálya és a Hypermedia Systems közreműködésével, Bp., 1994, 1995, 1996.

¹¹ Uő., 1993; próbaváltozat az ELTE BTK szerverén, majd a hálózati világkiállításon 1996 óta: <http://www.idg.hu/expo/oktogan/balassa/>.

¹² A hullámos ő (ő) és a kalapos ű (ű) nemcsak a www-lapok problémája. Rengeteg felírat használja már – jobb híján – ezeket a karaktereket, sőt gyakran jönevű folyóiratok kevésbé korrektúrázott részein (pl. lábjegyzetek) is előfordulnak.

¹³ *Communiqué à la Fédération Internationale des Sociétés et Instituts pour l'Etude de la Renaissance*, Fédération Internationale des Sociétés et Instituts pour l'Etude de la Renaissance (F.I.S.I.E.R.) Bulletin de Liaison, Juin 1991, 27–28. (A *Sur les normes internationales des bases de données pour l'étude de la Renaissance* c. nemzetközi találkozó – Budapest, 1991. január 28–31. – kiáltványa. A konferencia rövid ismertetőjét l. uo., 28–29.)

pen nézzük a rímelést. A kérdés első hallásra roppant egyszerűnek tűnik: hol a határ *a*-rím és *b*-rím között.¹⁴

A rímelés lényege az, hogy adott számú egymáshoz nem hasonló, különféle elem után egy korábbihoz hasonló elem következik. Például az *a12 a12 a12 a12*-es képlet a régi magyar versben egyszerre jelenti azt, hogy az *a*-elem minden kb. 10–12. szótagban visszatér, és egyben azt is, hogy 9–10 szótagon keresztül nem tér vissza.

Hogy ez mennyire nem magától értetődő dolog, és hogy mennyire nem egyszerű az ilyen egyszerűnek tűnő képleteket el nem rontani, arra hadd álljon itt példaként Balassi Bálintnak¹⁵ és követőjének, Rimay Jánosnak¹⁶ néhány sora, ahol a szerzőknek nem sikerült kikerülniük a „rím csapdáját”. Főként a metrikailag jelölt helyeken, pl. a metszeteknél nagy az esélye annak, hogy a képlet által szabott helyeken túl is bebecsússzon egy-egy rím.

Különösen, ha grammatikai párhuzamosságok vannak a szövegben.¹⁷ Jó példa erre Balassi híres 33. számú énekének (RPHA-185) első strófája:

Bocsásd meg, Úr Isten, ifjúságomnak vétkét,
Sok hitetlenségét, undok fertelmességét,
Töröld el rútságát, minden álnokságát, könnyebbíts lelkem terhét!

A kiemelések jelzik azokat a helyeket, ahol a vers strófaképletében (*a13 a13 a19*) nem szereplő rímek elhelyezkednek. A képlet ebben a strófában tulajdonképpen *a13, a6 a7, a'6 a'6 a7* vagy *a13, a6 a7, b6 b6 a7*. Hasonlóképpen változik meg Rimaynál a rímelés a *Bocsásd Szent Lelkedet* incipitű ének (RPHA-186) 25. strófájában, ahol *a13 a13 b6 b6 a7* helyett *a6 b7, a6 b7, c6 c6 b7* lesz a képlet:

Ott vár nemzetemnek szép sátoros tábora
S egyéb sok rendeknek sűrő nagy zászlós hada.
Ki sáncot ás, épít, s ki kart, szívet készít igyekeztén ostromra.

Ugyanígy *a12 a12 a12* helyett *a6 a6, a12, a12* lesz a képlet a *Pallás nem nyughaték* kezdetű ének (RPHA-1168) 3. strófájában:

Jó szertelenséggel olyan reménységgel,
Hogy Magyarországot dúlja szörnyűséggel,
Fűzvén prédájából magát nyereséggel.

¹⁴ A következőkben erősen támaszkodom majd *Rimay verstanának matematikája* című tanulmányomra (<http://www.btk.elte.hu/celia/regimod/tothom.htm>).

¹⁵ Balassit a következő kiadásból idézem: BALASSI Bálint *Verseit*, kiad. KÓSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 4). A strófák tördelését itt és a későbbiekben is, ahol szükséges volt, a verstani értelemezéssel igazítottam.

¹⁶ A közlés alapja: RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1). Figyelembe vettem a Komlowszki–Ács Pál-vita tanulságait is: KOMLOVSZKI Tibor, *A Rimay-versszövegekről*, ItK, 1994, 255–269; ÁCS Pál, *Válasz Komlowszki Tibornak*, ItK, 1994, 270–273.

¹⁷ A rímelést szokás egyfelől a gondolatritmusra visszavezetni. (Lásd pl. LÁSZLÓ Zsigmond, *A rím varázsa*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 473.) Horváth Iván szerint elméletileg megfogalmazható e kapcsolat, történetileg azonban nem (HORVÁTH, *A vers, i. m.*, 172).

De ugyanezért lesz belső-rímes a *Katonák hadnagya*, *Istennek jobb karja* incipitű vers (RPHA-711) első sora is.

A jelenség természetesen a későbbi, 17. századi, kisebb tehetségű poéták munkáiban is megfigyelhető, álljon itt példának *Homonnay István vitézi éneke és könyörge*¹⁸, ahol többek között a 3. strófa gazdagszik paralelismos rímekkel:

Minden seregeknek csak fölséged ura és vezérlő Istene
Jámbor hadnagyoknak, vitézlő népeknek igyökben segéte,
Te vagy bátorsága, paisa és kardgya, pogányoknak rontója.

Rím vagy csak grammatikai paralelizmus? Nehéz megválaszolni a kérdést. Itt minden bizonynyal csak nyelvtani párhuzamosságról van szó. Nem rím az *ura* az *Istené*-vel, a *hadnagyoknak* szó a *seregeknek* és a *népeknek* szavakkal. De vannak olyan helyeink, ahol az ilyen fokú egyezéseket mégiscsak rímeknek kellene tekintenünk. Ha a grammatikai paralelizmus a rímelésnek erősen kitett metrikai pozíciókban jelentkezik. Ilyen például a Gyarmati Imre nevével jelzett *Cantio pulchra*¹⁹ első versszaka:

Gyászban öltözik szegény Magyarország,
Az földre burult, mert nagy szidalmasság
Óréa szállott, iszonyú pusztaság,
Az ő orcáján gyalázat, szidalom.

Az ének többi strófája *a-a-a-a* rímképletre íródott, logikusnak tűnik, hogy itt is ezt keressük. Hasonló példát, ahol egy, a vers egészéből elvonatkoztatott strófa-képlet nem rímelő helyeken is rímeket követel, rengeteget találhatunk. Nézzük a *Pusztaság, kárvallás* kezdetű ének²⁰ első strófáját, ahol a grammatikailag azonos végződéseket szintén a vers további strófái avatják rímekké:

Pusztaság, kárvallás egész Magyarországon,
Immár eláradott nagy sok tartományokban,
Sírás, fohászkodás, keserves óhajtás falukon, városokon.

A strófa képlete a „szabályos” *a13 a13 a19* helyett *a13 a13 x19*, vagy ha figyelembe vesszük a harmadik sor belső rímeit is, akkor *a6 b7, b13, a6 a6 x7*. Felmerül azonban a kérdés, hogy ha a *-ban -ban* rímekre érvényes feleletnek kell tekintenünk az *-on* végződést, akkor ne tekintsük-e önálló rímeknek az utolsó hetes két azonos esetben álló szavának toldalékait (*falukon, városokon*), amelyek mind grammatikailag, mind formailag közelebb állnak egymáshoz (*a6 b7, b13, a6 a6 c3 c4*).

Horváth Iván a morfémarím fogalmának bevezetésével próbálta megoldani az ilyen jellegű problémákat, mivel szerinte „a magyarban gyakran (pl. az alany esetében) a toldaléktalanság (zérómorféma) jelöl és rímel”.²¹ Nem tudom,

¹⁸ *Régi Magyar Költők Tára*, XVII. századi sorozat, 1. kötet, 2. sorszámú vers. (A következőkben RMKT XVII/1, 2. típusú jelöléseket fogok alkalmazni.) Az RMKT szövegeit az ottani közléssel ellentétben mai helyesírással írom le.

¹⁹ Uo., 15.

²⁰ RMKT XVII/1, 14.

²¹ HORVÁTH Iván, *Telegdi Kata verses levele = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 3), 166.

hogy a korabeli hallgatók/olvasók mit éreztek rímnek, és mit nem. Az én *kompetenciám*²² ebben nem illetékes. Viszont Horváth Iván (1979²³) helyett inkább Horváth Iván (1991) az, akivel egyetértek. Ha azt állítom, hogy a „parallelismus membrorum” finnugor rendszeréből nem vezethető le a régi magyar vers rendkívüli vonzódása az egyféleséghez, akkor a régi magyar vers nyelvtani paralelizmusait önmagukban semmiképpen nem értelmezhetem rímelésnek. Hiszen ha p-ből (paralelizmus) nem kövekezhetsz r (rímelés), akkor **nem** r-ből (nem rím) **p** (paralelizmus) esetén sem lehet r (rímelés). A rímelés pusztán formai jelenség. A nyelvtani paralelizmus pedig grammatikai. A két halmaznak természetesen van közös metszete, de ami ezen a metszeten kívül esik, azt ne akarjuk belapátolni a közösbe csak azért, mert valamelyiknek, és csak az egyiknek a részét képezi.

Mi a helyzet továbbá olyankor, ha grammatikai paralelizmusról nem beszélhetünk, csupáncsak az általános képlet követelné meg a rímeket? Ez a helyzet például Rimay Csudálható nagy dolog kezdetű versének (RPHA-229) több strófájában. Most csak az egyiket, a 15.-et idézem:

Bár ostor több ne volna
Ránk Istentől hozva
Csak ez is súlyos pózna,
Hogy így lettek
Tőlünk eltávozva.

A vers általános képlete: *a7 a6 a7 a4 a6*. A strófa rímképlete azonban: *a-a-a-x-a*. Vagy hadd idézzek egy kevésbé eldönthető esetet, Balassi 28. énekének (RPHA-947) első versszakát:

Minap múlatni mentemben
Jöve két kegyes előmben,
Egyik monda: Hallád, legény,
Melyikünk szebb, ez-é vagy én?

Itt sincs szó grammatikai azonosságról. A vers rímképletének inkább éreznék az *a-a-b-b-t*, mintsem az *a-a-a-a-t*, ahogy ez aztán a hátralévő négy strófában következik.

Sorolhatnánk még tovább, az egész régi magyar irodalom tele van ilyen szövegekkel. Láthattuk tehát, hogyan változnak meg a véletlenül létrejött vagy szándékosan megválasztott belső rímek következtében a strófaképletek. Megállapíthatjuk, hogy sok esetben azért változik meg a rímképlet, mert

a) egy tulajdonképpen izorímelésű (azaz csupán egyféle rímet tartalmazó) versben bizonyos strófák izorímeit a mi kompetenciánk szerint már két különálló rímpárnak kell minősítenünk. Jó példa erre Balassi 28. éneke, ahol az első strófában az első két *a*-rím szoros hasonlósága a másik két rímet önálló rímpárnak érezteti. Itt, ha az általánost keressük, akkor azt a szabályt kell kimondanunk, hogy tendenciózusan izorímelésű versben az *a'*-t *a*-nak értelmezzük.

²² A kompetencia fogalmához lásd HORVÁTH IVÁN, *A versérvék modellezése: Generatív verstani kérdések*, II, IfK, 1973, 380.

²³ Mint a tanulmány végén írja, valójában 1973.

De van egy másfajta kompetencia-probléma is: egy tulajdonképpen heterorímelésű (azaz többféle rímet tartalmazó) versben a különböző rímcsoportok eltérései miatt bizonyos rímcsoportokat azonosnak érzékelünk. Mint például Rimay János Balassi-Epicédiumában, ahol az *Ihon édes hazám* kezdetű szövegnek a *Végtelen irgalmú*-t követő folytatása, a Rimay-féle poetica inventio első strófája a következőképpen hangzik:

Mint álgúgolyóbis temérdek kőfált is szokott meghasítani;
Ez könyörgésnek is eleji s vége is kezde mennyekben hatni;
Csendeszség lőn mennyben, s az Isten eképpen kezde szájával szólni:

A Balassi-strófa *aab ccb ddb* képlete helyett *aab aab ccb* vagy *aab a'a'b ccb* a képlet. Itt a negyedik és az ötödik sor *a*-rímeit azért kell *a'*-nak neveznünk, mert az első két *a*-rím vegyes, a második kettő pedig magas hangrendű.

A következő strófában pedig a négy *c*-rím közül a második kettőt formailag a nazális+affrikáta kapcsolata különbözteti meg az első kettőtől. (Grammatikai szempontból az utolsó három esettanilag paralel.) A képlet *aab ccb ddb* helyett *aab ccb ccb* vagy *aab ccb c'c'b*:

Micsoda nagy erő, hittel rakva s merő, hatá meg füleimet?
Miképpen tűrhessem, hogy földre ne vessen most az én szemeimet?
És meg ne tekintsem, vagy illykor ne mentsem meg az én hívemet?

Ha a Balassi-strófa rímképletéhez akarunk eljutni, akkor azt csak úgy tehetjük meg, ha egy újabb szabályt is kimondunk; ez a szabály a következő:

b) tendenciózusan heterorímes vers esetén az *a'*-t *b*-nek értelmezzük, a *b'*-t *c*-nek stb.

Mindkét esetben ugyanarról van szó, ugyanannak a jelenségnek két ellentétes oldalával találkozunk. Az a)-esetben nem hasonlítanak egymásra nagyon a hasonlóan várt rímek, a b)-esetben pedig a különbözőnek feltételezett rímek hasonlítanak. Nehéz megmondani, hol a határ *a*-rím és *b*-rím között. Elméletileg lehetséges olyan rímstb. konstruálni, ahol a rím��orozat első és utolsó *a*-eleme önállóan szemlélve már nem is volna rímnek tekinthető.

Mindeme nehézségek azonban még nem indokolják, hogy a *Répertoire...* rímértelmezéseinek ezt a két szabályát a felhasználó következtesse ki, míg maguk a készítőik hallgatnak erről.

„Az adatbázis használója azonnal tisztába jön azzal a sajátos körülménnyel, hogy nincs szövegeinknek egyetlen olyan – bármily egyszerű – ismérűük sem (szerzőség, terjedelem, versforma stb.), mely szilárdnak, változatlanak volna tekinthető” – írja Horváth Iván.²⁴ Nos, a fenti példák azt mutatják, a versformát meglehetősen szilárdnak és változatlanak próbálták tekinteni az adatbázis készítői. Vannak persze kivételek is, ilyen a *Mi Urunk és édes Atyánk* kezdetű ének (RPHA-3001) leírása. Az ének utolsó versszaka az első kettőtől eltérően nem *x7 a7 x7 a7 x7 a7 x7 a7*, hanem *x7 a7 x7 a7 b7 b7 b7 b7* strófaképletű. Az első két versszak tulajdonképpen az *a14 a14 a14 a14* képlettel is leírható, az *Ó, Szent és édes Lélek* incipitű utolsó strófát azonban csak *a14 a14 b7 b7 b7 b7* képletre lehet egyszerűsíteni. Az ének textológiaiailag problémás, mert hol 3, hol 6 strófából áll, nem

²⁴ HORVÁTH, *Szöveg*, i. m., 45.

elég tehát csak a modern kiadást megnéznünk ahhoz, hogy biztosan állíthassuk, az izorímes, izometrikus strófából heterorímes, kvázi-heterometrikus strófa lesz, az izoversből heterovers, ami – ha igaz – azért érdemel nagyobb figyelmet, mert a Horváth Iván-iskola kutatásai szerint az ilyesmi eléggé ritka a magyar irodalomban.

Van viszont olyan Rimay-vers is, amely csak egyetlen forrásban maradt fenn, mint a *Senki ne kérdejen* kezdetű (RPHA-1221) a Balassa-kódexben vagy az *Illik énnem* incipitű (RPHA-571) a Rimay–Madách-kódexben. Az előbbi strófaképlete a repertórium szerint: *a5, a6, b9, c5, c6, b9(5,4), b10(5,5), b9(5,4)*. A vers négy strófából áll mindössze, nézzük hát meg mindegyik strófát. Ha ezt megtesszük, azt tapasztaljuk, hogy az első strófa utolsó kilencese csak nyolc szótagból áll, a második és a negyedik strófában pedig hétszótagos a második hatos ütem. Az első strófában elképzelhető másolási pontatlanságból származó szótagkiesés, a „S bú-nak ne adjak orvoslást” többféleképpen javítható, a legegyszerűbben így: „S bú-nak ne adjak orvosolást”. A második és a negyedik versszak szövegei viszont talán nem ok nélkül rövidebbek egy-egy szótaggal. Ez a változtatás ugyanis jóval zártabb kompozíciót eredményez. Igaz, hogy a versszerkezet így is nyílt, hiszen az első két versszak képletét ismétli meg a másik kettő, ám mégis strófaszint feletti verselésről van szó! Ha nem másolói hibának tekintjük az első versszak nyolcszótagú ütemét, akkor egy metrikailag zárt szöveggel találjuk magunkat szemben.

Az *Illik énnem* kezdetű ének 7 strófából áll, a repertórium szerint a képlete: *a5, a5, b6, c5, c5, b6, b5, b6, b13(7,6)*. Véleményem szerint a hét strófa képletei a következők:

a5 a5 b6, a'5 a5 c6, b'5 b6, c15(9,6)
x5 a5 a6, b5 b5 a6, x5 b6, a13(7,6)
a5 a5 b6, c5 c5 b6, d5 d6, b13(7,6)
a5 a5 b6, c5 c5 b6, d5 d6, d15(9,6)
a5 a'5 b6, c5 c5 b6, b5 b6, b15(9,6)
a5 a5 b6, c5 c5 b6, x5 b6, b13(7,6)
a5 a5 b6, c5 c5 b6, x5 b6, b13(7,6)

A versben csak a két utolsó strófa képlete egyforma, de egy olyan képlet sincs, mint amilyen a repertóriumban szerepel. Talán tagonként összeadták az egymásnak megfelelő ütemek képleteit, és azt írták le, amelyik a legtöbbször előfordult. De az utolsó ötös metrumnak akkor inkább rímtelennek kellene lennie. Nem értem, hogyan jött létre az *a5 a5 b6, c5 c5 b6, b5 b6 b13(7,6)* képlet. Ennél a versformánál csak ezt az egy éneket találjuk az adatbázisban, hasonlóság tehát nem befolyásolhatta a vers elemzőjét. A Madách–Rimay-kódexek tele vannak ugyan hibákkal, de ez még mindig nem magyarázza meg a dolgot.

Nem elképzelhetetlen, hogy a két utolsó strófa rímtani és metrikai azonossága az ének végét jelzi. Ez egy sajátos frons-cauda szerkesztés, megduplázva azzal, hogy az első három strófa és az utolsó négy strófa középtájt kettéosztja a verset. Az első rész 58+56+56 szótagból áll, a második pedig 58+58+56+56 szótagból. Így ez a második rész metrikai ismétlésekkel zárja az éneket.

A következőkben a variánsokat azonosnak veszem az „eredetijükkel”. Ezt talán meg lehet tenni lelkiismeretfurdalás nélkül, hiszen 400 évvel ezelőtt másképpen érzékelték a rímet nálunk, mint most, a 20. század végén. Az első strófa rímei (*aab aac bbc*, a repertórium nem ismer ilyen rímképletet) négy *a*-rím, három *b*-rím és

két *c*-rím felhasználásával egy sajátos, zárt változatát adják a Balassi-strófa rímeinek, a második strófa rímei (*xaa bba xba*, a repertórium nem ismer ilyen képletet) folytatják ezt a játékot, itt is négy *a*-rímünk van és három *b*-rímünk, két esetben pedig nincs rím a metrikailag jelölt helyeken. Míg az első versszak az *azonos-azonos-más* sorrendjére épül, a másodikban nincs ilyen szabályszerűség, *más-azonos-azonos*, majd *azonos-azonos-más*, végül *más-más-más* elemek következnek.

A harmadik sor rímelése a Balassi-féle háromszor-hármas rímelést követi. A repertórium 66 ilyen rímképletű verset tart számon (Horváth Iván könyve szerint csak 62-t). Elképzelhető ugyan, hogy ebben a sorban is játékról van szó, ha a *c-d* rímeket grammatikai paralelenségük miatt azonosnak tekintjük. Ám mivel ez az első rész utolsó strófája, feltehetően mégis inkább arról lehet szó, hogy a virtuóz visszatér az eredeti Balassi-képlethez.

A vers középső versszaka, a negyedik, *aab ccb ddd* képletű. A repertórium csak a képlet *aab ccb dddd*-képletű rokonát ismeri (RPHA-3021, RPHA-3022). Ám a mi képletünk tulajdonképpen nem ehhez, hanem a Balassi-féléhez áll közel, hiszen olyan, mintha annak rontott változata volna. Hogy valószínűleg nem rontásról van szó, azt az *E húsvét ünnepében* és az *E Pünkösöd ünnepében* kezdetű, ismeretlen szerzőjű refrénes énekek fenti rokon képlete is mutatja.

Az ötödik strófa rímképlete: *aab ccb bbb*, azonos azzal a rímképlettel, melyet az adatbázis összeállítói a vers egészére tartanak érvényesnek.

Az utolsó két strófa rímképlete pedig: *aab ccb xbb*. Ilyen képletet sem tartalmaz a repertórium. Ez a két versszak, mivel teljesen azonos metrikai és rímképletben íródott, véleményem szerint a verszárlatot van hivatva jelezni az ismétléssel. Az ismétlés, mint Vadai István tanulmánya is mutatja, gyakori záróforma a régi magyar versben, bár ez a megoldás nem egészen az általa leírt +1 szabály szerint jön létre.²⁵

Igazságtalanok lennénk viszont, ha azt mondanánk, hogy az adatbázis azt állítja, hogy az éneknek az a strófaképlete, amelyet megad. Nem annyira egyszerű a régi magyar versek metrikája. A repertórium ezért többféle metrumtípust különít el. Hogy eddigi vádjaimat kissé finomítsam, hosszabban idézek a használati útmutatóból:

„v44 – A vers metrumának típusa (TYPME). Verstani viták tárgya lehet felosztásunk, mentségül szolgáljon, hogy a teljességre való törekvésünk következménye az, hogy minden régi magyar verset bele kellett erőltetnünk valamilyen csoportba. Fejlesztés alatt álló rovat, részben már kidolgozott, részben kidolgozandó verstani gondolatmenetek eredménye a következő kódolás. A rovat egy vagy két számjegyű kódjainak lehetséges értékei és értelmezései:

1 – Szótagszámláló, izostrofikus vers. 3 – Bizonytalan, hogy vers-e, vagy próza. 4 – Bizonytalan verselésű időmértékes vers. 5 – Bizonytalan verselésű szótagszámláló, izostrofikus vers. 6 – Hexameter. 7 – Disztichon. 8 – Időmértékes vers, de nem hexameter vagy disztichon. 10 – Hangsúlyos, nem strofikus, nem szótagszámláló rímtelen vers. 11 – Bizonytalan, hogy vers-e, vagy ritmikus próza. 12 – Verssorok és próza váltakozása. 15 – Váltakozó metrumú (ld. a Mellékadatok leírásánál!). 16 – Szótagszámláló tendenciát mutató, de nem szótagszámláló vers. Pesti Gábor által használt, speciális metrum (elkészült, egyelőre nem publikált gondolatmenetre alapuló osztály). 17 – Szótagszámláló vers. 18 – Szószámláló

²⁵ Lásd VADAI István, +1 (*Metrikai határjelölések a régi magyar versben*), ItK, 1991, 351–370.

vers. 19 – Sequentiát imitáló vers. 30 – Nótajelzés (metruma más vers metruma alapján van kikövetkeztetve)."

Nem ez az egyetlen fejlesztés alatt álló rovat az adatbázisban. Ilyen például a műfajoké is. Nincs még befejezve a repertórium, lehet, hogy befejezhetetlen. A hiányok inspirálta viták a régi magyar versről való tudásunkat fogják növelni.

A repertórium textológiaiailag valóban többesnek látja a szöveget, metrikailag azonban még nem. S ez sajnálatos. Verstani elvárásaikban az összeállítók – úgy tűnik – kevésbé széles látókörűek, s mivel adatbázisuk e ponton inkább az általánost kívánja bemutatni, nem vállalkoztak az általánostól eltérő jelenségek regisztrálására. Ne feledjük, hogy az a Horváth Iván volt a főszerkesztő, aki olyan jelentős tanulmányokkal detektálta a régi magyar költészet egyformaságát, mint az 1989-es eresztvényi reneszánsz-konferencián elhangzott *Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben*²⁶ című előadás, melyben a szerző többek között megállapítja az *egyféleség szabályát* (izo-szabály). A régi magyar versre megállapított más szabályok szintén a repertórium köréhez fűződnek. Ilyen az ún. *felejtés-szabály*, a Szigeti Csaba-féle *ab-nyitás és a c-elem összefüggése*²⁷ és a Vadai István-féle *+1 szabály*.²⁸ Az első három a magyar verselés szegényességét állapítja meg, mely a Szigeti-hipotézis szerint areális jelenség.²⁹

Vadai István kutatásai ellenben azt mutatják, hogy a régi magyar verselés más-képpen sokoldalú, mint mondjuk a trubadúrköltészet. Lényegében a +1-es szabály is ezt mutatja, és erre utalnak Vadai még kiadatlan tanulmányai Pesti Gábor verseléséről vagy az akromonoszillabikonról.³⁰ A *Répertoire...* munkálatai tehát nem csupán a szöveg többes számát láttatták be az összeállítókkal és a felhasználókkal, hanem a szerkesztők tudtán kívül is megtették az első lépéseket azon az úton, amely a metrikai pluralitás felismeréséhez vezet. A *Répertoire...* jobb híján még megpróbálja egyformasággá stilizálni a verstani sokféleséget, ami egyrészt azért lehet némiképp bosszantó, mert nemzetközi előzményei metrikai repertóriumok voltak, ezen a területen kellett volna tehát a legérzékenyebbnek lenni, másrészt pedig a textológiai fogékonyság mellett meglepő ez a verstani félkésztség.

Szükséges tehát az adatbázis továbbfejlesztése. Maguk a készítőik is azért dolgoztak számítógépen, hogy ez lehetséges legyen. Hiszen botorság azt hinni, hogy előállítható tökéletes, soha el nem évülő elméleti áttekintés. Az adatbázis tovább-építése, fejlesztése véleményem szerint a következőképpen képzelhető el:

elméleti szinten:

- a verstani sokféleség iránti érzékenység, a témában való további kutatások;
- a műfaji rendszeren való további elmélkedések;

gyakorlati szinten:

- a fentiek eredményeinek alkalmazása;

²⁶ HORVÁTH Iván, *Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben*, ItK, 1989, 193–205. Táblázatokkal bővítve: Uő., *A vers, i. m.*, 152–187.

²⁷ SZIGETI Csaba, *A c-elem és az ab-nyitás* = Sz. Cs., *A himfarkas bőre*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1993 (Élő Irodalom), 37–69.

²⁸ VADAI, i. m.

²⁹ Valentina BLOKH vizsgálatai szerint a feltételezés helytálló. Lásd Valentina BLOKH, *A Comparative Analysis of Poetic Forms in Early Hungarian, Polish, and Croatian Poetry*, kézirat, Bp., 1996.

³⁰ A régi magyar vers adatbázisa Vadai elemzése nyomán ismeri az ún. Pesti Gábor-metrumot, amely hasonlóképpen plurális metrikai versfogalmat jelent, mint amelyben a fent idézett versek is működnek. Legújabb ismertetése: VADAI István, *Elfeledett verselési rendszerek*, előadás a Régi modernnek – Matematikai poétikák a középkortól a felvilágosodásig című konferencián, Visegrád, 1995. november 9–11.

– a hibák kijavítása: pótlások, ill. új eredmények beolvasása, a téves adatok helyesbítése;

– a www-verzió továbbfejlesztése: kombinált keresések lehetővé tétele;

– a speciális karakterek jelölésének megoldása a www-felületen;

– a felsorolt forrásokhoz tartozó szövegek párhuzamos rögzítése és digitális fotómásolattal való ellátása (textológiai munkálatok).

Az utolsó pont, a POEM-adatbázis kibővítése a Balassa-kódex-típusú hálózati faksimilékkal, tulajdonképpen a készítőik terve a régi magyar szövegek szinoptikus hálózati kiadására, illetve a régi magyar kéziratok és nyomtatványok digitális archiválására. Ez a módszer (előbb készül el az elméleti leírás, a „leltár”, és csak utána fogni hozzá a rögzítéshez) sokkal korrektebb eljárás, mint a találomra való, mindenféle textológiai alapot és ismeretet nélkülöző Full Text Data Base-típusú szövegbeépítések.³¹

A *Répertoire*... mindamellett valóban óriási szolgálatot tesz azzal, hogy rengeteg időt és fáradságot takarít meg felhasználójának. De éppúgy csak eszköz, mint elődeink többi munkája, a különféle adattárak, bibliográfiák, kézikönyvek és szövegkiadások; ha pontosak akarunk lenni és biztosak a dolgunkban, mindig vissza kell mennünk az eredeti forrásokhoz. A régi magyar vers repertóriumra – el kell ismernünk – sokkal gazdagabb, és technikailag mindenképpen fejlettebb, mint elődei, nélkülözhetetlen kelléke a régi magyar költészet tanulmányozásának. Nemcsak erőnei, hanem hibái is sokat segítenek a kutatónak azzal, hogy számos érdekes kérdésre irányítják rá a figyelmet.

³¹ A témához lásd HORVÁTH, Szöveg, i. m., 45; GOLDEN Dániel, HORVÁTH Iván, *Mi marad meg a Bábeli Könyvtárban?*, Népszabadság, 1996. június 27.; legújabban: HORVÁTH Iván, *Bölcsészet a bábeli könyvtárban*, 2000, 1997. május, 61–63.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁGI DIÁKOK A BÉCSI JEZSUITA GIMNÁZIUMBAN
1578-BAN
(Rekreációs diárium töredéke)

A katolicizmus megújulása a tridenti zsinat határozatainak szellemében, a 16. század végétől erőteljessé váló rekatolizáció Magyarországon is a jezsuita rend erőteljes közreműködésével történt. Az utóbbi évtizedekben, elsősorban Lukács László alapvető forráskiadványaira támaszkodva megnőtt a kutatók érdeklődése a téma iránt.¹ Bár Magyarországon a jezsuiták az első évtizedekben csak nehézségek közt és többszöri nekifutással lelhettek otthonra, bécsi 1551. évi megtelepedésük és az onnan kiinduló missziók kezdettől fogva éreztették hatásukat. Bécsben 1555-ben már az elemi iskolától kezdve hat osztályban tanítottak, a diákok közt ekkor is voltak magyarországiak. 1565-ben nyolcosztályossá vált a gimnázium, a tanulók létszáma meghaladta a 400-at.² A jezsuita központ által jól kiválasztott Alpokon túli birodalmi főváros, Bécs, a maga nyelvi tarkaságával és az uralkodóház hathatós támogatásával a protestáns és török területek misszionálásához alkalmas kiindulóponttá vált.

A 16. század közepe előtt a protestáns rendek ösztönzésére Bécsben nemesi gyerekek számára tartományi iskolát hoztak létre. 1565-ben az uralkodó ennek ellensúlyozására indított nemesi kollégiumot és tartományi iskolát (adeliges Kollegium und Landschule). A négyosztályos iskolában Melanchthon nyelvkönyvét használták. Benne szegényebb magyarországi nemesi családok és végvári tisztek fiai is helyet kaptak – ám ez az iskola is egyre inkább a rekatolizáció eszközévé vált. Gecsényi Lajos az iskola elszámolásainak adólistáiból 42 magyarországi tanuló nevét azonosította 1568–1592 között, s egyúttal felhívta a figyelmet arra, hogy a magyarországiak külföldi iskolázásában nemcsak egyetemeken játszottak szerepet, hanem az alsóbb fokú iskolák is.³ Országban belül vagy néha külföldön, az utóbbiakban alakult ki az ifjak jellege, s huzamosságuk révén itt szerezték meg ismereteik nagyobb részét.

A bécsi jezsuita gimnáziumban kezdettől fogva voltak magyarországi diákok. Egy részük – főleg a központi hivatalokban dolgozók gyermekei – otthon lakha-

¹ *Monumenta Antiquae Hungariae* (= MAH), I–IV, 1550–1580, 1581–1586, 1587–1592, 1592–1600, ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, 1969–1987; *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu* (= MPS), I–V, Romae, 1965–1988; *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae Societatis Iesu*, I, 1551–1600, coll. et ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, 1978; BALÁZS Mihály, MONOK István, Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai: Adalék a jezsuita iskoláztatás kezdeteihez, Szeged, 1990 (*Peregrinatio Hungarorum*, 7); BRISKEY István, *A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, doktori értekezés kézírata, 1990 (Országos Széchényi Könyvtár, Diss. 509).

² Vö. ALBERT HÜBL, *Die Schulen*, V, *Der Unterricht der Jesuiten = Geschichte der Stadt Wien*, Hrsg. vom Altertumverein zu Wien, red. von Anton MAYER, Wien, 1914, 400–437, 405–406; Bernhard DUHR, *Die Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*, I, Freiburg, 1907. – A jezsuiták iskoláinak kialakulásáról, az azokban folyó oktatási és nevelési tevékenységről lásd JOSEF SCHRÖTELER, *Die Erziehung in den Jesuiteninternaten des 16. Jahrhunderts*, Freiburg, [1940?].

³ GECSÉNYI Lajos, *Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*, Történelmi Szemle, 1992, 95–106.

tott, más részüket magánházaknál vagy a jezsuita kollégium által irányított konviktusban helyezték el. Magánlevelezésekből néhány tanulót már a 16. századból is név szerint ismertünk. Most egy olyan forrás került a kezünkbe, amely 1578 tavaszáról húsznál több magyarországi diák megnevezését teszi lehetővé.

A Zichy család levéltárában fennmaradt egy rekreációs diárium töredéke, amelyet egy a jezsuiták bécsi gimnáziumában tanuló magyarországi ifjú írt 1578. május 1. és június 5. közt.⁴ A latin nyelvű, nyolcadrét alakú kézirat tisztázat, másolat.⁵ Benne a poétikai vagy retorikai osztályba járó szerző (akit név szerint megnevezni nem tudunk) iskolai tanuláson kívüli eseményekről számol be. Nem világos, milyen céllal: talán szülője vagy patrónusa számára.

A napló tartalma változatos. Jellemzője, hogy mindig megnevezi társait és gyakran a jelen lévő vagy engedélyt adó jezsuita atyát. Legtöbbet a rekreációs alkalmakkal foglalkozik: a jezsuita gimnáziumokban szokásos heti, tanítástól mentes köznapon történetekkel (hadi játék leírása, gúlaépítések, a nemrég alapított kongregáció), sétákkal, kimenőkon véghezvitt csínytevésekkel (Duna-parti madárfészkek kifosztása, kígyók, csónakázás, ivászat – néha lerészegülésig). Előfordul benne levélírás és -kapás, vásárlások, egy-egy szülő, s vele hazai élelem érkezése, magyar urakkal történő találkozások és tárgyalások említése. Egy alkalommal azt is megmondja, hogy a diákok számára tartott heti rekreációra több mint 500 diák sorakozott fel. A jezsuitáknál és Bécsben másutt látott egyházi és világi események közül is rögzít jó néhányat a diárium: bérmlást, úrnapi körmeneteket, népviseletbe öltözött asszonyokat. Az érdekességek leírása közül egyet idézünk. Május 9-én Horváth Kristófnál volt ebéden szerzőnk. „Ebéd közben egy nő érkezett, akinek zenéjétől mindnyájan felvidultak. A nőt ugráló és különféle mutatványokat végző kutya kísérte. Ugyanott egy meglehetősen koros magyar férfi előugorva nem tudta magát megtartóztatni a tánctól, amelyet a katonák táncának mondanak.” Ritkán szól a tanulással kapcsolatos dologról, akkor is inkább csínytevésekről.

Bár sok iskolatörténeti adatra, érdekességre kiterhetnénk, most csak a diáriumban említett, a bécsi jezsuita gimnáziumban tanuló magyarországi diákokat vesszük szemügyre.

A szerző poétikai vagy retorikai osztályba járt. Június 4-én Justinust kezdte tanulmányozni, ezt a jezsuita tantervek szerint ezen osztályok valamelyikében olvastatták.⁶ Konviktusban lakott.⁷ Május 3-án, mivel diktátumát Alaghy Ferencnek odaadta, elmulasztotta az órát. 30-án és 31-én Szaniczky János helyett írt verseket. A május 19-i bérmláláson Zeleméri Miklóst és Pente-Török Istvánt ő vezette a püspök elé. Szülei még élnek. Május 22-én Csáky Gergely Padovából címzett levelét kapta meg.

A diáriumot író diák személyére az előforduló eseményekből és nevekből próbáltunk következtetni. Számba vettük azokat is, akikről tudjuk, hogy ekkortájt a bécsi jezsuitáknál tanultak, ám a naplóban név szerint nem szerepelnek, azaz az

⁴ Magyar Országos Levéltár (= MOL), P 707, Fasc. 285 et B. Nr. 2, ff. 21–28.

⁵ Szöveggözlésünk hegyes zárójelben álló (azaz a kéziratban áthúzott) részeiből ez egyértelműen megállapítható.

⁶ Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae S. J. per Germaniam olim vigentes*, coll. G. M. PACHTLER, I, 1541–1599, Berlin, 1887 (Monumenta Germaniae Paedagogica, 2), 209, 318.

⁷ Ez a szövegből egyértelmű. Például május 27-én ezt kifejezetten említi. A diákok egy része nem konviktusban lakott. A kollégium melletti konviktusban ez időtájt 150 diák számára volt hely.

egyes szám első személy mögött rejtőzhetnek. *Draskovich Mátyás*⁸ a szerző által gyakran emlegetett Alaghy Ferencet segítette tanulásában.⁹ Istvánffy Miklós és Draskovich György győri püspök unokaöccsei, *Draskovich János és Péter* is a jezsuiták gimnáziumát látogatták. *Telegdy Mihály fia*¹⁰ vagy *Uzsali Miklós* (Horváth Gáspár sógora),¹¹ esetleg mások is szóba jöhetnek. A kézírással való összevetés nem szolgál biztos támpontul, ugyanis a tévesztésekből teljesen egyértelmű, hogy a kezünkbe került szöveg másolat, s nem biztos, hogy a szerző sajátkezű írása.

Néhány, naplónkban is említett diákról találtunk levéltári és szakirodalmi adatokat. Néha biztonsággal következtethetünk a szakirodalomban és a diáriumban emlegetett név azonosságára, másutt nem.

Alaghy Ferencet Melith István, a szepesi kamara prefektusa taníttatta. A diárium szerint 1578. május 11-én szállást változtatott, ezért nem ment iskolába. Néhány 1580–1581-ben patrónusához írott levele fennmaradt.¹² 1581 nyarán kérte Melithtól, engedje meg neki, hogy externista lehessen. Ősszel azt remélte, hogy a grammatikai osztályból előre léphet. Egyik levelét a szintén diák Bay Istvánt meglátogató Bay Mihállyal küldte. 1580-ig Draskovich Mátyás segítette tanulmányai-ban, aztán pedig Szuhay István magyarázta neki magyarul a nehezebb leckéket. Alaghy későbbi életét, báróságra jutását nemrég Szabó András követte nyomon.¹³ Egyébként Alaghy Ferenc Várday Ferenc erdélyi püspök unokaöccse volt.

Baróti Gáspárról, Bika Ferencről, Chorba Jánosról, Károlyi Lászlóról, Pásztói Istvánról, Sibak Jánosról és Pente-Török Istvánról¹⁴ olyan naplón kívüli adatot, amelyből érdemleges következtetést vonhatnánk le, nem találtunk.

Bay István 1584-től győri kanonok lett.¹⁵ **Bejczy Benedeket**, akinek diákéveiből ismerjük Istvánffy Miklóst dicsőítő versét,¹⁶ 1586-ban egri nagypréposttá nevezték ki (+1589).¹⁷ **Horváth Gáspár** tulajdonába került hozomány révén az 1567 szeptemberében felosztatott nagyszombati jezsuita kollégium kertjének egyik fele, mégpedig az Uzsali családba való benősülése révén.¹⁸ Sógora, Uzsali Miklós 1579–1580-ban tanult Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricum-ban.¹⁹ **Kuchilich Mihály** Kuchilich Péter aradi prépost (1553–1580)²⁰ rokonságához tartozott. **Naprágy Demeter** 1586-ban lett kanonok, 1596-ban erdélyi, 1607-ben váci és győri

⁸ BALÁZS-MONOK, i. m., 34. szerint 1577–1584 közt tanult itt.

⁹ Draskovich Mátyás és Szuhay István levelei Melith Istvánnak, Bécs, 1580. júl. 6. és 1581. aug. 4.: MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2338, 2681, és Alaghy levele uo., nr. 2236.

¹⁰ Alaghy levele, 1581. júl. 12. (MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2235), Szuhayé (uo., nr. 2681).

¹¹ Lásd Horváth Gáspárnál.

¹² MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2233–2237.

¹³ SZABÓ András, *Alaghy Ferenc és Menyhért, Pácin birtokosai (1590–1631) = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, VII, Sátoraljaújhely, 1995, 11–16. – A cikkben a szerző idéz a Melith Istvánhoz a bécsi jezsuita kollégiumból írott levelekből.

¹⁴ Esetleg arról a Török Istvánról van szó, aki számára 1586-ban Melith Istvántól kért segítséget Draskovich György érsek. Vö. MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2334.

¹⁵ BEDY Vince, *A győri székeskáptalan története*, Győr, 1938, 389.

¹⁶ *Panegyris in laudem Nicolai Istvánffy*, Bécs, 1582 (RMK III, 5422).

¹⁷ KOVÁCS Béla, *Az egri egyházmegye története 1596-ig*, Eger, 1987, 33; SZABÓ János Győző, *Az egyház és az ellenreformáció Egerben, 1553–1595 = Az Egri Múzeum Évkönyve*, XV, Eger, 1977, 118.

¹⁸ MAH, I, 362; PÉTERI János, *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567)*, Róma, 1963, 321.

¹⁹ BITSKEY, i. m. (a névsorban).

²⁰ Vö. JUHÁSZ Kálmán, *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, Bp., 1926, 96.

püspök, 1608-ban kalocsai érsek. Őt Telegdi Miklós pécsi püspök pártfogolta, több levele ismert,²¹ a lengyel király előtt 1595-ben beszédet mondott.²² Könyvei a győri Egyházmegyei Könyvtárban ma is tanulmányozhatók.²³ Révay István valószínűleg azonos a későbbi szatmári kapitánnyal (1557–1598),²⁴ Sárvári János pedig a tanulmányait 1589–1594-ben a római Collegium Germanicum et Hungaricumban esztergomi egyházmegyésként folytató személlyel.²⁵ Somogyi István latin nyelvű versében a *Corpus Juris Hungaric* kiadó Telegdi Miklóst és Mossóczi Zakariást magasztalta.²⁶ Belőle királyi ügyigazgató lett, 1605-ben Illésházy István felakasztatta.²⁷ Szaniczky János, aki helyett naplórónk verseket írt, 1585–1588 közt zág-rábi egyházmegyésként tanult Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricum-ban.²⁸ Szokoly Miklós szintén követ volt 1595-ben a lengyel királynál, megjelent az ekkorra írott verse.²⁹ Neki ajánlott verset,³⁰ és általa később a jezsuitáknál taníttatott diák által neki írott levelet is ismerünk.³¹ Néhány levele nyomtatásban is olvasható.³² Anyai ágon a Várdayakkal rokon, felesége a költő Telegdy Kata lett. Rimay János a Balassi Bálint költészetét értékelő Pallas magyar ivadéka közt emlegeti. (Istvánffy Miklóst is!)³³ Szuhay István (1551–1607) teológiai tanulmányait is Bécsben végezte. 1581 nyarán a bécsi jezsuita konviktusból Melith Istvánnak írt levele szerint Alaghy Ferencet segítette tanulmányaiban, azt Telegdy Mihály szintén a bécsi jezsuitáknál tanuló fiával együtt a császári udvarba beajánlotta.³⁴ Szuhay 1585-től esztergomi kanonok, 1593-tól váci püspök és királyi kamaraigazgató, 1600-tól egri püspök lett. Saját művét és később neki ajánlottakat tart számon róla a szakirodalom.³⁵ Könyvei szétszóródtak, több magyarországi könyvtárban is található belőlük. Egy Újlaki nevű tanuló valószínűleg Újlaki János ekkori váci püspöknek, a magyar kamara prefektusának rokonságából került ki. Zeleméri Miklós apja katona, nagybátyja esztergomi főispán volt.³⁶

²¹ Leveleiből megjelent néhány: *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, s. a. r. JANKOVICS József, Budapest–Szeged, 1981, 119–150. (Rimay Jánossal is levelezett!)

²² *Hungariae periclitantis legatorum ... ad ... Sigismundum tertium ... oratio*. Sok kiadása ismert, latinul, csehül, lengyelül. Kolozsvári latin nyelvű 1595. évi kiadása: RMNy 762.

²³ Vö. VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai*, I, Náprági Demeter könyvtára, MKSz, 1980, 117–130.

²⁴ NAGY Iván, *Magyarország családai*, IX, Pest, 1862, 694, 702.

²⁵ BITSKEY, i. m. (a névsorban).

²⁶ A jog és a két említett személy dicséretét tartalmazó terjedelmes elégia a nagyszombati 1584. évi kiadás végén jelent meg (RMNy 549).

²⁷ NAGY Iván, i. m., X, Pest, 1863, 285.

²⁸ BITSKEY, i. m. (a névsorban).

²⁹ A 22. sz. jegyzetben említett műben.

³⁰ Forró Pál latin verse Krakkóban jelent meg (RMK III, 856).

³¹ Lipcsey Péter, a gráci jezsuitáknál grammatikai osztályba járó diák hasonló hangnemű levéllel ostromolta Grácból patrónusát, Szokoly Miklóst, mint korábban Alaghy Ferenc Melith Istvánt (MOL, P 707, 536. cs. Fasc. 81. NB. nr. 9365).

³² *Literátor-politikusok levelei ... i. m.*, 51–70.

³³ RIMAY János *Írásai*, összeáll. Ács Pál, Bp., 1992, 14.

³⁴ MOL, P 707, 515. 81. NB. nr. 2681.

³⁵ Saját mű a bécsi Szűz Mária és Szent Borbála Társaság nevében, mint filozófiát tanuló (Bécs, 1581): RMK III, 703. Neki ajánlottak: Velich Gáspáré (Bécs, 1600; RMK III, 942), Szentkereszti Jakabé (Olmütz, 1602–1603; RMK III, 994, 1002).

³⁶ NAGY Iván, i. m., XII, Pest, 1865, 347.

Nem ejtettünk szót egy keresztnév nélküli Forgáchról. A gimesi és gácsi ágból is tanulhatott ekkor ifjú a jezsuitáknál, esetleg a későbbi nádorról, Zsigmondról vagy testvéréről, Ferencről, a majdani esztergomi érsekről van szó.

Előfordulhat, hogy a tanulók közt olyan is akad, aki protestáns volt, maradt vagy esetleg később azzá vált. A diáriumban emlegetett filozófiatanár, Christian Francken egy év múlva kilépve a jezsuitáktól, unitáriussá vált. 1591-ben újra katolizált. Az egykori diák, Szokoly Miklós kisvárdai udvarában is vendégeskedett.³⁷ A jezsuiták éves beszámolóí persze a rekatolizálókat emlegetik fel inkább. 1582-ben például két magyarországi (a beszámolóban meg nem nevezett) protestáns prédikátor is katolizált.³⁸

A napló keletkezésének évében a korábban szintén a jezsuitáknál nevelkedett egri püspök, Radéczi István támogatásával Leleszi János jezsuita atya Egerbe ment,³⁹ Arator (Szántó) István pedig római magyar gyóntatóként szorgoskodott magyarországiak számára létesítendő szeminárium felállításán.⁴⁰ A diárium egyiküket sem említi. Leggyakrabban Bartholomaeus Villarius atya neve kerül elő, aki ekkor a konviktus prefektusa volt. Ő osztotta ki az ez évi úrnapi dialógus szerepeit. Szerzőnk a dialógus „címéül” a de translatione archae-t adja meg, a rend hivatalos évi jelentésében ez a de manna megjelöléssel⁴¹ azonos előadást takar. Név szerint szerepel még Johannes [Aschermann?] magiszter; Jacobus [Gordonus] atya mint gyóntató; Christianus [Numitius?]; [Johannes] Zedel [Zedl?]; Petrus [Busaeus] és a filozófiatanár [Christianus Francken].⁴²

Naplóírónk gyakran találkozott a Pozsonyból Bécsbe tárgyalni érkezett Horváth Kristóffal (május 5–10.) és az Ernő főherceg szolgálatában álló Joó Jánossal.⁴³ Talán Horváth Kristóf rokona (fia?) az a Horváth Gáspár, akit naplónk diákként említ. A Joó család Balázs nevű tagja 1585–1590 közt Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult.⁴⁴ A diárium keletkezése után egy évtizeddel, 1588–89-ben a volt diákok közül Bay István, Horváth Gáspár, Kuchilich Mihály és Szuhay István Győrben bejegyezték az ott tartózkodó német Johann Wolf (katolikus, jezsuitabarát környezetben csak ritkán előforduló) album amicorumába.⁴⁵

A diáriumból felsorolt nevekkal igyekeztünk ráirányítani a figyelmet arra, hogy tárgyalt korszakunkban, a 16. század második felében (de talán máskor is!) a közeli Bécs nemcsak egyetemével játszott szerepet magyarországiak iskolázásában, hanem alsóbb iskoláival is. Gecsényi Lajos bécsi tartományi iskolából felsorolt diáknévsora után a 16. század második feléből a jezsuiták gimnáziumában újabb korabeli bécsi iskolát ismerhettük meg, amelyben jelentős számú magyarországi diák tanult. A jezsuiták éves beszámolója 1593-ban már azt rögzítette,

³⁷ Új magyar irodalmi lexikon, főszerk. Péter László, Bp., 1994, III, 2062 (Horváth Iván, Telegdy Kata).

³⁸ *Litterae annuae*, 1582. (Kézirata Pannonhalmán, Főapátsági Könyvtár, 118 G 13. p. 31.)

³⁹ Szabó János Győző, i. m., 123.

⁴⁰ Szántó István ezirányú tevékenységéről lásd a MAH I. kötetét.

⁴¹ *Litterae annuae*, 1578. (Kézirata Pannonhalmán, Főapátsági Könyvtár, 118 G 13. p. 24.)

⁴² A nevek kiegészítésénél a Lukács László által kiadott *Catalogi...* 1577. és 1582. évi bécsi névsorát használtuk. Christian Francken kalandos életútjáról lásd *Új magyar irodalmi lexikon*, i. m., I, 620.

⁴³ Nagy Iván, i. m., V, Pest, 1850, 349.

⁴⁴ Bitskey, i. m. (a névsorban).

⁴⁵ Katona Tünde, *Az album amicorum kultusza (Német–magyar művelődéstörténeti kapcsolatok a weimari gyűjtemény tükrében)*, kézirat PhD értekezés, Szeged, 1996. – Johann Wolf albumának bejegyzői: 143–146.

hogy Bécsben a magyarul való prédikálást kiesdekelték tőlük a magyarok.⁴⁶ Hogy az ország határa melletti birodalmi fővárosban ekkor katolikus magyarok éltek, abban nem kis szerepe volt a jezsuiták missziós tevékenységének, benne nagyon fontos gimnáziumuknak. Ez bizonyára visszahatott a kollégiumban tanítókra és a növendékekre. 1593-ban a bécsi kollégiumban tevékenykedett Arator István, Leleszi János, Bejczy Tamás, Dobokay Sándor és év elején még Pázmány Péter is.

A diáriumban felsorolt nevek közt jeles, nem egyházi pályára lépett személyek is vannak. A diákok, még a konviktusba felvettek, sőt Közép-Európában a pápai szemináriumokba bekerültek sem kényszerültek papi pályára. A diárium keletkezése körüli időben a Károly főherceg által Ausztriában megindított erőteljes rekatolizáció Magyarországon is az ifjakat célba véve remélhetett legtöbb eredményt elérni. Amint azt a bécsi jezsuita kollégium keletkezésénél bábáskodó Canisius Szent Péter megfogalmazta: csak konviktusok alapításával küszöbölhető ki a környezet eretnek hatása.⁴⁷ A most ismertetett diáriumtöredékből ítélve a 16. század második felében a bécsi jezsuiták gimnáziumában magyarországi ifjak nagy száma készült egyházi és világi pályára egyaránt, s azok jelentős része bizonyult megbízható és hathatós eszköznek az államhatalom és a katolikus egyház szolgálatában.

FÜGGELÉK (A diárium szövege)

[p. 21]

MAIVS

1. dies

Hoc die Omnes conuictiores iure regularum sunt confessi et communicarunt.
Hoc die Vna imagine ligauit Patrem Jacobum, erat enim festum Philippi Jacobi.

2.

Hoc die migraui a mea mensa ad aliam in cubiculo P. et Pau[perum?].

Hoc die exiui in Hortum ibique prandium sumpsimus, quo absoluto cum Magistro Johanne cum plurimis germanis, aliquot nostrum, videlicet Ego, Alagi, Szuhaj, J[ohannes] Bika, de spaciandi causa exiui, in itinere examinans F[ranciscum] Alagi de ejus, domum reditu: ibidem non sine letitia, et iocis danubij ripas circumuiui, quo in loco dum nobis nauta nauem trans danubium nauigare uolentes, denegasset, perreximus usque in Sanctam Cuiuitatem, ibidem manens Szuhaj cum Fra[ncisco] Alagi sitis depellendi causa, quibus me rogantibus, ut cum illis pergerem, denegauit, cum Magistro Joh[anne] nos Bika et alij ad aliam partem diuertentes, Casparus B[aroti] cum illis discedere non meritus est, Cum autem nos

⁴⁶ *Litterae annuae*, 1593. (Kézirata: Pannonhalmi, Főapátsági Könyvtár, 118 G 13. p. 203.) „...Concionibus, quae quatuor diversis locis antea habebantur, et quidem in nostro templo, matutino et pomeridiano tempore, accessit hoc anno alia Ungarico idiomate, quam multis precibus Ungari tandem impetrarunt. Earum fructus fuit qui esse solet labore, videlicet non minor. Nam pene 80 fidei Catholicam susceperunt: inter quos fuere et primariis familiis nonnulli: tres etiam Barones opibus et dignitate magnifici, quorum universam cognitionem haeresis occuparunt, reliqui aut cives, aut honestae conditionis homines fuerunt...”

⁴⁷ Idézi HÜBL, i. m., 405.

etiam ob caloris uehementiam sitis fatigaret, ad fontem mirae pulchritudinis (quo ad aquam,) peruenimus, uoluntatem gutturis explentes, et animum refocilantes domum redeundo Germanos ex alio pago [p. 21v] uenientes, qui a nobis se sustulerant inuenimus, ex quibus unus lacertam, non sine nostra admiratione manibus in hortum portauit, quae cum hinc inde pelleretur, uirgis tactu ira commota os aperiens, minabatur, quam ego a morte liberaui, uidens ejus amorem erga homines tantum non ut quamuis uenenata esset tamen homini, nisi lacessita, nocere nollet. Coena sumpta quam plurimos si non omnino ebrios tamen aliquantulum, uino recreatos uidi, Casparus etiam satis laetus redijt domum.

Hoc eodem die persuasus a J[ohanne] Bika emi mihi calceos Italicos.

3

Hoc die propter F[ranciscum] Alagi cui mea dictata concesseram neglexi unam lectionem.

4

Hoc die habuit penitentiam G[asparus] Baroti propter suum delictum cum alijs duobus comedentes flexis genibus in parua mensa.

Vesperu ueniens ad adhortationem nostram quidam cubicularius Ernesti est retentus a P[atre] Bartholomeo ad coenam qui uidit hos poenitentes subridens.

5

Hoc die diuisio congregationis fuit.

Hoc die mane Christophorus Horuat uenit posonio Viennam propter negocia palationis[?] [p. 22] cum quo exiens satis multa sum locutus de rebus uarijs, obuius factus est mihi Nico[laus] Szokoli quem salutans excepi, cuius petitioni morem gessi, eundo ad aulam, quem tamen ibidem reliqui.

6

Hoc die fuit processio apud S[anctum] Jacobum, at impediti a pluua ire non potuimus.

7

Hoc die uenientes ad scholas Pater Christianus omnes domum ire iussit, praedicens hac septimana non fore recreationem.

Hoc die annulo quodam mirabili in <schola> quo aqua continebatur unxi, paruum italum in schola tempore graecae lectionis, non animaduertens cum risu aliorum.

8

Hoc die fuit apud me mane C[hristophorus] Horuat, qui me rogauit ut cum eo Dominum J[ohannem] Jo adirem, quem, expectaui, nec uenit.

9

Hoc die fui in prandio aput C[hristophorum] Hor[uat] tempore prandij quaedam mulier uenit cum quadam musica, qua maxime sunt recreati omnes, habens apud se canem saltantem et uarios ludos exercentem. ibidem Hungarus quidam

satis adulta etate exiliens a chorea, *quam* militum uocant, se abstinere non potuit. Redeundo fui apud D[ominum] L[adislaum?] Caroli. [p. 22v] Hoc die Domino Parenti, Fratri, matri et alijs scripsi literas.

(10)

Hoc die rogavi a Patre Bartolomeo 16 Talleros pro quibusdam literis, qui se non habere dixit.

10

Hoc die mane Cum Domino Christophoro Horuat iui ad Dominum Jo, quem diu expectauimus ut rediret ex arce. N[icolaus] Szokoli ueniens eo satis sunt iocati, Dominus L[adislaus] Caroli ueniens quoque nostri causa locutus est Domino Jo qui distulit solutionem ad 1 uel 2 Julij.

Statim finito negotio discessit Dominus Christophorus ego redeundo ueni ad Napragium ad Szuhai hospiciū breuiter de quibusdam rebus cum eo conferens, cum S[tephano] Szuhai quoque Interim D[ominus] Alagi ex scholis rediens Castum Butirum et alia (in) ad ientaculum summendum proposuit nolentes me Domum mittere, ibidem satis iocati sumus.

Hoc die postprandium Dominus Christophorus discessit.

11

Hoc die fuit exhortatio de ascensione Domini.

Hoc die F[ranciscum] Alagi excusauī qui propter mutationem hospitij ad scholas uenire non potuit.

12

[p. 23] Hoc die tempore concionis collocutus sum cum F[rancisco] Alagi satis multa.

Hoc die habuimus primo congregationem confirmauimus consiliarium, secundum elegimus, post congregationem Pater Bar[tolomeus] dedit nonem[!] cuiusdam boni uiri aureum dupplum, et unum strofiolum.

Hoc die in templo Jesuitarum mulier quaedam a Demonio iam dudum obscessa cum in ultimo sacro comunicare uellet ore clausa exclamauit uetans a sumptio Corporis Domini, comprimens os.

Hoc die uenientes ex cantato sacro uidimus 3 mulieres, cuius nationis nescio, mirabili modo indutas, uelis subtilibus in capite ornatas, nigro habitu, ita ut Deae quaedam pictae dicerentur, eo quod ita pingere solitae sint.

13

Hoc die praeter opinionem uocauit nos Pater praefectus ad campos more consueto, pro generali recreatione. tanta erat multitudo scholasticorum, ut principium extra portam, finis uero in scholis contineretur quae numero plures quingentis, ego meum uexillum apponens hastam quam Dominus Alagi facere iusserat ante nos ferri iussimus, quod tamen iussu Patris praefecti demittentes extra ciuitatem libere portauimus. In campis uolens Dominus Benedictus Bejci deponere officium suum (fungebatur enim ab anno ferre regis officio) cuius Orator Dominus S[tephanus] Szuhaj fuit, de quo cum consultaremus [p. 23v] ueniens Pater prae-

fectus nos cito intra unum miserere, absoluere praecepit, ut nos ad ludos prae-
pararemus, quod factum est et idem consensu maioris partis, usque ad discessum
suum (qui breui discessurus erat) est confirmatus, postea vero, ad lusum, (ut uocata
militarium) nos contulimus, ibidem strenue, et acriter ludentes, cum autem uexil-
lum, quod poenes nostram partem affixum manebat, furari, potius quam militario
modo auferre eos uelle cognouissemus, diligenter est a nobis custoditum. Paulo
post vero Gasparus Baroti uolens non tam audaciae quam stultitiae suae edere
specimen, praeter meam uoluntatem rapiens uexillum, ad castra illorum, fugere
coram illisque saltitare coepit quem cum apprehendissent, quidam ex nostris uexillo
liberato fugiens a multis obrutus aduersarijs uexilli causa uix a me partem aliam
alijs est liberatus, videns autem ego, iuuenum audaciam, quae cum cupiditate glo-
riae est coniuncta, incensosque animos eorum, ne sales et lusus iocosi, in con-
trariam partem (rapuererentur, uexillum, contra omnium preces affixum clauē ui
discipui, ueritus ne qui uexillum habebam, causa totius [p. 24] male esse dicerer,
quapropter inde omnes discedentes, interualla uinearum querentes sub umbris
resedimus ibidem haustos nobis Dominus Szuhaj et sua liberalitate omnibus ex
propinquo pago iubens[?] afferri. Similiter quoque confirmatus rex facere non ne-
glexit, interea a patre praefecto per nuntium ad nos transmissum auocati cum ad-
miratione multorum domum reuersi sumus.

Hoc die Dominus F[ranciscus] Alagi Altare Beatae Virgini donauit strofiolum.

14

Hoc die uenit a[d] scholas Nappragi qui ad tempus afuerat, quibusdam ob causis.

15

Hoc die comedimus in horto, in ientaculo dederunt nobis domi lac frigidum,
Cum, autem plurimos Pater Petrus emisisset ex horto spaciandi causa, me J[ohan-
nem] Bikam et alios qui tardiuscule ueneramus non emisit quamobrem fuit
ualde tentatus Bika etc. Ibidem lusi pro imagine cum [Michaele] Kuchilich et
Gasparo Horuat piramides, Kuchilich ibidem sedenti Beyci pedes piramide praeter
uoluntatem satis fortiter tetigit qui eum uerbis bene excepit. lusum paulo post
uenientibus alijs ad nos relinquimus.

Post prandium mihi Germani quidam J[ohannes] Latomus et quidam duo roga-
runt ueniam ut cum illis in [p. 24v] syluam propinquam irem quos paulo post una
mecum, et cum Serauelensi natione Italo furtim emisit ne alij nostro exemplo
incitati idem uellent, Gasparus B[aroti] me secutus est Bika quoque clam exiliijt ex
horto, in itinere colligentes pro nauta pecunias, nos per danubium, tres illi cruci-
feros dantes, in cinsa transtulit, quae fuit satis uilis, (erat enim insula danubio
circumscepta) ibidem nos 4, (Gasparus enim et Bika propter nauis angustiam trans-
ferri non potuerunt,) in sylua cum magna iucunditate deambulantes nidos, partim
uacuos, partim ouis, et pullis plenos inuenimus, quos ob aetatem paruos reliqui-
mus, cum autem me paululum ab illis in aliam partem seduxissem, serpentem
reperiens, ligno in meis manibus existenti interfeci, qui accurrentes linguam exce-
perunt. Dum ultro pergeremus ecce J[ohannes] Latomus nidum plenum merulis
inuenit, qui trudens nidum, tres simul deciderunt, reliquis paulo post subsequen-
tibus, iam magnitudine satis adultas quas cum ma[p. 25]ximo gaudio, colligentes
pilejs impositos, cum earundem parentum lamentatione, et fletu abstulimus. ibi-
dem serpentem nigrum inuenit, sed occidere, ob densitatem ueprium non potui,

reuertentes, alijs duobus socijs absentibus ostendimus, (illis) qui ne nauta uideret, in caligas latas italicas, aues imposuerunt, ripam simul adeuntes transiuimus. redeundo domum interuallo quoddam aqua pleno inuenimus serpentem, inter ranarum multitudinem, quem uno ictu nantantem[!] quidam ex nostris gleba terrae in tres disjecit partes. factus est ibidem obuius mihi D[ominus] F[ranciscus] Alagi Napragi et alij qui spaciandi causa fuerunt egressi, Alagi ad tempus mecum perrexit relinquens alios qui conquestus est mihi quod mecum loqui no[n] ualeret ob incommoda uaria, quem (ego) ad suos iterum remisi, (pro) ego socios sumo[!] cursu secutus qui pro pecunia quae remanserat ceruisiam emerunt sitim, quo excrutiabamur propellentes. Ingressi hortum collationem sumpsimus, qua absoluta ad lusum me contuli.

16

Hoc die J[ohannes] B[ika] iussus fuit a magistro exire scholam, qui iterum redijt, di[e] 2da.

17

Hoc die fui apud Dominum Jo propter negocium Pare[ntis?].
Hoc die Zelemerio qui erat confirmandus tafetum emi.

[p. 25v]

18

Hoc die Fui apud Dominum, ac Jo dedi ej supple[tionem?] unam enim perdiderat.

19

Hoc die plurimi communicarunt in Templo Jesuitarum.

Hoc die fui in confirmatione compater Nicolai Zelemeri, et Stephanj Pente-Török, cum autem multitudo in templo premeret Episcopum confirmantem iratus baculo pastoralis accepto ex templo iubebat domum ire eos (ut dicunt qui essent Haeretici,) ne ex re sacra faceren[t] spectaculum. qui deinde iterum sedens, sub totis uesperis confirmauit, ego uero absoluens istos duos, cum F[rancisco] Alagi (ille enim uenerat quoque mecum habens ipse quoque duos) descendentem, et D[emetrium] Napragi, atque Dominus Forgach, quos (ibi n) nobis obuios retinueramus Orationem Adami Latomi Satis uehementem atque illustrem, ad finem usque, discedente D[omino] Forgach, expectauimus, qui deinde me domum ire non permiserunt, quoad eos non uisitaui, apud illos J[ohannem] Sibak inueniens salutatione facta, ne coenae tempus elaberetur domum properaui. Domi cum me ad studia composuissem, subito D[ominus] L[adislaus] Caroli me uocans ad tempus colloquutione facta, rursus redij.

[p. 26]

(19) 20

Hoc die uidens S[tephanum] Somogini in templo non agnoui pos[t] salue autem uenimus cum illo ad Patrem Barto[lomeum].

Hoc die reperiens in nundinis D[ominus] S[tephanus] Szuhaj emit mihi pro nundinis duo poma aurea.

21

Hoc die fefellit me D[emetrius] Napragi dicens F[ranciscus] Al[a]gi male infirmari.

Hoc die *praeter* opinionem uesperis uocatus ab Ot[....?] cum[?] S[tephano] Bay et Vjlaki colloquia miscuimus.

(23)

Hoc die uenerunt ad me literae Padua a Gre[gorio] Chaki.

Hoc die comedimus in horto, mane euntes nostrum multi cum M[agistro] Johanne spaciatur ex horto ego Ben[edictus] Bejci J[ohannes] Bika G[asparus] a nostro horto usque ad insulam continuo currimus ibidem ingressi domum unam, lac cum magna iucunditate et animi laetitia comedimus, praecijs quatuor cruciferorum: tanta autem fuit multitudo lactis ut nostrum 5, quamuis mane tempore jentaculi et[!] famelicique (tam) essemus, tamen comedere non p[ot]uimus.

Inde redeuntes et prandio accesso quidam Alumnus uolens patinam ponere ad mensam nostram patina, cum risu omnium ex argillo facta in manibus fracta ad mensam decidit effuso libo.

Post prandium rursus spaciatur euntes penes ripas danubij S[tephanus] Szuhaj haustum nobis ferri iussit inde (ibid) redeundo Jesuitae 8 nobis occurrerunt, ibidem erat fluuiolus in quo communi multi saltando transiissent multi partem intro ceciderunt, partem se aqua et luto macularunt, non sine risu Patris Professoris Philosophiae, et Patris Zedelj: inde diuertimus uersus danubium, cum J[ohannem] Szaniczkium transilirem, culpa ipsius male cecidi[!] me subsequens J[ohannes] Bika similiter in danubio lauimus pedes. (post) ante coenam uenit in Hortum S[tephanus] Baj quem consolans, existentem adhuc nouitium, uaria colloquia conferimus. Ibidem coenam sumpsit.

Hoc die emit mihi pro nundinis D[ominus] S[tephanus] Baj res quasdam, quas cum soluisset coactus accipere debui mercator enim pecunias reddere noluit. Ibidem emi ego quoque quendam pro sororibus, et pro Matre.

Hoc die uesperis cum P[ater] Bartolo[meus] omnibus exitum recusaret, et uersis eos exciperet, mihi pro arduo negotio exeunti, post quadrantem ueniam dedit.

Hoc die habuit pulchram exhortationem P[ater] B[artolomeus] de Sancta Trinitate. Hoc die D[ominus] L[adislaus] Caroli in Theologia disputantes ad finem usque audiuit.

[p. 27]

Hoc die mihi ex tempore redeunti D[ominus] L[adislaus] Caroli factus est mihi obuius, qui me uocarunt ad prandium rogata licentia a P[atre] B[artolomeo], ibidem fuit S[tephanus] Reuaj qui instrumento ludere iussit quendam Germanum ejusdem artis. Veniens eo D[ominus] S[tephanus] Szu[haj] discessi paulo post cum eo ualedicens, cum intrassem S[tephanum] S[omogini] domum inueni ibi D[emetrium] Nap[ragi] et Saruari cum Matre, quae no[n] diu distulit sed discessit, ibidem mihi proposuerunt ad comedendum casaeum et tortam ab eadem allatam,

ueniens ad nos uocatus F[ranciscus] Alagi diu incestas esse uesperas renunciavit, quo audito eodem nos contulimus.

27

Hoc die in scholis implens quidam rosam pulueribus quibusdam D[emetrius] Nap[ragi] nos conuictores uexanti dedit qui post olfactum cum risu omnium diutissime sternutauit. egi illum subsannans.

Hoc eodem die accepta uenia ire ad D[ominum] Jo qui responsum mihi dans, cum S[tephano] Bai iui pro consilio accipiendo ad D[ominum] Szuhaj, qui nobis agnos Dei, rosaria, imagines et alia ipsi allata ostendit, illi quoque puluere sternutario repletam a me rosam dedit S[tephanus] Baj, qui ualde diu sternutauit. allato pane uino casaeo ex uoluntate S[tephani] Baj. comedimus parum et bibimus.

28

Hoc die exeundo in hortum de uariis rebus contulimus cum S[tephano] B[aj] et de S[tephano?] Paszthohi quam plurima.

[p. 27v] Ibidem post prandium comedimus lac a me secundum ordinem allatum.

Hoc die distribuit personos dialogi pro Corpore C[hristi] P[ater] B[artolomeus].

29

Hoc die mane rogauit me P[ater] B[artolomeus] ut iuuarem in sacello alios.

Hoc die uexaui J[ohannem] Chorba. D[emetrius] Nap[ragi] et F[ranciscus] Ala[gi] eo quod in Soton[...?] perorassent, qui, Chorba uidelicet, maxime iratus fuit, cum maximo meo risu.

(30)

Hoc die (pinxi carmina J[ohannis] Szaniczki) in Festo Corporis Christi erat processio in ciuitate in qua 4 duces uidelicet Carolus, Ernestus, Matthias, et Maximilianus fuerunt, ego fui cum S[tephano] Baj qui mecum diuertit ad D[emetrium] Napragi et F[ranciscum] A[lagi] quos dum uocarem ad processionem, ire, S[tephanus] Baj non permisit donec collationem darent, qui tamen uicti uexationibus S[tephani] Baj optatis satis fecerant, cum autem D[emetrius] Nap[ragi] gloriaretur de affixis suis carminibus de (com) processione compositis, F[ranciscus] Alagi idem faciens rapui, quae nec precibus nec in uolenti accipere, reddidi, inde, diuertentes omnes ad processionem, eam satis diu spectauimus, in qua propter multitudinem manere non potuimus, et ideo separati, ego et Baj ab illis cum S[tephano] Szuhaj ut totam uidere possemus ad aliam partem ciuitatis transiuimus, qua uisa ipse nos inuitans ad suam domum me nolenti ire S[tephanus] Baj persuasit ut irem. quo collatione [p. 28] sumpta iterum ad processionem reuersi sumus, quam apud S[anctum] Stephanum absoluentes cum maxima pompa, sonitu tubarum, timpani, cantorum, domum nos uisis etiam aquis ducum, contulimus.

30

Hoc die incepti praeegere J[ohanni] Szaniczki sua carmina.

31

Hoc die finij.

IVNIVNIVS[!]

1

Hoc die celebrauimus apud Iesuitas Festum Corporis Christi, cum maxima pompa et ornatu templi ambitus, et sacelli S[anctae] Bar[barae]. aderat quoque duces 4 et ducissa, uxor Caroli, Dialogus fuit exhibitus de translatione archae, in 5 senis in templo et ambitu, aderant tubicines, et timpanista etc.

2

Hoc die habuimus recreationem, iui cum quibusdam rogata licentia ad proximam syluulam, penes quam lac in domo quadam comedimus et uinum quod quidam germanus (condiscipulus meus) praete[r] opinionem adtullerat bibimus, transeuntes nidos quam plurimos partim pullis, partim ouis partim uacuos inuenimus, post longam recreationem in sylua redeundo serpentem inueni quem propter densitatem ueprium interficere haud potui, post transitum ingressi eandem domum lac frigefactum in aqua gelida, comedimus vinum quoque cum magna animi letitia et iucunditate bibimus. Redeundo in hortum pedes sanitatis [p. 28v] grotui[?] crines (erant autem nostrum 6) lauimus.

3

Hoc die D[emetrius] Nap[ragi] et Fra[nciscus] Ala[gi] et alij mecum de habita hesterna recreatione contenderunt, si meliorem habuisse asserebant, quam opinionem, indicata mea remissione refutaui.

4

Hoc die Iustinum legere cepi.

5

Hoc die fuit 8 Corporis Christi quam cum eadem solennitate qua in ipsarum festarum, celebrarunt, ante processionem cum Baj ad F[ranciscum] A[lagi] et D[emetrium] N[apragi] diuertimus, <apud> quos <dum> in silentio D[emetrium] Napragi perorantem [...]erimus,⁴⁸ qui nobis uisis, nos cum gaudio exceperunt, inter colloquia plurimi alij, J[ohannes] Sibak G[asparus] Sulok J[ohannes] Chorba et alij et J[ohannes] Bika venientes ad miscendas sales sederunt [.....] distributis officijs, cum risu omnium nostrum [...]stituentes, paulo post processionem adueniente B[enedicto] Beyci, et nos decipiente omnes cum magna caterua accessimus quam comitati ad unam plateam cum F[rancisco] Ala[gi] et S[tephano] Baj diuertimus ad hospitium eorum, qui allato lacte comedimus, et bibimus, pactum ibidem S[tephanus] Baj et F[ranciscus] Ala[gi] fecerunt etc. Vesperi comedimus caenam in horto, ante caenam recreationis causa plurimi exiuimus, cum autem nos transferre in syluam nautae nollent in ripa sedentes, ne marcellum transeuntem in cinsa[?] alumno quodam conspeximus...

⁴⁸ A kézirat itt néhány helyen hiányos.

ISMERETLEN LATIN KÖSZÖNTŐVERS A BÍBOROSSÁ KINEVEZETT PÁZMÁNY PÉTERRŐL

A Római Magyar Akadémia és a Maceratai Tudományegyetem (Università degli Studi di Macerata) 1996. október 24–26. között nemzetközi tudományos tanácskozást szervezett a barokk kori jezsuita tudományosság eredményeiről, itáliai, magyarországi és misszionáriusi lehetőségeiről.¹ A maceratai tartózkodás alkalmat nyújtott arra, hogy a városi könyvtár gazdag kéziratgyűjteményében kísérletet lehessen tenni hungarikaanyag felderítésére. A rövidre szabott kutatási idő is elegendő volt arra, hogy előkerüljön egy eddig ismeretlen latin nyelvű költemény, amely a Collegium Romanumban keletkezett s a bíborossá kinevezett Pázmány Pétert köszönti. A költemény nem csupán a Pázmány-biográfia ismert adatait adja elő, hanem arról is képet ad, milyennek látták a magyar főpap alakját Rómában, s hogyan interpretálták a katolicizmus érdekében kifejtett tevékenységét a pápaság székhelyén.

De vajon hogyan lehetséges, hogy a Rómától mintegy 250 kilométerre lévő hegyi kisváros könyvtárának kéziratai között éppen egy Pázmányról szóló költemény is akad?

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a Biblioteca Comunale „Mozzi-Borgetti” kézirtatárának katalógusa a 244-es sorszámon olyan kolligátumot tart számon, amelynek szövegei a Jézus Társaság római központi tanintézetében keletkeztek, s többnyire valamilyen ünnepélyes alkalomra íródtak.² Az egyes írások különböző nagyságú lapokra készültek, nyilván utólag kötötték egybe a leveleket. A különböző kezek által írt szövegek keletkezési idejeként az 1626–1629 közötti időszak van megjelölve. Az egyes írások szerzőinek nevei többnyire hiányoznak, a feltüntetettek szinte kivétel nélkül olasz jezsuiták (Pierfrancesco Alinobio, Francesco Brivio, Ippolito Sanvinello, Cesare Notari stb.). A verses és prózai szövegek témái: XIII. Gergely pápa és a Collegium Romanum alapítása, különböző szentek (Loyola Ignác, Lodovico Gonzaga) és pápák (VIII. Orbán, V. Pál) méltatása és ünneplése, egyes jezsuita előjárók (pl. Muzio Vitelleschi) és bíborosok dicsőítése, de akad főúri házasságkötésre készült vers is (*Il matrimonio di Giovanni Battista Gerboni*). Ezek között található meg – némi keresés után, mert lapszámozása a kolligátumnak nincs – a magyar bíborosról szóló költemény, melynek szerzője nincs feltüntetve. A keletkezés kérdésében a *terminus post quem* 1629. november 19-e, mivel VIII. Orbán pápa ezen a napon bocsátotta ki okiratát, amellyel a magyar főpapot – II. Ferdinánd javaslatára – koronabíbornokká nevezte ki.³

¹ *Una pastorale della comunicazione: Italia, Ungheria e Cina. L'azione dei gesuiti dalla fondazione allo scioglimento dell'ordine.* A konferencia anyaga s. a.

² *Inventari dei manoscritti delle Biblioteche d'Italia*, vol. C, Macerata, Biblioteca comunale „Mozzi-Borgetti”, Firenze, Olschki, 1981, I–III, Tomo I, nr. 244: *Miscellanea varia* (Raccolta di poesie e prose latine, composte nel Collegio Romano della Compagnia di Gesù).

³ FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, II, Pest, 1869, 327–329.

Mint ismeretes, Pázmány november 30-án, Pozsonyból Bécsbe tartó útján értesült az örömhírről, s másnap már Bécsből küldte köszönőlevelét a pápának.⁴ Egész decemberben, de még januárban is érkeztek a köszöntő és gratuláló levelek, amelyekre a bíboros-érsek minden esetben válaszolt. Francesco Barberini kardinálisnak három ilyen tárgyú levelet is küldött, az ő támogatásának különösen sokat köszönhetett a méltóság elnyerése terén.⁵ 1630. január 13-án érkezett meg hozzá Pozsonyba Moltmann pápai kamarás, hogy a bíborosi birétumot neki átadja s az esküformulát vele aláírassa.⁶ Noha ez utóbbinak néhány passzusát Pázmány nem volt hajlandó aláírni (pl. a gyakori római tartózkodásról szólót), a nehézségek végül megoldódtak, s ettől kezdve viselhette bíbormoki jelvényeit, így többek között azt a címet is, amely művei össziadásának köteteit díszíti.

A költeményben emlegetett bíborosi címer lényegében a három struccotlat tartalmazó családi címerből alakult ki. A hagyomány szerint 1319-ben Pázmány István lovagi tornán vett részt Károly Róbert király ellenében, s a király a viadalban három fogát kiütötte ellenfelének (a történet költői feldolgozása Arany János *Pázmán lovag* c. verse). Kárpótlásul kapta ekkor a család a Pósa nevű falut s az ezüst-vörös-kék struccotlas címet.⁷ Erre került most rá a bíborosi kalap, valamint a pásztorbot és kettőskereszt mint főpásztori jelvények. Tituláris templomként (mivel a Santo Stefano Rotondo foglalt volt) az újdonsült magyar kardinális a Tevere partján álló Szent Jeromos templomot (*Chiesa di San Girolamo dei Schiavoni*) kapta meg, így lett ő „titulo Sancti Hieronymi Illyricorum Presbyter Cardinalis”, s e minőségében restauráltatta annak épületét az 1630-as évek elején.⁸ Pázmány emlékét e templomban ma is emléktábla őrzi.

A bíborosi kinevezést még az 1630-as évben is több rendezvény ünnepelte. A pozsonyi jezsuita gimnázium diákjai például színjátékkal köszöntötték az új kardinális.⁹ A Maceratában előkerült szöveg azonban ennél valamivel később keletkezhetett. Utalás történik ugyanis a háborúskodó svédekre, ez pedig leghamarabb csak 1630 júliusa után lehetett aktuális, mivel Gusztáv Adolf e hó elején szállt partra Usedomnál 13 ezer katonájával, hogy belépjen a harmincéves háborúba a protestáns oldalon.¹⁰ Ebből az következik, hogy a költemény feltehetően nem is közvetlenül a bíborosi kinevezést követően íródott, hanem Pázmány római látogatása alkalmára készült. A bíboros-érsek II. Ferdinánd követeként 1632. február 14-én indult VIII. Orbán pápához, hogy a törökellenes háborúhoz az egyházfő erkölcsi és anyagi támogatását elnyerje. Március 28-án fényes ünnepségen fogadták Rómában, április elsején pedig díszhintón, pompás kísérettel vonult végig a Porta del Popolótól a Vatikánig, ahol díszlövészek közepette átnyújtották számára a bíborosi kalapot, majd pedig részt vett a vatikáni államtitkár díszbédjén. Elégge

⁴ PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, kiad. HANUY Ferenc, II, Bp., 1911, 75 (a továbbiakban: PÖL).

⁵ PÖL II, 86, 90, 93.

⁶ Uo., 80.

⁷ BUNYITAY Vincze, *A váradi püspökség története*, III, Nagyvárad, 1884, 378; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, VIII, Bp., 1914, 222; *Wappenbuch des Adels von Ungarn*, nach Originalquellen bearbeitet von Géza CSERGHEŐ de N.-Tacsikánd, Heft 15–21, Nürnberg, 1889–1890, 487–488, Tafel 356.

⁸ FRAKNÓI, i. m., III, 42; Florio BÀNFI, *Ricordi ungheresi in Italia = Studi e documenti italo-ungheresi*, vol. IV, Roma, 1942, 240.

⁹ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, I, Bp., 1984, 368.

¹⁰ Johann FRANZL, *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*, Graz–Wien–Köln, 1978, 309.

kézenfekvőnek látjuk a feltételezést, hogy a költemény ekkorra készült, mivel bíborosként Pázmány ekkor jelent meg első ízben Rómában.¹¹ Ekkor két ízben is felhívta a pápa figyelmét Gusztáv Adolf támadásainak veszélyességére, ezzel is nyomatékot kívánt adni kérésének, melynek értelmében a római egyház fejének erőteljesebben kellene támogatnia a katolikus vallás ügyéért háborúskodó Ferdinándot a svéd–francia szövetséggel szemben.¹²

A magas egyházi méltóság elnyerését ünneplő barokk reprezentáció jellegzetes megnyilvánulásai közé tartozik a most előkerült latin versszöveg, amely Pázmány személyében az „ecclesia militans” bajnokát, a Luther- és Béza-féle „eretnekséggel” szembenálló hitvédőt méltatja elsősorban, de kitér ékesszólására, bölcsességére, majd diplomáciai tevékenységét említi, többször utal a Bethlen-féle hadjáratok utáni béketárgyalásokon játszott közvetítő szerepére. Valószínű, hogy a szövegben az 1625. november 26-án Sopronban magyar királlyá koronázott Ferdinánd főhercegről van szó, mint jövődöbéli tényleges uralkodóról. A 17 évesen királlyá választott III. Ferdinánd megkoronázása egy nagyszabású politikai akció részét jelentette, őt ugyanis nem kötötték többé apja megállapodásai a törökökkel, s így megindulhatott az európai keresztény hatalmak törökellenes szövetségbe szervezésére irányuló terv kimunkálása, amelyben Pázmány vezető szerepet játszott.¹³

A költemény arról tanúskodik, hogy Rómában nagy elismeréssel övezték a „harcias pannonok” (*feroces Pannonnes*) apostolát, aki a „vad tájék” népét megszelídítette, jó erkölcsökre oktatta, szembeszállt a herezissel, s a török félhold árnyékában is a katolicizmus ügyéért küzdött és küzd. A Közép-Európában újraerősödő katolicizmus főpap-eszménye rajzolódik ki így a versből, amelynek szerzője Rómában lakó jezsuita lehetett, olyan személy azonban, aki – szövegének dúsan burjánzó retorikai közhelyei ellenére is – meglehetősen tájékozott volt Pázmány tevékenységét illetően. Az egész kötet az 1630-as évek során kerülhetett Rómából Maceratába, minden valószínűség szerint az ottani kollégiumba áthelyezett jezsuiták egyike vitte magával a számára értékes – római emlékeket felidéző – szövegeket. A kötés 17. századi, arra vonatkozóan viszont nincs adatunk, hogy még Rómában avagy már Maceratában készült-e.

A latin szöveg jól gördülő nyolcadfeles trocheusokban íródott, poétikai szemponttól a kor átlagszínvonalán mozog. Az eredeti kéziraton egy másik kéz néhány utólagos javítást tett, ezeket jegyzetben jelezzük.¹⁴

Előbb a vers latin szövegét, majd magyar fordítási kísérletét adjuk közre, utóbbit János István munkájaként. Mint köztudott, az ilyen jellegű fordítás inkább csak az eredeti szöveg szellemi közegének érzékeltetésére vállalkozhat, mintsem annak szó szerinti visszaadására. Itt mondunk köszönetet Németh Béla kollégánknak, aki értékes tanácsokkal segítette a szöveg értelmezését és fordítását.

¹¹ FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter*, Bp., 1886, 243 skk.

¹² Uő., *Pázmány Péter és kora*, i. m., III, 14, 39.

¹³ R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában* = R. V. Á., *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., 1994, 54–55.

¹⁴ A címben áthúzza: *Eminentiss. Cardinali*; 21. sorban áthúzza: *in*, helyette: *non*; a 26. sorban egy olvashatatlan szó és *ille* áthúzza, helyettük: *Illi, Marti*; a 34. sorban négy szó áthúzza, s új szórenddel a közölt sor; a 63. sorban áthúzza *impeditus*, helyette *compeditus*; a 72. sor áthúzza, mellette olvashatatlan apróbetűs szavak, közlésünk itt az áthúzott eredetit zárójelben adja.

**De Petro Pasmanio Cardinali Archiepiscopo Strigoniensi: cuius stemmati
tres pluma insunt**

1. Sume pennas, candicantis Cinge plumas alitis:
Ceus Pasmaniis colorant stemma candens Hungaris,
Et superbius nitores ebibunt argenteos.
Tende nisus, perge cursus usque ad Istri vortices,
5. Qua feracibus feroces Regna in arvis Pannonies,
Gentibusque fortiores Iura ponunt bellicis.
Hic per arces imperantes ora cernes Principis,
Quem thiaras inter omnes Prima vestit infula,
Regiumque Vaticane lumen ornat purpurae.
10. Qualis ore, qualis ostro, crine qualis emicat?
Crine candor, ore claro se rubores explicant.
Sic nivalibus roseta se ligustris implicant.
Inter albas margaritas sic Pyropi fulgurant.
Longus ordo per vetustas Defluens imagines
15. Praesulumque Principumque Prisca signat nomina.
Pluma triplex concolori quae recumbis vertice,
Tu calentes bellicosae Gentis ignes ventilas,
Tu flagrantem martialis spargis unda sanguinis.
Tu coronas, tu triumphos Praeliantis provocas.
20. Sed paterni bella Coeli Mitiore dextera
Petrus audet, audet hostem non cruentus figere.
Scylla contra se biformis, se chimera promovet,
Et volubilem dracones se rotant in aspidem,
Mille gorgones trilingues, Mille monstra sibilant,
25. Quae Megaera per Lutheros, Perque Bezas parturit!
Illi pugnax eloquenti Marti contra fulminat,
Seu disertus intonato Tela vibrat pulpito:
Sive doctus erudito Condit in volumine.
Non trisulco tantus horror Illigatur fulmini:
30. Non tumultus, non ruinas Tot per orbem dividit:
Quot tremantes impiorum Ille caetus dissipat:
Quot tremenda dissipatus hostis horret vulnera.
Turba contumax voraci Devovenda Tartaro,
Officina noxiando temulenta pestium,
35. Atra cives quid venenas, quid flagellas anguibus?
Et timentes, et tumentes fallis uda toxicis,
Pone corda virulentis saeviora viperis:
Lenis aurae, mollis aurae Duc benignos halitus:
Quos piandae puriores Petrus afflat spiritus.
40. Tuque supplicum vocanti Dexteram da principi,
Fer salutem de supremis quam ministrat orbibus:
Tu quod Urbes, tu quod orbis, confitere, personat:
Aequa melli vena linguae Manat illi dulcius,
Fluminumque lacteorum ore fontes defluunt,
45. Unde mutis mota linguis Cuncta inundant pectora,
Non senatus, non frementis Ira vulgi perstrepat:

- Duciturque cogiturque, quo vocarit arbiter.
 Vosque fertiles in oras hic amastis Pannones,
 Quem supremis purus Ister consecraret fascibus:
50. Lux serenae faustitatis efferebat lumina,
 Cum thiarae prima sacrae Vela praesul extulit.
 Sic Olympo candidatus cum resurgit Lucifer,
 It sequuta machinatrix lux diei candidae.
 Non propinquus Othomani Terror ardet sideris.
55. Non dolosus arma Dacus Marte cudit perfido.
 Tu sequester Austrianae Pacis urges foedera,
 Tu quietis gaudiorum sarta nectis urbibus:
 Non acervus incubantem clausus auri pellicit,
 Non reposta fluctuantem Gaza curis percutit.
60. Sed potentis census urbis Indigentes sustinet.
 Qua Loiole fulminatrix flamma donis pascitur,
 Ignibusque suscitato dantur aedes agmini:
 Educatae qua Iuventae Alta surgunt limina.
 Ergo fama purpurantis eloquuta Principis
65. Perque pontum, perque terras, Perque Coelum nomina.
 Iunge pennas, finge voces, Adde laudes laudibus.
 Nonne sentis, quanta in orbem ille versat pondera?
 Caesar aureis trionum compeditus laureis
 Si regenda molliore frena iussu temperat,
70. Maior ille sol coruscat Consulantis Curiae.
 Si procella de Suecis stridet orta fluctibus.
 (Dura bella nunciabit Missus ille Caesari,)
 Ferdinandus auspicata si corona cingitur,
 Perque Pannones ituro lura curru dividit,
75. Ille crines implicato Vestit auro Regios
 Ille templis sacra, sacris ille honores aggerat.
 Pacis artifex, salutis tu Columna firmior:
 Clarus ostro, carus astris, Gratorque numini,
 (Si perennat insepultae Iuncta virtus gloriae)
80. Innocenti serus aevo Profer annos imperi.
 At beati cura coeli si recursat pectori,
 Laude vivax obligatis Non recedes cordibus.

Pázmány Péter esztergomi bíborosérsekről, kinek címerét három toll ékesíti

1. Fogj pennákat, végy magadhoz fényes szárnyas tollakat,
 Hisz a magyar Pázmányoknak ékes velük címere,
 Büszkén isszák ők magukba az ezüstnek színeit.
 Rajta gyorsan, vedd futásod örvénylő Ister felé,
5. Merre termékeny mezőin vad Pannónok népe él,
 Harcos nemzeteknél bátrabb, országára nyert jogán.
 Itt királyi várak mentén érsek arcát láthatod,
 Kit a többi tíárák közt illet meg érsekkalap,
 S Vatikán királyi fénye ékesíti bíborát.

10. Mily tekintet és milyen haj és mily bíbor tündököl?
Fürtje hősín, fényes arcán bíborpír sugára ül,
Így fonódik rózsakertbe hősínű fagyalbokor,
Így ragyog fehér igazgyöngy közt az égő bronzarany.
Hosszú sorban őseidnek képe ím most feldereng,
15. Főpapoknak, érsekeknek dicső régi szép neve.
Hármas toll, mely egyszínű pajzs címerében szétterülsz,
Felszítod te háborús nép harci lángjának tüztét,
És te tüzeld forró vérrel a felzúdult nemzetet.
Győztest ím megdicsőítesz, triumphust te osztogatsz.
20. Ám az ég urának jobbja áldását ha hinti rá,
Péter bátran diádalt vesz ellenségén vértelen.
Scylla támad két alakban és Chiméra ront reá,
És a sárkányok forognak, szárnyas rémek gyors hada,
Háromnyelvű Gorgók raja, szörnyek ezre rásziszeg,
25. Lutherék meg Bézák által szülte őket Megaera!
Mars hatalmas fegyverével ő villámlik ellenük,
Olykor szószékről dörögve, prédikálva szór nyilat,
Vagy tudósan bölcsességét könyvbe írja ékesen.
Háromágú villámlástól nem kél oly nagy rettenet,
30. Annyi romlást, pusztulást ez nem bocsájthat szerteszt,
Mint miként Pázmány az istenátka népet szétveri,
Mint amennyi sebtől jajgat minden ellensége már.
Felfuvalkodott tömeg vad Tartarosba elmerül,
Ártó pestis tűzfészkének ekképp kell pusztulnia.
35. Mért a méreg és a kígyók kínozzák meg testedet?
Nyomorultul méreg által meg miért csalatkozol?
Bűzös és kegyetlenül dühöngő hullók helyett
Lágy szellőnek, halk szellőnek vedd kegyes fuvallatát,
Melynek Péter küldi kegygel tisztító lehelletét.
40. Áhitattal hallgassad hát érsekünk intelmeit,
Nyerj üdvöt az égiektől, ő adja ezt meg neked.
Valljad azt, mit földkerekség városokban szertezenget:
Méznel edesebben árad nyelvéről a szentbeszéd,
És ajkáról felfakadnak tejfolyók forrásai,
45. Melytől minden szívet áthat szótlán, néma áhitat,
Sem a gyűlés, sem a zúgó nép haragja nem zajong:
Így vezetve és terelve pásztorának szót fogad.
Termékeny Parnon-vidék is megszerette régen őt,
Kit a tiszta Ister legfőbb méltóságra most emelt.
50. Nyájas Faustitas derűje, fénye szerte áradott,
Ersekünk midőn főveggel és szalaggal láttatott.
Így jelenhet Fényhozó meg Olympusnak csúcsain,
Tündökölve pillant rád le még a napnak fénye is.
Ottomán csillag se jósol most közelben harcokat,
55. Nem ránt kardot hitszegő mód dák sem vad csatára most,
Osztrákok békéjének s frigyének szervezője vagy,
Béke s vígság mirtuszágát városok köré fonod.

- Rejtett kincseknek a vágya nem zavarja nyugtodat,
Nem kavar fel téged még a perzsa titkos kincse sem.
60. Ám a város koldus népét gazdagságod tartja el,
Merre Szent Ignácnak mécse jóvoltodból lánggal ég,
És hol szentélyt tűz emészt meg s felkorbácsolt indulat,
Házak, tornyok építtetnek s ifjaknak adsz iskolát.
Ím a hír már elbeszélte kardinális tetteit,
65. Égen, földön, tengervízen terjed messzi hírneve.
Fogd a tollat, szót keress hát és halmozz dicséretet,
Nem látod, hogy mily hatalmas terheket hord vállain?
Észak csillagán babért nyerő császár is hogyha majd
Kormány gyeplőjét parancssal lágyabb útra engedi,
70. Tündökölve majd e nagy nap átragyogja kúriánk.
Ám a svéd tenger felől ha vad vihar hulláma kél,
(Császárának ő jelenti zord harcoknak kezdetét,)
Ferdinánd királyi ékét ég kegyéből elnyeri,
Eljövendő években majd Pannonokra szab jogot,
75. És az érsek majd aranyba von királyi fürtöket,
Templomoknak, szentségeknek megnövelve kultuszát.
Béke megkötője vagy te, üdvösségnek oszlopa,
Bíbor ékesít, az ég s a csillagok kegyeltje vagy.
(Hogyha élve fennmaradhat dicséretbe font erény,)
80. Nyújtsd hosszúra életednek eljövendő éveit.
Ám a boldog ég kegyelme hogyha téged üdvözít,
Hú szivünkben mindörökké fennmarad dicséreted.

HORVÁTH ÁDÁM KIADATLAN VERSTANI TÁRGYÚ LEVELE

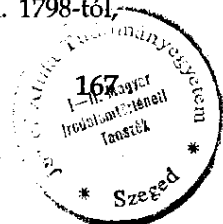
A Csokonai kritikai kiadás levelezés-kötetének munkálatai során bukkantunk rá Horváth Ádám egy eddig kiadatlan levelére, amely figyelemre méltó összefoglalása verstani nézeteinek. A levél Horváth autográf kéziratos kötetében található, a kötet Csurgón, a Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtárában. A kötet címe: *HOLMI. Tom. III. us. Pro anno 1791.*, vagyis a Horváth-féle *Holmi*-sorozat kéziratos előzménye volt. Három *Holmi*-kötet jelent meg, de a harmadik csak néhány darabot tartalmaz a jelen kötetből, így méltán nevezte ezt Écsy Ödön István a IV. *Holminak* (vö. ÉCSY Ödön István, *Pálóczi Horváth Ádám Holmi-jának negyedik darabja*, Csurgó, 1942, 3–4). A kötet 50–57. lapjain találjuk a Csokonaihoz szóló levelet, ez nem más, mint az utóbb elküldött levél fogalmazványa; hasonlóan járt el Horváth 1792. október 30-i episztolájával, ez esetben azonban fennmaradt az elküldött változat is (lásd *Holmi* 40–42. és MTAK K 3/55). Közlésünk betűhív, csak a legszükségesebb esetekben emendáltunk, e helyeket jelöljük (más szövegkritikai jellegű észrevételeket nem teszünk). Magyarázataink ugyancsak a legszükségesebbnek ítélt vonatkozásokra térnek ki (néhány idézet forrását nem sikerült azonosítani, ezeket külön nem jelöljük).

A levél egyébként nem volt teljesen ismeretlen a szakirodalomban. Először Écsy Ödön István hívta fel rá a figyelmet, mikor a kéziratos kötetben szemlézett: „Eme dalok után [ti. a kötet 49. lapján olvasható két dal után] »13a. Aug. 1794.« kelettel egy Csokonaihoz szóló levelet látunk. Hosszú prózai levél ez (50-tól az 57. lapig). Nem kívánunk ugyan abba hibába esni, amittől a szerző a praefatióban óvja az olvasót, hogy barátokhoz írt levelekben irodalmi értekezéseket keressünk, mégis azt kell erre a levélre mondanunk, hogy voltaképpen egy kis verstan-elméleti értekezés. Csokonainak Debrecenben a Kollégiumban a »poétákat« kellett tanítania s ehhez kér utasításokat, tanácsokat öregebb barátjától. E kérésre válaszul írja hosszú levelét Horváth s benne bőven vázolja felfogását a versszerzésről, szól a versformákról, verstani szabályokról, de röviden költészettani (poétikai) problémákat is érint a prozódiaiakon kívül. Minthogy azonban ennek teljes szövege megjelenik másutt, e helyen nem ismételjük.” (ÉCSY, i. m., 58.) E kiadásnak nem akadtunk nyomára, valószínűnek tartjuk, hogy a terv csak terv maradt (ahogy az egy másik esetben is történt: az 52–53. lapokon bejelentette Écsy, hogy Horváth Csokonaihoz szóló 1792-es verses levelét elküldte közlésre a Debreceni Képes Kalendáriumnak, ott azonban nem jelent meg). A levélre újabban utalt Laczkó András is, de hogy közölte volna, arról nincs tudomásunk: „Barátságuk [ti. Csokonai és Horváth Ádám barátsága] – ha egyáltalán illik ide ez a szó – nem sokkal több kölcsönös írásbeli udvarlásoknál. Megjegyzendő, hogy azért van egy adalék, ami ezen túlmutat. Nem szentimentális frázisok, hanem gondolatok cserélődtek abban a hosszú, mintegy nyolc oldalnyi levélben, amelyet Horváth Ádám 1794. augusztus 13-i keltezéssel írt Csokonainak. Poétikai értekezés ez, megtűzdelve gyakorlati útmutatásokkal.” (LACZKÓ András, *Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai*

barátsága, Somogy, 1978, 3. sz., 92; újraközölve a *Vitéz Mihály ébresztése* című füzetben, szerk. LACZKÓ András, Kaposvár, 1985, 55.)

Csokonai Horváth Ádámmal való kapcsolatának nyitánya 1792-re tehető: a még ismeretlen debreceni diák jelentkezik ekkor egy episztolával (lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei* [a továbbiakban: CSVMÖM], *Költemények*, II, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1988, 27–30) a már elismert tudós literátornál. A válasz nem is várat magára sokat, Horváth lelkes, rá jellemzően bőbeszédű episztolában fogadja el a felajánlott tiszteletteljes barátságot (lásd *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., 1960, 75–77). Horváth Ádám e Csokonaihoz szóló episztolát egy másik, latin nyelvű levélhez csatoltan küldte el, ahogy az annak szövegéből egyértelműen kiderül. Maga a levél azonban nem hozzá, hanem egy barátjához szól, akit a legvalószínűbben Nagy Sámuellel azonosíthatunk. Ebből az is következik, hogy Csokonai Horváthnál barátjával, Nagy Sámuellel karöltve jelentkezett, ahogy azt kikövetkeztethetően Kazinczynál is tették. A levél az udvariassági formulák mellett számottevő érdekességet is tartalmaz: Horváth *Psychologia*, az az *A' Lélekről való Tudomány* (Pest, 1792) című könyvének kiadásához és utóéletéhez szolgáltató újabb adatokat, s megerősíti a Csokonai baráti körének szellemi tájékozódásáról eddig tudottakat. A vonatkozó rész fordítását az alábbiakban közöljük (a helyenként olvashatatlan levél olvasatát és fordítását Tegye Imrének köszönöm): „Pszichológiakönyvem, amelyből Debrecenben csak kettő található, nálam sincs meg nélkülözhető példányban. Nekem, aki a könyvnek és ennek az összeállításnak is szerzője voltam [...]. De mivel nem kaptam meg a várt támogatást, ami engem és művemet megilletett volna, [...] és a megírás módja haladékokat kívánt, [...] azt a választ kaptam kézhez, hogy írjak át néhány oldalt. Erre azonban nem voltam hajlandó, mert úgy véltem: nem méltó egy erős jellemhez, hogy mást írjon, mint amit gondolt. Végül is nem volt elég bátorságom ahhoz, hogy többet nyomassak ötszáz példánynál. Egyesek tévesen jósoltak szerény munkámról, hogy a közönségnek sem fog jobban tetszeni, mint a cenzoroknak. Ha a könyv újabb kiadása hasznosnak ígérkezik, akad talán valaki, aki mindjárt nagyobb példányszámban nyomtatja ki. Közben én utasítást küldtem Pestre, hogy juttassanak el hozzád ötven példányt, mert nincs neked belőle.”

Éppen egy évvel későbből való kapcsolatuk következő fennmaradt dokumentuma, ugyancsak egy levélváltás. Pontosabban: Horváth Ádám válaszelevelét ismerjük 1793 őszéről (ennek teljes szövegét ÉCSY Ödön István közölte, i. m., 87–89), Csokonai levele nem maradt fenn, csak Horváth válaszából gyanítható, hogy esetleg valamiféle kapcsolatban lehetett ez *Az én Életem* címen ismert elégiával (vö. CSVMÖM, II, 689–693). Harmadik levélváltásuk 1794 nyarán történt. A praeciptori munkájához (június 10-i, fenn nem maradt levelében) segítséget kérő Csokonai terjedelmes verstani tanulmányt kap válaszként Horváth Ádámtól: jelen levélünket. Ezt követően majd csak Csokonai dunántúli vándorlásainak idejéből tudunk kapcsolatukról, s ekkor már személyesen is találkoznak. Egyes vélemények (VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp., 1974, 139–143; LACZKÓ, i. m., 92–93) szerint már 1796 körül találkoztak, amikor Horváth még mindig Balatonfüreden élt, s ott, valamint szántódi birtokain gazdálkodott. Erre nézve azonban semmilyen adat nem maradt fenn, a feltevés alapjául szolgáló vers, *A' füredi parton* sem ekkor, hanem 1798-ban keletkezett (vö. SZILÁGYI Ferenc, *Egy ismeretlen Lilla-vers töredéke s a Lilla-ciklus filológiai és érzelmi hite* = Sz. F., *Csokonai művei nyomában*, Bp., 1981, 319–324). Az év végi pozsonyi országgyűlésen mindketten jelen voltak, de találkozásukról nem tudunk, bár e lehetőséget nem lehet kizárni. 1798-tól,

Csokonai somogyi tartózkodásának idejétől kezdve azonban rendszeresen találkoztak, hiszen Horváth Nagybjomban élt. Kapcsolatuk utolsó fennmaradt dokumentuma 1799 karácsonyán történt levélváltásuk (*Csokonai emlékek, i. m., 82; CSVMÖM, IV, 232–233*).

Horváth Ádámnak a jelen levélben olvasható verstani összefoglalása lényegét tekintve megegyezik korábban, Péczeli Józseffel és Földi Jánossal folytatott hírlapi vitáiban kifejtett véleményével (lásd MHirm, 1786. január 11. és február 1., illetve Magyar Músa, 1787. április 11–18. és június 13–30.; vö. PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Bp., 1985, 177–182, 187–190; KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*, Bp., 1991, 150–158, 162–168). Horváth Ádám egyébként előszeretettel tért ki verstani kérdésekre más jellegű írásaiban is, például műveikhez írott előszavaiban (*A leg-rövidebb nyári éjtszaka*, Pozsony, 1791; *Holmi*, II, Győr, 1793), levélváltásaiban például Kovács Ferencsel és Kazinczy Ferencsel, 1788-ban, ill. 1814-ben (Figy, IV, 1878, 64–74, 138–150, 235–239; *KazLev*, XI, 422, 449), továbbá *Magyar Arión* című, kéziratban maradt énekgyűjteményéhez írott előszavában és jegyzeteiben (MTAK M. Ir. RVI 8-r 48. és OSzK. Oct. Hung. 587; vö. KECSKÉS, i. m., 416).

Horváth e levelének igazi érdekessége az, hogy fényt derít Csokonai poétikai-verstani tájékozódásának egy új forrására is. A költő verstani tanulmánya, amely a népszerű kiadásokban *A verscsinálásról közönségesen* címmel szerepel, s amely egy nagyobb mű (*Magyar poétika*) töredéke, „német elméleti munkák hatását tükrözi (Sulzer, Eschenburg). A sarkalatos versekről írott második rész Földi János gondolatait fűzi tovább. Ez az első olyan verstanunk, amely ízlésbeli aggályok nélkül, következetes logikával vizsgálja a régi magyar verselési mód szerkezeti rendjét.” (KECSKÉS, i. m., 165.) Teória és poézis viszonyára nézve pedig Orosz László megállapítja: „Költészetében [ti. a Csokonaiéban] viszonylag egyenletes a megoszlás a három verselési rendszer között. Eredményei Földivel is, Pálóczi Horváttal is rokoníthatók. Verstani tanulmányának Földiétől való függését Beke Albert tisztázta.” (OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, Bp., 1980, 63; vö. BEKE Albert, *Földi és Csokonai verselmélete*, ItK, 1955, 62–75; SZUROMI Lajos, *Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában = Mesterség és alkotás*, szerk. MEZEI Márta, WÉBER Antal, Bp., 1972, 103–136.) Ehhez most hozzátehetjük, hogy Csokonai verstani gondolkodása – minden különbség ellenére – nemcsak rokon a Horváth Ádáméval, de részben abból is táplálkozik.

Horváth Ádám levele Csokonainak, Balatonfüred, 1794. augusztus 13.

Csokonainak. 13^a Aug. 1794. Barátom! Juniushnak 10^{dik}én költ leveledet én tsak tegnap ugymint e' folyó hónap 12^{dik}én vettem: Sorsod' javulásán örülök, nem azért mintha azt neked elégléném, hanem azért, mert vele meg-elégedettnek mutatod magadat; Poëseos Praeceptor vagy; s azt kívánod hogy segítsék rajtad: szívesen, a' mit tehetek, egy olyan Versszerző létemre, a' kit Poësisra senki sem tanított, hanem ha talán maga Apolló. – Nálatok talán most is a' Deák Poësis uralkodik; melly a' maga nemében olly igen szép, hogy én azt tartom az ékessen szóllás' meleg-ágyának; nálunk pedig a' miatt rút, és azért nem érhetik meg, mert ollyankor taníttatik, mikor még a' nyelvet sem értjük; ollyankor akarunk énekelni, mikor még szólni sem tudunk; 's éppen nem azt tselekesszük, hogy meleg ágyban érlel-nénk az ékessen szóllást, hanem meg sütjük azt éretlen korában: a' Deák Poësisban

tehát semmi tanácsot nem adhatok mert az éppen nem a' mi Poëtica Classisainkba való; hasonló meg jegyzésem van a' Görög Poësisről is; hozzá' adván azt, hogy ha ezt olyan gyakorolja, a' ki már a' nyelvet ha nem éppen tökéletesen is; de csak ugyan jól érti; ott találja fel valósággal a' gyönyörű izlést; 's abból vehet magának példát arra; mi[n]t⁶ kellyen magát Poëtává, ('s nem csak verselővé) tenni, Magyarúl is: – erről is hát csak ilyen keveset: hanem már a' Magyar Poësisről.

En Versegit nevezhetem;¹ a' ki mivel nagy musikus, azt tartja 's azt akarja el hitetni másokkal is, hogy a' cadentias² Poësis nem poësis, hanem csak annak néműnemű alacsony majmolása; és ő vele ebben az értelemben sokan vagynak; de nevezhetem azokat is, a' kik ellenben, minden hang mértékes verset³ izetlennék tartanak, 's csak azt tartják versnek, a' mit a' cadentia a' sorok egyeztetésével azzá tesz: mindenik híjjános értelem; mindenik állítás kevés, és még⁴ is mindenik sok: – En hát úgy gondolkodom: hogy a' Poësis valósággal az éneklés szülte;⁴ 's mivel minden énekben tapasztalunk bizonyos tactust⁵ melly nélkül semmit sem ér a' hangzat,⁶ a' hangokra alkalmaztattunk pedig értelmes szókat, azért úgy itélem, hogy valaha a' Poësisnak első kezdetében abban állott főképpen a' versszerző mesterség, hogy a' Syllabák⁷ quantitassa⁸ meg egyezzen az éneknek tactusával; másodsor tapasztaljuk az énekekben azt, hogy magok a' hangzatok vagy egymás után, vagy alternative a' sorok⁹ végezeteinn meg egyeznek; 's ez szülte valaha (de mivel ezt nehezebben lehetett észre venni; későbbben is eshetett ennek nap fényre jövése;) a' cadentiat; harmadszor tapasztalunk az énekekben, minden sorban, bizonyos rendes meg szakasztásokat, 's ebből lettek osztán a' cezurák;⁹ mellyről, míg el-nem felejttem azt jegyzem meg; hogy a' caesura a' versben olly szükséges, hogy a' nélkül a' leg jobb faragású vers is tsupa izetlen; mentül több van pedig benne, annál szebb és tettezősebb (értvén a' numerusra¹⁰ nézve, mert a' leg jobb numerusú, vagy mechanizmusú vers is lehet rossz ha a' belső⁴ szépség, az ész, és a' tűz hibázik) Virgiliusnál is sokkal szebb faragású vers ez Insonu/ere ca/vae gemi/tumque de/dere ca/vernae¹¹ a' hol minden pes¹² cezurat tsinál, azaz a' szót ketté vágja; mint ez: Hi[c]⁶ cur/rus fuit / hoc re/gnum Dea / gentibus / esse¹³ a' hol csak kettő a' cesura; a' melly Hexameterben pedig leg alább két cesura nints, az ollyan otsmány ha bár leg szebb ész legyen is benne, hogy tsupa tsömör és Virgiliusnak minden verssei közt alig lehet találni verset ezzel a' hibával; többnyi-

¹ Versegit nevezhetem: Verseghy Ferenc az 1790-es évek elejére az időmértékes verselés egyedül üdvözítő voltának lelkes propagátora lett tanulmányaiban (*A musikáról*, MMus, II, 202–216, 321–326; *Mi a poëzis? és ki az igaz poëta?*, Buda, 1793).

² cadentia (lat.): rím.

³ hang mértékes vers: időmértékes vers.

⁴ a' Poësis valósággal az éneklés szülte: a kor – német poétikai-esztétikai munkák (elsősorban Sulzer) nyomán is – általánosan elfogadott tétele, megtalálható pl. Révai Miklósnál, Földi Jánosnál, Verseghy Ferencnél és Csokonainál.

⁵ tactus (lat.): ütem.

⁶ hangzat: hangzás.

⁷ Syllaba (lat.): szótag.

⁸ quantitas (lat.): (szótag)hosszúság.

⁹ cezura, caesura (lat.): metszet.

¹⁰ numerus (lat.): hangmérték.

¹¹ A Vergilius-idézet helye: *Aeneis*, II, 54. (A latin vonatkozású részek magyarázatában Tegye Imre volt segítségemre, akinek ezúton is köszönetet mondok.)

¹² pes (lat.): versláb.

¹³ A Vergilius-idézet helye: *Aeneis*, I, 17.

re pedig a' harmadik pesben szokott esni az egyik cesura, és innen van az eredete annak hogy a' Cadentias magyar Hexametereknek ott van a' meg szakasztása: Nemzetek' Annyának / Kit egész Európa' tsudának. / Es hogy azon a' helyen cesura legyen, szint úgy rá jár a' Poëta pennája, mint Virg. Eneissének elején mindjárt, Arma virumque cano¹⁴, nyolcz versben mindenütt cesura van a' harmadik lábban: 's ez is egy jele annak, hogy a' Hexameter is valaha Enek nota vólt, mig osztán ez különösen Oratiová¹⁵ nem vált; – A' Pentameternek pedig a' közepén van olyan meg szakasztása, melly multhatatlan, noha abban is, mennél több van annál jobb; Heu mihi quod Domino / non licet ire Tuo.¹⁶ mert a' Pentameter[t]¹⁸ valaha nem úgy Scandálták mint most: Heu mihi / quod Domi/no / non licet / ire Tu/o. mert úgy nem is vólna Pentameter; hanem így, Heu mihi / quod Domi/no non / licet i/re tuo/. és a' harmadik pes mindenkor spondeus vólt; 's onnan van az, hogy a Pentameter caesuraja mindenkor longa,¹⁷ nisi per abusum vel licentiam abbrevietur;¹⁸ 's onnan van az is, hogy Ovid.¹⁹ minden munkáiban alig találni három verset, mellynek a' vége trisilabum²⁰ szó legyen; és az valósággal izetlen, és miért? azért mert ott van a' második multhatatlan caesura, melly nem lessz meg ha három syllabas szó van hátul, mert a' pes is éppen három syllabájú, és így a' pes nem vágná két felé a' szót, vagy a' szó a' pest.

Ezeket előre botsátván azt jegyzem már meg: 1° hogy minden Regi Deák és Görög versek nemei, Enek notákhoz vóltak alkalmaztatva, némellyek szorossabban, mint a' Hexameter Pentameter, Asclep. Alcaic.²¹ 's az némellyek gyengébben mint a' Iambicus és Trocheus versek; ahol az ének notákban a' Tactus nem volt olly szoros mértékre véve, hogy mindenütt egy helyen egy formán nyujtassék meg

2° Minekutánna látták, hogy a' Hexameter structurája meg engedi azt, hogy periodice²² irhasson az ember rajta rövidebb vagy hosszabb sententiákat,²³ és tizet huszat is egymásba fűzhessen; 's ugyan azért, felségesebb elocutiokat²⁴ is lehetett benne tenni; kezdték a' nagyobb dolgok elő adására különösen ezt választani; a honnan lett a' Heroicum Carmen,²⁵ úgy hogy ezt utobb Oratiokban is applicalták²⁶ éneklés nélkül; hasonlóképpen a' Disticont kezdték Elegiakra Hymnusokra leg inkább applicálni, mivel az Ariája²⁷ leg közönségesebb 's talán leg szebb is vólt; mint ma az Enekeknek nagyon el közönségesedett mértékjére lett illud Faludianum²⁸ Fillis nyugszik mélly" álomban etc. etc. (melly Trocheus vers maradványa)

¹⁴ Virg. Eneissének elején mindjárt, Arma virumque cano: az Aeneis kezdőszavai („Fegyvert s vitézt énekelek...”).

¹⁵ Oratio (lat.): beszéd, vagyis nem énekelt költemény, szövegvers.

¹⁶ Heu mihi quod Domino / non licet ire Tuo (lat.): „Jaj, hogy nekem, a te uradnak, nem szabad mennem”.

¹⁷ longa (lat.): hosszú.

¹⁸ nisi per abusum vel licentiam abbrevietur (lat.): kivéve, ha hibás használat vagy szabadosság révén meg rövidül.

¹⁹ Ovid: Ovidius Naso, Publius (i. e. 43–17).

²⁰ trisilabum (lat.): három szótagos.

²¹ Asclep. Alcaic.: asclepiadeum, alcaicum ('aszklépiadészi, alkaioszi strófa').

²² periodice (lat.): ismétlődően.

²³ sententia (lat.): mondat.

²⁴ elocutio (lat.): kifejezés.

²⁵ Heroicum Carmen (lat.): hősi ének.

²⁶ applical (lat.): alkalmaz.

²⁷ Aria: dallam.

²⁸ illud Faludianum (lat.): az a Faluditól származó (verssor). Faludi Ferenc Phyllis című költeményének első sorát idézi Horváth, ennek dallamát többször is felhasználta saját verseihez.

a' Historica Narratiokra²⁹ pedig mivel az valamely nehéz munkát meg nem szenvedett, kezdték usúrpálni³⁰ a' Iambust és Trocheust.

3° A' Regiek a' mennyire tudhatjuk a hangok egyenlőségére vagy éppen nem ügyeltek, (hanem csak a' Tactusra) vagy azt olly későn vették észre, melly jól esne azt a' szépséget is szóval ki fejezni, hogy annak applicatiója a' később ostoba még[?] vas seculumokra haladt; a' mikor már ez a' szépség otsmányságnak tett-zett, mivel az aurea aetasban³¹ nem vólt; 's nem tartunk rutabbat mint az akkor kezdődött cadentias deak Disticonok; tudni illik, feledékenységbe ment már akkor, hogy minden versnek éneknek kellene lenni; hanem a' Carment³² mint Oratiót úgy irták, 's csak ugyan úgy is nevezték Ligata Orationak.³³

4° Ambár pedig egy régi, sőt már meg-hólt nyelvben, uyitást, még ollyat is, a' minek eredeti okát lehet adni, alkalmatlan tenni, és nevetséges; de egy ollyan nyelvben melly most kezd virágozni, és érni; illendő minden szépségeket be hozni; szükség a' magyar Poétának a' Cadentias szépséget betsülni, 's meg nem vetni; sőt látván azt melly szép a' vers ha énekeltetik; a' hangzatnak egyenlősége pedig valóságos propriuma³⁴ az Enekek, és talán mulhatatlanabb mint a' Tactus; talán nem is kellene cadentia nélkül verset írni, hanemha éppen ollyat, a' mi éneklést nem admittál,³⁵ hanem tsupán csak Oratiót redoleal.³⁶ de

5° Valamint a' Cadentia meg kivantatik; úgy örömet meg kívánnám én a' Quantitást még a' Cadentias versben is; értvén a' Quantitáson akar új mértékeket mellyeket magam valamely ének Tactusához képpst tsinállok; akar a' regiek közül valamelyik metrumnak Quantitásait: így már a' mostani 12 syllabájú cadentias verseket a' régi Asclep. versek mértékere lehetne alkalmaztatni, vagy más akkora sorú metrumra; az én 15 syllabaju verseimet Trocheus mértékre kellene venni; ha nem restellené az ember: A' mint hogy én, ambagini narrationibus,³⁷ nem igen halgatok a' Quantitásra, 's meg elégszem az egy cadentia szépségével, vagy ha ez nints, a' másikkal; de ha éneket írok; ritkán, igen ritkán írom azt Quantitás nélkül (a' minthogy az énekeim nehezebb értelműek is) hogy minden syllabám mértéke, a' Tactussal meg-egyezzen; és e' nélkül az Enek olly otsmányúl hangzik; hogy a' Német eneketek, ha szinte leg szebb ész tündöklök is belőlök, nem szenvedhetem, éppen ezen hiba miatt. de' erre majd alább egy jegyzés lessz; ott a' hol a' Quantitásról írok hogy honnan kell venni a' mértéket, Positio³⁸[?] száz táttás³⁹ szerént ne írjon hát a' Poëta soha éneket, ez vagy amaz régibb irott ének' soraihoz alkalmaztatva; hanem elébb tanulja-meg az ariát, 's abból latni fogja, hol mitsodas Quantitások kellenek; mert e' miatt hibáztam 's hibázok én is eleget; noha a' közönségesebb notára irott énekekben, vagy az ollyanokban a' hol a' Tactust is

²⁹ *Historica Narratio* (lat.): történeti elbeszélés.

³⁰ *usúrpal* (lat., rég.): szokásba vesz, alkalmaz.

³¹ *aurea aetas* (lat.): aranykor.

³² *Carmen* (lat.): énekelt vers.

³³ *Ligata Oratio* (lat.): verses beszéd, szövegvers.

³⁴ *proprium* (lat.): sajátosság, jellemző.

³⁵ *admittál* (lat.): megenged.

³⁶ *Oratiót redoleál* (lat.): szónoki beszéd íze van.

³⁷ *ambagini narrationibus* (lat.): talán annyit tesz: 'valamely rejtélyes oknál fogva' (az *ambagini* az *ambago* szó dativusa: 'rejtélyességnek').

³⁸ *Positio* (lat.): hangtorlat, a szótag magánhangzóját követő mássalhangzók száma.

³⁹ *száz táttás* vagy *szó nyújtás* (lásd később): a magánhangzó hosszúsága.

szembe tünés nélkül lehet változtatni, szabad a' Quantitást is meg nem tartani; vagy leg alább nem éppen rút.

6° A' caesurat is a' le kótázott aria jó formán meg mutatja, hol illik, 's hol el-multhatatlanul szükséges?

En tehát, ha Poëtat tanitanék, soha sem hagynám másként verset írni, hanem elébb minden nemű versnek egy valamely notájára megtanítanám; 's ugy adnék neki dolgot mintha éneket írni; és ő két három proba után eszre vehetetlenül rá szokna, a' Quantitásra vigyázni sőt nem is tartaná azt valami unalmas dolognak, mert az ének maga, vagy az ének tactusaira való figyelmezés ugy meg tanítaná ötet metricet írni, hogy még minekelőtte tudná mi a' hexameter, már^m hexametert tsinálna; – De kérdés hát, mitsoda törvényei vagynak a' Quantitásnak; mitsoda a' Cadentiának, mitsoda pedig a' Caesurának.

1° A' Quantitásnak a' Magyarnál, sőt minden élő nyelvekben, azt tartom én multhatatlan sőt egyetlen egy törvényének, hogy ugy legyen az hosszú vagy rövid, a' mint azt köz beszédben hosszán vagy röviden pronuntiáljuk;⁴⁰ és így a' vocalisokban⁴¹ a' szaj-tátás, a' consonansokban⁴² pedig az egység vagy többség tsinálja a' mértéket; a' hol accentus⁴³ és positio van az mindenkor longa, a' hol pedig ez nints mindenkor brevis;⁴⁴ itt hát ki írok egy néhány különösebb jegyzéseket, melyekre az Új Magyar Poëták adtak alkalmatosságot:

a. A' hol muta⁴⁵ és liquida⁴⁶ van egymás után; azt hijába erőltetem én rövid syllabává tenni; mert a' ki mondása hosszassan esik, és tsak addig nem tettzik meg, míg nem éneklí az ember a' verset; hanem a' muta és liquidarúl való Deák regulát még is használhatja az ember egy esetben ugymint

b. A' magyarnál nem tsak a' szó közepén lévő két consonáns tsinal positiot, 's nem is tsak az a' mit artificialis positionak⁴⁷ nevezünk, mihelyt egyik szó végén, 's másiknak elein öszve jönnek a' consonansok; hanem a' következő szó elején lévő két consonans is positiot tsinál és a' végső vocalist hosszúvá teszi; de ha a' két consonans muta és liquida, akkor communissá⁴⁸ válik a' brevis vocalis, úgy hogy nekem ez: Tromfra tromfot adott, jó fél pentameter; de ellenben ez is jó Adonicus Ellene tromfol.

c. A' czigány 's et, nemelly poëtaínek ollyba tartják, mintha betű se vólna, és az utánna következő consonansal positiot nem tsinálna, – mint *Hirleli 's szégyennel benne maradni talál*: a' fül pedig maga bizonyítja, hogy ez izetlen így; és az i rövid vocalist az utánna következő 's és sz. valósággal hosszúvá teszi.

d. az a' a' magyarnál mindenkor hosszú, az pedig rövid; a' barom prima⁴⁹ longa, az ember prima brevis; ezt a' mi poëtaínek sokan nem akarják hinni; holott van természeti oka; mert az a' mindenkor consonans előtt iratik, 's éppen azért iratik, és jeleltetik meg egy rantassal,⁵⁰ hogy ott znek kellene lenni, vagy a' helyett a'

⁴⁰ pronuntiál (lat.): kiejt.

⁴¹ vocalis (lat.): magánhangzó.

⁴² consonans (lat.): mássalhangzó.

⁴³ accentus (lat.): a magánhangzó hosszúságát jelölő ékezet.

⁴⁴ brevis (lat.): rövid.

⁴⁵ muta: zárhang.

⁴⁶ liquida: folyékony hang (l, r).

⁴⁷ artificialis positio: a szó végi és a következő szó eleji mássalhangzó hangtorlódása.

⁴⁸ communis (lat.): közös.

⁴⁹ prima (lat.): elől.

⁵⁰ rantas: aposztróf.

következő consonansnak kétszereztetni; melly mindenik valóságos positio; ellenben a hol vocalis következik, ott azzal élünk; mellynek mivel accentusa nints, természetl rövid.

e. ban ben mindenkor longa; mert ambár tsak egy *nel* írjuk, ('s talán némelly poétáink azért sürgetik tsak egy ennel iratni, hogy ancepssé⁵¹ tehessék) de tsak ugyan az *n* a' ki mondásban kettőztetve esik. – idem de⁵² gy.

f. egy szóval a' mint a' száj tátás vagy szó nyújtás esik a' ki mondásban éppen olyannak kell lenni a' poëtica quantitasnak mindenütt; 's talán éppen ez a' közönséges törvény adta a' német Poétáknak azt a' szabadságot, hogy ők az accentus nélkül való Syllabát rövidnek teszik, ha színre két három consonans kövesse is, s való is az, hogy az énekekben nem oly nagyon tűnik szembe, ha a' rövid tactusa positio syllabát teszek, tsak hogy a' vocalis legyen rövid, mintha accentusos vocalissal élek a' rövid Tactuson, 's ezzel a' szabadsággal én is gyakran élek az énekekben de ott is tsak restségből; azomban hogy hibázok meg ismerem, és a' positiot valóságos törvénynek tartom.

g. Az *elisio*⁵³ szabad ugyan, de illetlen a' Magyarban, hanem ha a' már közönséggé lett szokban, mint gazd' Asszony, Kurvannya; egy szóval olyan helyen, ahol a' betűt az írásban is ki lehet hagyni; és e' dologban a' görög Poétákat kell inkább követnünk, mint a' Deakokat: türhető az *elisio* akkor is, mikor egy az *elidalt*⁵⁴ vocalis azzal, a' melly miatt elidaltatik, mint jobbra adta, félre ezzel, ferjfi ing. – En soha sem elidálok, vagy ha elidálok, hibázok; de örömet el is kerülöm hogy össze ne ejtsem a' vocalisokat, mert az is izetlenetske

h. a' H betű a' magyarnál nem lehellés, hanem valóságos consonans és positiot tsinál; mint a' fül önkent meg mutatja

i." A' Dialectusok sokat könnyíthetnek a' Poétán; melly nálunk szint annyi van mint a' Görögöknél vagy még több; egy dialectusban sokszor rövid az a' syllaba a' mi masutt hosszú, mint szívem tul a' Tiszán prima longa, nálunk pedig brevis; tyuk Debreczenbe longa, nálunk pedig *tíknak* mondják, és brevis; ebből abból; Debreczenbe posterior⁵⁵ longa; itt pedig uval és üvel mondják ebből, abból, és brevis. 's mas ilyenek. – A' Quantitasokrúl most több nem jut eszembe, hanem

2° A' Cadentiaikat a' mi illeti; én ebben nagyon kényes gustusú vagyok és még is magamnak gyakran nagy szabadságokat veszek: egynehany jegyzést teszek ide, mellyek törvényül szolgálhatnak rész szerént a' jóságra, rész szerént a' szépségre nézve; ugymint

a. A' cadentiat másfél syllaba tsinálja, ha több, szint olyan rút, mint ha kevesebb; hanem ha kevesebb akkor nem tsak rút, hanem rossz is; verekedem, törekedem, már sok, és rút, embertül tengelytül, kevés és nem jó – *excipe monosyllaba*.⁵⁶

b. Nemelleyek az íssel vissza élnek, és cadentiat tsinálnak ez egy kis szóbul – ez másként nem jó; ha tsak az előtte való szóban is fél syllaba meg nem egyez; jobbra is, mondja is, jo cadentia, vagy leg alább nem rossz, de már ember is, barom is, éppen rossz

⁵¹ *anceps* (lat.): kettős, ingadozó.

⁵² *idem de* (lat.): ugyanúgy.

⁵³ *elisio* (lat.): hangkivetés.

⁵⁴ *elidal* (lat.): kivet.

⁵⁵ *posterior* (lat.): hátul.

⁵⁶ *excipe monosyllaba* (lat.): kivéve az egyszótagú (rímet).

c. Az accentus valamint a' vocalist változtatja ugy a' cadentiat is; kenyérrel, emberrel, nem jo cadentia. ellenben°

d. vagynak olyan sogorságos vocalisok, melyeket a' pronuntiatio egy formaká tesz, 's jo cadentiat tsinálnak 's különösen az a, és o. tsináltam, fel váltom.

e. Annál szebb a' cadentias vers, mennél több különböző részeiből valók a' beszednek a' cadentiat tsináló szók; és izetlen ha mind ex eadem parte orationis⁵⁷ vagynak; ha egyik végső szó verbum, a' másik legyen nomen, a' harmadik adverbium vagy pronomen,⁵⁸ értettem°, mellettem, az én tettem, kára, sokára, kardjára, vára, vagy leg alább különbözzenek Casusban vagy Numerusban vagy Tempusban.⁵⁹ (Ének,^a Vének; homok, templomok, bánat, szánat, vagy szánkat, el mentem, meg mentem)

f. Jo a cadentia akkor is mikor két különböző de egy forma hangzatu consonánst a' pronuntiatioba egyé teszek; mint gyakran d. íratik és t. olvastatik, mint szenvedtem, így hangzik szenved[t]tem, 'jo hát e' mellé ez: mellettem. néha pedig n. mint tselekenni,

g. A' dialectusoknak lehet hasznát venni a' cadentiákban is; mint ezt: megyek: sok helyen így mondják, menek; jó hát ez mellé, Istenek

h. Igen szép a' cadentia ha egy syllabájú szóval toldatik még is egész (a' másik szó végén való fel szylabával;)' mint:

Ditső tetteiért, Mars maga vinné be
A virtus házábul a' Ditsősségebe;

nehá pedig olyat is tesz az ember a cadentia kedvéért egyik sor vegire a' mi másként a' másoknak elejére való volna; de ez már tsak ugy szép, ha ritka; én ezzel nehá vissza is élek, mint a' Hunniasban⁶⁰

A' magyar Koronát el nyeri M[at]lyás,^a a'
melly lessz nagy érdemid meg jutalmazása,⁶¹

– és másutt,

Igaz hogy emberi testben az Isten meg jelent, és
Olyanokra tanított-meg az Isteni jelentés,

az énekekben pedig kivált a' rövid sorúkbán néha egy egész szót is ketté vágok, és a' közepin tsinálók cadentiát: mint Elébb szemér- mesen se mér.

3° következne már hogy a' caesurákról írjak; de ennek törvényeit nehéz írásban hanem hanggal énekléssel lehetne leg jobban meg magyarázni; itt hát tsak a' nálunk közönséges verseknek meg szaggatásiról írok valami keveset.

a. a' Hexameternek és Pentameternek valamint a' más hang mértékes verseknek is ott és annyi caesurájoknak kell lenni, a' hol és a' mennyi van a' Deakoknál; 's mennél több a' caesura, annál szebb a' vers. mint ama trefás:

⁵⁷ ex eadem parte orationis (lat.): a beszéd ugyanazon részeiből.

⁵⁸ verbum, nomen, adverbium, pronomen (lat.): ige, névszó, határozószó, névmás.

⁵⁹ Casus, Numerus, Tempus (lat.): (nyelvtani) eset, szám, idő.

⁶⁰ Hunnias: Horváth Ádám Hunyadi Jánosról írott eposza (Győr, 1787).

⁶¹ Az idézett két sor a Hunniás 193. lapján található (a meg helyett itt szép áll).

El-temetém tetemít drágán vett barna busámnak
Vesszenek el kerekim, szekerem, szép tsepregi lánczom

b. A' cadentias 12 szyllabájú verseknek a' közepin van a' meg szakasztása közönségesen; és ez azért, mert Arctlep. vers formára kezdetek írni; de én láttam már ollyakat, 's ollyanokban irt egész könyvet, a' hol elől öt hátul hét szilaba volt el szakasztva és nekem tettzett,

c. A' 15 szyllabaju verseknek, a' míllyeket én szeretek írni, az első tagban 8, a' másikon 7. szyllabájok van; és ha több nints is, ennek az egy caesurának mulhatatlanul meg kell lenni; és úgy volna leg szebb, ha az elsőbb tagok véginn is mindenütt cadentia volna; mint Faludinak sok énekei, és mint nekem is a' Nyari ejtszakám⁶² véginn egynehány: ezen formájú verseknek sok fele ariaji vagynak; én magam tudok hetet, és mind a' hét örömet meg kíváná, hogy az első 8 szyllabából álló tag is két felé szakasztasson és cadentiaival szepitessen; ilyen formán

Meg állának, a' Dunának, be hártázott habjai,
Öszve vagynak kötve fagnak lanciaival partjai;

de ez in narratíva Poësi⁶³ nagyon alkalmatlan volna; kivált a' ki a' Poësisben inkább az észre mint a' numerusra vigyáz attúl nem is kivantatható.

Az volna már hátra, hogy a' valóságos érdeméről szollyak a' Poësisnak, 's ne csak azt mutassam meg mi teszi a Metrumot; hanem azt is hogy a' Carment mi tsinálja jónak és szépnek; de ebben a' Magyarinak is csak az az Aestheticaja, a' mi a Deaknak 's Görögnek; – valóban tűz nélkül még a' szép eszü Poëta sem ér semmit is. – Írnék valamit a' versek nemeinek meg választásáról is; de ez már odiosa materiává⁶⁴ lett, azért arrúl halगतok; 's csak azt mondom hogy a' metrumot jó a' materiahoz alkalmaztatni, (értvén a' metrumot széles értelemben 's ki terjesztvén a' Cadentias versekre is) azt tudom, hogy a' jó Poëta szájából 's tollából a' négy sorú cadentias vers is szebben foly és könnyebben, mint másokéból a' hét sorú, vagy a' hang mértékes; én a' Négy Sorukat a' Deák Hexameterek helyébe Heroicumokra szeretném applicálni, mivel ambar minden Stropha véginn, periodusnak, vagy leg alább annak egy tagjának kell végezödni; de a' stropha akkora, hogy meg ternek benne egész periodusok, és szép öszve ragasztásokat lehet benne tsinálni; az én 15 szyllabájú verseim pedig leg alkalmatosabbak a Scientificumoknak⁶⁵ írására, mivel a' sorok hosszúk; 's az értelem kevésbé szorittatik meg, 's könnyebben beléjek fér valami, mint a' rövidebbekbe: de csak ugyan alkalmatos ez a' heroicumokra is: a' comicumokra pedig igen nagyon: én egy Tragoediat irtam⁶⁶ illyen versekkel, mellyet több jó barátimmal el-olvastattam, és csak egy vette észre hogy vers; mivel a' sorokat az írásban meg nem különböztettem. – Többeket ha kívánsz; kérdezz különössebb esetekről, és akkor felelek bővebben; most már megyek több részeire levelednek.

⁶² Nyari ejtszakám: Leg-rövidebb nyári ejtszaka (Pozsony, 1791) című tankölteményére céloz. Az utolsó lapokon (89–92) valóban gyakran vannak rímek a sorokon belül is.

⁶³ in narratíva Poësi: az elbeszélő költészetben.

⁶⁴ odiosa materia (lat.): kellemetlen, alkalmatlan tárgy, anyag.

⁶⁵ Scientificum (lat.): tankölteményt ért rajta.

⁶⁶ én egy Tragoediat irtam: a Fogoly Hunyadyra utal, amely a Holmi III. kötetében jelent meg (Pest, 1792. Folytatás 20–87. 1.).

Enekem notáit kívánod tőlem: De barátom! sajnálva kell meg vallanom; hogy irigylette azt a' szerentse a' magyar Literaturának hogy én Musikát tudjak: és ámbár a' musikában is a' szépet a' rúttól a' leg-jobb virtuosusoknak innye szerént szoktam különböztetni; de ex arte⁶⁷ semmi musikát az Oralison⁶⁸ kívül nem tudok; hanem a' Clavicordiumot⁶⁹ egy kézzel imígy amúgy veregetni: Többen is kívánták már azt én tőlem, de az a' szerentsétlenségem, hogy nem kapok olyan embert, a' ki a' musika kótákat is tudná, és az oskolai kotát is egyszersmind, hogy annak segítségével minden énekeim notáit ki adhatnám. – En componálok ariákat magam is; és a' musikusok azt tartják, hogy azok mind nehezek; Poétának pedig valóban nehezek; mert azokra Quantitás nélkül hijjában írta verset akarki is. A' Születtem hétszáz hatvanban⁷⁰ nak notája pedig nem magam compositioja; egy régi Barát Notára írtam azon verseket; 's azt az ariát ímé oskolai kotákkal meg küldöm. Csináltam a' Francia Király halálára egy Papista requiem forma ariát⁷¹; de a' mellynek kotáját hijjába küldeném meg, mert a' hang ugrásokat nehéz volna ki tennem; noha ez már⁷² nem oly kényes a' Quantitásokban mint más Enekeim.

Szövegkritikai megjegyzések

- a) hozzá em.
- b) *mini* helyett *mit* szerepel, em.
- c) *meg* em.
- d) *az belső* A *belső* javítás eredménye (valószínűleg *erő*-ből), előtte a névelő (*az*) javítatlan maradt, em.
- e) *Hi* Az eredeti szerint em.
- f) *Europa* Az időmérték szerint em.
- g) *Pentameter* A hiányzó tárgyragot em.
- h) *melly* em.
- i) *még* A sor fölött van betoldva, a tinta elfolyt, így olvasata bizonytalan.
- j) *mar* em.
- k) *de* Előtte zárójel kezdődik, amely azonban nem zárul be, elhagytuk.
- l) *Positio* Bizonytalan olvasatú szó.
- m) *mar* em.
- n) Az *i* pont mellett a lap szélén két szó áll: *tízet huszat*, melyeket nem tudunk értelmesen a szövegbe illeszteni.
- o) *ellenben, d.* A bekezdések sorrendjének megváltoztatását jelölő utólagos betoldás. A kéziratban szövegünk *d* és *e* jelű bekezdései fordított sorrendben következnek, *e* betoldás mellett jelöli ezt a *d* e-ből, az *e* d-ből való átjavítása is. A lap szélén *e* bekezdések mellett függőlegesen a következő – a szövegbe beilleszthetetlen – szavak olvashatók: *NB. mascula et feminae cadentia, alatta: 2º új modi cadentia*ik.
- p) *értettem* Az itt következő példák utólag betoldva a bekezdés végén, # jellel jelölve a helyes sorrendet.
- q) *Enek* A rím szerint em.
- r) *szenvedtem* A mondat értelme, s az áth. előző változat (*tselekedtem – tselekettem*) szerint em.
- s) *mellellé* em.
- t) *szilábvál* A szó javításakor az ékezetek a helyükön maradtak, em.
- u) *Magyás* Nyilvánvaló elírás (a sor eleji *magyar* analógiájára), em.
- v) *kevésbe* em.
- z) *mar* em.

⁶⁷ *ex arte* (lat.): művészetből.

⁶⁸ *Oralis musika*: ének.

⁶⁹ *Clavicordium* (lat.): a zongora őse.

⁷⁰ *Születtem hétszáz hatvanban*: Horváth verses önéletrajza, amely először a *Holmi* I. kötetében jelent meg *Ének egy Ifjúnak szerentsétlen életéről* címmel (Pest, 1788, 191–195).

⁷¹ Az említett vers: *A franc király requiemje*.

RELATIONES MISSIONARIORUM DE HUNGARIA ET TRANSILVANIA
(1627–1707)

Edidit István György Tóth, Budapest–Róma, a Római Magyar Akadémia, a Ráday Gyűjtemény és az MTA Történettudományi Intézete, 1994, 459 l. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma: Fontes, 1).

A Sacra Congregatio de Propaganda Fidé, azaz a Hitterjesztés Szent Kongregációját XV. Gergely pápa alapította 1622-ben azzal a céllal, hogy misszionáriusai a katolikus vallást terjesszék, annak gyakorlását segítsék, megvédjék, ki-harcolják. A reformáció elterjedésével, a török hódoltsággal Magyarországon a római egyházat a megsemmisülés fenyegette. Az országot missziós területté nyilvánította a Kongregáció, és térítőket küldött ide. Az első misszionáriusok olasz anyanyelvű és nemzetiségű, illetőleg bosnyák minorita szerzetesek voltak, akiknek nyelvismeret híján nehezen ment az emberek lelki gondozása. Működésükről kötelesek voltak a de Propaganda Fidének jelentéseket küldeni. Ezek annak levéltárában ma is fellelhetők.

Ezekből a jelentésekből közöl Tóth István György 37-et; ezen felül egyet a bécsi nuncius tollából, további egyet a konventuális ferences rend generálisához szólót, egy tájékoztatást XI. Ince pápának, továbbá egy jegyzőkönyvi kivonatot meg a bécsi nunciushoz küldött 4 levelet, illetőleg feljegyzést. Ez utóbbiakat a sajtó alá rendező tartalmi jegyeik alapján joggal tekinti „relatiók”-nak. A 43 okmány (elsősorban az országot járó 23 misszionárius írása) a hódoltsági, a magyarországi és az erdélyi katolikusokról ad átfogó, sokszor számszerű adatokat. A kiadvány válogatás. A sajtó alá rendező nem közli „azokat a jelentéseket, amelyek nem a hívőkre vonatkoznak, hanem a szerzetesek viszályaira, vagy történeti áttekintések vagy javaslatok”.

Ez az anyag szűkítését jelölő megjegyzés nem eléggé szabatos, és nem is

állja meg a helyét. A publikált írások gyakran adnak történeti áttekintést. Jó néhány jelentésnek fontos történeti forrásértéke van. (Vanoviczi János pálos szerzetes jelentése – 14. sz.; Benkovics Ágostoné – 21., 22.; Damokos Kázméré 1657-ből – 32., 36.; Modesto a Roma jelentései – 30., 33a.). Elsősorban a Kongregáció kérdőpontjaira (közölve a 409–413. lapokon) adott válaszok tájékoztatnak részletesen. Ilyenkor a jelentésekből megismerjük pl. Erdély földrajzi viszonyait, népeit, vallásait, tanács- és főurait; az erdélyi székekben szolgáló jezsuita, ferences, világi papokat, az iskolákat. Megdöbbentő képet nyerünk Francesco Scacchi szombathelyi–vasvári prépost 1707. október 7-i keltezésű jelentéséből (24. sz.), a vallásügynek a kuruc háborúk okozta nagymérvű romlásáról. Egyébként ezt az egyetlen dokumentumot tartalmazza a kiadvány a Rákóczi-korból. Ezt megelőzőleg az 1670-es években keletkezett írásokat olvashatjuk, és így némileg félrevezető a címlap 1627–1707 évszáma és az a tájékoztatás, hogy a kiadvány „a Kongregáció alapítása (1622) és a Rákóczi-szabadságharc között keletkezett” jelentésekből válogat.

Bőven tartalmaznak a jelentések javaslatokat is. Sokszor olvashatjuk a misszionáriusok kívánságát, hogy a lakosság nyelvét ismerő papokra lenne szükség, ilyeneket küldjenek, ilyeneket képezzenek, mert a magyarul nem értő misszionáriusokat bizalmatlanul fogadják. 1649-ben a prefektusként Erdélybe küldött Modestónak ezt ismételtén tapasztalnia kellett. Az erdélyi

urak magyar papokat kívántak; őt hazaküldnék („non vi vuol altro che Ongari”, „mi molesta di continuo di volersene ritornar in provincia”). (29. sz.) De hasonló volt néhány évvel előbb Fulgenzio a Jesi esete is. Nem tudott a magyarországi szalvatoriánus tartományból magyar ferenceseket kapni, csak egy magyar páterrel és egy fráterrel jött Erdélybe; a főurak alkalmatlannak tartották a misszionáriusi munkára, nem tudott magyarul. (Vö. a 259. lappal.)

A magyar püspökök egyházpolitikai okokból nem szerették és nem támogatták a misszionáriusokat. Pázmány Péter „többször kijelentette, hogy a Magyarországra küldött misszionáriusok csak akkor hajthatnak hasznót, ha előbb megtanulnak magyarul”. (Lásd a 15. lapot.) Lósy Imre esztergomi érsek sem tartotta őket alkalmasnak a térítésre. Az előbb említett Fulgenzióval meg a börtönöt illető eltérő felfogása miatt komoly ellentétbe is került. Lippay György esztergomi érsek Spinola bécsi nunciushoz 1665. szeptember 17-én kelt levelében fejtette ki a magyarországi és erdélyi missziókról szokatlanul kemény hangon megfogalmazott véleményét. Semmi hasznót nem hajtanak. De hogy is hajthatnának, mikor nem ismerik a nyelvet, és nem is próbálják megtanulni. Sok szerzetes azért jön az országba, hogy három évi misszionáriuskodás után doktori címet nyerjen. A mikházi bosnyák szerzetesek példája mutatja, mennyire haszontalanok; prédikálni, gyóntatni nem tudnak, legfeljebb miséznek, de inkább szőlőt és földet művelnek. Erdélyit, magyart nem fogadnak be maguk közé, s templomi ezüstkelyhek ajándékozásával az eretnekek pártfogását keresik, hogy obszerváns rendtársaikkal támadjon ellentétükben azok őket segítsék. A katolikus vallást nem terjesztik, annak gyakoroltatására alkalmatlanok lévén („ignari linguae, morum et humorum gentis exequi et perficere non possunt”), teret

engednek az eretnekeknek. Erre ugyan a közelmúlt háborús pusztításai is módot adnak. A feldúlt falvak plébániáinak papjai éheznek, rongyokban járnak. Inkább nekik juttasson a Kongregáció segítséget! (33b. sz.)

A történeti tájékoztatás, a javaslatok, a bírálatok megtalálhatók tehát a kiadásra kiszemelt jelentésekben, éppúgy, mint ahogyan felszínre kerülnek a viszálykodások, az ellentétek is. Ha nem is az első vonalban. Midőn 1665-ben Lippay György elítélte a mikházi bosnyák konventuális szerzeteseket, a köztük és a csíksomlyói obszervánsok közt dúló veszekedés a tetőpontjához közeledett. Az ellentét akkor robbant ki, mikor VIII. Orbán pápa 1640-ben obszerváns (szigorúbb) őrségként hozta létre a különállóvá tett erdélyi szervezetet. A mikházi konventuális bosnyák szerzetesek kézzel-lábbal tiltakoztak a szigorított szabályok ellen, s a harc a csíksomlyói obszervánsokkal lassan nemzeti színezetet öltött, bosnyák és magyar szerzetesek közti vetélkedéssé fajult. Modesto a Roma 1649. évi jelentése szerint látta, hogy a mikháziaiak ki akarnának válni az erdélyi őrségből, és boszniai tartományukhoz kívánnak tartozni. (Törekvésükben Bandinus, Moldva adminisztrátora is támogatta őket.) Modesto próbálkozott, hogy a zilaált állapotokat rendezze; javasolta, ne küldjenek Erdélybe bosnyák szerzeteseket, Karánsebesről ne járjanak át pénzt gyűjteni (29. sz.). Egymást követte az orvoslást, kivizsgálást kérő követségek menesztése Rómába. Ott elutasítás, itt-hon törvénytelen közgyűlés, a mikházi bosnyákok engedetlensége, lázongásai miatti zavarok. Hogy a mikházi kolostort maguknak szerezzék meg, az aca-tholicus urak támogatásához folyamodtak (32. sz.). A zavart keltőket el kellene távolítani, írta Rómába Modesto (33a. sz.). A sors iróniája volt, hogy 1665–1667-ben az ő újabb vizitátorsága alatt érte el a válság a csúcspontját – és meg-

oldását. Meg kellett élnie, hogy mikor vizsgálatartásra Mikházára ment, és ott a vizsgálatot elrendelő parancsolatot felolvasta, rárohantak, azt tőle elvették, őt nyolc napig cellába zárva tartották. De még ezek után is csatlakozásra szólította fel őket. Sikertelenül. 1666. augusztus 6-án országgyűlési határozatból kifolyólag karhatalommal távolították el a lázongókat.

Igaz, hogy a vizsgálódás részleteiről sem ő, sem más a kiadott jelentésekben nem beszél, de a 17. század közepén Erdélyben nagy port felvert ügyről többen, ő is megemlékezik. Kétségtelen, hogy a jelentésekben központi kérdéssé ez az ügy nem válik. Még Domokos Kázmérnál sem (32. sz. – 1657), aki az erdélyi bosnyák szerzetesek dolgát a maga történetiségében legalaposabban vizsgálja.

Az egykori Magyarország területén végzett missziós munka országgrészenként más-más képet mutat. A királyi Magyarországon, a Felvidéken volt a legerőszakosabb és legeredményesebb. De itt követelt legtöbb áldozatot, itt teremtődtek a vértanúk. Bethlen, Rákóczi György, a bujdosók, a kurucok harcainak következtében itt volt az „eretnekek” ellenállása a legöntudatosabb, itt kerültek nem egyszer börtönbe a misszionáriusok. Érvényesült azonban (akárcsak a Dunántúlon) a „cujus regio, ejus religio” elve, s a királyi Magyarországon történtek a tömeges áttérések.

A század közepén pálos szerzetesek váltják fel az olasz minoritákat. A saját alá rendező négy pálos misszionárius tíz jelentését közli. Legtanulságosabbak, legérdekesebbek Vanoviczi János jelentései. A római Collegium Germanicum et Hungaricumban végzett tanulmányai után misszionáriusi felhatalmazással tért haza Magyarországra. Kelet-Magyarországon, a hódoltsági területeken végzett munkájáról, kalandosnak nevezhető életéről először 1658-ban számolt be (12. sz.). Lutheránus prédikátorokat űzött el, templomokat foglalt, neves embereket térített katolikus hitre. (13. sz.) Egyik je-

lentésében (14. sz. – 1669), melyet feleletként írt a kongregáció kérdőpontjaira, megadja a magyarországi kolostorok és a bennük élő szerzetesek számát, szól iskoláikról. Beszámol a felekezeteikről is.

Vanoviczi 1675. évi jelentésében (22. sz.) a kuruc bujdosók támadásainak következményeiről is megemlékezik. Bizonytalanra tesz az életet, áldozataikul esnek misszionáriusok. Már az előző évben is a felkelőkre panaszkodik Benkovics Ágoston. Feldúlták Borsod, Abaúj, Zemplén megyék nagy részét, visszahúzódsra kényszerítették a misszionáriusokat, másokat fogságba hurcoltak. (20. sz.)

A Congregatio de Propaganda Fide megalapítása után a töröktől megszállyt magyarországi területeken a katolikusok gondozását a belgrádi püspökségre bízták. Fontos szerepet játszott a munkában a karánsebesi misszió, melyet már 1626-ban megalapított Bandinus Marcus (később marcianopolisi érsek, Moldva adminisztrátora). Valószínűleg itt öltözött be az előkelő székely családnak, az osdolai Kunoknak a sarja, Szerafin, aki Rómában végzett tanulmányai után Erdélyben szolgált. Rokona (testvére?) nyolc ferences frátert telepített Karánsebesre, akik aztán Erdélyben, Moldvában működtek misszionáriusként (27. sz. – 1638).

Mivel a magyarországi ferences tartomány nem tudott papokat küldeni Erdélybe, a katolikus főurak Bethlen halálát követően a bosnyák rendtartományhoz fordultak. Az Erdélybe érkező Stefano Salines, Stefano Lopara, Gabriele Thomasii stb. magyarul ugyan nem beszéltek, de miséztek, és latinul úgy ahogy gyóntattak is, kiszolgáltatták a szentségeket. Jelentéseik tanúsága szerint sok helyen helyrehoztak romos templomot, újakat építettek, kolostorokat létesítettek, részt vettek a szerzetesi közösség igazgatásában.

A bosnyák ferencesek áldásosabb munkát folytattak a hódoltság terüle-

tén. Misszióik voltak Karánsebesen, Lippán, Versecen, Orsován, ellátták Jenő, Várad, Arad katolikus lakosságát. Alsó-Magyarország népeiről, szokásairól, vallási megoszlásáról nem egyszerű számszerű adatokat, csak náluk olvasható tájékoztatásokat tartalmaznak jelentéseik. (8–10., 23b. sz.)

A jelentésekben többször szó esik iskolákról. Korán létesítettek iskolát Karánsebesen. Jórészt eddig ismeretlen adatokat tudunk meg az erdélyi iskolákról. 1629-ben Darkó János még csak arról ír, hogy Csíksomlyón iskolát kellene létesíteni (25. sz.), 1638-ban Leone da Modica arról tudósít, hogy ott grammatikát és retorikát tanítanak (27. sz.). Stefano Lopara jelentése szerint Csíksomlyón „per servitio chierici” szolgált az iskola 1654-ben (31. sz.), pedig Modesto már 1649. évi jelentésében arról beszél, hogy megnyitották az iskolát a világiak számára, aminek sokan nagyon örültek. („Vicino al Convento habbiamo determinato la scuola de putti secolari, quale e statta gratiosissima a molti signori” – 29. sz.) Az 1658 táján keletkezett írásában az iskolának 80 világi diákjáról ír, akiket két fráter és egy világi mester tanít.

A fentebb említett Lopara szerint 1654-ben Mikházán is volt a ferenceseknek iskolájuk a szomszédos helyek ifjai számára. 40 tanulója volt. Támogatás híján azonban 1658-ban megszűnt. Modesto kisvárdai iskoláról beszél az 1650-es években vallásilag vegyes tanulókkal, akiknek száma elérte a 30-at. Támogatás hiányában ez is rövid életet

élt. (33a. sz.) Ismételten szót ejtenek más szerzetesrendek iskoláiról is, új adatokkal gazdagítva iskoláink történetét.

Tóth István Györgynek a kötet elé írt részletes, kitűnő, minden szükséges ismeretet előre közlő, az egyes dokumentumok értékére, összefüggésére rámutató *Bevezetése* felmenti a könyv ismeretétőjét, hogy a forráskiadvány jelentőségét tovább bizonygassa. Ahogyan a kiválasztott anyagot a sajtó alá rendező publikálta, minden igényt kielégíthet. Csak helyeselhető, hogy az egyes írásokat részletező magyar és német nyelvű ismertetéssel, szerzőjükre vonatkozó tájékoztatással vezette be. Gonddal készült bibliográfiai összeállítás és mutató könnyíti a kiadvány használatát.

A sajtó alá rendező Benda Kálmán emlékének ajánlotta munkáját, és kifejezte háláját, hogy felhívta figyelmét a Congregatio de Propaganda Fide levéltárára. Méltánytalanság lenne, ha itt nem idéznők fel annak emlékét, aki Benda Kálmánt irányította a szóban forgó levéltárba. A csángó nép, az erdélyi magyarság atyja, Domokos Pál Péter indította el Benda Kálmánt a *Moldvai csángó-magyar okmánytár* útjára. Elsőként ő vette birtokba, fotóztatta le és adta ki részben a csángókra vonatkozó dokumentumokat. Az 1980-as évek táján ő tárgyalta meg Bendával a teendőket. Az akkor megindult kutatómunka szép hajtásának kell tekintenünk Tóth István György kiadványát.

Varga Imre

STAUD GÉZA: A MAGYARORSZÁGI JEZSUITA ISKOLAI SZÍNJÁTÉKOK FORRÁSAI, IV, MUTATÓK

Összeállította és szerkesztette H. Takács Marianna, Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1994, 234 l. (A Magyarországi Iskolai Színjátékok Forrásai és Irodalma, 4).

Adattárak megjelenésekor általános az értékelés: ismét hozzáférhetővé vált számos, eddig jórészt ismeretlen adat

a kutatás számára. Illik ilyenkor szólni az alap kutatás nem látványos, de igen hosszadalmas, fáradságos voltáról is.

Mindez többszörösen igaz *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai* IV. kötetére, amely a Mutatókat tartalmazza. Ez esetben azonban nem elégedhetünk meg a szokványos dicséretekkel. A kötetet nemcsak a jezsuita anyag óriási mennyisége, hanem a szerkesztés – sajnálatosan – különleges körülményei is kiemelik a hasonló adattárak sorából.

A jezsuita színjátszás kiváló ismerője, Staud Géza élete utolsó percéig dolgozott a három forráskötet mutatóin, de már nem fejezhette be. Így H. Takács Marianna vállalta a meglévő cédulák, jegyzetek, adatok, utalások felülvizsgálatát, rendszerezését és kiegészítését. Ez az óriási munka – a kötet jellegéből következően – fordulatot jelenthet a kutatásban: most, ezzel vált igazán kényelmesen használhatóvá a jezsuita színi adattár előző három kötete.

A kötet gerincét alkotó általános mutató a drámák címét vagy tárgyát (esetenként mindkettőt) tartalmazza. Ezt egészíti ki az igen összetett névmutató, amely nemcsak a szerzők, hanem az előadásokkal kapcsolatos egyéb személyek (pártfogók, látogatók, ünnepeltek, színrevivők stb.) nevét adja meg; ezáltal több, érdekes szempont alapján keres-

hetők a drámacímek. Ígéretes a színjátszással kapcsolatos egyéb adatokat, tehát főleg az előadási alkalmakat (egyházi és más ünnepek, beiktatás, vendégjáték stb.) soroló fejezet. A szerkesztés körülményeit ismerve, nyilván nem várható el pontos, mindenre kiterjedő mutató, ez azonban így kevés adatot közöl. A téma ismerőjét érdekelheti pl. beiktatás alkalmából vagy püspök tiszteletére bemutatott darab, de kevésbé valószínű, hogy azt a város vagy a püspök neve alapján keresné. (Az N betűnél szerepel például a nyitrai püspök ünneplése színjátékkal és programok, az Sz betűnél egy váradi püspöki születésnap ünnepelés). Érdeemes lett volna – talán külön-külön csoportban – ide iktatni a műfajra, a zenére, a táncra és a díszletre, sőt esetleg a közjátékokra vonatkozó adatokat is.

Mindez apró kényelmetlenség, melyet mentenek a különleges körülmények; ennél sokkal fontosabb, hogy Staud Géza utolsó munkája, melyet H. Takács Marianna fejezett be, valóban hasznos, segítségével folytatódhat a magyarországi iskolai színjátszás helyének kijelölése a magyar színháztörténetben.

Demeter Júlia

JEZSUITA ISKOLADRÁMÁK (ISMERT SZERZŐK)

Sajtó alá rendezte Alszeghy Zsoltné, Czibula Katalin, Varga Imre, Budapest, Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992, 990 l. (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 4/1).

JEZSUITA ISKOLADRÁMÁK (ISMERETLEN SZERZŐK), PROGRAMOK, SZÍNLAPOK

Sajtó alá rendezte Alszeghy Zsoltné, Berecz Ágnes, Keresztes Attila, Kiss Katalin, Knapp Éva, Varga Imre, szerkesztette Varga Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995, 1105 l. (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 4/2).

Az iskoladráma-program 1980-ban tette közzé kutatási tervét; az elképzelésekkel szembeesíthető szövegkiadás most elérkezett két legterjedelmesebb és szellemi értelemben is legsúlyosabb kötetéhez, a jezsuita iskoladrámák köz-

readásához. Az 1561 és 1773 közötti, bő két évszázadban, nagyszombati letelepítésük és a rend feloszlata közötti időszakban 42 magyarországi városban közel négyezer előadást vagy teatrális eseményt rendeztek; a felosztás-

kor 20 kollégiumuk, 19 rezidenciájuk, 12 szemináriumuk, 11 missziójuk, 9 konviktusuk, 30 gimnáziumuk és 2 főiskolájuk volt (vö. I, 7). Ami pedig a szellemi súlyt illeti, ismert szerzőik heten vannak a kötetekben, 17 drámaszöveggel; az ismeretlen szerzőktől ehhez 20 újabb drámaszöveg és – 12 városból – 31 program és színlap társult.

A kötetek javára végzett évtizedes filológiai munkát (az anyaggyűjtés, a forrásfeltárás, a sajtó alá rendezés terén) nehéz adatokkal szemléltetnünk. Máskor és másutt az a tény, hogy a 37-ből 13 drámaszöveg most jelenik meg először nyomtatásban, önmagában is beszédes lehet, ám itt nem elegendő, hiszen a nyomtatásban kiadottak jelentős hányada is csupán 18. századi edicióban érhető el; az iskoladramák utolsó nagy szövegkiadáói korszaka pedig közel száz esztendeje, a századfordulón zajlott. Ezért mindenképpen indokolt az ismert szerzők esetében az eddigi kiadások tételes felsorolása és a „modern kiadásban először” megkülönböztetés. A programok és színlapok felkutatásának nehézségeit pedig számszerű adatokkal egyáltalán nem lehet érzékeltetni, hiszen ezek eleve apró nyomtatványnak készültek, habár a legveszendőbb fajtából, egyszeri megjelenésre. Ezért fennmaradásuk rendkívül esetleges, megőrzésüket a keletkezés időpontjában legfeljebb rend- és iskolatörténeti dokumentatív szempontok biztosíthatták.

A kötetek érvényes mintavételt kínálnak a játszott műsorból. Kitűnően szemléltetik ugyanis azokat a vonásokat, amelyek a jezsuiták színjátszását általában jellemezték, és amelyek révén jelentős hatást gyakoroltak a többi tanítótrend, sőt a protestánsok játékaire is. Az első helyre az a megvitatandó paradoxon kívánczik, amelynek egyik oldalán az alapvető nevelési célok következetes fenntartása található; a másikon pedig az ehhez felhasznált mód-

szerek rendkívüli tágassága, az a rugalmasság, amellyel a rend a változó világ társadalmi igényeire válaszolt, hogy neveltjei mindenkor megfelelhessenek azoknak.

A paradoxon magas művészi színvonalon tanulmányozható Faludi Ferenc, Illei János és a többi ismert szerző darabjaiban. Őket már nem olyan mesterségbeli problémák foglalkoztatták, mint a „pogány” (értsd: ókori történetírói) témák keresztény adaptálása vagy a színpadra nem léptethető nők szerepeinek minél ügyesebb dramaturgiai megoldása. Faludi izgalmas szerephármast alkot az előbbire a Caesar–Pompejus–Ptolomaeus trióban, Illei pedig virtuóz nadrágszerepet ír Arsinoé királyné számára, aki „Antigonus férfinak neve alatt, és Frantzia színben” lép fel (a *Caesar Aegyptus földjén Alexandriában*, illetve a *Ptolomaeus c. drámában*).

Friz Andrást német eredete éspanyországi születése is segíthette abban, hogy *Szigeti Zrínyi* Miklósában már nem a címszereplő, a sokszor megénekelte-megverselt „athleta Christi” az igazán érdekes figura, hanem „Ennek fiatskája, KISS ZRINI”, az egy pillanatra megingó, ifjú hős, akit a szerző helyezett az iskoladramába: „a játéknak mind ízire, mind az indulatoknak fel gerjesztésére (...) a Várban bé zárom...” (I, 213.) Faludi eleve olyan tárgyakat választott (Caesar, Konstantinus), és ebben a Salamon-téma feldolgozói, Illei és Friz sem maradtak el tőle, hogy meg sem kerülhették történelmi példázataikban a királyi és általában a vezetői alkalmasság kérdését. Caesar a rómaiak „Polgár Mestere”, akit a „tanás” (= a szenátus) választott, és fölötte áll a „Monarchák”-nak, akiknek hibás tevékenysége láttán csak az a kérdés, hogy a természet szűkmarkúsága vagy a tudatlanság okozza, ha környezetükben lábra kap a kevélység és az álnokság. A jó előjáró, aki egyben csa-

ládjának, népének atyja is: „le tartó, kegyes, nyájas, Udvari”, fia „vidám, bátorságos, szeléd, édeséges erköltső”. (I, 30.)

A metamorfózist nem csupán a tematikai bővülés (a Metastasio-fordítások, a Molière- és a Holberg-magyarítások megjelenése) és a források szuverénebb értelmezése-felhasználása jelenti. Más színjátékelemek is játszhattak előrefutó szerepet. A dikció mellett megnőtt az akció, a cselekményesség jelentősége; az udvari cselszövés fordulatai még akkor is izgalmasak lehettek az egykorú nézőnek, ha a mitológiából vagy a történetírókból tudhatni a végkifejletet. Ebben a „szerencse” (a Sors, a Végszet) dramaturgiája segíthetett. Illei Salamonjában már-már torokszorító lehetett az izgalom, sikerül-e felfedezni a László hercegre küldött orgyilkost, holott mindenki tudta, hogy a leendő királyra és a majdani szentre ugyan hiába is emelne kezét. Igen tanulságos olvasmány Kereskényi Ádám *Ágostonnak megtérése* c. iskoladrámája. A latin eredeti, Franciscus Neumayr *Conversiója* a tökéletes megtérés mirákulum- és moralitáselemeket vegyítő mustrája: egy kilenc évre tervezett, dramatikus lelki gyakorlat egyik darabja, öt elmélkedésből és elmélkedésenként két-két punctumból. A szövegek tekintélyes hányada bibliai idézet vagy Szent Ágoston vallomásaiból való. Az újdonság itt, ami kiemelte a darabot a kegyes olvasmányok világából, a nyitójelenet látványossága: a háborgó tenger, a barokk színpad nagy spektakuláriumainak egyike (vö. I, 624).

A tágasság a műfajok változatosságában is megfigyelhető: az úrnapi körmenet oltárainál elmondott-eljátszott két versezettől (II, 15–44) a Nepomuki Szent János életének mirákulum-témáját feldolgozó operalibrettón át (*Megsértődött ártatlanság*, 1749; II, 45–103) addig a néhány lapos közjáték-töredékig terjedt, amely éppen arról szól,

hogy interludiumot kellene írni, és amely most az [*Intermediumnakoaló*] címet kapta (II, 763–768).

A jezsuita szerzők nem tudták és nem is akarták figyelmen kívül hagyni a barokk életérzésnek azt az elemét, hogy nézőjük a már megismert, a művészetek adta kellemetességeket, amire a fejletlenebb színházkultúrájú országokban akár egy barokk nagymise fényessége, zenei és látványpompája megtaníthatta, szerette volna viszont látni az iskolai színjátékok során is. A zene, a tánc a színjátéktípust meghatározó módon és mértékig nyomulhatott előtérbe, a scenika pedig vetekedhetett a legjobb udvari színház technikai felszereltségével. (Ezen okból látnánk szívesen a jegyzetekben a szórványos scenikai adatok fölemlítését is – nem növelték volna számottevően a terjedelmet.) Az írói megszólalások a drámák bevezetőiben ennek az igénynek jogosságát hangoztatják. Faludi szerint: „A’ Poesis a’ léte keppen történt dologhoz adogatot valamit nagyobb mulatságnak kedvéért” (I, 17); Friz úgy vélte, hogy „a vers szerzőknek igassággal határos dolgokat szabad költeniek” (I, 213); Kozma Ferenc a *Jekóniás* bibliai forrásának megjelölése után közli: „A’ többi merő játékos költemény.” (I, 773.)

Varga Imre, a kötet szerkesztője ezeket a vallomásokat összegyűjtve ki is emelte előszavában (I, 10): belőlük és a vígjátékok számának növekedéséből vezetve le tételét a jezsuita iskolai színjáték „teljes elvilágiasodásáról”. A színjátékelemeknek olyan mérvű változása, amelyeknek példáit és eseteit az eddigiekben magunk is felvonultattuk, valóban óhatatlanná teszi a feladatot, pillantanánk most már a paradoxon másik oldalára is. Az előszótól némileg eltérő módon úgy látjuk, az elvilágiasodásnak nevezhető folyamat 1773-ig sohasem került ki a rend nevelési céljainak ellenőrző jelenléte alól. A bibliai és

a történetírói források szabadabb szerzői felhasználásának jelenségével párhuzamosan és ismételten megjelenik (ugyanazon szerzőknél!) a retorika tudományának és az alakoskodás művészetének nagy veszedelme is. A „szép beszéd”, ha elszakad erkölcsi talajától, elleplezheti a gyanútlanok előtt a gonosz, ártó szándékot (Faludi *Konstantinus*-ában, I, 121), Kereskényi szerint pedig a tiszta lelkiismeret előbbre való a tudmánynál, amint azt Szent Ágoston példázata is mutatja, végre célt és értelmet kapott retorikai tudományával (I, 518). Az idézett írói nyilatkozatok száma sem szaporodik az idő előrehaladtával; valamennyi csaknem egy időből, a század közepéről származik (1749, 1753, 1754). Nem egyértelmű jelenség a vígjátékok számának növekedése sem. Egyrészt közülük jó párnak keletkezési dátumát nem ismerjük, így tendenciák jelzésére csak komplex színjátékelemzéssel alkalmasak, másrészt nem zárható ki az a tendencia sem, amely az 1790-es években a hivatásos színészetben is lejátszódik majd: minél rendszerebb a játék, annál nagyobb (a közönség szórakozásgényét kielégítendő) a „darabéhesség”, vagyis nem annyira egyenesvonalú, minőségi változással, mint inkább mennyiségi problémával állunk szemben. Erre utal a kolozsvári vígjátéki műhelyből kikerült szövegek sok azonos, sebtében átvett, ismétlődő motívuma, a használhatót mindenkor fel is használó dramaturgiája. (Vö. II, 723–724. és 761.) Elvégre nem mindenki rendelkezett Faludi vagy Illei tehetségével...

1773-ig nem enyhült az expurgáció gyakorlata sem. Illei Metastasio-fordítása, a *Titusnak kegyessége* – Mozartnak is librettója – két női szerepet megőrzött ugyan eredetije nyomán, ám előadására nincs adatunk. Az expurgáció megmaradása okozta egyébként, hogy a hivatásos, meginduló színészet oly kevés szöveget hasznosíthatott az iskoladramái termésből.

Az elmondottakkal itt és most csupán a paradoxon meglétére kívántunk utalni, illetve felvillantani a lehetőséget, hogy a jezsuita iskolai színjátszás adatai a paradoxon másik oldala felől is értelmezhetők.

A kötetek szöveggondozása folytatja azt a jó értelemben vett, alkalmazott módszereiben tökéletesen bevált csapmunkát, ami már az RMDE 1–3. kötetét is jellemezte. Összefoglalóan elmondható, hogy az értelemzavaró központozáshiányok pótlása, az ékezés egységesítése szerencsésen járt együtt valamennyi stílus- és írássajátosság megőrzésével. Mivel ehhez még egyedi megoldások is társulhattak, feltétlenül szükség volt minden egyes szöveg után szövegkritikai jegyzetek közlésére. Sajátos, a műfaj szabta javítástípus a megszólaló személyek nevének kiemelése és egységesítése, egyáltalán: az olvasható-követhető drámaforma kialakítása. Az egyenletesen jó színvonalú textushoz és a szövegmenyiséghez képest elenyésző a megoldatlannak vagy következtelennek tűnő esetek száma. Ezek közé sorolható például a „Megtörtött – Megsértődött ártatlanság” cím elmaradt emendálása a tartalomjegyzékben és a szövegben (II, 7. ↔ II, 45–46); ilyen a címben és a megszólaló személy nevében használt „Oktondi” mellett a dialógusokban az „Octondi” alak meghagyása (II, 229–253) vagy a latinosnak szánt „Cirusz” névalak felbukkanása a jegyzetben (II, 1066), holott a bevett névalak: „Cyrus”.

A gyűjtött szöveganyag elrendezését nyilván sok vita előzhette meg, mint hogy több lehetőség adódott. Ezek közül végül az a változat valósult meg, hogy az első kötetbe az ismert szerzők kerültek, nevük abc-rendjében; több, azonos szerzőjű mű esetében a kiadás/előadás időrendjében. A második kötetben a szerzőhöz nem köthető szövegek a források lelőhelye szerint, a helységek abc-rendjében sorjáznak,

ezen belül „az esetenkénti színrevitel, esetleg a másolatba vétel ismert dátuma alapján” kaptak besorolást. A nyomtatott programokat és színlapokat a helységek abc-rendjében, ezen belül az előadás időrendjében közölték. A szempontrendszer semleges, következetes, s mint ilyen, támadhatatlan. Elgondolkodtató viszont, nem luxus-e a semleges elrendezés. Egy tematikus átszerkesztés például (a bibliai, a mitológiai, a történeti és a vígjátéki témák szerint) egymás mellé rendezhette volna az összetartozó változatokat egy témára, és így már akár a tartalomjegyzék is hordozott volna új, lényegi információt.

Talán ezek a problémák okozták azt is, hogy két dráma szövege „eltűnt” a minorita drámakötet (RMDE XVIII/2) és a mostaniak között. Az előbbi sajtó alá rendezője, Kilián István 1979-ben ugyan leírta a kézirat forrás, a kézdivásárhelyi minorita drámagyűjtemény első ismertetésében a *Mauritius Nap Keleti Császár kivégzése Foka vérengző pogány által* című, Kereskényi Ádám *Mauritius-fordításánál* mintegy 600 sorral rövidebb és átszerkesztett változatot, ám a szöveg maga sem ott, sem itt nem olvasható; most mindössze öt sor jegyzet sorolja fel az eltéréseket (I, 768). Hasonló a helyzet egy másik Kereskényi-szöveggel, az *Agoston megtérése*vel is. A szintén kézdivásárhely-kantai lejegyzésű szövegben Jantsó Ferenc csaknem felére húzta meg a drámát, és ezen kívül is „olyan nagymérvű változtatásokat végzett az eredeti szövegben, hogy az már nem tekinthető Kereskényi drámájának.” (I, 622.) Csakhogy a textus egyik kötetben sem található.

A kötet szerkesztése során szemlátomást hiányzott egy végső simítás, egyvégtében elvégzett ellenőrzés. Ez eltűntethetett volna olyan hibákat, hiányokat és tévesztéseket, mint Vác remete magyar mondái motívumának említéslenül hagyása Friz *Salamonjában* (I,

272), a *Tornyos Péter* egyetlen hivatásos előadásának (1795. február 16.) elmáradása (I, 498). Javítható lett volna a nikápolyi csata (1396) és a szövegben „Antzira” néven szereplő Ankara melletti ütközet (1402. július 14.) összekeverése (I, 935) vagy akár a Jantsó név háromféle írásmódja egyetlen lapon (I, 622). Kiküszöbölhető lett volna a Caesarea helynév ismételt sajtóhibás leírása (II, 936, 937, 971), az adott cím szögletes zárójelbe kerülhetett volna (II, 1070) stb., stb. Szerencsére, ezek a ritka szeplők nem vonnak le a kötetek értékéből; csekély számuk Tüskés Gábor gondos lektori munkáját dicséri.

Most már hatra emelkedett az iskola-dráma-szövegek tomosainak száma, a magyar nyelvűekből hátra van még vélhetően kettő, a piarista szövegekkel. Ez az arány lehetővé teszi a recenszens számára, hogy megpendíthesse azokat az átfogóbb témákat, amelyeknek megoldása, de még felvetése sem lehet egyetlen kötet vagy kötetpár feladata, ám amelyek a magyar nyelvű szövegkiadás lezárása után módszertani szempontból tanulságosan feldolgozhatók. Mostani kötetünk (is) a *tipológia* megalkotását mutatják a legfontosabb, egyben a legnehezebb jövőbeni munkának. A nehézséget nem is elsősorban az okozza, hol vonjuk meg a teátrális egyházi szertartás és az iskolai színjátszás közötti határvonalat. (A II. kötetben két úrnapi szöveg szemlélteti ezt a problémát.) Ez azonban a komplex színjátéktípus-leírás bevált és begyakorolt eszközeivel megoldható, ha legalább 6–8 egyidejű szempontot érvényesítünk, a játékalakomtól a játszó személyek és a nézők státusa és a játszóhely meghatározásán át a felhasznált effektusrendszer körülréséig. Fogósabb kérdés, hogy a forrásanyagban fellelhető három szint hogyan használható modellalkotásra. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a programok cselekmény-összefoglalója alkalmasat ad ugyan tematikai, sőt motívume-

lemzésre, de természetesen nem abban a mélységben, amire a teljes szövegemlékek adhatnak csak lehetőséget. Az előadások pusztá adatsora pedig – a *Historia Domusokból* vagy az ezeket összesítő *Litterae annuae*-kból kigyűjtve – csupán szerencsés esetben tartalmazza az iskolai színielőadásoknak akár címét vagy tárgyát is. (Ezeket az adatokat *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* c. kiadványsorozat tartalmazza.)

Az eddigi rendszeralkotási javaslatok és kísérletek – a nyugat-európai drámatörténeti irodalom, illetve a drámaelméleti megközelítés idealkalmazása révén – nem bizonyultak sikeresnek. Értetően: olyan színjátékelemet favorizáltak, az elmondott szöveget, amely az eredeti oktatási-képzési cél szempontjából domináns volt ugyan, de idővel egyre jobban veszített jelentőségéből. Illetve: mivel általuk csak a komplett szövegek és a jelentősebb töredékek jönnének számításba, azaz a teljes adatmennyiségnek csupán a textusokkal is hitelesíthető néhány százaléka. Ha tudománytörténeti analógiákat keresünk a megoldáshoz, a legközelebbieket az egyetemes mesekutatásban találhatjuk meg. Antti Aarne és Stith Thompson rendszere (*The Types of the Folk-Tale*, Helsinki, 1928) a típusok, Thompson katalógusa (*Motif-Index of Folk-Literature*, I–IV, Helsinki, 1932–1936) pedig már a motívumok szintjén tette le-

hetővé a nemzetközi mesekincs vizsgálatát. Talán ezért van, hogy a legigéretesebbnek és szakmailag mindenképpen megvitatandónak, folytatandónak Kilián István hasonló elvekre épülő tipológiáját tekintjük: *A minorita színjátszás a XVIII. században*, Bp., 1992, 171–176.

Ugyancsak megérne akár egy tudományos tanácskozást is a másoló szerepének vizsgálata az új szövegek létrejöttében, akár ismerjük személyét (mint Kaprinai Istvánt, Faludi Ferenc *Constantinus Porphyrogenitus*ának egri adaptálóját, vö. I, 147–148), akár nem. Kivált, ha számításba vesszük, hogy vonatkozóan induktív anyagot már a korábbi kritikai kiadások 18. századi drámakötetei is felszínre hoztak – Bessenyei Györgynél, Csokonai Vitéz Mihálynál.

Amíg szerencsésebb sorsú országokban már Shakespeare, Molière és mások regnáltak a színpadon, nálunk több mint kétszáz éven át az iskolai színjátszás látta el úgy-ahogy ezt a feladatot. Több ezer produkciójuk közönséget nevelt: óvatos becslés szerint is néhány százezer néző épülésére szolgáltak ezek a hajdanvolt előadások. Indokolt volt tehát Kereskényi Ádám csendes öntudata a *Mauritius* záróénekében: „Senki ne szánnya, / Hogy ezt olvasta, / És meg fontolta, / Mert ennek hasznát, / Vette jutalmát / Meg ismervén világ sorsát.” (I, 768.)

Kerényi Ferenc

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: A FERENCES ISKOLAI SZÍNJÁTSZÁS A XVIII. SZÁZADBAN

Budapest, Argumentum Kiadó, 1993, 163 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 132).

Pintér Márta Zsuzsanna könyvének szerkezete jól tükrözi a téma kutatásának és feltárásának menetét. Először is tisztába kellett jönnie a rend történetével és iskoláival, majd általában a ferences színjáték hagyománnyal, elterjedésének lehetőségei-

vel. Ezután következhetett magának a színjátszás körülményeinek elemzése, figyelembe véve a színjáték-típusok leírásának legfontosabb lehetőségeit.

A szerző tehát nemcsak a nyomtatott vagy kéziratos szövegek könyveket veszi

tudomásul, hanem hasznosítani igyekszik a velük kapcsolatos, bennük található egyéb színjátékos tudnivalókat is: az előadások körülményeit, alkalmait, a színpadokra, díszletre, jelmezre, szcenikára vonatkozó megjegyzéseket. Elemzi a műfaji megoszlást és sikeres kísérletet tesz az egyes művek szövegének forrás-meghatározására is. Külön nagy fejezet szól a drámaíró-rendező tanárokról, az előadások résztvevőiről, nézőiről, a pártfogókról, s ezáltal a társadalmi háttérrel. „Mintaképpen” tartalmi analízist is ad: a két 17. századi ferences drámáról (*Jésu fily Mariae, Filius prodigus*), hét passiójátékról, öt világi tárgyú műről és öt közjátékról. Nyilvánvaló, hogy a gyűjtött anyag további felhasználása éppen ebbe az irányba, a kontextus analízise felé mutat. Fontos, praktikus része a könyvnek a Függelék, benne a ferences iskolai színjátszás „rövidített adattára”; így a kismonográfia a *Katolikus tanintézmények iskolai színjátszásának forrásai és irodalma* című, Varga Imre által szerkesztett forráskötet bővebb adattára nélkül is használható. Újdonság a szerző-rendező tanárok kislexikona, amit azért is értekelek nagyra, mert az ebben szereplő adatok jó része a szerző saját kutatásaiból származik, a 16 drámaszerzőből 8 ismeretlen volt mostanáig az irodalomtörténet számára is. Az életutak feltárása – a rendkívüli nehézségek ellenére – példaszerű. Az eddigiekből kiderül, hogy a könyv érnei között mindenekelőtt a mennyiségi mutatók szerepelhetnek. Ez azonban önmagában még nem volna elég. Fontosabbnak tűnnek azok a megállapítások, amelyek az anyag tartalmi részére vonatkoznak és tulajdonképpen a további kutatás irányát, lehetőségeit is kiszabják. Ilyen például az a következtetés, amely a magyarországi, illetve az erdélyi színjátékok lényeges különbségeire utal. Nem tudom, elegendő-e az anyag, hogy a miértekre is meg lehessen kísérlni a válaszadást. De talán, ha

a következő évek során a különböző katolikus rendek, sőt a protestáns iskolai színjátszás összehasonlító elemzésére kerülhetne sor, ez is egyike lehetne a megvilágosodó problémáknak. A szigetyszerű csíksomlyói hagyomány például hogyan válhatott ilyen folyamatossá, periférijellege ellenére központi jelentőségűvé? Hasonlóan fontos probléma az, amelyet a szerző a ferences színjátszás népi kapcsolatairól jelez, a 12. és a 107. oldalon. Érdemes volna ezt közelebbről is megvizsgálni: összefügg-e a túlsúlyos magyarnyelvűséggel? A kötet olvasásakor valami olyasféle hiányérzet is felmerült bennem, amely egyfajta passiódramaturgiát kérne számon. Meglehetősen különböző szerkezeti megoldásokra utal ugyanis a tanulmány, amelyek az azonos téma ellenére vagy éppen az egyhangúság elkerülése érdekében a különböző évjáratok megoldásait át- meg átszínézték. Mégis: milyen felépítés volt a standard? Mi indokolhatta a különböző megoldásokat? Eltér-e a passió-dramaturgia a világi témájú művek szerkesztési elveitől? Volt-e tartalmi összefüggés általában vagy alkalmilag a cselekmény fő szála és a bemutatott közjátékok, intermediumok között? Van-e ezen a téren azonosság és eltérés a más rendek, illetve a protestáns gyakorlat között?

Másik hiányérzetemet úgy fogalmazhatnám meg a legpontosabban, ha arra utalnék, hogy e színjátszás zenei világa legalább annyira megérdemelte volna a külön fejezetben vagy alfejezetben való tárgyalást, mint a díszlet, a jelmez stb. A zenei alkotóelemekre való utalások szétszórva, nem egységesen ugyan, de a könyv több helyén is megjelennek. Azonban a zene – ez a szórványos említésekben is egyértelműen kitűnik – sokkal fontosabb alkotóeleme volt ezeknek az előadásoknak, hogy ne kellene érdemben foglalkozni vele, megadva forrásait, jellegét, kottaanya-

gát (ha nem is bemásolva, de legalább jelezve). A további kutatás tisztázhatná – talán zenetörténész bevonásával – a Székely Mózes, ill. Kájoni János által összegyűjtött zenei, ének-készlet jelenlétét, s általában a zenének az egyes előadásokon belüli szerkesztési-alkotói felhasználását.

Rendkívül érdekes az a megállapítás, amit a tanulmány 99. oldalán olvashatunk, s amelynek értelmében a korszak vége felé a ferencesek „eleget téve a közönség igényének, több történelmi és társadalmi drámát játszatnak el diákjaikkal.” Jó lenne magyarázatot kapni arra, milyen történelmi-társadalmi helyzetben zajlott le ez az ízlésváltozás? Mivel ebben a korszakban még szinte kizárólag az iskolai színjátszás képviseli a színházi kultúrát Magyarországon, általános művelődéstörténeti szempontból is fontos lenne választ ta-

lálni erre a kérdésre, mint ahogyan arra is, hogy miért a prózai darabokat igényli a közönség a század végén. Az iskoladramák világának teljes elemzésekor egészen biztosan sort kellene keríteni nemcsak a próza és vers viszonyára, használatának indokaira, hanem a különböző nyelveken használt versformákra, azok változataira és funkciójára is.

A kötet ezzel együtt olyan területet tár föl a jelenleg lehetséges teljességgel, amely eddig a szakmai köztudat számára ismeretlennek volt tekinthető, ismerete viszont fontos a további következtetések levonásához, a további kutatásokhoz, s kiegészítve az eddig megjelent adattárakat, elemzéseket, egy előbb-utóbb elkészítendő szintézis számára erősíti meg ezirányú tudásunk alapjait.

Székely György

SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ ÖSSZES MŰVEI

Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Debreczeni Attila, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 349 l. (Felfedezett Klasszikusok, 13).

„Szentjóbi Szabó László nem túl nagy terjedelmű életműve még sohasem jelent meg együtt” – olvassuk a könyv borítóján. Mindössze 28 esztendőtt élt, tragikus körülmények között, mint a Martinovics-per vádlottja börtönben halt meg, ideje sem adatott, hogy kiteljesítse ígéretes irodalmi próbálkozásait. Életműve azért is töredékes, mert írásaiból a perek indulása idején maga égetett el néhányat. Minden műfajjal kísérletezett. A lírában főként a meglehetősen háttérbe szorított dal-költéssel; írt történelmi drámát és pástorjátékot – ez utóbbiban a modoros, a szépelgő változatokkal szemben az életszerűség hangjait próbálta; prózában a lélektani-történelmi regény, egyeb, kisebb írásaiban az életkép, a természetesség megvalósítására törekedett; tanulmányában, azaz pályázati

dolgozatában fontos, újszerű gondolat az ízlés, az esztétika korhoz kötöttsége; leveleiben – a kor még szabályozott, irodalmi, retorikai igényű levélírásával szemben – a közvetlenség, a kendőzetlenség, az indulatokat is megengedő személyesség megvalósítója. Írásai eddig inkább csak szétszórta láttak napvilágot, csupán két teljességre törekvő kiadása volt műveinek: Toldy 1865-ben és Gálósé 1911-ben. „A jelen kiadás anyagának mintegy a negyede nem jelent még meg kötetben, majdnem egyhatoda nyomtatásban sem” – olvassuk a Jegyzetek bevezetőjében. Így joggal állíthatjuk, hogy jelentős, fontos kiadvány e könyv, amelyben végre összegyűjtve látjuk az alkotó minden írását, s valóban áttekinthető képet kapunk egy nagy ígéretnek induló pályáról.

Az összesség azonban problémákat is jelent. „Kiadásunk kritikai igényű, a kritikai kiadások jegyzetapparátusa nélkül” – írja a szerkesztő. Tehát amolyan köztes szintű kiadványt tartunk kézben: teljes gyűjteményt, igényes szövegközlést, amely főként a kéziratokon alapul; nem kapjuk viszont a szövegvariánsok, a szövegmagyarázatok jegyzeteit. Fölmerül tehát a kérdés: kiknek, mely közönségnek szól e könyv? Leginkább talán a mostani és a leendő szakembereknek, egyetemi hallgatóknak, s ha ez utóbbi rétegre gondolunk, joggal tesszük fel a kérdést: nem lett volna mégis szükséges a legfontosabb szövegmagyarázatok jegyzéke? Problémát jelent a helyesírás is: alapvetően elfogadható, hogy mérsékeltén modernizált (tz-c, ts-cs), de kérdésesnek tartom, hogy a kor jelentős alkotóinál (pl. Batsányinál) még dívó ypszilonista helyesírást is korrigálva hozza (láttya-látja, attya-atyja). Ez ti. a helyesírási szabályok kialakulása előtt egyik jellemző irány volt, s ha meghagyta a könyv a „hibás” változatokat (halatt-haladt, szélyel-szélyel, halgatsz-hallgatsz, tavaj-tavaly, kettern-ketten), meg kellett volna hagyni az ypszilonista alakokat is, mint a fonetikus írás egyik példáját, kordokumentumát. Problematicusnak tartom a kötőjelek elhagyását igekötőknél (meg-érkezett, fel-ékesítettnek): ez ugyanis az egybeírás elfogadásának fázisát jelzi. Szentjóni művei összességükben egy átmeneti kor helyesírási képét tükrözik, ezért helyesebb lett volna meghagyni a fenti sajátságokat.

Kérdést vet fel a kötetrend, illetve ezen belül a versek közlésének rendszere. Szentjóni életének hányatott sorsához hozzátartozott, hogy az irodalomban voltaképpen „szerencsés” volt: neves kortársai ismerték és elismerték (így Ráday, Batsányi, Kazinczy); rövid életében is megadatott, hogy írásai folyóiratokban, majd 1791-ben kötetben

is megjelentek. Ez a kiadás az utóbbi versgyűjteményt követi, s a szétszórtan megjelent és kiadatlan írások között hozza az azóta felfedezett költeményeket, amelyek viszont az eddig legteljesebb Gálos-féle RMKt 26. kötetében már az életműbe sorolva jelentek meg, s amelyek nagyon is pregnánsan képviselik a költő irányát, próbálkozásait. Köztük van pl. a hangulatos, életkép-szerű vers: *A gyermekkori idők emlékezete* vagy a *Rózsa és Rózsi* c. dal, a Seneca-fordítások, verses epikai töredéke: *A Mohácsi Veszedelem*. Nem lett volna jobb az említett, 1911-es RMKt kiadást követni, s ebbe beszúrni vagy a végén hozni az újonnan megtalált verset (*Egy rossz Poétára*)? Így ugyanis teljesebb egységet kapnánk Szentjóni költészetéről s minden kísérletéről.

Az 1791-es kiadást követve kétségtelen, hogy a szerző szerkesztési elvéről kapunk képet. A szerkesztő megjegyzi, hogy benne bizonyos „elegyesség” valósult meg: dalszerű, leíró, alkalmi költemények változatossága, s hogy ez a korban általános rendezési elv volt. Nem volt általános: a szerzők vagy kiadók inkább műfaji rendet követtek (így Révai Faludi-, Batsányi Anyos-kiadása) vagy versforma szerint csoportosítottak (mint Dayka, ám a kiadó Kazinczy lényegében már műfaji rendet alakított ki). Ugy látszik, hogy Szentjóninál inkább az az igaz, amit az Előszó további részében olvasunk, hogy ti. az „összbenyomás mégis az egységesség érzete”. A költemények nagy része ugyanis a dal-műfajba tartozik, továbbá valamennyi a korban eléggé lebecsült magyaros (ütemhangsúlyos) versformában íródott. Azaz: a versforma, a műfaj mégiscsak rendező elv volt.

Olvashatjuk a könyvben fordításaikkal együtt Szentjóni kérvényeit, periratait, ezek nagyrészt most először jelennek meg nyomtatásban. Nagyon jelentős, a költőről és a korról mélyen tanúskodó iratok ezek. Kérvényei be-

szédes dokumentumok a korabeli értelmiségi pálya viszontagságairól, arról, hogy a protestáns vallás elbocsátás indoka lehetett, hogy pénzbeli járandóságát is késleltették, hogy az esetek többségében hiába bizonygatta a kérvényezett hivatalokra rátermettségét, tudását, nyelvtudását, tapasztalatait. Jellemző adalékokat kapunk perirataiból. Az elsőben Szentjóni még tagadja, hogy megkapta az inkriminált kátét, majd a bizonyítékok súlya alatt beismerő vallomást tesz. Ám ezekben a védekezésekben is talál mentséget: hogy „vonakodva” fogadta el, hogy nem terjesztette, hogy nem lépett be a társaságba, hogy jelleme is ellentétes a felforgatásra szító iratokkal. E védekezésekben együtt van a tényállásokra hivatkozó mentség a kevésbé bizonyíthatóval, a jellem, a beállítottság hangoztatásával – ez utóbbiak elfogadásának reménye bizonyos naivitásra vall. Hajnóczy terhelő adatokat mondott róla; jellemző az is, hogy erre miként reagál. Egyfelől azt bizonygatja, hogy nem volt Hajnóczy tanítványa, csak ismerőse, hogy Hajnóczy tévedett; másfelől védi is őt, mondván, hogy mindent bevallott, ami a törvénybe ütközött, s ez az ő állampolgári tisztessége mellett szól.

Meggyőződése, rokonszenve nem zárta ki kritikai észrevételeit, problémaérzékenysége mindenkor erős volt. Mint protestáns értelmiségi II. József híve, de a haláláról szóló versben a nagyságban rejlő buktatókról is szól, a „nagyokat akart, s többre nem mehetett” ember tragédiájáról, akinek idő sem adatott nagy tervei megvalósítására. A *Zrínyi Péter, Horváth Országi Bán* Fő Leopold Császárhoz c. verses levelében is észlelhető a vállalt elv mellett a nagyon is éles kritika: alapvető és hangsúlyozott a lojalitása, a költemény nagy része azonban indulatos vád a császár

és udvara hitszegése ellen. Igen érdekes a Mirabeau haláláról írott epigramma két változata, talányossága. Az egyikben, a kötetébe is felvett versben elsíratja a francia forradalom kezdeti, mérsékelt irányát képviselő politikust; a másik, a kéziratban áthúzott variánsban viszont Mirabeau „hazája gyilkosa”. Kérdés, miért? Mert mérsékelt irányja is felforgató, elítélendő? Vagy éppen azért, mert a radikális, a jakobinus irány szemszögéből megalkuvó, áruló, „gyilkos”? A társadalmi témákhoz kapcsolódó művek egy nyitott, problémákat átélő, mérlegelő alkotót mutatnak; valóban nagy vesztesége irodalmunknak, hogy ebből csak keveset tudott művekké formálni.

Egy bizonyos: sokoldalú, jelentős kísérletező volt. Költőként elsősorban a dal műfaját alakította, formálta: mint a kötet bevezetőjében olvassuk, az európai irányt, az érzékenységet próbálta egyeztetni a magyar hagyományokkal, a népdalokban, népszerű énekekben megszólaló természetességgel, a hazai formakincssel. Hangsúlyoznám az életkép, a humoros zsánerversek jelentőségét, antológiák kedvelt darabja mindmáig *A nagy szüret Telegden*, az *Együgyű paraszt*. Különösen kiemelném epikus kísérleteit: a verses eposztól a lélektani regényen át a gessneri ihletésű kisebb, prózaversszerű írásokig (*A Kívánság*, *A panaszt*, *A kert*) mindent kipróbált, s talán ő lett volna a széppróza jelentős megújítója, művelője. Szentjónit eddig főként dalköltőnek tartottuk; az összes írások e gyűjteménye mutatja meg, hogy egy nagyon is sokoldalú tehetség nagy reményű kísérletei szakadtak meg tragikus halálával. Első ízben kapunk most teljes képet az íróról igényes szövegközléssel. A könyvet tehát irodalomtörténeti értékű kiadványként dicsérhetjük.

Mezei Márta

POMOGÁTS BÉLA: A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM

Budapest, Bereményi Könyvkiadó, 1994, 231 l. (Irodalomtörténeti Kismonográfiák, 1).

Amióta Kelet-Közép-Európa országaiban – nálunk is – megtörtént a rendszerváltás, kétségtelenül megnövekedett az érdeklődés a trianoni döntés következtében annak idején elszakadt magyar nemzetrészek, a „határon túli” magyarság sorsa, szellemisége, irodalma iránt. Mindennek persze – hogy ezúttal csak az irodalomról maradjunk – számottevő előzményei vannak a korábbi évtizedekben. Közöttük talán legjelentősebb Illyés Gyulának az a felismerése, hogy a magyar irodalom és művelődés (földrajzi, történelmi, ideológiai stb. szétdaraboltsága-megosztottsága ellenére is) végső fokon egységes egész; mint „ötágú síp” – a maga sokszálúságával – egyazon nemzeti sorstudat, azonos gyökerű gondolat- és érzésvilág megszólaltatója, közös anyanyelvű hagyományjaiban megnyilvánuló sajátos értékrendjét egyetemes nemzeti (s egyszersmind európai) kritériumok határozzák meg. Másfelől (vagy éppen ezért) a kisebbségi-nemzetiségi sorshelyzetben megszületett és kialakult (erdélyi, felvidéki, délvidéki, nyugati) magyar irodalom az anyaországnál korántsem eleve alacsonyabb rendű (vagy hozzá képest ab ovo „lesüllyedt”, „periférikus”) képződmény, amely az összmagyar irodalom szempontjából figyelmen kívül hagyható, lebecsülendő lehetne.

Pomogáts Béla jórészt az illyési felfogást érvényesíti az erdélyi (romániai) magyar irodalomról szóló tanulmányaiban (Kuncz Aladár, 1968; *Transzilvánizmus*, 1982; *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, 1987; *Kisebbség és humánus*, 1989; *Erdélyi tükkör*, 1993) – hangsúlyozva, hogy ez a kisebbségi irodalom szerves része az össznemzeti irodalomnak, s az egyetemesség esztétikai-kritikai értékrendje szerint sincs

maradandó teljesítmények híján. Legutóbbi könyvében – saját kutatásaira is támaszkodva – a romániai magyar irodalom hetvenöt esztendejének összefoglaló áttekintésére vállalkozott, összefüggésben mindazokkal a történelmi-társadalmi viszonyokkal, amelyek a két és fél milliós magyarság kisebbség-nemzetiségi létét évtizedeken át meghatározták. Bevezetőjében – miután a mai magyar irodalom „policentrikus modell”-jét vázolja – az erdélyi magyar irodalom „kettős”, illetve „hármaskötődése”-nek találó summázataként Kányádi Sándor szavait idézi: „Íme költészetünk személyleírása. Neve: romániai magyar költészet. Állampolgársága: román. Nemzetisége – nyelve, hagyományai: magyar... Szülőanyja és dajkája: Erdély szellemi öröksége, az a szellem, melynek védőszárnyai alatt addig is több komoly magyar, román és szász kulturális kezdeményezés vált valóra, s hagyott századokra visszamenően emléket, értéket maga után.” A további fejezetekben kronologikusan rajzolja meg a romániai magyar irodalom létrejöttének és kibontakozásának fő erővonalait, lényegretörően világítva meg azokat az objektív és szubjektív körülményeket is, amelyek között – a többségi román állam keretében – „az erdélyi magyarság önmagára talált” és megteremtette önálló irodalmi-kulturális intézményrendszerét, szellemi „műhelyeit”. Felidézi a húszas-harmincas évek lap- és folyóirat-alapító, könyvkiadói kezdeményezéseit (Erdélyi Szépírók Céh, Erdélyi Helikon, Korunk, Ellenzék, Pásztortűz, Keleti Ujság stb.), velük kapcsolatban a legfontosabb írói csoportosulásokat, elvi-kritikai vitákat (székely írók, helikoni találkozók, transzilvánizmus, „vallani és vállalni”, „valóságirodalom”, Vásárhelyi Talál-

kozó stb.), a legjelentősebb költők, prózaírók szerepét (Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László, Kós Károly, Kuncz Aladár, Berde Mária, Dsida Jenő), majd a 45-öt követő évtizedekben – a kommunista diktatúra időszakában – újjászerveződött s a román nacionalizmustól szüntelenül veszélyeztetett kisebbségi magyar irodalmiszellemi élet fő törekvéseit. Ez utóbbi korszakon belül olyan sajátosan erdélyi, de egyetemesen is kiemelkedő alkotók portréját vázolja, mint Horváth Imre, Szemlér Ferenc, Asztalos István, Méliusz József; a „derékhad”-ból Sütő András, Kányádi Sándor, Bajor Andor, Szabó Gyula, Székely János, Páskándi Géza; a Forrás-nemzedékek soraiból pedig – többek között – Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Bálint Tibor, Farkas Árpád, Szilágyi István, Pusztai János, Markó Béla, Palocsay Zsigmond, Szócs Géza – akik az írástudói elkötelezettség és a művészi-formanyelvi korszerűség legjellegzetesebb képviselői napjaink romániai magyar irodalmában. Világkép, esztétikai-poétikai eszmények, ízlés tekintetében egyaránt sokszínű, változatos ez az irodalom – bizonyítja Pomogáts könyve; legjobb teljesítményeiben egy nagyszámú nemzeti-etnikai közösség életsorsának és önmegőrző küzdelmeinek valóban hiteles helyzetképe körvonalazódik. Sajnálatos azonban, hogy hiányzik a könyvből az irodalom és a társzművé-

szetek (színház, képzőművészet, zene) kapcsolatainak – legalább érintőleges – vizsgálata, hiszen az irodalmi törekvések (számos példa igazolja) a kisebbségi kultúra többi területével együtt bontakoztak ki az elmúlt évtizedekben. Másik megjegyzésünk: habár a könyv nyilván nem a részletező teljesség igényével készült, indokolt lett volna, hogy a szerző – az adott terjedelmen és kereten belül is – egyik-másik költői és szépprózai művet (épp az általa többször hangoztatott művészi-poétikai értékkritériumok alapján s talán valamelyest a történeti-szociológiai alapkoncepció rovására) az „illusztratív” jellegű (helyenként csupán felsorolásszerű) bemutatásán, ismertetésén túl mélyebben elemezze-értelmezze. Hangsúlyozandó ugyanis ezáltal, hogy az összmagyar irodalom értékvilágán belül az erdélyi magyar irodalom sem egyszerűen afféle statisztikai „ráadás” vagy „függelék”, hiszen emberi-művészi-írástudói sorsvállalásaiban és teljesítményeiben valódi értékeket tudott és tud felmutatni; ezek az értékek persze manapság is minőségileg bizonyos kulcsművek és életművek köré sűrűsödnek.

Mindenesetre: aki röviden és gyorsan akar tájékozódni az erdélyi (romániai) magyar irodalom eddigi fejlődéstörténetéről, értékvilágáról, ez idő szerint alkalmasabb kalauzt aligha találhat Pomogáts Béla könyvének.

Máthé József

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: „MINTA A SZÖNYEGEN”: A MŰÉRTÉLMEZÉS ESÉLYEI

Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 268 l.

1. Kedvező nyilatkozata *A strukturalizmus után* című kötetünkről („... korszerűbb fogalmat ad a kutatások helyzetéről, mint a nagyigényű, nemzetközi együttműködéssel készült, élvonalbeli kiadónál megjelent francia nyelvű munka” – 11) akkor is jölesett, amikor

először hangzott el, előszóban, akadémiai előadásában, s most is jölesik újra látni *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata* (11–23) című tanulmányában. A kötetben utána következő tanulmány, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről* (24–66) című, közvetlenül je-

lent kapcsolatot *A strukturalizmus után* és a francia nyelvű munka, a *Théorie littéraire* között, mivel itt is, ott is megjelent. Mindig is összekötöttek bennünket a közös műhely közös gondolatai, s most a tanulmánygyűjteményt olvasva az a benyomásom, hogy napi eszmecsere nélkül is fennáll köztünk valamilyen egyetértés irodalomelméleti-irodalomtörténetelméleti (az egybeírás szándékos!) tárgyak, tárgykörök, irodalmi folyamatok, szerzők, művek megítélésében.

Amit irigylek, a személyes jelenlét. Magam sem csak a friss vagy kevésbé friss műszavak skatulyáiba rázom bele az „eseteket”, de odáig nem terjed a bátorságom, hogy esszébe-tanulmányba írjam azt, ami a 105. lap utolsó bekezdésének első két mondatában olvasható: „A kánonokat gyakran a vasalapossággal, maradisággal hozzák összefüggésbe, s való igaz, hogy az öregedéssel tompul érzékelő képességünk, időérzékünk megváltozásának azonban másik vetülete is létezhet. Tudom, hogy mind kevesebbszer hallgathatom meg *A Nibelung gyűrűjét*, olvashatom el *Az eltűnt idő nyomában*t, s ezért talán célszerűbb a hátralevő időben ezekkel foglalkozni, hiszen megértésükben legjobb esetben csak félúton vagyok, mint olyan alkotásokkal bíbelődni, melyeket már jórészt megfejtettem...” (105).

Az előszó is ilyen első személyben megszólaló narrátorszerepben szövegezi meg az életmű-gondokat: „Eltávolodtam az angolszász 'új kritika', majd a francia strukturalizmus örökségétől, és talán némileg közeledtem a német hermeneutika örökségéhez...” (7). Ez persze nemcsak egyéni átalakulás távolodásokban és közeledésekben kifejezve. Kortársi jelenség. Van, aki az orosz formalizmustól távolodott ilyen és hasonló útjelzők felé. René Wellek a Prágai Kört vitte magával az amerikai „új kritika” ama újabb fázisába, melynek

már ő lett középponti alakja s első személyű narrátora, mígnem ama hegy fennsíkjáról még meglátta (és megátkozta) a dekonstrukció ígért földjét.

Ez nem ilyen vonulás. Az értelmező álláspontját nem lineáris történetként jelölik meg a bejárt vidéken hagyott nyomok. A maga mögött hagyott út emlékei lehetnek mérföldkövek a személyes elgondolás és biográfiai következés rendje szerint, de itt van egy másfajta rend is: az egymásra vetülés, egymásra rétegződés rendje, ahol is a rétegek – földtörténeti korszakok jegyeként – helyükből kimozdulva, állásszögeiket elfordítva vetődnek, tömörülnek. Az időbeli egymásutániség még csak térbeli sorrendet sem tart fenn.

Elméleti magatartásának még jelenkori, a hermeneutika öröksége által fémjelzendő állapotát is ilyen egyidejű különbözőség jellemzi. Ezt ő maga is kifejti, például ahogyan az értelmező hagyományhoz való kapcsolódását mint előítéletességet vállalja a mindenkori „félreolvasás” egyik formájaként, hozzátéve: „mégsem lettem a dekonstrukció híve, mert jelentőséget tulajdonítok az értelmező közösségekhez tartozó hagyományoknak” (8). Másutt azonban éppen irodalomtörténeti és irodalomértelmezési kövületeink ellenében teszi szóvá: „Bármilyen legyen is a véleményünk a dekonstrukciós iskoláról, aligha szerencsés, hogy értelmezői eljárásaik hatása igen csekély” (81).

Vajon az a közeledés a német hermeneutika örökségéhez, amelyre az Előszó utal, dokumentálható-e a kötet írsaival? Még a „talán” és a „némileg” együtt sem fejezi ki eléggé a valószínűség viszonylag alacsony fokát, ha egyáltalán erre kellene számítanunk. S vajon nem köszönt-e be máris egy újabb távolodás szükségessége? Képes-e a tudományos fejlődést paradigmaváltásokkal mérő *céleltű tudománytörténeti nézőpont* elegendő elvi alapját nyújtani az irodalomkutatás módszer-

tani fejlődésének? Nem jelentkeznék-e világosan a rendszer anomáliái már abban a történelmi pillanatban, amikor az új irodalomkutatási paradigma szószólóira lel, akik kinyilvánítják bizalomvesztésüket az addig „érvényes” (s most visszamenőleg érvénytelenített) paradigma dogmáiként kezelt alapelvekben? S midőn az elméleti terepen egyfelől a kétféle igazság elvére alapozott irodalom- és tudománytörténeti módszerelv, másfelől a poétikai és a nem poétikai nyelvhasználat határait megszüntető egységesültség vagy egyetlenség uralkodik, nem kell-e elégedettnek lennünk a tudománytörténeti pillanattal? A csillagképben Hermész és Kratülosz meghatározónk, a két irány közös origója megtalálható egy nyelvi alapvetésű filozófiában: soha nem lehetett ennyire *önelvű* poétológiánk, noha filozófiára vonatkoztattott: soha nem gyökerezethette magát ennyire *poétikai* filozófiában. Szerencsés világpillanat! A nyelvjátékokra alapozott nyelvjátékok természetes kockázatával.

Igy válik érthetővé ez a „talán”-ba s „némileg”-be rejtett szkepszis és óvatosság s a dekonstrukcióval kapcsolatos kétség és kettősség.

Kutatói magatartását már jó ideje az jellemzi, hogy megpróbálja tudománytörténeti léptékben látni és a magáévá tenni a hazai irodalomkutatás gondjait. Nemcsak elmarasztalja eleve rendelt elmaradottsága okán, hanem azt is kutatja, mi lehet a soron következő lépés, a még megtehető, nem az elvontan ideális, hanem a gyakorlatilag kivihető.

2. Elgondolásaiban jelen van egy teljesnek és következetesnek mondható irodalomtörténetelmélet-rendszer (!), amelyet mindenekelőtt az irodalomtörténetiségének tagadása és az irodalomtörténet-rendszerek megsemmisítő bírálata fejez ki.

Ezt első és alsó fokon még csak az az igény jelzi, hogy az irodalomelmélet le-

gyen az irodalomtörténet-írás ellenőrző közege (18). „Az is hivatása az elméletírónak, hogy megnehezítse a történeti folyamatok kutatójának munkáját, fogas kérdéseket tegyen föl neki, és elriassza őt attól, hogy egyszerű megoldásokhoz folyamodjék” (23).

Ami az irodalomtörténet-írás elméletét illeti, a legsarkalatosabb probléma a fejlődésre és célelvűségekre alapozott történetfelfogás. Ennek értékelvűségbe való mindenkori átcsúsztatását (talán épp e csúsztatás végett lett kitalálva) újra meg újra élénk színekkel ecseteli és nagy erudícióval illusztrálja. A megoldást a kánonok és értelmező (értékelő) közösségek kérdésének vizsgálata nem teszi egyszerűvé, de ezen a ponton is komolyan veszi elgondolását, hogy „... az elméleti vizsgálatnak az lehet elsődleges célja, hogy kérdésessé tegye az eddigi kutatás alapföltevéseit. A tanulás az úton levés állapotához hasonlít” (23).

A megoldást már csak azért sem láthatja egyszerűnek, mert az irodalomtörténetre alkalmazott művészeti fejlődésvég sem elégítheti ki. Hiszen ez is célelvűségben fogant és célelvűségbe ágazik. A *New Literary History* című folyóirat „új irodalomtörténetiséget” megalapozni kívánó törekvését is csak annyiban látja sikeresnek, amennyiben „...érvénytelenítette azokat a munkákat, amelyek nemcsak a múltat, hanem a jövőt is vonalszerűnek és zártnak láttatták” (97). Bírálata kiterjed a recepcióesztétikai és hatástörténeti megfontolásokon alapuló irodalomtörténet-felfogás gyakorlatára is. Megemlíti, hogy Jauß *Studien zum Epochenwandel der ästhetischen Moderne* című könyvében „ugyanúgy előre- s visszafelé mozgást, vagy olykor a folytonosság megszakítását jelentő metaforákra – Horizontwandel, Epochenschwelle, Wendepunkt, Bruch, Ursprung, Vorgänger, Fortschritt, Rückkehr – hagyatkozik, mint a tizenkilencedik századi történetírók. Ugyanez mondható Viktor Žmegač *Der*

europäische Roman című könyvére, a regény elméletének hatalmas anyagot áttekintő, ám mégis rendkívül szigorúan megállapított kánon alapján végzett, s ennyiben kissé maradi szellemű, mert a kultuszt olykor a művészi hatás rovására hangsúlyozó történeti összefoglalására. A meghaladás elve mindkét esetben egyértelműen értékválasztást sugall, amiből arra lehet következtetni, hogy kisebb művészi hatása van annak a műnek, mely időben későbbi, fejlődésben viszont korábbi" (...) „A vonalszerű előrehaladás eszménye olykor gátolhatja a történetést abban, hogy észrevegye a művészi értéket. A visszhang, kultusz, 'Wirkungs-' s 'Rezeptionsgeschichte' néha el is fedheti a művet" (98, l. még 114).

3. Hazai vonatkozásban az önelvű nemzeti fejlődés és az összehasonlító szempontot magával hozó stílustörténeti fejlődés kettősségében is benne rejlő célelvűséget és hamis értékviszonyulást bírálja. Mindazonáltal *A magyar romantika sajátosságai* (119–128) című tanulmányában maga is mintegy érték-elvként kezeli a romantika klasszikus vonulatából való kiesésünket, még az általánosság szintjén is, noha el kell azt is ismernem, hogy az ilyen kifejtés nem feltétlenül jelent közvetlen értékítéletet: „...hiányzanak a romantikus poétika leglényegesebb jellemzői, a tudat világának gazdag kifejezése, a képtelenség lélektani hitele, s ami a legfontosabb, a szerves forma" (127).

A történeti anyag történetietlen, „tér-szerű" (szerintem „topológiai", amit többnyire „tipológiai"-nak értenek félre, nem egészen helytelenül), végül is *poétológiai* megközelítését tekinti irányadónak. Kosztolányi irodalomtörténet-szemléletének jegyei közül is ezt emeli ki pozitívként (171), és széles területen, mindenekelőtt a poétikai kérdések területén, ilyen értelemben jut ellenőrző szerep az irodalomelméletnek. Ez egyfelől (még?) magában rejtja a stílus-

történet újabb állomásaként, fejlődési fokaként felfogott szemléletváltozás követelését: szükségesnek látja, hogy „elméletíróink átfogalmazzák az irodalomnak azt a szemléletét, melyre nálunk még mindig a romantika s a szecesszió nyomja rá bélyegét" (22). Ez a feladat azonban poétológiai tekintetben az „écart" elvtől *eltérő* stilisztikai és retorikai jellegű elméleteké, rájuk van szabva. Az értelmezők többsége ugyanis „...még mindig 'költői eszközök'-ről értekezik irodalmi szövegek vizsgálatakor, megszámlálhatónak véelve az egy versben található metaforákat..." (18). Vagyis nem erről az elméletiségről van szó, amely „...arra csábít, hogy a föltételezett köznyelvtől való eltérésben keressük az irodalmiságot, a prózától való eltávolodásban a vers, illetve a költészet lényegét, egyenes arányt tételezzünk föl egy vers művészi értéke s a szövegében található metaforák száma között..." (uo.). A helyes, a kratüloszi elvű elméletiség feladata az 1900 előtti magyar irodalomtörténet irodalmi anyagának értékelése: „...nálunk Magyarországon az értelmezőket olykor időbeli vidékiesség jellemzi amennyiben viszonylag ritkán vállalkoznak a huszadik századnál régebbi magyar szövegek újra-, pontosabban elolvasására, és a kánon ezért is rendkívül merev. Ritka a gyökeres ártértelezés. Irodalmunk tele van kövületekkel, s a kultusz gyakran elfödi a műveket. Bármilyen legyen is a véleményünk a dekonstrukciós iskoláról, aligha szerencsés, hogy értelmező eljárásaik hatása igen csekély. A magyar irodalmárok többsége a szövegszerű meghatározottság, a szerzői szándék s a tárgyszerű értelmezés ígézetében él" (81).

Azt hiszem, mind a hermeneutikai megközelítés hívei, mind a dekonstrukcióhoz közel álló irodalomteoretikusok sokat tettek az utóbbi időben e helyzet megváltoztatásáért.

A *nem „écart"-on* alapuló szemléletben azonban jelentkezik bizonyos ket-

tősség, vagy az időbeli eltolódást elfedő egymásra rétegződés: az egyik út – s mintha ez esnék a korábbi kerékvágásba – elsődlegesen csak esztétikai, poétikai elemzést, szoros olvasatot, szerkezeti revelációt feltételez, a másik a tökéletes szkepszist minden megállapodás és megállapodottság iránt, a teljes, örökös úton levést. Az egyik szemszögéből nézve „...mégis feltűnő, milyen keveset tudunk arról, milyen szerkezeti megoldások is jellemzik 1900 előtti elbeszélő prózáinkat” (20–21) – s a kötet tanulmányainak egy része is az elbeszélő próza szerkezeti megoldásaival foglalkozik –, míg a másik szerint a kérdés az, hogy „mikor műalkotás egy szöveg vagy tárgy” (21). Egymás mellett áll az állítás és ez a kérdés, de nem ugyanaz az elméleti forrásvidékük. Az egyik megfelel annak az egyetemesként feltűnő ízlésgigénynek, amelyet így fejez ki nagy hangsúllyal: „A huszadik század végére számomra még leginkább a 'művészet a művészetért' történetetlen eszménye őrizte meg a hitelét” (100). S ebbe belefér a „szöveg minta” esztétizáló értelmezése éppúgy, mint egy olyan értelmezés, amely nem engedi meg a szövedék és a minta elválasztását, a „gondolat” kitalálását. A Henry James jegyzetfüzeteiből vett idézet ugyanis még konkrét, megfogható, *kitalálható* jelentésre utal („Létezik egy gondolat, mely az egész szöveget áthatja, *qui s'engage*. Ez a gondolat nincs közölve – az olvasónak kell kitalálnia” – idézve: 142), noha a szövedék teljességére vetítve: „...ez egészében könyveim megszervezettségében, formájában, a szöveg fölépítésében van adva” (uo.). Az újabb értelmezés azonban kiterjeszti ezt a szerzői értelmezést, amikor általánosságban állapítja meg, hogy „...önmagát kérdésessé tevő befogadásra ösztönzött” (143), s hogy „A mellékjelentés nem kiegészíti vagy módosítja, de úgy szólván kitörli a szótári alapjelentést” (uo.). Ez az „úgyszólván” lehetővé teszi

a kétféle értelmezés egymásba való áttűnését. Ha egy szó, az „úgyszólván” törli ki „a szótári alapjelentést”, akkor az olvasó még mindig felfedezheti a *jelentést* mint olyat: „...azt várta olvasójától, hogy a szövegbe beleszótt mintát kövesse, a szöveg világába belemélyedve fedezze föl a jelentést” (144) ... A kötetben található, szoros olvasásra alapozott műelemzések javarészt ebben a kettősségben fogantak. A mintát látják a szövegben, de a szövedékben betöltött konstruktív funkcióját is láttatják. A beálló jövőt illető észrevételek azonban minden szkepszis nélkül jelzik a *nem* „művészet a művészetért” típusú alapállás szükségszerűségét. Nem beenyugvással, hanem egyetértéssel. A művészet feladása után is van remény, s talán éppenséggel annak a reménye, hogy lesz művészet, ha nem is marad fenn az, ami ma az. Mert nem csak a szkepszis formájában jelennek meg az ilyen kitételek: „...nem szűnik-e meg a líra s a regény érvényessége, nem hiteltelenedett-e az a hiedelemrendszer, amely nélkül aligha képzelhető el regényolvasás” (22); „jelentőségét veszítheti a megkülönböztetés művészet és nem művészet között” (115).

Nem a szkepszis terméke ez, hiszen pozitív feladatot sugallva rávetíthető az irodalom történeti anyagára is: „Kérdés például, ha az erdélyi emlékiratírók munkáit irodalmunk részének tekintjük, miért rekesztjük ki abból a XIX. vagy akár a XX. századi történetírást. Vajon nincs-e helye politikai szónoklatoknak a reformkor, vagy a Cassandra-levélnek az 1860-as évek irodalmában, s nem olvasható-e Szalay László befejezetlenül maradt *Magyarország története* vagy Horváth Mihálynak *Rajzok a magyar történelemből* címmel 1859-ben Hatvani álnéven megjelent könyve éppúgy az irodalom rendszerének alkotójaként, mint Arany nagykörösi balladáit, Kemény regényei s *Az ember tragédiája?*” (21–22.)

Ezen a posztmodern szinten egy irodalmi műben, Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című könyvében látja kinyilvánítva az irodalomtörténet-elméleti probléma megoldásának lehetőségét: „...meghirdeti a nemzeti elkötelezettség–művészet a művészetért dilemma meghaladását: 'megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítmányban. Nem mert hazátlan bitang. Hanem mert ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben, ha meg kicsit se jó, akkor hiába mondja: csak cifrázza... A hazaszeretet minőség kérdése'” (262).

Talán ez az elméleti hozam is hozzájárult ahhoz, hogy ezt a művet töle szokatlan gesztussal ekképp helyezi világ-irodalmi összefüggésbe: „...messze fölülmulta gondolati mélység tekintetében azoknak a nyugati műveknek a túlnyomó többségét, amelyeket a posztmodern irodalom jelentős alkotásainak szokás tekinteni” (265).

4. A tanulmányokban tehát észlelhető bizonyos oszcillálás: Henry James az „új kritika” prózaelmélet-sztárja s egyszersmind e posztstrukturalista közéleti vezércsillaga; a történet elméletileg ellehetetlenült, mégis számolni kell vele; a művészet és nem művészet határai eltűnnek, ezzel is számot kell vetni elméletileg. De számolni kell, ha csak *l'art pour l'art* (nyelvhasználatunk jelenleg anglicizálódik – ne féljünk itt francia szóval élni, s lám, a jövevény nem is olyan egyértelmű, mint magyarja), „a 'művészet a művészetért' történetetlen eszménye” (100) iránti tartós nosztalgiákkal, s a beléjük ágyazott kánon *hitelével*. S ez nem egyszemélyes kánon – noha ilyen is lehetséges: „...szerethetek olyan képet, amelyet senki más nem értékél” (105). Olyan inerciája van az irodalomértés, az irodalomértelmezés, az irodalomtörténet-írás praxisának, amely nem minden tekintetben csak az elmaradás, a csökkent-

ség, a konzerválás és a vidékiesség erőforrása – ami persze paradoxon volna egy olyan rendszerben, amelyben nincs jelentősége az előrelépésnek és az elmaradásnak, amely legfeljebb a nem célelvű változás, fejlődés (?), történetmegesés kontextualitását ismeri el. Mégis, a tárgyból fakadó célelvűség megkötöz és kötelez. Ahogyan a teoretikust implicite kötelezi a filológus tárgyas otthonossága, megmerítkezése tárgya történésfolyamában. S ami amonnan csak *résistance*, sőt Paul de Man szavával egyenest az elmélettel szembeni *ellenállás*, az eminően *Gegenstand*, magyarul kimondhatatlanul a maga ellenállásával ellenállhatatlan *tárgyiság*. Talán ez is benne van a teoretikus oszcillálásban: talán elkerülhetetlen az, hogy a művészet végéről való bizonyosságunkról csak a művészet fennmaradásába vetett titkos hitünket *elárulva* tehetünk hitet.

Egyébként is: a tanulmánygyűjtemény címszereplő metaforájának elméleti paradoxona éppen az, hogy a szönyegminta csomózása *nem kibogozásra* vár.

5. Hogy máris magamat idézzem, Szegedy-Maszák Mihály kutatói étoszát nemcsak az jellemzi, hogy „megpróbálja tudománytörténeti léptékben látni és a magáévá tenni a hazai irodalomkutatás gondjait”, hanem az is, hogy mint törvényhozó a jós szerepét is betölti. Amit annak idején hiányolt, már nem hiányolható: az 1900 előtti korszakokra szintén kiterjed a posztstrukturalista értelmezők figyelme, irodalmunk kövületeit megbolygatják, a szerkezeti megoldásokat feltárják, talán újakkal is hozzájárulnak múltunk gazdagodásához. Ami azt sejteti, nemcsak a kötet szerzője volt úton ez alatt a rövid tartamú történeti idő alatt, hanem út is termett, járható, utóbb többek által taposott.

Szili József

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1997

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

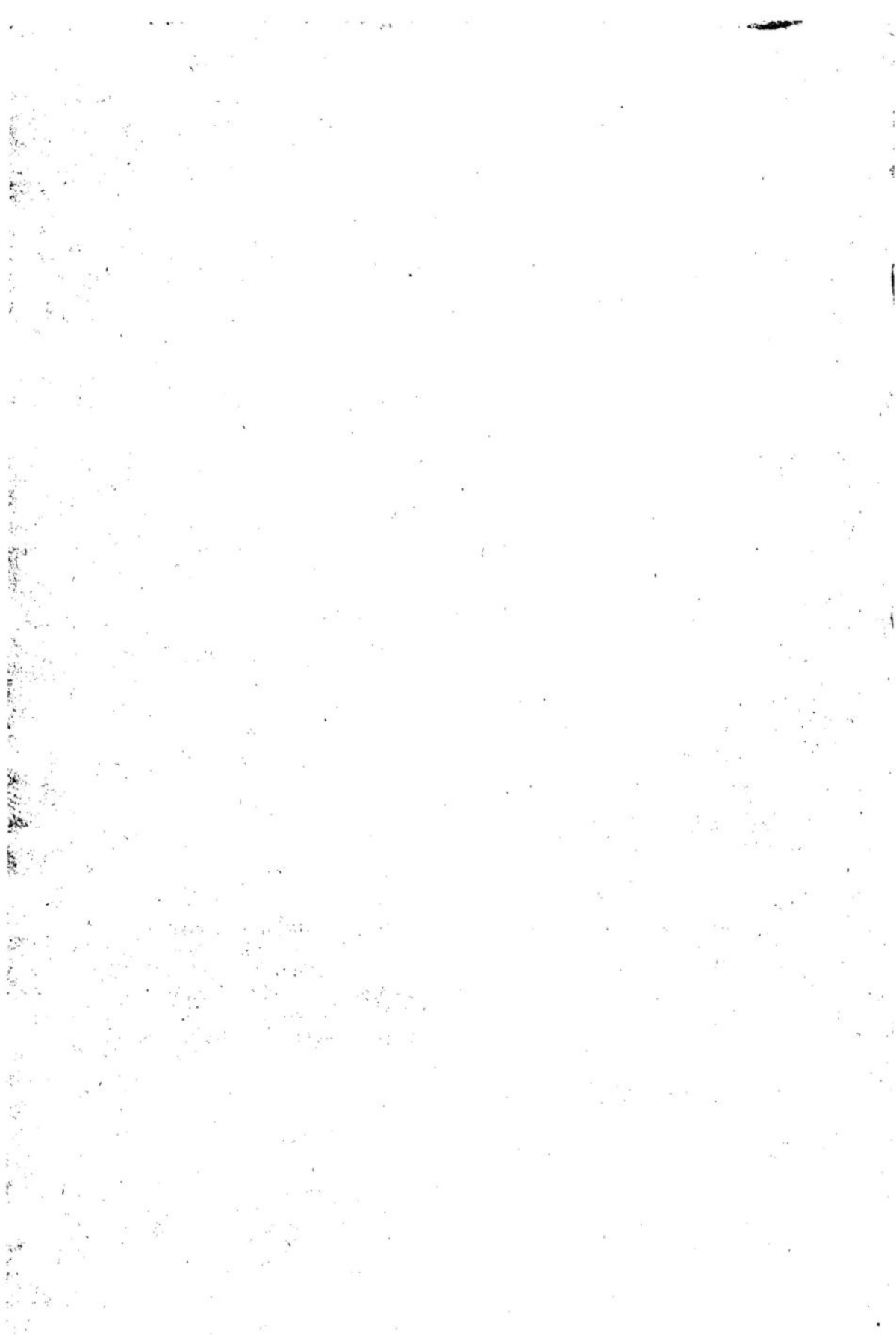
Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440).

Előfizetési díj egy évre: 900 Ft

Egy szám ára: 150 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE

101e année – n° 1–2 1997

COMITE DE REDACTION

Tibor Komlowszki

rédacteur technique

(1954–1962)

secrétaire de la rédaction

(1963–1970)

rédacteur responsable

(1971–1992, 1994–1996)

*

László Szörényi

rédacteur-en-chef

Gábor Kecskeméti

rédacteur responsable

Mihály Balázs

Ferenc Bíró

István Bitskey

Péter Dávidházi

Edít Erdődy

Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár

György Tverdota

András Vizkelety

*

Tünde Császtvay

rédacteur technique

REDACTION

H-1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Hongrie

Katalin S. Németh: Les militants oubliés de Comenius: Johann Jakob Redinger et Christian Hoburg 1

László Szörényi: Parenté linguistique, préhistoire et épieue dans la littérature jésuite hongroise du XVIIIe siècle 16

Antal Wéber: *Budapesti Árvizkönyv* (Livre d'inondation de Budapest) comme anthologie littéraire 25

Sándor Hites: La tragédie de la Vernunft (La relecture de l'œuvre principale d'Imre Madách à l'horizon de l'épistémologie kantienne) 39

Béla G. Németh: L'évolution de la conception littéraire de Babits 58

Bulletin

András Szabó: Bálint Balassi et son frère à Nuremberg (1565–1577) 64

Gábor Csaba Dávid: La naissance de *Balitelételekről* (Des Jugements faux) de Miklós Wesselényi 72

Lóránt Kabdebó: Les traductions du finnois en hongrois de Lőrinc Szabó 79

Atelier

László Gyapay: Le bénéfice théorique des comptes rendus (Les fragments de théorie de critique de Kölcsey des années 1810) 98

Péter Dávidházi: Le choix d'un pseudonyme dans l'ère des réformes (De Franz Karl Joseph Schedel à Ferenc Toldy) 123

Nikolai I. Zubov: Le rôle de construction du nom propre dans la littérature (Deux exemples) 130

Textologie

Tünde Tóth: Des hommes littéraires de la bibliothèque babélique (Répertoire de la poésie hongroise ancienne) 133

Documents

László Szelestei N.: Des étudiants de Hongrie au lycée jésuite de Vienne en 1578 (Fragment d'un diarium de récréation) 146

István Bitskey: Un poème panégyrique latin inconnu sur Péter Pázmány nommé cardinal 159

Attila Debreczeni: Les lettres inédites de Ádám Horváth sur la poétique 166

Revue

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707 (*Imre Varga*) 177

Géza Staud: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, IV, Mutatók (Les sources de l'art dramatique scolaire jésuite de Hongrie, IV, Indices) (*Júlia Demeter*) 180

Jesuita iskoladramák (ismert szerzők); Jesuita iskoladramák (ismeretlen szerzők), programok, színlapok (Des Drames scolaires – auteurs connus; Des Drames scolaires – auteurs inconnus, programmes et affiches) (*Ferenc Kerényi*) 181

Márta Zsuzsanna Pintér: Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században (L'Art dramatique scolaire franciscain au XVIIIe siècle) (*György Székely*) 186

Szentjóni Szabó László összes művei (L'Œuvre complet de László Szentjóni Szabó) (*Márta Mezei*) 188

Béla Pomogáts: A romániai magyar irodalom (La littérature hongroise de Roumanie) (*József Máthé*) 191

Mihály Szegegy-Masák: „Minta a szőnyegen”: A műértelmezés esélyei („Décor sur le tapis”: Les chances de l'interprétation) (*József Szili*) 192

„A konstantinápolyi szín újabb legitimációs kudarca aztán meg is nevezi az ész illegitim használatba történő átcsúszásának pillanatát. Azt a mozzanatot, amikor az addig érvényes regulatív szerepbe helyezett eszmének konstitutívva kellene válnia, amikor a jelölt helyett elsziklik: »a bűnös önmaga a győzelem«. Vagyis a feltétlen vélt megragadásának, az eszme »győzelmes« elérésének illuzórikus pillanatáról van szó. Ahol az eszme önmagát szétírva kódoltatik a történelembe. Ezen a »bűnös« szemantikai helyen ugyanis a meglett jelölt híján pusztán a továbbjelölés újabb lehetőségével szembesül az emberi pozíció.”

„Képes-e a tudományos fejlődést paradigmaváltásokkal mérő *célelvű tudománytörténeti nézőpont* elegendő elvi alapját nyújtani az irodalomkutatás módszertani fejlődésének? Nem jelentkeznek-e világosan a rendszer anomáliái már abban a történelmi pillanatban, amikor az új irodalomkutatási paradigma szószólóira lel, akik kinyilvánítják bizalomvesztésüket az addig »érvényes« (s most visszamenőleg érvénytelenített) paradigma dogmáiként kezelt alapelvekben? S midőn az elméleti terepen egyfelől a kétféle igazság elvére alapozott irodalom- és tudománytörténeti módszerrel, másfelől a poétikai és a nem poétikai nyelvhasználat határait megszüntető egységesültség vagy egyetlenség uralkodik, nem kell-e elégedettnek lennünk a tudománytörténeti pillanattal?”

„Irnék valamit a' versek nemeinek meg választásáról is; de ez már odiosa materiává lett, azért arról halgatok; 's tsak azt mondom hogy a' metrumot jó a' materiahoz alkalmaztatni, (ertvén a' metrumot széles ertelemben [...])”

„Olyan inerciája van az irodalomértés, az irodalomértelmezés, az irodalomtörténet-írás praxisának, amely nem minden tekintetben csak az elmaradás, a csökkenés, a konzerválás és a vidékiesség erőforrása – ami persze paradoxon volna egy olyan rendszerben, amelyben nincs jelentősége az előrelépésnek és az elmarádásnak, amely legfeljebb a nem célelvű változás, fejlődés (?), történetmegesés kontextualitását ismeri el.”

„Ebben az önreflexióban nem valamely eredeti jelentés rekonstruálására tehető kísérlet, hanem a pozíció időbeli alakulásaihoz alkalmazkodó, applikatív kérdésfeltevés fenntartása a tét.”

„Mégis, a tárgyból fakadó célelvűség megkötöz és kötelez. Ahogyan a teoretikust implicite kötelezi a filológus tárgyias otthonossága, megmerítkezése tárgya történelemfolyamában. S ami amonnan csak *résistance*, sőt Paul de Man szavával egyenest az elmélettel szembeni *ellenállás*, az eminően *Gegenstand*, magyarul kimondhatatlanul a maga ellenállásával ellenállhatatlan *tárgyiság*.”

„Mindössze annyit vonjunk le konklúzióként: Babits jól érzékelte szemlélete alakulása folyamán, hogy irodalomtörténet nélkül nincs irodalomértelmezés.”

